

В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська

**Полковник Петро Болбочан:
трагедія українського державника**

Видання друге, доповнене

Темпора
Київ – 2009 р.

ББК 63.3(4) Укр 612–8 Болбочан
УДК 929: Болбочан (447)
С-34

ISBN 978-966-8201-75-2

С-34 В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: Наукове видання. – К.: Темпора, 2009. – 426 с.: іл.

Книга розповідає про життя та діяльність визначного українського воєначальника, полковника Армії УНР Петра Болбочана. В його долі відбився надзвичайний драматизм, яким супроводжувався державотворчий процес в Україні в 1917–1921 рр., військове будівництво, зокрема. Наведені в пропонуваній праці документальні матеріали сприятимуть поглибленню наших знань про одну з найяскравіших постатей національно-визвольних змагань, яка уособлює нестримне прагнення українців до творення власної держави.

Вперше публікуються матеріали судової та слідчої справ П. Болбочана, його листи до провідників Директорії УНР, уривки зі спогадів сучасників.

Книга розрахована на всіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Науковий редактор: д. і. н., професор Ю. І. Терещенко

Рекомендовано до друку вченою радою Національної академії СВ України, протокол № 1 від 29 січня 2004 року.

Рецензенти: чл.-кор. НАН України, д. і. н., професор О. П. Реєнт, д. і. н., професор В. М. Курило

Редактор: Ю. Олійник

Коректор: І. Давидко

Комп'ютерна верстка та макет: Ю. Жарков

ISBN 978-966-8201-75-2

© В. Сідак,
Т. Осташко,
Т. Вронська, 2009
© Темпора, 2009

ЧАСТИНА І

Ми перед батьківщиною свій обов'язок виконали чесно, а як хто нас буде в чім небудь обвинувачувати, хай робе це той, хто більше нас зробив для батьківщини...

П. Болбочан. 10 січня 1919 р.

Передмова

В історії національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. є чимало непересічних постатей, контроверсійно оцінених сучасниками, – суперечки навколо них тривають і досі. Серед них – Петро Болбочан, відомий військовий діяч, чия доля відбила в собі всю неоднозначність і трагічність розвитку тогочасного українського руху, суперечності в розумінні майбутнього України, притаманні нашим політикам періоду визвольної боротьби. Ці суперечності й сьогодні недостатньо усвідомлені суспільством, не на всі запитання того часу ми маємо відповіді... А значить, висвітлення долі полковника П. Болбочана і особливо обставин його трагічної загибелі стануть ще одним кроком на шляху до нашого розуміння причин, які перешкодили українцям побудувати власну державу.

Низка дослідників називає полковника П. Болбочана авантюристом, чия діяльність нібито призвела до поразок на фронті. Спростувати таку точку зору, яка ґрунтується переважно на спогадах заангажованих політиків, стало можливим завдяки залученню більш широкого кола джерел, в тому числі матеріалів слідчої та судової справ П. Болбочана. Вони дозволили об'єктивно та неупереджено проаналізувати загальну

ситуацію в Армії УНР, а також конкретні факти й події, що призвели до трагічної загибелі талановитого українського воєначальника.

* * *

Досліджуючи життєвий шлях та військову діяльність Петра Болбочана, автори пропонованої читачеві книги звернулись до документів Центрального державного воєнно-історичного архіву Російської Федерації, в якому зберігаються дані про проходження ним військової служби в російській армії; окремих справ Державного архіву Російської Федерації, де серед документів денікінської контррозвідки було віднайдено листування, присвячене діяльності та загибелі П. Болбочана, долі його близьких в еміграції; матеріалів слідчої справи та протоколів допитів П. Болбочана і свідків у справі так званого «повстання отамана Болбочана», які зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади України *. Ці документи вперше вводяться у науковий обіг. Використано також рукописи праці «Тернистими шляхами во ім'я держави» й особисті записи хорунжого Окремої Запорізької дивізії, згодом – сотника Запорізького корпусу, старшини для доручень і писаря при штабі 1-ї Запорізької бригади Степана Цапа, та документи, скопійовані полковником Армії УНР О. Шаповалом, які зберігаються у двох колекціях: Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка Національної академії наук України та Архіві всеукраїнської громадської організації – Союзу гетьманців-державників **.

Автори висловлюють подяку П. Брицькому, В. Волченку, І. Горі, М. Дядюк, С. Кокіну, Н. Маковській і Г. Порохнюк за допомогу у підготовці монографії. Вони щиро вдячні за слухні поради в процесі роботи Т. Геращенко, А. Кентію, О. Кучеруку.

---

* Архів колишнього З'їзду мирових суддів, в якому зберігалися справи Міністерства юстиції УНР, 21 листопада 1923 р. був переданий до Рукописного відділу Всеукраїнської наукової бібліотеки при ВУАН. У 1930-х рр. справи опинилися у партархіві УСРР і зберігалися у режимі секретності. У 1946 р. у відповідності до «Положення про державні архівні фонди» вони були передані до Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР (зараз Центральний державний архів вищих органів влади України).

** Посилання у тексті: Архів С. Цапа (Інститут літератури НАНУ) та Архів С. Цапа (СГД).

У подіях 1917–1918 рр. в Україні військові формування під командуванням П. Болбочана відіграли помітну роль у звільненні української землі від більшовицької окупації, а згодом вирішили успіх протигетьманського повстання на Лівобережжі. Послідовно відстоюючи державницьку позицію, П. Болбочан опонував політичному курсу Директорії УНР, не бажаючи миритися з радикальним соціалізмом її лідерів, який вів до деструкції у військовій справі та суспільно-політичному житті. За підозрою у намірах здійснити державний переворот полковник П. Болбочан був розстріляний. Сам факт розстрілу вплинув на переоцінку свого ставлення до Директорії багатьма українськими військовими та політичними діячами. Одразу слід зауважити, що в ситуації, яка склалась і привела до трагічних наслідків, не останню роль відіграло оточення як Головного отамана С. Петлюри, так і П. Болбочана, а також специфічний характер правових відносин, яким супроводжувалась діяльність вищого військового командування Директорії.

Петро Болбочан, як і більшість старшин Армії УНР, пройшов вишкіл у російському війську. Початок українських визвольних змагань у 1917 р. він зустрів уже політично свідомою та зрілою людиною, зі сформованими поглядами на суспільство та армію. На відміну від більшості українських громадсько-політичних діячів, які очікували від революції насамперед радикальних соціальних перетворень, П. Болбочан був перш за все державником, він прагнув розбудови незалежної української держави з міцною професійною армією, яка мала захищати національні інтереси. Реалізації цієї мети він присвятив той короткий відрізок часу, який йому відвела доля.

Факти біографії

Петро Федорович Болбочан * народився 5 жовтня 1883 р. у с. Гіджеу ** Хотинського повіту Бессарабської губернії у сім'ї священика. Родина була незаможною і не мала жодної земельної власності (Док. № 1). Після двох років навчання у Кишинівській духовній семінарії 6 серпня 1905 р. майбутній воєначальник вступив до Чугуївського піхотного юнкерського училища ¹. Як писав у своїх спогадах полковник Армії УНР М. Середа, в училищі, переважну більшість юнкерів якого склали українці, П. Болбочан *«зорганізував український гурток для поширення рідного слова»*. Проте гурток існував недовго. Начальник школи полковник Фок заборонив його діяльність, обмежившись лише усною доганою П. Болбочану ², хоча подібні вияви національної самосвідомості на той час для більшості українських юнаків могли обернутися виключенням з навчального закладу, а нерідко й ув'язненням.

У 1909 р. після закінчення училища П. Болбочан у ранзі підпоручика зі старшинством був відряджений у 38-й піший Тобольський полк – одну з найстаріших військових частин, засновану в 1703 р.*** Протягом року він тимчасово виконував обов'язки завідувача мобілізаційної частини, а через рік – у 1911 р. був призначений тимчасово виконувачем обов'язків завідувача школи прапорщиків та тимчасово виконувачем обов'язків полкового ад'ютанта. У 1912 р. переведений в ранг поручика ³. Протягом двох років (1911–1913 рр.) П. Болбочан керував командою розвідників і ще півроку – кулеметним

---

* У документах, а також історичних дослідженнях трапляються різні варіанти написання прізвища Петра Болбочана – Болбочан, Балбачан, Балабачан та Волбачан. В офіційних документах, зокрема, в послужному списку капітана 38-го Тобольського пішого полку прізвище згадується також у двох варіантах: Болбочан та Балбачан. Таке розходження у правописі до певної міри можна пояснити особистим підписом П. Болбочана, в якому літери «о» й «а» схожі – це й могло стати причиною різного написання.

** У витязі з послужного списку П. Болбочана, який зберігається у особистому фонді Григорія Калістратовича Степури (ф. 760) Центрального державного історичного архіву у м. Львові, подано інше місце народження Петра Болбочана – с. Маршинці Хотинського повіту Бессарабської губернії. У праці П. Брицького і Є. Юрійчук *«Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Болбочана»* (Чернівці, 2005. – С. 12) зазначається, що він народився у с. Гижці (молдавська назва – с. Гіджеу) колишнього Хотинського повіту (нині – с. Ярівка Хотинського району Чернівецької обл.).

*** Атрибути та дата заснування полку подані за примітками, зробленими С. Цапом до статті М. Середи *«Отаман Болбочан»*. – Архів С. Цапа (СГД).

підрозділом полку. Напередодні Першої світової війни його було призначено полковим ад'ютантом 38-го пішого Тобольського полку ім. генерала Милорадовича. У своїй статті «Полковник Петро Болбочан» С. Шемет, один з активних учасників українського визвольного руху, зазначав, що командував цим підрозділом полковник генштабу М. Ейгель – видатний військовий теоретик, автор підручників з тактики та фортифікації, за якими вчилися в багатьох російських військових школах. На думку С. Шемета, *«служба під командою Ейгеля була для Болбочана продовженням теоретичної військової науки і доброю практичною школою»*⁴. П. Болбочан готувався вступити до Військової юридичної академії, але його плани перекреслила Перша світова війна.

Під час війни П. Болбочан набув значного досвіду у військовій справі. Його послужний список та нагородний листок (Док. № 1) відбивають весь шлях становлення П. Болбочана як бойового офіцера, професійне та службове зростання, участь у бойових діях 1914–1916 рр. У 1914 р., на початку війни, 38-й Тобольський піший полк у складі 5-го армійського корпусу був дислокований у Люблінській губернії, звідти з боями рухався до Ярослава на Сяні, потім у напрямку на Раву-Руську-Гройці, а згодом наступав на допомогу частинам, що воювали під Варшавою. У лютому 1915 р. 5-й корпус був перекинутий спочатку до Свенцянів для ліквідації Свенцяньського прориву німців, а згодом на Мінський фронт. Лише протягом другої половини 1914 – вересня 1915 рр. П. Болбочан брав участь у 37 бойових акціях, які нерідко тривали понад тиждень, а то й цілий місяць (Док. № 1).

Як полковий ад'ютант, П. Болбочан на початку військової кампанії займався формуванням двох запасних полків та маршових рот. Протягом 1915–1916 рр. деякий час він командував 1-ю, 2-ю та 5-ю ротами та командою піших розвідників. Ці посади П. Болбочан обіймав до 19 липня 1916 р., одночасно залишаючись і полковим ад'ютантом. Його діяльність у цей період із зрозумілих причин недостатньо висвітлена в послужному списку, але вочевидь саме вона принесла П. Болбочану чин штабс-капітана (22 травня 1916 р.) – *«за бойові дії з 4 по 28 липня 1915 р.»* (Док. № 2), а 15 жовтня 1916 р. він був підвищений у званні до капітана російської армії (Док. № 1).

9 березня 1916 р. у бою під селом Колодино його було контужено. Проте П. Болбочан залишився у своїй військовій частині й навесні 1916 р., крім своїх попередніх призначень, деякий час виконував обов'язки начальника кулеметної команди

«Максима № 2» та на правах батальйонного командира наглядав за всіма кулеметними командами полку. За хоробрість, виявлену у бойових діях, П. Болбочан був нагороджений орденами Святого Станіслава 2-го ступеня, Святої Анни 2-го ступеня, Святого Станіслава 3-го ступеня, Святої Анни 3-го ступеня (Док. № 1).

За послужним списком, датованим листопадом 1917 р., та нагородним листком П. Болбочана, які зберігаються у фондах Центрального державного військово-історичного архіву в Москві, відомості про проходження ним військової служби у російській армії закінчуються лютим 1917 р. Неповним є також список боїв, у яких брав участь П. Болбочан, відсутня інформація про подальші поранення та військові посади. У зв'язку з цим можна зробити припущення, що після лютого 1917 р. внаслідок воєнних дій, переформування військових частин та їх переміщення, послужні списки офіцерів російської армії подекуди не були належним чином оформлені та доповнені, або ж після поранення П. Болбочан був госпіталізований.

В одній із перших статей про полковника П. Болбочана, написаній С. Шеметом і опублікованій у 1923 р. у часописі «Хліборобська Україна», згадується про поранення П. Болбочана 4 квітня 1916 р. під Нарочем. Згодом цей факт повторювався іншими авторами у їхніх публікаціях про П. Болбочана. Однак дані послужного списку дають підстави стверджувати, що тяжкого поранення у груди він зазнав 9 квітня 1917 р., а не 1916 р. Оскільки у послужному списку згадується лише контузія 9 березня 1916 р., а подальша інформація свідчить про безпосередню участь П. Болбочана у бойових діях аж до лютого 1917 р. включно (Док. № 1), можна зробити припущення, що поранений він був все ж у 1917 р.

Висвітлюючи військову діяльність П. Болбочана у революційну добу, С. Шемет писав, що після тяжкого поранення, яке вимагало тривалого лікування, він знову повернувся до 38-го Тобольського пішого полку. В цей час частина дислокувалась під Берестечком на Волині. П. Болбочан одержав доручення реорганізувати військові поповнення, які від початку революції прибували на фронт. Вони здебільшого були погано дисципліновані, не мали достатньої військової підготовки і знаходились під сильним впливом соціалістичної пропаганди, нерідко – більшовицької. За словами С. Шемета, «це доручення дало Болбочану добрий досвід в тому, як треба боротись з анархією у війську»⁵. У рукописі статті невідомого автора «Пам'яті полковника Болбочана», написаній на основі

«подробиць, зібраних від близьких людей і рідні Болбочана», яка зберігається в особистому фонді Г. Степури у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові, зазначалося, що під кінець служби в російській армії він командував запасним полком і був переведений в ранг підполковника російської армії ⁶. Це підвищення не знайшло свого відображення у послужному списку П. Болбочана, оскільки, як уже зазначалося, хронологічною межею документа є лютий 1917 р.

Після падіння самодержавства в Росії на всій території колишньої імперії розпочалося виділення вояків-українців в окремі формування, організація українських військових комітетів, військових клубів, рад, які беззастережно підтримали Українську Центральну раду. Масова українізація армії стала складовою українського національно-визвольного руху, важливим інструментом впливу на Тимчасовий уряд у боротьбі за національне самовизначення українського народу.

Разом з тим, у лідерів Центральної ради, які стояли на автономістсько-федералістичних позиціях, було відсутнє чітке уявлення про роль збройних сил у процесі державотворення. Звідси – орієнтація на так званій «спільний революційний фронт з російською демократією» і поборювання самостійницьких течій усередині українського руху, зокрема – серед військовиків. Найбільш послідовно цієї деструктивної позиції дотримувався лідер Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) В. Винниченко. *«Не своїй армії нам соціал-демократам треба, а знищення всяких постійних армій, – зазначав він. – Не українську регулярну армію нам треба організовувати, а всіх українців-солдатів освідомити, згуртувати, організувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо. Українська демократія повинна в сей час добре пильнувати – українського мілітаризму не було і не повинно бути й далі»* ⁷. Подібна позиція не могла знайти підтримки у професійних військових з чіткою національно-державницькою орієнтацією, до яких належав і П. Болбочан.

Свою діяльність в українському військовому русі П. Болбочан розпочав під впливом подій, пов'язаних з 1-м Українським полком ім. Б. Хмельницького, який прибув на фронт і увійшов до складу 5-го корпусу російської армії. Уривчасті згадки про цей період діяльності П. Болбочана знаходимо у спогадах полковника М. Середи «Отаман Болбочан» та статті С. Шемета. Останній зокрема писав, що

богданівці прибули на фронт без всякого майна та зброї і були взагалі неприхильно зустрінуті російськими військовими. Під команду П. Болбочана на той час перебував обоз 5-го корпусу і, скориставшись цим, він допоміг богданівцям організуватися й укомплектуватися⁸. Захоплений поширенням національної свідомості серед вояків-українців, П. Болбочан розпочинає формування з вояків 5-го корпусу окремої національної військової частини. Значною мірою допомогу новому формуванню надавав 15-й Сандомирський прикордонний полк, більшість якого складала українці. Робота велася за несприятливих організаційних умов та відверто ворожого ставлення до намагань українців творити національні військові частини як з боку військового командування, так і з боку солдатських рад. Після тривалих перепон та зволікань 4 листопада 1917 р. Генеральне секретарство військових справ видало наказ про формування 1-го Українського республіканського пішого полку * при 5-му армійському корпусі. Командиром полку 22 листопада 1917 р. було призначено П. Болбочана⁹. 10 грудня 1917 р. у Волочиську П. Болбочан вживає заходів до українізації цілого 5-го армійського корпусу, які, однак, зазнали невдачі¹⁰. 12 січня 1918 р. «Робітнича газета» (Ч.226) повідомила про те, що формується *«полк Української Республіки»*. У повідомленні зазначалось про необхідність *«збудувати міцну військову частину на підвалинах розумної дисципліни, по зразку армії західно-європейської»*. Вказувалося, що полк вже має свій статут, командира полку – капітана П. Болбочана і подавалась адреса вербувального пункту (Київ, вул. Михайлівська, готель «Ялта», кімната 27). На момент формування полк нараховував 5 тис. чоловік¹¹.

Досить детально, ймовірно, спираючись на особисті розмови з П. Болбочаном, С. Шемет розповідає про події, пов'язані з формуванням 1-го Українського республіканського полку та його трагічним фіналом, що не дало цій військовій формації проявити себе у бойових діях. *«Згідно з революційним звичаєм, – зазначає С. Шемет, – був присланий від Центральної*

---

* В інших джерелах подаються такі назви полку: 1-й Український народно-республіканський полк (ЦДІАЛ. – Ф.760, оп.1, спр.32. – Арк.25), Республіканський піший полк (Дорошенко Д. Історія України. – т.1. Доба Центральної ради. – К., 2002. – С.236) та полк Української Республіки (Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ–Філадельфія, 1995. – С.344).

ради комісар П. Макаренко, член партії самостійників-соціалістів»¹². Високо оцінюючи діяльність членів цієї партії по формуванню українських військових частин, С. Шемет водночас вказує і на факти невинного ригоризму соціалістів-самостійників у мовному питанні. Йдеться про поставлену останніми умову – приймати до українського війська лише тих старшин, що добре володіли рідною мовою. Не слід забувати, що до листопада 1917 р. всі військовики перебували на службі в російській армії, в т. ч. й українці з походження, які виявляли свою національну свідомість. В армії, де все діловодство, уставне та службове спілкування велося російською мовою, а будь-які прояви національного самовиявлення суворо каралися дисциплінарними, а нерідко й політичними заходами, було досить важко опанувати рідну мову та ввести її в службовий обіг. Тому дотримання цієї умови вело до того, що більшість колишніх старшин російської армії, які виявили своє бажання служити в українських частинах, були позбавлені такої можливості. Зрештою, саме з цієї причини 1-й Український республіканський піший полк був недостатньо укомплектований командним складом. Це, в свою чергу, прикро відбилося на подальшій долі полку – на початку січня 1918 р. він був фактично ліквідований з наказу корпусного солдатського комітету.

С. Шемет зазначав, що для того, аби перешкодити діям комітету, П. Болбочан вдався до рішучих кроків – «арешту корпусного солдатського комітету і обеззброєння ближчого його оточення». Проте це не завадило проведенню запланованої комітетом корпусу акції – 1-й Український республіканський піший полк був роззброєний, казарми підірвані та розбиті гарматами. Значна кількість українців загинула¹³. П. Болбочан із своїм заступником – сотником І. Коржем – та частиною старшин з великими труднощами дісталися Києва аж у січні 1918 р., вже напередодні більшовицької окупації міста¹⁴. Маючи у своєму розпорядженні певну кількість старшин, які бажали служити Україні, а також знаючи про аналогічні наміри колишніх офіцерів інших частин російської армії, які усвідомлювали себе українцями, П. Болбочан звернувся до лідерів Центральної ради з проханням дозволити йому організувати у Києві офіцерський загін. Але дозволу він не одержав – з огляду на побоювання останньою офіцерів-«реакціонерів». Незважаючи на це, він все ж таки формує військовий підрозділ – курінь, переважну більшість якого склали старшини¹⁵.

У добу Центральної ради

Перебуваючи у Києві, П. Болбочан, завдяки старанням П. Макаренка – колишнього комісара 1-го Українського республіканського полку, – потрапляє в оточення військових, які тісно співпрацювали з Українською партією соціалістів-самостійників (УПСС). До цього оточення належали відомі українські військові діячі Ю. Капкан, О. Греків, І. Полтавець-Остряниця та ін. Як згадував згодом гетьман П. Скоропадський, наприкінці грудня 1917 р. на запрошення Павлюка (командира Київського полку Вільного козацтва) він прибув на засідання самостійників, у якому брали участь, крім уже названих осіб, брати О. та П. Макаренки, С. Остапенко та П. Болбочан. *«Вони чомусь вважали, – зазначав П. Скоропадський, – що козацтво повинно йти з ними»*. Саме з цією метою й запросили Павла Скоропадського – як отамана Українського вільного козацтва. *«Нічого на цьому засіданні особливо цікавого не було, – писав він у своїх «Спогадах», – головним чином вони обговорювали питання про необхідність добитися зміни Порша»*. Але натомість вони висували, на думку П. Скоропадського, зовсім непідходящу кандидатуру П. Болбочана. Майбутній гетьман вважав плани присутніх *«зовсім невідповідними реальним умовам»* ¹⁶.

Аполітичність П. Болбочана наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р., відсутність у нього чіткої політичної орієнтації констатував у своїх спогадах «Записки непокірного» полковник Армії УНР В. Прохода. Характеризуючи, зокрема, позицію О. Осецького – майбутнього Наказного отамана Армії УНР (1919 р.), – він відзначав його схильність до *«модної псевдосоціалістичної демагогії»*. Посилаючись на свідчення полковника А. Пузицького, В. Прохода зазначав, що в 1917 р. й сам А. Пузицький, і П. Болбочан *«по своїй аполітичності ніяк не могли зорієнтуватися в революційних подіях»*, тоді як *«Осецький приятелював з ними та давав практичні поради, як, визнаючи себе українцями, не залишитись поза загальною чинністю»* ¹⁷.

Як уже зазначалось, козаки 1-го Українського республіканського пішого полку деякий час перебували у складі 5-го корпусу, що дислокувався в Проскуріві. Після розгрому полку з наказу корпусного солдатського комітету в грудні 1917 р. вони попрямували до Києва, куди дісталися лише в січні 1918 р. напередодні наступу військ М. Муравйова ¹⁸. Тут на їхній основі було сформовано Республіканський курінь,

який налічував близько 500 чоловік і входив до Сердюцької дивізії. На чолі цього куреня П. Болбочан брав участь у придушенні січневого повстання більшовиків у столиці. Під час боїв у Києві Республіканський курінь, яким командував П. Болбочан, на думку деяких сучасних дослідників, був *«досить потужною силою добровольчої формації»*. Він складався переважно з мешканців Києва – гімназистів, студентів, інтелігенції, свідомих українських офіцерів та дуже незначної кількості вільних козаків¹⁹. Ряд епізодів, які характеризують звичаї Республіканського куреня, подає у своїх спогадах полковник М. Середа. Згадуючи сутички у Царському саду, він писав: *«Бої набрали остроти і завзяття. Декілька разів Болбочан ставив нас на ноги і кидав в атаку, але ж упертими контратаками більшовики вертали свої позиції. 4–5 годин тривав непевний стан і врешті-решт демаркаційна лінія лишилася надвечір на середині саду»*²⁰.

Невдовзі Республіканський курінь під керівництвом П. Болбочана був реорганізований у 2-й Запорізький піший курінь та приєднаний до Окремого Запорізького загону, командиром якого тоді ж – у лютому 1918 р. – був призначений генерал К. Прісовський²¹. П. Болбочан виконував обов'язки помічника командувача загону. Завдяки особистій вдачі, хисту професійного військового й талановитого командира він мав незаперечний авторитет серед вояків. У статті *«Полковник Петро Болбочан і його останні дні»* відомий український військовий діяч В. Євтимович писав, що він *«належав до тих природжених вояків-митців, чи як їх на старому Запоріжжі називали «характерниками», які вміють підбивати насамперед серця підлеглих їм вояків – уміють прив'язати їх до власної особи, а цим самим і до справи, якій самі служать»*. *«Такий люблений підвладними командир – митець, – зазначав далі В. Євтимович, – спроможен повести своїх вояків на найнебезпечніше воєнне підприємство, як то говорить, «в огонь і воду», для такого командира нема слова «не можу», саме з таких вояків – митців виробляються полководці великих форматів»*²². Вочевидь у період реорганізації та поповнення Республіканського куреня під командуванням П. Болбочана було закладене основне ядро майбутнього Запорізького корпусу. Українські вояки, що прийшли до лав цього військового підрозділу навесні 1918 р. та склали кістяк однієї з найбільш дисциплінованих та професійно підготовлених військових частин української армії, назавжди зберегли вірність своєму командиру; згодом, в тяжкі роки еміграції,

вони утворили в пам'ять про нього Товариство запорожців ім. полковника Петра Болбочана.

Протистояння революційній демагогії у військових частинах, відверте неприйняття партизанщини у підпорядкованій формації, запровадження суворої дисципліни та чіткої організації були головними критеріями діяльності генерала К. Прісовського. Як більшість старшин колишньої російської армії, що пройшли професійний вишкіл та мали бойовий досвід, він відстоював ідею існування регулярних українських збройних сил і вважав, що т. зв. революційно-демократичні перетворення в армії лише шкодять її боездатності. Генерал не сприймав практиковані владою призначення військових командирів не за ступенем їхньої професійної підготовки, а за політичною приналежністю. Подібну позицію займав і підполковник П. Болбочан, який протягом існування Окремого Запорізького загону був помічником генерала К. Прісовського і доклав чимало зусиль для перетворення формації, яка складалася з рештків окремих добровольчих підрозділів, у мобільну боездатну частину із залізною дисципліною.

Другий Запорізький курінь * у складі Окремого Запорізького загону, яким командував П. Болбочан, був його найкращою частиною ²³. До складу куреня, чисельність якого сягала 400 бійців ²⁴, крім вояків колишнього 1-го Українського республіканського полку, входили бійці 1-ї Юнацької школи та Офіцерський добровольчий загін підполковника М. Полозова.

Наприкінці грудня 1917 р. Генеральне секретарство військових справ УНР прийняло «Зміни Військових уставів української армії на началах демократії» – статут, яким було скасовано військові ранги колишньої російської армії ²⁵. Замість них було запроваджено відзнаки військових посад відповідно до виконуваної функції ²⁶. Як командир 2-го Запорізького куреня Окремого Запорізького загону, П. Болбочан обіймав військову посаду, що відповідала званню підполковника, а після призначення командиром 2-го Запорізького пішого полку в березні 1918 р. – полковника Армії УНР. Незважаючи на скасування військових відзнак та рангів, П. Болбочан ввів у Республіканському курені відзнаки для старшин і козаків, а згодом умовив генерала К. Прісовського поширити цю практику для цілого Окремого Запорізького загону ²⁷.

---

* У літературі трапляється також інша назва – Республіканський курінь під командуванням П. Болбочана.

Залишилися спогади про те, яким був П. Болбочан у той початковий період становлення українських збройних сил. Командир Запорізького ім. К. Гордієнка кінного куреня полковник В. Петрів (у майбутньому – генерал Армії УНР) писав у своїх спогадах: *«Командант Республіканців, людина поважного вигляду, зі спокійною трохи млявою манерою виговору, вдягнутий як завжди чистенько, з чепурно підстриженим волоссям на голові і вусами та бородою а ля цар Микола II»*²⁸. Кілька виразних замальовок залишив відомий український письменник Б. Антоненко-Давидович – козак 2-го Запорізького полку, який був безпосереднім учасником багатьох подій, пов'язаних як із долею запорожців, так і самого П. Болбочана: *«...мав, певно, в своїх жилах домішок молдавської крові, бо зовні скидався більше на молдаванина чи навіть француза, ніж на українця...»*; *«він був завжди у френчі та кашкеті англійського зразка»*; *«переді мною все ще стояв цей стрункий полковник з французькою борідкою, що, приклавши долоню до дашка кашкета, пропускає перед собою курінь за куренем, сотню за сотнею 2-го Запорізького полку під час військового огляду...»*²⁹. При цьому Б. Антоненко-Давидович згадує, що полковник залишався небайдужим і до зовнішнього вигляду свого підрозділу: *«Будучи прибічником європейського вигляду української армії, Болбочан не перечив, коли його козаки й старшини під впливом національно-романтичних настроїв носили шапки з кольоровими шликами, а на поголеній голові лишали запорозького оселедця»*³⁰.

Усе оточення П. Болбочана відзначало його послідовну державницьку позицію, хоча часом з цього робилися не зовсім адекватні висновки. Сотник 4-го Запорізького полку ім. Б. Хмельницького Б. Монкевич писав, що полковник симпатизував Українській партії соціалістів-самостійників. Останні ж, за його словами, *«старалися скрізь поширити чутки, що вся запорозька дивізія належить до самостійників і виконує їхні накази»*³¹. Слід зазначити, що П. Болбочан не належав до жодної політичної партії, більш того, як згадує той же таки Б. Монкевича, він постійно підкреслював, що *«військо мусить бути аполітичне і що всілякі заходи ввести до війська політику і партійність будуть у самій основі своєї викорінені»*³².

На цьому ґрунті у командирів запорожців неодноразово виникали тертя з військовим і політичним керівництвом Центральної ради. Під час відступу українських військових частин з Києва на початку 1918 р. мали місце принципові

розходження між генералом К. Прісовським і підполковником П. Болбочаном з одного боку та С. Петлюрою – командиром Гайдамацького коша Слобідської України, який брав участь у прикритті евакуації уряду з Києва, – з іншого. Це виявилось на нараді у с. Гнатівка поблизу Києва в ніч з 8 на 9 лютого 1918 р., де зібрались командири та отамани збройних загонів, що вціліли після боїв з більшовиками. Мета наради – обговорення можливості об'єднання військових частин для продовження спільних воєнних дій. П. Болбочан вимагав, щоб гайдамаки коша Слобідської України увійшли до складу Окремого Запорізького загону та діяли спільно під єдиним командуванням генерала К. Прісовського. С. Петлюра відмовився, і П. Болбочан, за словами Б. Монкевича, закинув йому звинувачення в тому, що *«він (Петлюра. – Авт.) зі своїх персональних дрібних мотивів став на перешкоді тому об'єднанню, що одно могло врятувати останки української збройної сили від знищення»*³³. На думку деяких дослідників українського військового руху, зокрема О. Войнаренка, Б. Монкевича, Я. Штендери та ін., саме від «Гнатівської наради» *«дається чисто персональна недовіра (Петлюри. – Авт.) до Запорожців та особисте вороже відношення до Болбочана»*³⁴.

Колишній вояк Окремого Запорізького загону Н. Авраменко у своїх спогадах наводить данні про кількісний склад цього збройного формування. Зокрема, він пише, що під час скликання наради у с. Гнатівка, де «зібралась вся військова сила Української Народної Республіки» (близько 4 тис. «піхоти, кінноти, артилерії, обозу, помічної частини, Вільного козацтва і штабів»); під командуванням П. Болбочана знаходилося 1500 вояків: 1. Республіканська сотня – 400 багнетів, командир – капітан Кіріков; 2. Волонтерська – 350 багнетів, командир – Ушаков; 3. Наливайківська – 450 багнетів, командир – Зільницький; 4. Богунівська – 300 багнетів, командир – підполковник Кондратюк³⁵.

Окремий Запорізький загін разом з урядом Української Народної Республіки, Центральною радою, прикриваючи їхній відступ з Києва, відійшов до Бердичева, згодом – до Житомира. П. Болбочана було призначено на посаду губерніального військового коменданта Волині. Відомий український вчений В. Верига зазначав, що *«це був перший комендант від початку революції, котрий, замість мітингів, почав творити лад і порядок»*³⁶.

З ініціативи П. Болбочана в губернії розпочалася мобілізація в українське військо. При цьому він враховував потреби

Запорізького загону й одночасно створював частини для охорони населених пунктів. Така діяльність не пройшла повз увагу військового відомства УНР, яке, залишаючи П. Болбочана губернським військовим комендантом, призначило замість нього командиром 2-го Запорізького пішого куреня прапорщика Мицюка. Сотник В. Монкевич, який служив тоді у лавах запорожців, а згодом став одним із перших хроністів Запорізького корпусу та біографом П. Болбочана, писав, що підполковник, *«не маючи морального права залишити свою частину»*, в той же час не міг не підкоритися наказу уряду. Він скликав старшинське зібрання, яке й поінформував про ситуацію. Старшини звернулись до уряду з проханням залишити П. Болбочана командиром куреня. Однак до призначення свого заступника на посаді коменданта, він змушений був залишатися в Житомирі та виконувати обов'язки губернського військового коменданта. Лише після того, як частина зазнала страшних втрат, а новопризначений командир куреня прапорщик Мицюк фактично покинув її напризволяще, П. Болбочан передав справи коменданта заступнику та приєднався до своїх бойових товаришів ³⁷.

Після укладення Берестейського миру в Україну прийшли – на запрошення Центральної ради – німецькі та австро-угорські війська. Окремий Запорізький загін брав участь у наступі на Київ разом із Січовими Стрільцями та Гайдамацьким кошем Слобідської України, керованим С. Петлюрою. 2-й Запорізький курінь під командуванням П. Болбочана був однією з тих українських частин, які, випереджаючи німецькі війська, 2 березня 1918 р. увійшли до столиці України. Під час урочистої зустрічі українських військ у Києві запорожці зіткнулися з неприємним фактом вшанування місцевою владою червоного прапора революції, під яким билися вороги України – червоноармійські частини. Однак справедливе обурення запорожців викликало у відповідь заклики до *«переведення в життя соціалізму»* та гасла не допустити в Україні *«сваволі військових реакціонерів»*. Вимога запорожців зняти червоні прапори з урядових будинків та користуватися лише національною символікою, яку П. Болбочан від імені запорожців передав Київській думі, викликала обурення серед лівих фракцій Центральної ради. Після того, як запорізька варта зірвала червоні прапори з будинку міської думи, Міністерство військових справ УНР зажадало від П. Болбочана судового покарання для цих вояків за *«нечувану зневагу до емблеми революції»* ³⁸. П. Болбочан не лише відмовився виконати цю вимогу, але

заявив, що повністю солідарний зі своїми вояками і вважає за необхідне насамперед поважати національну символіку. Безперечно, подібні факти сіяли серед вояків недовіру до влади, яку вони захищали.

Слід підкреслити, що ще в ході наради у с. Гнатівка в лютому 1918 р., командиром Окремого Запорізького загону було призначено генерала К. Прісовського як старшого за військовим рангом і найбільш кваліфікованого військового, а також було узгоджено певний кодекс взаємин між владою та армією. Цим кроком старшини Запорізького загону демонстрували своє небажання мати на чолі збройних сил малокомпетентних старшин або й взагалі цивільних людей з партійними квитками. Було прийнято рішення про те, що військо має стати аполітичним, усілякі солдатські комітети та комісари, *«які дезорганізували і розпалювали до цього часу армію, не повинні мати в ній місця»*³⁹. Дисциплінарна влада визнавалась тільки за старшинами і лише вони мали карати підлеглих їм вояків, чим фактично брали на себе відповідальність за дії останніх перед владою.

Після звільнення Києва від більшовицької окупації командиром Окремого Запорізького загону за рекомендацією К. Прісовського, призначеного на посаду Київського губернського військового коменданта, став генерал З. Натієв.

Із зміцненням цього військового формування, яке мало всі підстави стати основою української регулярної армії, зростала і недовіра до її командного складу з боку впливових українських соціалістичних кіл. Лідери Центральної ради, як і раніше, недооцінювали ідею необхідності створення власної національної армії, відкрито демонстрували своє негативне ставлення до вищого офіцерства колишньої російської армії, продовжували підтримувати руйнівні для збройних сил перетворення та не перешкоджали демагогічній ліворадикальній пропаганді у війську. Крім того, формуванню української армії противилось також німецьке військове командування, яке вимагало від уряду розпуску регулярних військових частин. Одночасно у Києві поширювались чутки про можливість державного перевороту, який, на думку представників урядових кіл, міг бути підтриманий військовими.

Певну напругу в суспільстві створювали непоодинокі випадки арештів та самочинної розправи вояків Гайдамацького коша Слобідської України над особами, що співпрацювали з більшовиками. Останнє породжувало конфлікт між гайдамаками та запорожцями, які відстоювали засади правопорядку

й невтручання армії у політичні процеси. За таких умов уряд вважав небезпечним залишати війська в столиці. Під приводом нібито неспроможності припинити самочинні дії гайдамаків і козаків генерала К. Прісовського було усунуто з посади коменданта столиці ⁴⁰.

За наказом від 4 березня 1918 р. Окремий Запорізький загін був відправлений на більшовицький фронт в авангарді німецьких військ. При цьому він залишався під політичною підозрою лідерів Центральної ради. На нараді командирів підрозділів загону міністр військових справ УНР О. Жуковський наголосив на необхідності додержання дисципліни у війську й одночасно вказав на недостатньо послідовне проведення «демократизації» у цій військовій формації. Як згадував присутній на нараді В. Петрів, міністр заявив, що, за його відомостями, у середовище запорожців *«увійшло таки чимало соціально неоднозначного, а то й контрреволюційного елементу»*, який, за його словами, слід було *«виключити, або взяти в руки... під час походу»* ⁴¹.

Варто згадати, що після повернення Центральної ради до Києва розпочався новий етап національного військового будівництва. Наприкінці лютого наказом О. Жуковського були розпущені всі партизанські загони ⁴². Основою організації військових частин фактично залишався закон «Про створення Українського народного війська» від 16 січня 1918 р., який передбачав заснування міліційної народної армії. Однак частини, що вели бойові дії проти більшовиків, зводились у добровольчу «Осібну армію», статут якої був затверджений тоді ще в. о. міністра військових справ О. Жуковським наказом ч.21 від 10 лютого 1918 р. Статут передбачав негайне розформування «Осібної армії» після закінчення бойових дій ⁴³. 22 березня 1918 р. було оголошено текст військової присяги ⁴⁴. З метою унормування службових відносин в армії 27 березня 1918 р. наказом О. Жуковського вводилися військові звання для українських збройних сил. Усім старшинам наказувалось *«негайно пристосувати свої ранги до тих посад, що вони посідали»*. Цим документом, зокрема, офіційно підтверджувалося військове звання полковника на посаді командира полку ⁴⁵.

Уже в ході переформування «Осібної армії» у регулярні військові частини за рахунок розгортання в полки та дивізії Січового, Гайдамацького та Запорізького загонів 12 березня 1918 р. Генеральним штабом Армії УНР було прийнято рішення вивести Запорізький загін під командуванням генерала З. Натієва зі складу добровольчої «Осібної армії» та за рахунок

поповнення реорганізувати його у Запорізьку дивізію *. У складі цієї дивізії був сформований Запорізький піший полк під командуванням П. Болбочана ⁴⁶, який, за підрахунками Н. Авраменка, налічував 2600 багнетів, 80 шабель і 10 кулеметів ⁴⁷. За свідченням Б. Монкевича, дивізія на 80 % складалася з офіцерів колишньої російської армії ⁴⁸.

У березні 1918 р. в ході боїв проти більшовиків запорожці звільнили цілу низку міст та сіл Полтавщини (Гребінку, Лубни, Ромодан, Полтаву та ін.). У цих боях українським частинам протистояли не лише червоноармійські загони, але й добре озброєні та гарно вимуштрувані чехо-словацькі відділи та матроські більшовицькі частини. Останні відрізнялися особливою жорстокістю. Запорожці, як правило, йшли в авангарді німецьких військ. Траплялося так, що полковник П. Болбочан особисто вів своїх вояків у бій. Більшовицька преса тих днів згадувала *«сильний отряд запорожских войск под командой старорежимного царского генерала Болбочана»*. За цього *«грізного супротивника радянської влади»* (живого чи мертвого) більшовики обіцяли 50 тис. карбованців ⁴⁹. У цей же період з метою ліквідації П. Болбочана до Запорізької дивізії неодноразово засилались більшовицькі агенти, двоє з яких здійснили замах на полковника, на щастя – невдалий ⁵⁰. Російські добровольці, в свою чергу, також винесли полковнику смертний вирок: у Харкові білогвардійські офіцери організували на нього замах ⁵¹. Про останнє згадував сам полковник (Док. № 10), а також писали у своїх працях М. Середа, С. Шемет й І. Мазепа. Нещодавно віднайдені документи денікінської контррозвідки підтверджують, що постать П. Болбочана була в полі зору не лише більшовицьких, але й білогвардійських спецслужб ⁵².

Навесні 1918 р. українська армія, при підтримці німців, продовжувала переможний наступ. Аналізуючи наступальну операцію Запорізької дивізії, Б. Монкевич називав дві причини, які сприяли успіху. На його думку, визначальним був наступ *«широким фронтом по головних залізних лініях, які ведуть в глибину краю, з наміром не дати ворогові можливості ні втекти з операційного поля, ні зробити де не будь більший*

---

* Запорізька дивізія підлягала Міністерству військових справ УНР. В офіційних звідомленнях цього Міністерства і на сторінках тогочасної преси вона часто згадується під назвою «Бригада Натієва» (Див. Монкевич Б. Вказ. праця. – С.36, 42). В літературі трапляється також інша назва – Республіканський курінь під командуванням П. Болбочана.

центр для затримання наступу». Не менш важливим був і той фактор, що навесні 1918 р. Червона армія, яка тільки-но була створена, за словами Б. Монкевича, ще не мала *«справжнього командного складу, уявляла з себе розбійничі, розпутні банди, які цілком природно не могли протиставитись ні дисциплінованим та компактним масам германських військ, ні молодій патріотично настроєній українській армії»*⁵³.

6 квітня 1918 р. запорожці переможно вступили у Харків. Не очікуючи на призначення з боку уряду, П. Болбочан за погодженням з генералом З. Натієвим призначив тимчасовим губернським військовим комендантом (з виконанням обов'язків губернського комісара) полковника О. Шаповала – командира 4-го Запорізького полку ім. Б. Хмельницького. Через кілька днів – 9 квітня 1918 р. – Запорізька дивізія за наказом військового міністерства була розгорнута у Запорізький корпус⁵⁴, оскільки в ході звільнення Полтавщини від більшовицької окупації чисельність Запорізької дивізії зросла, переважно за рахунок української інтелігентської молоді. За задумом військового міністерства УНР, у процесі розгортання дивізії в корпус 1-ша дивізія мала зі свого складу виділити 2-гу дивізію. Командиром 1-ї Запорізької дивізії призначався полковник П. Болбочан, начальником штабу – підполковник Гайденайх. Приймаючи нову посаду, П. Болбочан просив військове відомство залишити його командиром улюбленого 2-го Запорізького полку. Хоча сумісництво двох таких посад суперечило військовому статуту, генерал З. Натієв дав на це свою згоду⁵⁵. За свідченнями Н. Авраменка, за рахунок поповнення полку добровольцями його чисельність зросла до 6 тис., половину з них складали старшини. Колишні командири сотень (Кіріков, Ушаков, Зільницький, Кондратюк) перебравли командування куренями, які вже склалися з 16 сотень⁵⁶.

За короткий час існування Запорізький корпус став однією з найбільш боєздатних українських військових частин. Його найкращим підрозділом був 2-й Запорізький піший полк на чолі з полковником П. Болбочаном. Укладачі «Історії українського війська» (І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шрамченко) зазначали, що полк був міцно згуртований, *«зберіг кращі традиції російської армії»* і водночас *«був національним полком, бо мав патріота командира»*⁵⁷. Полк був найбільшим у корпусі за чисельністю, нараховував близько 4 тис. бійців, 70–80 % яких складали професійні офіцери та представники інтелігенції. Він налічував 16 піших сотень, кінну сотню, команду піших розвідників, команду

наколесників, саперну сотню, сотню зв'язку з чотою кінних ординарців, дві кулеметні сотні, одну бомбометну сотню та одну запасну ⁵⁸.

Запорізький корпус одержав нові мундири захисного кольору англійського зразка. Кашкет був прикрашений кокардою з національною символікою. Старшинські відзнаки – на комірі, посада відзначалась вузлами на лівому рукаві, у старшин – золотим позументом, у козаків – синім сукном. Військовий парад у Харкові, який 2-й Запорізький піший полк під командуванням П. Болбочана відбув спільно з німецькими військовими формуваннями, справив велике враження на населення міста й мав велике пропагандистське значення. Після параду чимало старшин та солдатів колишньої російської армії почали вступати до українського війська ⁵⁹.

Сотник Б. Монкевич у своїх спогадах подає яскраву характеристику П. Болбочана та його взаємин з вояками 2-го Запорізького полку. *«Йому вірили всі надзвичайно, бо знали, що він сам є зразком чесноти і порядку, – наголошує він. – В життю був дуже скромний, без тіні манії величності... Запорожці щиро любили його, були віддані йому й готові виконати кожне його бажання... Він ніколи не підвищував голосу, нікого не розносив і не робив нікому нагани, як це робить більшість строевих начальників. Вистачало одного погляду Болбочана, щоб людина розуміла, чого він бажає і чи задоволений він чи ні»* ⁶⁰.

Кримська операція

Уже наступного дня після переформування дивізії в корпус – 10 квітня 1918 р. – штаб запорожців одержав таємний усний наказ уряду, оголошений військовим міністром О. Жуковським. Генералу З. Натієву належало виділити з корпусу окрему групу, забезпечену всіма видами зброї на правах дивізії під командуванням полковника П. Болбочана. Перед ним було поставлене окреме стратегічне завдання: випереджаючи німецькі війська на лінії Харків–Лозова–Олександрівськ–Перекоп–Севастополь, звільнити Кримський півострів від більшовиків, захопити Севастополь. Кінцевою точкою військової операції мав стати Чорноморський флот, дислокований у Севастопольській бухті, який планувалося включити до складу українських збройних сил. Групі П. Болбочана в ході операції ставилось також завдання захопити військове майно кримських портів ⁶¹.

Ще одна група Запорізького корпусу під командуванням З. Натієва мала вирушити в напрямку Лозова–Слов'янськ для звільнення від більшовицьких частин Донецького басейну. Організацією та відрядженням цього формування запорожців особисто займався генерал З. Натієв, доручивши П. Болбочану командування Кримською групою. С. Шемет зазначає, що протягом усього походу корпусу з Києва до Харкова безпосереднє керівництво частинами під час бойових дій здійснював полковник П. Болбочан, у той час як генерал З. Натієв змушений був весь свій час *«віддавати справам організації зібраних на швидку в Києві і посланих у похід частин»*⁶². *«Натієв умів оцінити заслуги своїх помічників і не боявся конкуренції тих, хто своїми заслугами піднімався вище загального рівня, – наголошував С. Шемет, – тому він не побоявся висунути наперед Болбочана і призначити його командуючим першою дивізією Запорізького корпусу, не побоявся дати Болбочанові і його дивізії виконати окреме завдання – звільнення Криму від більшовиків, хоч це доручення очевидно давало тому можливість піднятися в очах Уряду і суспільства ще вище»*⁶³.

Проведення полковником П. Болбочаном успішної Кримської операції детально описано у 3-й частині споминів генерала В. Петріва, статті С. Шемета «Полковник Петро Болбочан», монографії Я. Штендери «Засуджений до розстрілу» та ін.⁶⁴ Походу групи Запорізького корпусу на Крим присвятив свою працю «Слідами новітніх запорожців: Похід Болбочана на Крим» сотник Армії УНР Б. Монкевич. Книгу було перевидано у Нью-Йорку у 1956 р. накладом Товариства запорожців ім. полковника Петра Болбочана в Америці. У передмові до другого видання було зазначено, що Б. Монкевич підготував до друку другу частину літопису Запорізького корпусу «Боротьба Болбочана за Лівобережжя. Смерть полковника Болбочана». Проте доля цього рукопису, на жаль, дотепер невідома.

У передмові Б. Монкевич зауважує, що написана ним історія Запорізького корпусу є його особистими споминами, доповненими спогадами товаришів по зброї. Книга насичена численними документальними матеріалами, проілюстрована схемами військових операцій, у яких брав участь корпус, включає списки старшин цього військового підрозділу, а тому по своїй суті виходить за рамки мемуарного жанру. Подаючи описи військових операцій, у яких брав участь корпус, Б. Монкевич звертає особливу увагу на бої, проведені під командуванням П. Болбочана.

Так, напередодні форсування Сиваша П. Болбочан зустрівся з генералом фон Кошем, командиром 15-ї ландверної дивізії, яка наступала на Крим слідом за групою П. Болбочана. Генерал повідомив полковника про намір німецького командування силами корпусу при підтримці флоту здійснити операцію й зайняти Крим. Маючи завдання уряду випередити німецький наступ і оволодіти Кримським півостровом раніше за німців, запорожці готувалися самостійно взяти Перекоп. П. Болбочан, як командир дивізії й офіцер нижчого рангу, змушений був визнати свою підлеглість німецькому генералу, але від запропонованої допомоги – німецьких військових частин та бронепоездів, що мали прибути до Мелітополя, він відмовився. Німецьке командування досить скептично поставилось до планів запорожців з огляду на вигідне оборонне становище ворога: на Перекопі більшовики могли навіть незначними силами стримувати чисельно переважаючі частини противника, а на Сиваші природні умови робили переправи майже неприступними. Німці вважали неможливим здобуття Перекопу без важкої артилерії, яка мала підійти найближчим часом у розпорядження 15-ї ландверної дивізії, і сприйняли наміри П. Болбочана як зухвалу витівку. Можливо, саме це спонукало німецьке командування пропустити запорожців для подальшого наступу на Крим ⁶⁵.

Блискавична військова операція, проведена П. Болбочаном на Сиваші, вирішила не тільки успіх майбутньої Кримської операції, але й уберегла Запорізьку дивізію від значних людських жертв. Поряд із часовим та технічним факторами був урахований також і психологічний. Готуючи наступ, штаб дивізії зробив усе можливе, щоб дезорієнтувати більшовиків та позбавити їх можливості дістати інформацію про дійсний стан речей на фронті. *«При таких сприяючих умовах як непоінформованість більшовиків та їх неухважність у справі оборони переправ, – зазначає Б. Монкевич, – Болбочан відкинув попередній план форсування Сиваша моторовими катерами і рішив раптовим наскоком захопити безпосередньо залізничну переправу»* ⁶⁶. Аналізуючи успіх операції, автор підкреслював, що це стало можливим лише завдяки *«вмінню Болбочана передбачати дійсний стан речей у ворожому таборі, відгадувати його (ворога. – Авт.) психологію і моральний стан, а також дякуючи хитрощам Болбочана»*, оскільки Перекоп *«звичайним приступом... здобути було б неможливо»*. Для кращого розуміння складності операції Б. Монкевич подає опис укріплень: *«Упродовж усього берега Сальківських*

позицій, була зроблена лінія окопів з бетоновими гніздами для кулеметів», «всі окопи були оббиті дошками», «артилеристські позиції були збудовані по останньому слову техніки». Крім того, Б. Монкевич звертає увагу на прекрасне оснащення укріплень далекобійною та важкою артилерією, спеціально знятою більшовиками з Севастопольських фортів і встановленою на помостах. Облога Запорізькою дивізією таких укріплень могла тривати не один місяць і призвести до великих людських втрат, якби не заздалегідь продуманий П. Болбочаном та його штабом план⁶⁷. Внаслідок блискавично проведеної операції все військове майно та зброя укріплень перейшли у розпорядження Запорізької дивізії, що ще більше зміцнило її. *«Маючи багато технічних засобів пересування і багато кінноти, – підкреслював Б. Монкевич, – Болбочан завжди швидше пересувався, як ворог і легко маневрував кіннотою, не даючи ворогові спочинку та відрізаючи йому шляхи відвороту»*⁶⁸.

Увечері 22 квітня 1918 р. Кримська група з боєм захопила м. Джанкой – першу вузлову станцію в Криму, що дало їй можливість для розгортання подальшого наступу. Частина підрозділів рушила в напрямку Феодосії, відділи кінноти почали наступати на Євпаторію. Головні ж сили було скеровано на Сімферополь, який був захоплений майже без опору ранком 24 квітня 1918 р.⁶⁹

На тлі політичних помилок та військових поразок Центральної ради військовий рейд 1-ї Запорізької дивізії виглядає блискучою військовою кампанією, яка мала неабияке геополітичне значення і незабаром забезпечила для України здобуття Чорноморського флоту. Переможний Кримський похід Запорізької дивізії став справжнім тріумфом українського війська і продемонстрував його здатність до реалізації складних військових операцій. Сьогодні він несправедливо забутий українськими істориками новітньої доби – кримські події весни 1918 р. знайшли своє відображення здебільшого на сторінках спогадів.

Під час Кримського походу Запорізька дивізія поповнилася значною кількістю добровольців із Таврії, а також татарськими добровольчими формуваннями. П. Болбочан мав намір створити з них окрему регулярну частину, проте згідно з існуючими домовленостями українського уряду з німецьким командуванням був змушений розпустити ці добровольчі загони. Однак, як зазначає Б. Монкевич, багато добровольців з Криму вступили до Запорізької дивізії в Мелітополі⁷⁰.

Як і раніше, авторитет П. Болбочана серед запорожців був незаперечним: за словами того ж Б. Монкевича, «запорожці, які служили під ним, гордились тим»⁷¹. І далі: «В боях показав себе Болбочан дійсно талановитим полководцем. У ніякім положенні і в жодних умовах він не тратив здібності орієнтуватися... Завжди був у найнебезпечніших місцях, чим викликав підйом духу у Запорожців... Слава про нього дуже швидко розійшлася і притягувала під його прапори багато військових людей... Виправа на Крим зробила на Запорожців глибоке і незабутнє враження»⁷². «Болбочан був одною з яскравіших постатей в цілому корпусі. Великий організатор і здібний стратег. Умінням користуватися всім для добра справи й успіху, пояснюється такий швидкий наступ Запорожців на Крим, хоч звідси мали перед собою значно сильнішого ворога»⁷³.

Дуже високо оцінює професійні здібності П. Болбочана старшина УГА і майбутній військовий історик З. Стефанів. Він називає його, як і командувача Запорізького корпусу генерала З. Натієва, «визначнішим отаманом того часу». «Надзвичайно хоробрий, – підкреслює З. Стефанів, – особисто кермував боєм і завжди знаходився в найнебезпечніших місцях. Тим то й здобув собі величезну популярність у корпусі»⁷⁴.

Рівень дисципліни серед запорожців був високий протягом усієї Кримської операції – козаки й старшини високо цінували П. Болбочана, повага до нього та його авторитет були безсумнівними. Це мало ще один, можливо, дещо несподіваний наслідок: віддане ставлення вояків Запорізької дивізії до свого командира було з підозрою сприйняте керівництвом військового відомства УНР – пішли поголоски про начебто диктаторські амбіції полковника.

Не зупиняючись детально на перебігу Кримського походу, звернемося лише до деяких фактів, які свідчать про непрості стосунки між запорожцями та німецькими військами в ході операції. Як відомо, Кримський похід проводився за таємним усним наказом уряду й Міністерства військових справ УНР. Попри пропозиції німців у ході Берестейських переговорів включити Крим до сфери національних інтересів УНР, українська делегація відмовилася це зробити, аргументуючи свою відмову правом татарського народу на самовизначення. Однак згодом уряд В. Голубовича без погодження з Вищою німецькою командою відрядив Запорізьку дивізію на чолі з полковником П. Болбочаном на здобуття Кримського півострова та Чорноморського флоту. Хоча ще за місяць до

початку походу – 9 березня 1918 р. – на засіданні Ради народних міністрів міністр внутрішніх справ М. Ткаченко заявив, що *«покладатися на наше військо не можна, а через це потрібно очищати територію України при допомозі німців...»*⁷⁵. Така непослідовність уряду та його членів ще раз демонструвала відсутність ясної і однозначної державної політики у лідерів УНР, які керувалися насамперед партійними програмами.

Успіхи українських військ у Кримській військовій кампанії виразно проявили непрофесійність та вузькополітичну заангажованість багатьох членів українського уряду. Як результат – військовий потенціал та блискучі перемоги Запорізької дивізії не були використані, а сама вона фактично потрапила під загрозу ліквідації німецькими військами. Причина вельми проста: після вдалих операцій запорожців під Олександрівськом і Мелітополем та після успішної переправи через Сиваш німецьке військове командування почало висловлювати занепокоєння діями українських військ. Намагаючись стримати їхній наступ, командир 15-ї німецької ландверної дивізії генерал фон Кош з наказу свого командування почав вимагати припинення операцій українських військових частин. Після звільнення запорожцями Джанкою, а згодом і Сімферополя відносини між українцями та німцями загострилися ще більше.

П. Болбочан мусив рахуватися з вимогами німецького командування припинити наступ, оскільки німці погрожували застосуванням сили до Запорізької дивізії. З іншого боку, існував наказ українського уряду оволодіти Севастополем та Чорноморським флотом. Слід підкреслити, що в цей час запорожці мали всі можливості для здійснення дорученого їм завдання. Значною мірою цьому сприяли сили добровольців, які постійно прибували до українських частин, та симпатії місцевого населення. Крім того, запорожці мали у своєму розпорядженні багато самоходів та гірських гармат, необхідних для бою в тій місцевості. Лише кінна група, підсилена Кримським кінним полком, нараховувала до півтори тисячі шабель⁷⁶.

26 квітня 1918 р. 15-та німецька дивізія з наказу генерала фон Коша оточила всі місця дислокації українських військ та головні стратегічні пункти Сімферополя. Полковнику П. Болбочану було оголошено ультиматум негайно скласти зброю, залишити все військове майно і виїхати з міста та з території Криму під охороною німецького конвою на правах інтернованих, розпустивши при цьому добровольчі загони. Пояснюючи причину своїх вимог, генерал фон Кош заявляв,

що згідно з умовами Берестейської угоди Крим не належить до території України і для перебування українського війська на цій землі немає жодних підстав. На протести командира запорожців була дана відповідь, що Міністерство військових справ УНР на запити німецького командування відповідає, що *«абсолютно нічого не знає за таку групу і жодних завдань для операцій у Криму ніякому відділові не давало; Український Уряд рахує Крим цілком самостійною державою»*⁷⁷.

Не маючи зв'язку з урядом, полковник П. Болбочан розробив два можливі плани продовження операції звільнення Кримського півострова від більшовицьких частин. Один з них передбачав наступ на Севастополь і Ялту через гори, де легше уникнути зіткнень з німцями – він мав бути реалізований кінним полком ім. К. Гордієнка під командуванням В. Петріва та Кримським кінним полком⁷⁸. Інший – у разі збройного протистояння з німцями – передбачав прорив запорожців на Керченський півострів, де мала бути утворена оборонна лінія між Арабатською та Феодосійською затоками. У разі продовження військових операцій німців проти українців останні мали оборонятись, зайняти фортеці Керч та Енікале і встановити зв'язок з Кубанню⁷⁹. Запорожці розпочали реалізацію першого плану, передбачаючи можливий наступ більшовицьких частин, які могли відтягнути увагу німецького командування.

Висунуті німецьким командуванням вимоги щодо виведення українських військ із Криму були одразу відкинуті П. Болбочаном, який тривалий час намагався зв'язатися з Києвом й одночасно не допустити військового зіткнення. Запорожці – козаки і старшини – у свою чергу демонстрували німцям бойовий вишкіл та намір послідовно діяти згідно з розпорядженнями власного уряду. *«Треба було багато такту з боку Болбочана, щоб усі ці бажання, пропозиції й вимагання скерувати в корисний для справи бік й уникнути всього того, що могло би принести шкоду як війську, так і Українській Державі, – зазначає Б. Монкевич. – Треба було уникнути збройного конфлікту з німцями, пам'ятаючи, що Центральна рада й Український Уряд своєю політикою й соціалістичними експериментами підірвали свій престиж і престиж Української Держави»*⁸⁰.

Не слід забувати, що в цей період зростали антинімецькі настрої як серед українців, так і серед татарського населення. Німці ж зі свого боку все більше виявляли невдоволення політикою Центральної ради та її уряду. Серед запорожців поширювались настрої, які свідчили про їхню готовність *«боронити*

волю України». Напруження зросло з прибуттям українських частин з Бахчисараю, де вони успішно діяли проти більшовиків, а також свіжих німецьких частин, які займали оборону навкруги Сімферополя. П. Болбочан був свідомий того, що можливий збройний конфлікт між обома силами прирікає запорожців на поразку ⁸¹.

Тому командир Кримської групи висунув німецькому командуванню свої зустрічні вимоги: запорожці лише з наказу українського уряду залишать Сімферополь; *«не може бути мови про здачу зброї»*; припинити ізоляцію німецькими частинами українського війська, дати змогу зв'язатися з урядом; припинити будь-які обмеження групи. Водночас він зазначив, що *«її рух, за винятком господарських, транспортних і санітарних частин»*, узгоджуватиметься з німецьким командуванням. П. Болбочан погодився прийняти умову про необхідність розпуску добровольчих загонів, набраних у Криму.

Генерал фон Кош, ознайомившись з українськими вимогами, зауважив, що *«збройний конфлікт завдасть найбільшої шкоди Українській республіці, оскільки вона втратить найкращі кадри свого війська»*. Слід підкреслити, що він, у свою чергу, також намагався уникнути збройних сутичок між українськими та німецькими підрозділами, прекрасно усвідомлюючи їх наслідки для обох сторін, і тому пообіцяв ще раз порушити справу Запорізької дивізії перед своїм командуванням ⁸².

Генерал З. Натієв, який у цей час прибув до Сімферополя, повністю підтримав позицію П. Болбочана і зі свого боку докладав зусиль для виходу з кризової ситуації. Його візит вніс певні корективи у взаємини командирів обох військових одиниць – З. Натієв, як вищий рангом за генерала фон Коша та безпосередній начальник П. Болбочана, своєю присутністю припинив оперативне підпорядкування полковника німецькому генералу. Німці допомогли налагодити телефонний контакт з Києвом. Телефонні розмови з отаманом Блонським та міністром О. Жуковським поєднували в собі заяви на кшталт: *«Україна ніколи не забуде тої жертви, яку принесли для неї Запорожці»* і т. п. з порадами прийняти умови німців. Усе це не вказувало жодного виходу із ситуації і свідчило, що уряд не має ніякого рішення щодо подальшої долі Кримської групи ⁸³.

Унаслідок переговорів ставало все більш зрозумілим, що не німці, а саме українська влада спричинилася до українсько-німецького конфлікту в Сімферополі. Лише більшовицький

наступ на місто, як і передбачав П. Болбочан, дещо змінив ситуацію і навіть змусив німців звернутися по допомогу до запорожців. Одночасно 27 квітня 1918 р. міністр військових справ УНР О. Жуковський по телефону віддав наказ, який було оголошено в присутності генерала фон Коша, про негайний відхід Запорізької дивізії з Криму. Отаманові З. Натієву висловлювалося незадоволення тим, що він покинув групу, яка здійснювала військову операцію в Донбасі, а генералу фон Кошу було повідомлено, що попередня заява уряду УНР, у якій стверджувалося, що в Криму немає українських військових частин *«була просто непорозумінням»*. *«Уряд не сподівався, що Група (П. Болбочана. – Авт.) вже оперує в Криму, – зазначав міністр. – З вищим німецьким командуванням переговори тільки що почалися»*⁸⁴. Як зауважував Б. Монкевич, П. Болбочан лише згодом довідався, що ні військовий міністр, ні український уряд не вжили жодних заходів перед вищим німецьким командуванням, щоб урятувати Кримську групу⁸⁵. Наказу про місце нової дислокації запорожці так і не одержали. Після нарад з командиром корпусу З. Натієвим було вирішено відійти до Мелітополя, де їх застав гетьманський переворот.

У результаті кримське угруповання української армії, якому загрожувало роззброєння німцями, було виведене з Криму й розташоване поблизу Олександрівська.

Незважаючи на вимушене залишення завойованих позицій, Кримський похід виявив блискучий талант П. Болбочана як здібного воєначальника та продемонстрував здатність українців до творення власної регулярної армії, яка могла протистояти як більшовицькій та білій, так і німецькій арміям.

За часів гетьманування Павла Скоропадського

Державницька позиція запорожців збереглася і проявила себе під час Гетьманату П. Скоропадського. Слід зауважити, що і сам Болбочан, і його оточення не завжди розуміли дії П. Скоропадського, який опинився без підтримки основних українських політичних партій. Один із провідників Української демократично-хліборобської партії (УДХП) Віктор Андрієвський, який зустрічався із старшинами штабу Запорізького корпусу в перші дні після постанови Гетьманату П. Скоропадського, у своїх спогадах згадував про тогочасні настрої українських

вояків. Спираючись на слова начальника штабу запорожців полковника П. Вербицького, він, зокрема, зазначав, що *«гетьманський переворот зустрінуло українське військо в більшості неприхильно, головне за те, що при перевороті було роззброєно і розпущено українські військові частини»*. У цьому вони вбачали страх нової влади перед національною армією і були стурбовані тим, що *«влада боїться українського війська,.. боїться свого народу»*. Старшини, за словами В. Андрієвського, їхали до Гетьмана, щоб висловити йому свої побажання: *«Перше, – щоб не було соціалізації землі, а друге – щоб Гетьман боронив до останнього жовніра, до останньої краплини... жовнірської крові самостійність Української Держави»*⁸⁶.

Після падіння Центральної ради до складу 2-го Запорізького полку під командуванням П. Болбочана увійшов окремий курінь Січових Стрільців, створений з числа розформованої охорони українського парламенту, яким командував Р. Сушко. Хоча Стрілецька рада відмовилась присягнути гетьманові П. Скоропадському, цей підрозділ вирішив продовжити службу в українському війську⁸⁷. Включення його до складу запорожців дозволило хоча й частково, але зберегти унікальну військову формацію – Січових Стрільців – й одночасно уможливило тісні контакти між військовими Галичини та Наддніпрянщини. Дбаючи про підвищення фахового рівня кадрів полку, П. Болбочан відряджав своїх старшин для вербування військовиків розформованих галицьких частин та військовополонених галичан, які перебували у Великій Україні⁸⁸.

Навесні 1918 р. в Олександрівську, де після Кримського походу розташувались запорожці, доля зводить П. Болбочана з Вільгельмом Габсбургом – Василем Вишиваним, який командував легіоном Українських Січових Стрільців (УСС) у складі 11-ї дивізії австро-угорської армії, що дислокувався у місті. Перша їхня зустріч відбулася у середині квітня, коли запорожці звільнили місто від більшовицьких частин. Як свідчить у своїх спогадах В. Петрів, ерцгерцог Вільгельм особисто полагав, що суперечності між запорожцями, які негативно сприйняли гетьманський переворот, та австро-німецькою військовою владою, виїжджаючи з цією метою до австрійського командування⁸⁹.

З утворенням УНР й актуалізацією української проблеми у міжнародних відносинах серед політиків ширилася чутка про наміри Австрії використати ерцгерцога Вільгельма Габсбурга – командира легіону Українських Січових Стрільців – у своїх

політичних комбінаціях і поставити його на чолі української держави. Після укладення Берестейського миру, коли німецькі та австрійські війська увійшли на територію України, ці поголоски посилилися. Проте навряд чи подібні плани існували в австрійських правлячих колах. Вони не мали реальної перспективи з огляду на позицію Німеччини, яка рішуче протидіяла будь-яким спробам сепаратної політики свого союзника щодо України. Після приходу до влади П. Скоропадського й утворення Української Держави про це взагалі не могло бути мови⁹⁰. Разом з тим, політичні плани, пов'язані з особою ерцгерцога, знаходили сприятливий ґрунт серед окремих українських політиків і військових, насамперед у Великій Україні.

У першій половині травня 1918 р. серед українських соціалістів Одеси виник задум підняти повстання проти режиму П. Скоропадського й передати владу в Україні ерцгерцогу Вільгельму Габсбургу як новому гетьману України. Там же, на таємній нараді представників УСДРП й Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) з галицьким політиком О. Назаруком і командиром коша УСС Н. Гірняком, останньому було доручено поставити відповідний запит ерцгерцогу і в разі його згоди провести у Києві ширшу нараду з представниками Січових Стрільців Є. Коновальця. За свідченням Н. Гірняка, В. Габсбург дав приблизно таку відповідь: *«Ви знаєте, панове, що я щиро полюбив український народ і сам почувуюся українцем. Але я ніколи не думав про якусь кар'єру в Україні. Одначе, коли буде воля цілого українського народу, щоб я станув на чолі його держави, я не відкажуся від цього»*⁹¹.

При всій пошані до особи Вільгельма Габсбурга більшість розважливих політиків і офіцерів-галичан усвідомлювала, що зміна голови держави мала носити легітимний характер. До того ж вони були переконані, що Німеччина ніколи не погодиться з кандидатурою В. Вишиваного, оскільки це привело б до переважання позицій Австро-Угорщини в Україні. Що ж стосується безпосередньої участі УСС у політичних комбінаціях, які виникали у зв'язку з особою В. Вишиваного, то ні легіон в цілому, ні його військовий провід не брали в них участі. Як відомо, до гетьманського перевороту Українське Січове Стрілецтво беззастережно виявляло себе прихильником Центральної ради, а після перевороту – покладалось на політичний авторитет опозиційного гетьманові Українського національного союзу⁹². Високо оцінюючи особу ерцгерцога, як

прихильника української справи, захисника селянських інтересів від зловживань окупаційної влади, і, безперечно, оборонця УСС перед австрійським командуванням, Українські Січові Стрільці, однак, були переконані, що український народ мав вирішувати свою долю власними силами. Чітка політична лінія УСС в цьому питанні не могла не вплинути на вироблення політичної поведінки Вільгельма Габсбурга в Україні, який надалі відхиляв пропозиції такого роду.

Однак серед військових і політичних діячів Великої України орієнтація на особу Вільгельма Габсбурга, як імовірного кандидата на голову української держави, мала своє продовження. Невдовзі після акції соціалістів Одеси П. Болбочан запропонував командирі гордієнківців В. Петріву вдатись до рішучих кроків – проголосити В. Вишиваного гетьманом усєї України, спираючись на підтримку першого й другого запорізьких полків та гордієнківців⁹³. На думку П. Болбочана, це могло б збалансувати німецькі та австрійські впливи в Україні, ліквідувати *«російсько-німецький»*, за його словами, режим П. Скоропадського, приєднати до України Галичину, відродити розформовану дивізію синьожупанників, формацію Січових Стрільців, послабити австро-німецькі позиції в Україні в цілому. Однак для переведення цих намірів у практичну площину не було реального ґрунту й можливостей.

Прикметним є те, що після закінчення Другої світової війни, коли Вільгельм Габсбург опинився в руках радянських каральних органів, ім'я П. Болбочана кілька разів трапляється у матеріалах слідчої справи ерцгерцога. Так, на допиті 23 вересня 1947 р. Вільгельм Габсбург підтвердив факт своїх зустрічей з П. Болбочаном і В. Петрівим. За його словами, останні *«висловлювали невдоволення політикою, яка проводилась Скоропадським в Україні, і пропонували мені об'єднати їх українську групу військ для організації перевороту, щоб у подальшому очолити керівництво українським урядом. Однак від їх пропозиції я відмовився. Після цього розмови з цього приводу між нами ніколи не поновлювались»*⁹⁴.

Болбочанівську фронду щодо режиму гетьмана П. Скоропадського не слід ототожнювати з опозиційно-бойкотуючою позицією українських соціалістичних партій. Послідовна державницька лінія П. Болбочана завжди надавала перевагу національно-конструктивним пріоритетам і професіоналізму у військовій сфері, всупереч вузькопартійним аспіраціям багатьох соціалістичних лідерів УНР. Однак можна говорити, що намагання П. Болбочана залучити В. Вишиваного до

політичної боротьби за владу в Наддніпрянській Україні у 1918 р. базувалось на ґрунті українського консерватизму в широкому контексті, не пов'язаному виключно з гетьманом П. Скоропадським. Адже П. Болбочан виступав не проти ідеї гетьманату взагалі, а проти самої особи П. Скоропадського, альтернативу якій він бачив у Вільгельмові Габсбургу, який, очевидно, на його думку, за всіма критеріями міг виконати важливу місію українського монарха. Прикметним є той факт, що П. Болбочан разом з соціалістами-самостійниками О. Макаренком, І. Луценком та В. Оскілкою виступав проти позиції Українського національного союзу, який організував повстання проти гетьмана. За свідченням О. Андрієвського, *«вони взяли участь у повстанні тоді, коли воно стало неминучим і треба було спасати національні здобутки»* ⁹⁵.

Активна державницька позиція П. Болбочана викликала невдоволення у проросійськи налаштованих колах гетьманського уряду. Неодноразово робилися спроби спровокувати конфлікт між Гетьманом та єдиною на той час національною збройною силою – Запорізьким корпусом. Окрім намірів проросійських сил налаштувати П. Скоропадського проти командування корпусу – З. Натієва та П. Болбочана (які начебто перетворили цю військову частину на *«якийсь зброд революційних елементів»* ⁹⁶ ворожий і небезпечний для влади, отже такий, що має бути негайно розформований), – запорожцям шкодили деякі військові посадовці, що намагалися усунути їх як небажаних суперників у можливості впливати на політичні рішення влади.

Крім цих двох сил, як вважав С. Шемет – автор нарису про П. Болбочана, існувала ще третя, яка також намагалася посварити командування корпусу з Гетьманом – ліві партії та партія соціалістів-самостійників. Вони весь час штовхали командира запорожців на повстання проти державної влади ⁹⁷. Як уже згадувалося, провід УПСС постійно намагався представити Запорізький корпус як свою партійну власність, а П. Болбочана – діяльним членом партії, що не відповідало дійсності, однак викликало велику недовіру з боку гетьманського уряду. Дещо згодом, після згаданої ситуації навколо особи Габсбурга, генерал К. Прісовський приватно попередив П. Болбочана про одержану П. Скоропадським інформацію, що полковник в Олександрівську нібито оголосив себе гетьманом України. Командир запорожців одразу прибув до Києва і з'явився на аудієнцію до П. Скоропадського, намагаючись тим самим припинити інтриги проти нього й спростувати неправдиві чутки ⁹⁸.

У червні 1918 р. на північних кордонах Української Держави розпочали свої військові акції червоноармійські загони. П. Скоропадський, вважаючи недостатньо сильними німецькі частини, відправляє на зміцнення протибільшовицького фронту українські військові формування. У середині червня за наказом Гетьмана Запорізька дивізія під командуванням П. Болбочана приєдналася до свого корпусу, що охороняв українсько-російський кордон на північ від Слов'янська⁹⁹. У середині липня Запорізький корпус був перекинутий в Куп'янський повіт: заporожці відбивали більшовицький наступ на Харківщині на лінії Старобільськ–Білолуцьк¹⁰⁰. Рівень їхньої боєздатності був високий: військовий міністр Української Держави О. Рогоза, провівши в ст. Сватове Куп'янського повіту огляд частин Запорізького корпусу, високо оцінив підготовку та озброєння військ. Міністр висловив жаль у зв'язку з намірами уряду розформува-ти корпус. Невдовзі він доповів про боєздатність запорожців гетьману П. Скоропадському. О. Рогоза не лише особисто симпатизував З. Натієву та П. Болбочану, але й доклав чимало зусиль, щоб зберегти корпус від ліквідації¹⁰¹.

У серпні 1918 р. 2-й Запорізький полк під командуванням П. Болбочана з двома гарматними батареями було перекинуто на протибільшовицький фронт на Чернігівщину в район Новозибків–Новгород-Сіверський у розпорядження командування розташованої на кордоні з радянською Росією німецької військової частини. У цей період внаслідок інтриг подався до демісії командир Запорізького корпусу генерал З. Натієв, якого замінив проросійськи налаштований генерал Л. Бочковський. Він намагався витравити національний дух запорожців і застосовував систему звільнення від служби та пониження у військових рангах особливо активних українців. Повідомлений про цю ситуацію в корпусі, П. Болбочан, який знаходився разом із полком на Чернігівщині, вдруге відвідав гетьмана П. Скоропадського, переконав його у недоречності дій Л. Бочковського і домігся відміни руйнівних та дискримінаційних наказів генерала¹⁰².

На чернігівській прикордонній смузі запорожці протягом трьох місяців вели виснажливі бої з червоноармійськими загонами. За виявлені мужність і героїзм 9 жовтня 1918 р. гетьман П. Скоропадський оголосив подяку «старшинам і славним запорозьким козакам» 2-го Запорізького пішого полку, наказав міністру військових справ нагородити їх військовими відзнаками, а командира П. Болбочана підвищити у військовому званні – до полковника¹⁰³.

У боях на Чернігівщині загинуло чимало найближчих соратників П. Болбочана, спільно з якими він починав творити українську армію. Полковник дуже важко переживав ці втрати і надалі не шкодував своїх сил для подальшого зміцнення бойової здатності запорожців та піднесення їх морального духу. Після того, як стало відомо, що німецька армія невдовзі залишить Україну, П. Болбочан добився урядового наказу про поворот 2-го Запорізького пішого полку на Харківщину для злиття із корпусом.

С. Шемет у своєму нарисі, присвяченому історії Запорізького корпусу, заперечує симпатії П. Болбочана до політичного гетьманського руху та його зв'язки з *«якоюсь Хліборобською групою»* ¹⁰⁴. Зокрема, С. Шемет підкреслює факт візиту П. Болбочана до гетьмана П. Скоропадського незадовго до антигетьманського повстання, коли полковник намагався примирити Гетьмана із *«збунтованою демократією» «для боротьби проти московсько-більшовицької і московсько-неділимської небезпеки... і звернувся до Гетьмана з проханням стати самому на чолі повстання і тим надати повстанню всенациональний український характер»* ¹⁰⁵.

Командир 2-го Запорізького полку, як і більшість українських військових діячів, цілком усвідомлював не лише наміри Українського національного союзу повалити режим П. Скоропадського, а й спроби *«москвофільських українських кругів разом з російською еміграцією на Україні, підтримані Францією»* ¹⁰⁶, ліквідувати державну самостійність України. Цілком імовірно, що П. Болбочан знав і про формування в Україні збройних загонів російських добровольців, що відбувалося з дозволу німецького військового командування та за його фінансової підтримки. Не секретом для нього були зміст та мета переговорів протофісівського уряду С. Гербеля з представниками Антанти в Яссах. Низка фактів свідчила про поширення та активізацію *«єдино-неділимської»* пропаганди, у тому числі й в українському війську. За таких обставин П. Болбочан разом із своїми запорожцями прийняв рішення підтримати антигетьманське повстання, маючи намір насамперед протистояти спробам утвердження російської білогвардійщини в Україні.

Намагаючись об'єктивно проаналізувати трагедію П. Болбочана, С. Шемет констатує, що *«відносини до всіх... проявів загальної руїни у полковника Болбочана і в уряді Директорії були неоднакові»*. Як *«виразник переконань відродженого національного воляцтва України»*, він, на думку автора, почував

себе зобов'язаним обороняти державну незалежність свого народу і «в середині правний державний лад і порядок»¹⁰⁷. С. Шемет робить висновок, що причиною трагедії П. Болбочана були протиріччя між силою конструктивною – державницькою й силою руйнівною – республіканською (уєнерівською). Це протиріччя спочатку породило недовір'я до Запорізького корпусу з боку революційних сил, а згодом привело й до непорозуміння, яким змогли скористатися противники П. Болбочана.

Та все ж полковник ще напередодні повстання сподівався об'єднати українську революційну демократію з консервативними хліборобськими колами. Він знову відвідав гетьмана П. Скоропадського й звернув його увагу на проросійські тенденції в його оточенні, намагаючись також пояснити причини антигетьманської позиції Українського національного союзу. П. Болбочан відверто заявив Гетьману, що в разі повстання не буде його підтримувати, а виступить на боці союзу¹⁰⁸. Однак П. Скоропадський продовжував наполягати на тому, що для збереження Української Держави конче необхідно знайти підтримку західних кіл – навіть ціною непопулярних політичних рішень та відвертого конфлікту з Українським національним союзом.

Нарешті вже на початку повстання П. Болбочан здійснив ще одну спробу примирення П. Скоропадського із опозиційним політичним табором і звернувся до Гетьмана телеграмою, прохаючи його стати на чолі повстання і тим надати йому «всенациональний Український характер»¹⁰⁹. Телеграма була сприйнята у Києва як провокація. Не можна не погодитися з С. Шеметом, який зауважив, що, на жаль, «ні Гетьманові, що хотів зберегти Державу, ні Болбочанові, що хотів оборонити принцип самостійності, осягнути того не вдалося». Перший помилився «у своїх надіях на міжнародну підтримку», другий – «в своїх надіях на розум і державну здібність української революційної демократії»¹¹⁰.

Відчуття небезпеки й тривоги за долю України, яке охопило тоді українських старшин, чи не найяскравіше передав у своїх спогадах Є. Маланюк, тоді – поручик Генерального штабу Української Держави: «Якою Голгоотою був цей час для кожного українця! Знати, що всякий вибух в Україні, всяка спроба повстання негайно приведе на Україну большевиків (а це було ясно для кожного військового) і, в той же час, вже не ставало сил терпіти далі щоденні образи, щоденне облещування й гвалтування всього святого для українця – на

Україні, на своїй рідній землі!» І далі: «Кожен притомний українець здавав собі справу з цілої пекельної ризикованості так званого тоді «повстання проти Гетьмана». Це було балансування вже не на вістрі ножа, лише бритви. Але й «не повстати» дедалі було для такого українця психічною (а то й фізичною) неможливістю.

Це була справжня, в класичнім розумінні цього слова, «національна трагедія осені 1918 р.»¹¹¹

У жовтні 1918 р. до П. Болбочана прибула делегація Українського національного союзу, яка запропонувала полковнику приєднатися до повстання. Приймаючи пропозицію, він висунув умову зберегти від руйнування державний апарат, який був створений на місцях за часів Гетьманату. На його думку, це забезпечило б сталість державного будівництва. Як відомо, ця умова була обіцяна делегацією Українського національного союзу, але не виконана. Фактично саме побажання П. Болбочана зайвий раз засвідчило позицію державника, яку його противники трактували як політичну наївність. Згодом йому дорікав у цьому В. Мартос, наголошуючи, що «повстання якраз було направлене не стільки проти самого гетьмана, як проти тих москвофільських інтриганів, що купчилися біля нього і заповнювали державно-адміністративний апарат»¹¹². Зрештою справа закінчилася не вигнанням «москвофільських інтриганів», а розвалом самого державного апарату в Україні. Деякі сучасні дослідники, зокрема П. Брицький та Є. Юрійчук, звертають увагу на особистий конфлікт між П. Болбочаном і С. Петлюрою, який вперше означився ще в січні 1918 р. За їх свідченням, серед умов, що висунув П. Болбочан делегації Українського національного союзу, і на яких він погодився приєднатися до антигетьманського повстання, була вимога «на чолі армії поставити військового авторитетного керівника (не С. Петлюру)»¹¹³. На жаль, згадані дослідники не підтверджують цей факт жодними джерелами, але якщо це було дійсно так, то, безумовно, Головний отаман не міг не знати про ставлення до себе П. Болбочана і, в свою чергу, не відчував симпатії до полковника. Таким чином, від самого початку повстання позиції П. Болбочана та провідників Українського національного союзу докорінно різнилися, що робило конфлікт між ними неминучим.

Відрізнялися також і їхні підходи до методів та засобів здійснення повстання. Під час переговорів з представниками Українського національного союзу П. Болбочан був поінформований про досягнуте порозуміння між В. Винниченком та

представниками РСФРР, а також про наміри більшовиків зосередити біля кордону Української Держави свої військові заго-ни з тим, щоб відтягнути на себе гетьманські війська і дозволити повстанцями розгорнути акцію всередині країни¹¹⁴. Делегація Українського національного союзу радила йому порозумітися з командуванням більшовицьких частин, які стояли на російсько-українському кордоні¹¹⁵. Давши згоду на повстання, П. Болбочан категорично відмовився від спільних акцій з більшовиками.

Усе це важко сприймалося партійними провідниками, які не брали участі в бойових операціях і перебували в полоні доцільності «єдиного революційного фронту». Насторожене ставлення до провідників Українського національного союзу, а також відмова П. Болбочана від спільних дій з командуванням більшовицьких частин у прикордонній смузі поклали початок фактичному конфлікту між ним і представниками лівих течій в українській політиці. Підставою для критики і нападів на дії П. Болбочана з боку насамперед лівих есерів та есдеків, у т. ч. й В. Винниченка, став арешт у Полтаві ревкому на чолі з М. Шинкарем, що спирався на місцевих повстанців і не визнавав Директорію.

М. Шинкар став відомим ще за часів Центральної ради, коли після проголошення 3-го Універсалу очолив Київський військовий округ і відіграв певну позитивну роль в організації українського війська. Під час антигетьманського повстання він зник з Києва і, підбурений українськими лівими есерами, очолив повстанський комітет, який закликав до збройної боротьби проти Директорії. Сучасні дослідники звертають увагу на той факт, що кандидатура М. Шинкаря висувалася лівими есерами на посаду міністра військових справ у разі відновлення в Україні влади рад. П. Брицький та Є. Юрійчук наводять факти жорстокої розправи М. Шинкаря над представниками гетьманської адміністрації і штабу 6-го Полтавського армійського корпусу після захоплення Полтави. Як стверджують дослідники, був розстріляний командувач корпусу генерал-лейтенант В. Слюсаренко, командир пішої дивізії Л. Богаєвський і 100 старшин українського війська. Це був безпрецедентний факт масового знищення офіцерських кадрів української армії співвітчизниками¹¹⁶. Лише за цю акцію П. Болбочан мав усі підстави заарештувати М. Шинкаря.

Саме в цей час з Радянської Росії в Україну було направлено сотні агентів, що закликали до повалення Директорії і встановлення влади рад. Про дії більшовицької агентури

згадував у своїх спогадах і командувач Українського революційного штабу В. Антонов-Овсієнко: *«Старанно працювала агентурна розвідка повстанських ревкомів, з якими ми перебували в постійному зв'язку... ми встановили точний «контроль» над телеграфним зв'язком отамана Болбочана, який командував петлюрівськими військами на Лівобережній Україні...»* ¹¹⁷. Водночас розпочалася військова агресія: збройні сили Радянської Росії, порушуючи Берестейську угоду, перейшли у наступ проти України і загрожували Харкову. Попри удавану спільність дій проти Гетьмана більшовицьке керівництво Радянської Росії докладало зусиль, щоб перешкодити встановленню влади Директорії на Лівобережній Україні. Російські меншовики, які всупереч забороні П. Болбочана скликали в Харкові «робітничий з'їзд», де відкрито закликали до повалення Директорії, також були зацікавлені в збереженні «єдиної і неподільної» Росії. Враховуючи складність військової ситуації в підконтрольній йому прифронтівій смузі та необхідність формування місцевих органів влади, які визнавали б українську владу, полковник П. Болбочан наказав розігнати з'їзд з огляду на його виразну антиукраїнську спрямованість. Згодом він те саме вчинив зі з'їздом Селянської спілки на Полтавщині, що був скликаний українськими лівими есерами, які також закликали до боротьби з Директорією. Як засвідчує Н. Авраменко, ад'ютант 2-го Запорізького полку, *«з паперів, одібраних у Шинкаря, виникало, що Червона армія прийде на поміч повстанцям визволяти з ярма поміщиків, буржуїв і капіталістів, що сидять в Директорії»* ¹¹⁸. Конкретні антиукраїнські прояви змушували полковника П. Болбочана вдаватися до рішучих заходів з метою збереження української державності.

Водночас він вживає заходів, які мали сприяти подоланню анархії в армії. Враховуючи посилення наступу червоноармійських частин та німецьку присутність на території Лівобережної України, П. Болбочан намагається не допустити пробільшовицької агітації та рішуче обмежити вплив деструктивних політичних сил у військових частинах. Він постійно підкреслює, що українська армія стоїть на захисті національних інтересів української держави. Наприкінці листопада П. Болбочан видає наказ, яким оголошує, що *«ніяких рад робітничих депутатів, монархічних організацій і взагалі організацій, що намагаються захопити владу»* він не допустить. *«Підкреслюю, що ми боремося за самостійну демократичну Українську Республіку, а не за єдину Росію, яка б вона не була, монархічна чи більшовицька»*, – наголошувалось далі в документі ¹¹⁹.

Про те, що запорожцям П. Болбочана доводилося воювати на два фронти – проти більшовицьких та проти добровольчих військових формувань – свідчать записи у щоденнику відомого українського громадсько-політичного діяча Євгена Чикаленка: *«...Коли почався в Селещині під Полтавою бій добровольців з Болбочаном, то місцеві більшовики організували революційний комітет на чолі з Шинкарем – українським лівим есером і порозсилали по селах посланців скликати селян брати Полтаву»*. Посилаючись на інформацію очевидця подій, Є. Чикаленко пише: *«Через години три після наїзду селян, розбивши добровольців, в'їхав в город Болбочан і, роззброївши селян, розігнав їх, а у добровольців одняв зброю і порадив їм як найшвидше виїхати з України»*. За словами того ж джерела, після цих подій до війська П. Болбочана пристало *«багато селян і добровольців»* які, *«записавшись у військо, муштруються на всіх площах Полтави»* ¹²⁰.

Командувач Лівобережного фронту

Починаючи повстання проти Гетьмана, Директорія не мала ані чітких планів у сфері військового будівництва, спрямованих на створення регулярних збройних сил, ані послідовно розробленої воєнної доктрини. Найбільш сильними та боєздатними були лише окремі регулярні військові частини, які мали виразні традиції свідомої боротьби за українську державність. Серцевиною новонародженої Армії УНР стали Запорізький корпус під командуванням П. Болбочана та корпус Січових Стрільців Є. Коновальця. Характеризуючи перший, автори *«Історії українського війська»* зазначали, що до корпусу належали частини, які *«мали за собою світлу традицію визвольної боротьби»*. На чолі їх були *«досвідчені, національно свідомі й загартовані у боях старшини, між ними – велике число кадрових і чимало з вищою військовою освітою»*. При цьому справедливо наголошується, що в корпусі панувала зразкова дисципліна ¹²¹. Так само характеризується корпус Січових Стрільців, який відзначався суворою дисципліною, високим рівнем підготовки та досвідом бойових дій.

Численні повстанські загони, які переважали в складі збройних сил Директорії, не являли собою надійного дисциплінованого війська і легко розкладалися під впливом тих чи інших політичних обставин, а особливо – більшовицької агітації. Слабо організовані маси повстанців, очолювані здебільшого

самозваними отаманами, дуже швидко втрачали боєздатність і нерідко переходили на бік ворога. Дестабілізація повстанських частин за короткий термін досягла такого рівня, що загрожувала УНР опинитися без збройних сил. Українське командування практично не усвідомлювало реальний стан справ в армії. Щоб виправити таку ситуацію, 31 грудня 1918 р. воно зобов'язало командирів частин і з'єднань допускати в їхнє розташування співробітників пропагандистсько-політичного органу – т. зв. Контрольно-інформаційного відділу Головної команди УНР * із завданням перевірки лояльності особового складу ¹²². Однак подібні заходи не були ефективними. Невдовзі проти Директорії почали діяти на Одещині – отаман Заболотний, на Чернігівщині – отамани Ангел і Хименко. Командування Армії УНР змушене було висилати боєздатні частини проти вчорашніх учасників антигетьманського повстання, суттєво послаблюючи антибільшовицький фронт. 6 січня 1919 р. Головний отаман віддав наказ про розформування однієї з ударних частин Директорії – Дніпровської дивізії, очолюваної отаманом Зеленим ¹²³.

Відомо, що виступ отамана Зеленого проти республіканського уряду спровокував начальник його штабу, колишній поручик Трав'яно, «перекопаний більшовик», котрий пізніше став комісаром, а також «український комуніст» А. Драгомирецький. Обидва на зв'язку мали декілька агентів і таємна більшовицька «комячейка» із 20 місцевих більшовиків, що діяла під керівництвом отамана Шевченка. Останній згодом як більшовицький комісар став пострахом для цілої Трипільщини ¹²⁴.

Слід наголосити, що тривалий час ставлення Директорії до проблеми регулярної армії мало чим відрізнялося від політики в цьому питанні Української Центральної ради. Генерал А. Пузицький у своїх спогадах, опублікованих у часопису «За державність», зазначав, що *«до кадрових старшин і далі не було довіри, їх вважали «фахівцями», хоча такі старшини й були українцями чистої води й чесними ідейно... Їх підпорядковують отаманчикам, не дають їм ходу. Коли з великим зусиллям удасться їм викувати добру бойову військову частину з міцною дисципліною, отаманчики піднімають крик, що це*

---

* Не плутати з Інформаційним бюро (ІНФІБРО) – одним з підрозділів військової спецслужби, який був переведений у травні 1920 р. з Корпусу військової жандармерії у підпорядкування розвідочної управи Генштабу Армії УНР з метою удосконалення структури центрального апарату військової розвідки.

мовляв, на московський лад, та й начальство косо поглядає»¹²⁵. Така ситуація в збройних силах УНР привела до розгулу «отаманщини», що у свою чергу вело до руйнації армії і, відповідно, не знаходило підтримки з боку кадрових командирів, у тому числі й полковника П. Болбочана.

Тож цілком зрозумілими на цьому тлі виглядають мотиви суперечностей між П. Болбочаном – кадровим військовим, відмінним фахівцем, який не міг не розуміти всю недолугість та небезпечність для армії «політично необхідних» для контролю за ним «революційних отаманів», і О. Волохом – політичним авантюрником, для якого на першому плані стояли політичні амбіції та бажання показати свою перевагу над кваліфікованими військовими спеціалістами.

Як свідчить Є. Коновалець, спроби кадрових військових змінити ситуацію наражалися на опір Директорії. Він, зокрема, зазначав, що коли Січові Стрільці виявили намір ліквідувати «отаманію», то ніхто з членів Директорії не підтримав їхньої ініціативи. Більше того – кожен з них намагався створити підзвітну йому військову частину. В. Винниченко продовжував дотримуватися т. зв. антимілітарного курсу у військових справах¹²⁶.

До цього можна долучити свідчення, які наводить у своїх спогадах «Записки непокірливого» вже згадуваний В. Прохода. *«Головний отаман Петлюра, – зазначає він, – довіряв різним авантюристам та інформаторам, типу авантюрика Біденка, що щось організовували, інтригували, намагались як те шумовиння плавати на хвилях революційної анархії, підриваючи довір'я до регулярних частин, таких як запорожці або сірожупанники»*¹²⁷.

Для поповнення армії Директорія та її уряд видавали різного роду отаманам значні суми грошей на формування частин. Узявши гроші, більшість із них зникала, покинувши фронт. З наступом більшовиків на Україну, як підкреслював у своїй праці «Україна в огні і бурі революції» І. Мазепа, відчувався брак централізованого командування – уряд фактично не знав, які частини де знаходяться та на котрі з них ще можна розраховувати¹²⁸.

Безперечно, така ситуація в армії не могла не викликати обурення тих військових, які твердо стояли на державницьких позиціях. У ході більшовицького наступу в грудні 1918 року П. Болбочан, як і Є. Коновалець, видав звернення до населення, в якому заборонив більшовицьку агітацію на користь влади робітничих депутатів, а також проросійську пропаганду,

байдуже – монархічну чи більшовицьку. У його військових підрозділах та місцях їхньої дислокації під загрозою смерті заборонялась діяльність різного роду соціалістичних агітаторів¹²⁹. Однак такі цілком необхідні кроки викликали різку протидію з боку В. Винниченка, який вимагав скасувати розпорядження обох військових воєначальників, як *«шкідливі для справи соціалістичної революції»*¹³⁰.

Уже на момент прибуття Директорії в грудні 1918 р. до Києва УНР була охоплена з усіх боків кільцем фронтів: на Лівобережжі наступали більшовики; в Галичині розгорталась українсько-польська війна; з південного сходу загрожувала Добровольча армія А. Денікіна; над Дністром готували наступ румунські війська. Водночас внаслідок дій повстанчих отаманів Українська армія мусила вести воєнні дії не тільки з більшовиками, а й з не менш грізним та небезпечним внутрішнім ворогом. Повстання частин, які переходили на бік більшовиків, різко знижували боєздатність Армії УНР, не давали змоги належним чином організувати оборону. Велику роль у підігріванні негативних настроїв щодо кадрових офіцерів колишньої російської армії відігравали прокомуністичні отамани та ватажки на зразок О. Волоха та Ю. Божка, які відсутність військової дисципліни виправдовували необхідністю запровадження в армії «демократії». П. Болбочан, який виступав за створення регулярної національної армії, не міг миритися з *«руйнуючими державний порядок революційно-бандитськими чинниками»*, виступав проти хаосу й безладдя в армії, проти самочинних виступів отаманів¹³¹.

Як бачимо, приступаючи до організації державного життя на нових засадах, Директорія УНР не виявила необхідної конструктивності. Її закордонна політика, яка проводилася під впливом революційних гасел, особливо у перші тижні після повалення Гетьманату П. Скоропадського, не змогла забезпечити бодай найменшої зовнішньополітичної і військової підтримки нового режиму. Як наслідок: не маючи надійного союзника, Україна була змушена вести збройну боротьбу на кількох фронтах проти переважаючих сил противників.

Як і за доби Центральної ради, Директорія залишила поза державотворчим процесом так звані «нетрудові» елементи суспільства, позбавивши їх виборчих прав у процесі підготовки до Трудового конгресу. У результаті УНР втратила численних фахівців у всіх сферах суспільного, економічного й військового життя. Значної шкоди державному і військовому будівництву завдала відсутність єдності в поглядах на подальшу долю

України серед вищих ешелонів влади, навіть у самій Директорії. Загострення внутрішньополітичної ситуації посилювалось, крім того, політичним протистоянням голови Директорії УНР В. Винниченка і Головного отамана військ Директорії С. Петлюри. Перший, як уже підкреслювалось, продовжував відстоювати ті самі принципи військового будівництва, яких він дотримувався, перебуваючи на посаді голови Генерального Секретаріату. С. Петлюра, хоча й непослідовно, але все більше схилявся до думки, що збройні сили України повинні бути кадровими, регулярними, постійними і набиратися за принципом мобілізації. При цьому він реально усвідомлював необхідність використання колишнього офіцерського корпусу російської армії так, як це вже зробила Радянська Росія при формуванні Червоної армії. Третя на цьому ґрунті між С. Петлюрою і В. Винниченком незабаром перейшли у відкриту ворожнечу.

П. Болбочан намагався залучити в армію якомога більше кваліфікованих військових кадрів. Зокрема, в Харкові після приходу до влади Директорії він умовив колишнього командувача Харківського корпусу генерала А. Лігнау залишитися на службі в українській армії. Генерал погодився, але Директорія рішуче відмовила йому й навіть вимагала його арешту. П. Болбочан декілька разів звертався до С. Петлюри з проханням призначити до Запорізького корпусу генерала З. Натієва *, високо оцінюючи його фахові здібності та заслуги перед Україною. Проте Головний отаман, посилаючись на те, що генерал відіграв «недобру роль» під час антигетьманського повстання, передав справу З. Натієва до Надзвичайної слідчої комісії Директорії по розслідуванню діяльності уряду П. Скоропадського. Це рішення викликало обурення П. Болбочана, який, за словами сотника І. Барила (тоді осавула штабу Запорізького корпусу), дорікнув С. Петлюрі: *«З ким маєте будувати, властиво затримати державність, коли всіх віддаєте до Надзвичайної Слідчої Вашої Комісії, я за нього (Натієва. – Авт.) ручаюся, що він нічого ніколи не робив на шкоду Україні...»* (Док. № 65)

---

* Сотник С. Цап доклав чимало зусиль, аби з'ясувати подальшу долю першого командира Запорізького корпусу генерала З. Натієва. Згідно з його версією, генерал разом з іншими особами, які перебували під слідством, що проводила Надзвичайна слідча комісія Директорії по розслідуванню діяльності уряду П. Скоропадського, утримувався в будинку Педагогічного музею. С. Цап стверджує, що З. Натієв загинув від вибуху в приміщенні музею на різдвяні свята в січні 1919 р. (Док. № 65).

Такі факти не залишалися поза увагою старшин, більшість з яких пройшла службу в російській армії. Серед них поширювалися чутки про розстріли офіцерів з наказу республіканського уряду. Старшини не лише почали ухилятися від служби в українському війську, але й тікали на Дон під захист Добровольчої армії¹³². Проте українське військове керівництво не виявило стурбованості тим, що в умовах оголошеної мобілізації нові частини залишались без командного складу, й продовжувало свою політику відвертої недовіри до офіцерського корпусу.

«Для деяких тогочасних діячів українське військо, що само, без жодного примусу стало на захист Української держави, було незрозумілою силою, – зауважує сучасний український дослідник В. Михальчук. – Вони боялися війська. Всюди їм марилась «офіцерня» й контрреволюція. Голова Директорії В. Винниченко, щоб позбавитись цієї офіцерні, запропонував організувати старшинські школи, до яких приймати лише соціально і політично свідомих робітників і селян. А до випусків з цих шкіл офіцерів призначати з унтер-офіцерів»¹³³.

Окрім цього, голова Директорії запропонував увести в штати частин і з'єднань політруків і політичних комісарів від УСДРП за тим самим принципом, що й у Червоній армії для організації «революційної і соціалістичної армії» в Україні. Перманентні суперечки між В. Винниченком і С. Петлюрою щодо принципів політичних питань воєнної доктрини привели до різкого протистояння між політиками та командуванням армії. До кінця своїх днів В. Винниченко звинувачував С. Петлюру в тому, що той не дав політикам втрутитися в будівництво збройних сил Директорії, не пішов шляхом формування «революційної і соціалістичної армії», а повернув у бік «регулярщини».

27 листопада 1918 р. Головний отаман С. Петлюра видав «Наказ про організацію українського війська» на основі мобілізації, намагаючись використати на захопленій Директорією території той контингент, який був зібраний урядом гетьмана П. Скоропадського для комплектування кадрових корпусів: «...Всі громадяни, що пройшли військову муштру у всіх родах зброї і во флоті, здатні носити зброю, від 20-ти до 35-ти років включно, й старшини до 43-х років, повинні негайно стати у ряди Армії УНР для захисту здобутків революції та боротьби з гетьманом і гетьманським поміщицьким правительством для здобутків землі і вільного життя, вільних прав

трудящому народові та для того, щоби забезпечити республіканський лад і демократичні порядки в УНР» ¹³⁴.

Таким чином, С. Петлюра відкинув волонтерський, контр-актовий принцип формування армії й перейшов на мобілізаційний. До війська призивали не тільки новобранців, а й резервістів. Армію УНР у листопаді 1918 р. планувалося поповнити 150 тисячами багнетів і шабель. Про реакцію П. Болбочана на оголошену Директорією мобілізацію до Армії УНР згадує у своєму листі до генерала М. Омеляновича-Павленка сотник І. Барило. Він зокрема зазначає, що командувач Лівобережного фронту вважав її шкідливою в тій ситуації й передчасною та недостатньо підготовленою через відсутність державного апарату на місцях. З цього приводу, як зазначає І. Барило, він писав до Головного отамана: *«Для того, аби прийняти таку кількість людей, то треба мати на місцях добре налагоджений мобілізаційний апарат, як рівно ж і по управліннях повітових військових начальників»*. На його думку, *«розхитана повстаннями по місцях влада»* була слабкою, а подекуди й узагалі відсутньою. Мобілізація в подібних умовах могла привести до того, що голодні й роздягнуті новобранці завдяки активній більшовицькій пропаганді перейшли б на бік противника. Перш ніж провести загальну мобілізацію, П. Болбочан, як свідчить І. Барило, пропонував С. Петлюрі насамперед розпочати підготовку кадрів старшин, які невдовзі могли б очолити нові частини, сформовані шляхом загальної мобілізації (Док № 65). За оперативними зведеннями Червоної армії від 4 грудня 1918 р., полковник П. Болбочан все ж віддав наказ про мобілізацію на Харківщині офіцерів та юнкерів до 35-ти років, а також солдатів 1897–1899 років народження ¹³⁵.

Таким чином, П. Болбочан, не порушуючи наказу Головного отамана, розпочав часткову мобілізацію насамперед офіцерських кадрів, що перебували в резерві.

Полковник П. Болбочан і лідери Директорії УНР

Полковник П. Болбочан, як кадровий військовий, беззастережно виконував розпорядження Головного отамана С. Петлюри, однак його політична позиція явно не подобалася багатьом тогочасним лідерам УНР. В. Винниченко, як голова Директорії (листопад 1918 р. – лютий 1919 р.), негативно оцінив дії П. Болбочана щодо рад, які в ході антигетьманського

перевороту відверто демонстрували свою прихильність до радянської влади в Росії та фактично вели підривну діяльність проти України.

Причини гострої критики П. Болбочана з боку В. Винниченка цілком очевидні. Як відомо, під час переговорів у Києві між делегаціями Української Держави та радянської Росії за часів Гетьманату В. Винниченко нелегально зустрічався з Х. Раковським та Д. Мануїльським і в обмін на обіцянки з боку Росії підтримати антигетьманське повстання обіцяв легалізувати діяльність комуністичної партії в Україні та запровадити *«робітничо-селянську»* владу ¹³⁶. На противагу хитким політичним уподобанням голови Директорії П. Болбочан чесно й послідовно відстоював державність України в боях як проти білогвардійців, так і проти Червоної армії й жодного разу не міняв своєї позиції.

У своїй праці *«Відродження нації»* В. Винниченко, відзначаючи участь П. Болбочана в антигетьманському повстанні на чолі великого військового з'єднання, водночас закидає йому, що одразу після перемоги Директорії П. Болбочан як *«виразний і свідомий український реакціонер»* одразу *«підірвав і навіть убив на всьому Лівобережжю авторитет і вплив Директорії»* і *«поводився там, як найлютіший противник і ворог її»*. В. Винниченко підкреслює, що П. Болбочан *«наставляв скрізь таку адміністрацію, яка нічим майже не відрізнялась від гетьманської (а часто на місцях і самих гетьманців)»* ¹³⁷.

Натомість отамани армії Директорії (О. Волох, Зелений (Д. Терпило), О. Данченко та ін.), що переходили на бік більшовиків і брали участь у боях з військовими частинами УНР і тим самим завдали чималої школи Україні, знаходили підтримку з боку голови Директорії ¹³⁸.

В. Винниченко оцінював П. Болбочана не як військового діяча, що захищав українську державність, а виходячи насамперед зі своїх особистих політичних уподобань. Він гостро критикує полковника за розгін у Харкові *«робітничого з'їзду»*, який мав продемонструвати *«солідарність»* робітників України з більшовицькою Росією, за розгін на Полтавщині з'їзду ліво-радикальної Селянської спілки, яка стояла на пробільшовицьких позиціях. Дотримуючись так званого антимілітарного курсу, послідовно протидіючи створенню регулярної армії, В. Винниченко взагалі не визнавав визначної ролі П. Болбочана в антигетьманському повстанні, у війні проти більшовиків, не зважав на його високий військовий професіоналізм та

авторитет серед старшин. Не помічаючи тверду патріотичну позицію П. Болбочана, В. Винниченко навішував йому ярлик реакціонера, насамперед – за його негативне ставлення до соціалістичних експериментів українських лідерів та їхньої руйнівної нездатності твердо визначитися з політичним майбутнім України. Уже в часи еміграції В. Винниченко закидав С. Петлюрі, що той *«знаючи, яку страшенну шкоду зробив цей отаман» для української революції й державності* не покарав його вчасно. На думку В. Винниченка, П. Болбочан був розстріляний тільки тоді, коли він нібито вчинив замах на владу Головного отамана ¹³⁹.

Так само негативно, стоячи виключно на позиціях своїх політичних симпатій і антипатій, оцінювали діяльність полковника П. Болбочана й деякі інші діячі доби Директорії: П. Христюк, В. Мартос. Останній, зокрема, у своїх спогадах наголошує на нібито проросійській орієнтації П. Болбочана. *«Російський дух був не тільки в штабі Болбочана, в його ближчому оточенні, а й серед старшинського складу багатьох частин, – пише він. – Будучи комендантом Лівобережної Армії, він (Болбочан)... призначав на відповідальні посади у війську старшин, що для них українська справа була зовсім чужою».*

В. Мартос подає ряд аргументів, що мали би засвідчити «зраду» П. Болбочана. Ці закиди неодноразово повторюватимуться потім не лише українськими політиками на еміграції, а й деякими сучасними дослідниками та істориками. Основні звинувачення полягають у тому, що П. Болбочан, по-перше, *«здав Харків без бою»*; по-друге, *«відійшов з Харкова через Полтаву–Кременчук на Знам'янку, не ставлячи большевикам належного опору»*; по-третє, *«допустив відхід деяких частин на Лозову на сполучення з Добровольчою армією»* і далі – *«вів якісь таємні зносини з донським отаманом ген. Красновим в той час, як на Дону російські генерали формували Добровольчу армію для відбудови царської Росії»*; *«не виконав бойового наказу захищати залізницю Полтава–Київ і весь східний фронт»*; *«залишив самовільно фронт, відійшовши за Дніпро»*; *«відходячи з Харківщини та Полтавщини, самовільно захоплював повітові скарбниці і запаси цукру»* ¹⁴⁰.

За свідченням багатьох очевидців, П. Болбочан ніколи не допускав самовільного захоплення державних скарбниць та харчових запасів козаками й старшинами підлеглих йому військових частин. Він суворо карав за подібні дії, не зважаючи на партійну приналежність. Зокрема, ще під час Кримської кампанії 1918 р. за пограбування державної скарбниці

ним були віддані під суд прихильники УПСС. Аналогічне покарання дістали т. зв. низові отамани корпусу, винні у пограбуванні населення під час антигетьманського повстання і згодом під час відходу запорожців з Харкова й Полтави.

Звинувачення ж полковника П. Болбочана в захопленні державного майна було не що інше, як прояв міжпартійної боротьби, яка за доби Директорії нерідко супроводжувалась наклепницькими кампаніями. Б. Мартос чомусь зупиняється на діях отаманів – членів УПСС, забуваючи при цьому вказати, що подібні випадки були тоді непоодинокими й серед частин, командири яких належали до лівих українських партій. Останні ж, як правило, залишалися безкарними. Натомість, як підтверджує розмова П. Болбочана з Головним отаманом по прямому дроту 10 грудня 1918 р., командувач Лівобережного фронту на наказ *«займаючи... військами певні міста, де є казначейства, робити виїмки з них, посилаючи підмогу і для Директорії...»*, просив С. Петлюру *«зробити безпосереднє розпорядження в усі банки, аби вони по першому... перебуванню видавали половину наличності»*, аби не *«брати силою»*. Головний отаман запевнив П. Болбочана, що *«таке розпорядження Директорія вже видала»* і обіцяв передати йому по прямому дроту ¹⁴¹.

З одним із тверджень Б. Мартоса, хоча й з суттєвою корекцією, можна погодитися – П. Болбочан *«не був політиком, що для революційних часів має велике значення»* ¹⁴². Якщо бути точним, треба говорити про відсутність будь-якого політиканства в діях полковника. В. Євтимович у своїх спогадах наголошував, що *«Болбочан помилився в своїх надіях на розум і державну здатність української революційної демократії»* ¹⁴³. Він наводить також документи, які значною мірою спростовують звинувачення Б. Мартоса на адресу полковника. За словами В. Євтимовича, зі штабом Запорізького корпусу певний час контактував М. Міхновський – засновник українського самостійницького руху ¹⁴⁴. Цей факт знайшов своє відображення і в спогадах одного з лідерів УДХП В. Андрієвського, який напередодні від'їзду М. Міхновського до П. Болбочана особисто зустрічався з ним та мав кілька розмов про наміри правих сил щодо П. Болбочана. Зокрема, М. Міхновський хотів запропонувати полковнику поповнити його частини *«добровольцями-хліборобами»*, яких на той час налічувалось близько 3 тисяч. У подальшому УДХП у порозумінні з *«Союзом хліборобів-власників»* висловлювали готовність зібрати ще близько 40 тис. чоловік. Здебільшого це були представники українських

середніх та дрібних земельних власників, які розуміли, що влада більшовиків несе їм повне знищення. В. Андрієвський згадує, що М. Міхновський покладав на П. Болбочана «*одиноку надію*», не довіряючи Є. Коновальцю, біля якого «*ходив*» В. Винниченко. Хлібороби беззастережно готові були до активної участі у військових діях, з тим щоб відбити наступ червоних. «*Як удасться нам організувати нашу хліборобську оборону, може большевиків одіб'ємо і лад якийсь у державі дамо...*, – наводить В. Андрієвський їхнє висловлювання. – *Бо ми куркулі, ті, що ні в кого брати не звикли, ми своє боронити будемо, ми не з фронту, а на фронт тікаємо! Аби тільки нам дали організуватися та зброю в руки!...*»¹⁴⁵

С. Шемет, який відвідав С. Петлюру в перших числах січня 1919 р. й запропонував йому допомогу хліборобських союзів для боротьби з більшовикам, дістав від Головного отамана відповідь, що така допомога не потрібна, оскільки Директорія, мовляв, розраховує на успіх переговорів у Москві з представниками Радянської Росії й має одержати збройну допомогу з Галичини. «*Далі з розмови виявилось, – зазначає С. Шемет, – що Головний Отаман вірить, що послана в Москву делегація швидко замириться з большевиками і зовсім не вірить в донесення полковника Болбочана про число й активність большевистського війська на фронті.*»¹⁴⁶ Дехто з представників хліборобських організацій поїхав разом з М. Міхновським на фронт. Проте, як відомо, саме в цей час М. Міхновський, прибувши до Кременчука, тяжко захворів на тиф, а самого П. Болбочана невдовзі було вперше заарештовано.

Аналізуючи можливість сформування хліборобськими організаціями військових загонів, С. Шемет зазначав, що самі вони не могли започаткувати створення якоїсь військової формації, оскільки й республіканський уряд, і отамани «*більш за все боялися організації таких контрреволюційних елементів, як хліборобські і було ясно для нас, що сепаратна організація хліборобів в самому початку була б зруйнована і тільки спричинила-б до остаточного розвалу українського демократичного протибільшовицького фронту*»¹⁴⁷. Факти свідчать, що консервативні елементи тогочасного українського суспільства не прагнули діяти самостійно всупереч уряду, а попри все намагалися запропонувати свої послуги та взяти участь у протидії більшовицькому наступу. Однак ці наміри не знайшли підтримки Директорії.

П. Болбочанові присвятили свої спогади чимало військових діячів доби національно-визвольних змагань, які

спростовують більшість звинувачень на його адресу. Серед них значний інтерес становить нарис М. Середи «Отаманщина». У ньому, зокрема, згадується й про спроби полковника налагодити контакти з Антантою та донським отаманом ген. Красновим. Це викликало необґрунтовану підозру з боку Директорії. Разом з тим, однією з головних причин невдоволення П. Болбочаном була його гостра критика характеру діяльності уряду. На цьому зокрема наголошує у своєму нарисі М. Середа¹⁴⁸. Крім того, уряду видавався підозрілим «реакційний» склад штабу Лівобережного фронту. Чимале роздратування викликали щирі взаємини полковника з підлеглими йому старшинами і вояками.

Важко вимагати об'єктивної оцінки поведінки П. Болбочана від adeptів українського соціалістичного руху, якщо навіть деякі його соратники по зброї, зокрема, В. Петрів, командир Запорізького ім. К. Гордієнка полку кінних гайдамаків, який відбув з П. Болбочаном усю Кримську кампанію, з деякою іронією характеризує стосунки між старшинами та козаками 2-го Запорізького пішого полку. *«Вже сама зовнішня поведінка, як самого Болбочана, так і республіканських * старшин, вражала своїм наслідуванням поведінки старшин із кінних полків російської армії, – зазначав В. Петрів. – Така сама надутість і, мовляв, «снісхадітельний демократизм»: приятельське ставлення до підчинених, але з постійним акцентуванням своєї службової висшості»*. Автор споминів пояснював таку поведінку, яка *«подобалась обом сторонам»*, тим, що *«козацький склад республіканців був дуже старшинсько-інтелігентський на зовнішній вигляд чи пак: мав вигляд здекласованої міської інтелігенції»*¹⁴⁹.

Окремо варто розглянути закиди П. Болбочану стосовно відступу з Лівобережжя. У цьому регіоні серйозну загрозу військам Директорії становив 1-й німецький армійський корпус, дислокований на Харківщині. Під впливом революційних подій у Німеччині в ньому було засновано раду солдатських депутатів, яка висунула ультиматум Запорізькому корпусу: негайно залишити Харків або вважати себе у стані війни з німцями. Перебіг подій навколо цієї ситуації досить детально

---

* Нагадаємо, що в листопаді 1917 р. полк називався 1-й Український республіканський піший полк, тому ця назва паралельно вживається в історичній літературі для визначення 2-го Запорізького пішого полку під командуванням П. Болбочана. Після антигетьманського повстання полк став називатися 2-й Запорізький піший полк ім. П. Болбочана.

висвітлюється у розмові по телеграфічному зв'язку Головного отамана С. Петлюри з полковником П. Болбочаном 10 грудня 1918 р. (Док. №2). *«До сеї пори я бився з гетьманцями, большевиками, донськими козаками і Добровольчою армією і з німцями тримався вичікуючої тактики, – наголошує полковник, – тепер же мушу стати на активний шлях проти німців, бо в деяких місцях я вже можу бути сильнішим від них»* (Док. № 2). П. Болбочан звертає увагу на сильні позиції німців на Харківщині і стан своєї військової частини. За його словами, стадія організації підлеглого йому війська мала закінчитися лише за десять днів – 20–22 грудня – і тому в своєму розпорядженні він мав лише Запорізьку дивізію та Сіру дивізію ім. Палія. Він зазначав також про власні можливості проведення мобілізації й про створення робітничих дружин у кількості 2600 чол. в Донецькій басейні та до 800 чол. у Харкові, до яких були прикріплені старшини-інструктори та видана зброя.

З приводу самовільного призначення губернціальних і повітових комісарів, що йому часто закидали, то, як доповідав П. Болбочан Головному отаману, у цьому йому допомагав Український національний союз. Одночасно він просив у С. Петлюри поради, *«кого призначити Губернціальним Комісаром Харківщини»*. Зокрема, була узгоджена кандидатура відомого українського громадсько-політичного діяча С. Тимошенка і досягнута домовленість про тимчасове призначення цивільної адміністрації у порозумінні з органами місцевого самоврядування із подальшим поданням списків, призначених на затвердження Директорією (Док. № 2).

Важливим моментом у цій розмові є повідомлення про спробу П. Болбочана через консула Нідерландів у Харкові нав'язати контакти з представниками Антанти. *«Харківський 1-й Німецький корпус хоче пустити більшовиків на Харківщину в Донецький басейн для боротьби з союзниками»*, – повідомляв П. Болбочан С. Петлюру. Полковник також передав слова консула Нідерландів, що Антанта надасть військову допомогу Україні проти більшовиків і німців (Док. № 2).

Відповідаючи П. Болбочану щодо можливих контактів з Антантою, Головний отаман підкреслював, що *«зараз ми повинні мати військову силу, яка б стояла на сторожі інтересів нашої Державної Самостійності і била б не тільки гетьманців, але давала рішучий отпір і приймала профілактичні засоби відносно німців, що заважають нам піддержкою гетьманської влади»*. Одночасно С. Петлюра наголосив, що українське військо має *«бути готове і до активного отпору Антанті»*,

коли вона буде нав'язувати нам свою волю і насильно тягти в московське ярмо» (Док. № 2).

Спробуємо більш детально розглянути перебіг подій на Лівобережжі. Отже, після 16 січня 1919 р., коли Директорія офіційно оголосила війну більшовицькій Росії, Лівобережний фронт став ареною головних воєнних дій. За даними генерала Армії УНР О. Удовиченка, він простягнувся на 600 км від Старобільська через Харків, Конотоп аж до Дніпра. Сили фронту під командуванням П. Болбочана склалися із Запорізького корпусу, корпусу Січових Стрільців, Сірої дивізії та інших частин, загальною кількістю до 30 тис. багнетів при 50–55 гарматах та 2 тис. шабель¹⁵⁰. В. Мартос же безпідставно стверджує, що в ході протигетьманського повстання лише Запорізький корпус за рахунок мобілізованих селян зріс до 200 тис. вояків¹⁵¹. Інакше як фантастичною цю цифру назвати не можна. Тим більше, що з посиленням наступу більшовицької армії почалося масове дезертирство в частинах Лівобережної армії¹⁵², у тому числі й у Запорізькому корпусі.

Генерал О. Удовиченко зазначає, що на Лівобережному фронті *«бойові операції зразу ж були несприятливі для українських військ»*. Переважаючі сили ворога, за його словами, примусили наші війська відступати крок за кроком з важкими боями. *«Більшовицька армія, спираючись на великі резерви, мала всі можливості ведення широкого маневру, з охопленням флангів наших військ»*, – констатує він¹⁵³.

Як уже згадувалось, військову ситуацію на Лівобережній Україні суттєво ускладнювали дислоковані тут німецькі військові частини. Документи засвідчують, що після революції в Німеччині московським більшовикам вдалося домовитися з солдатськими радами, створеними в окупаційних німецьких частинах, про те, що їм будуть надані залізничний транспорт, продовольство й можливість безперешкодного виїзду на батьківщину через Україну в обмін на збройну допомогу або дотримання нейтралітету у військово-політичному протиборстві. У результаті, командування 1-го армійського німецького корпусу висунуло П. Болбочану ультиматум: негайно вивести українські війська з Харкова, інакше німецький корпус підтримає червоні частини¹⁵⁴. Під тиском двох військових сил: німецької та радянсько-російської – П. Болбочан змушений був піти на поступки і залишити місто. Цей факт підтверджує у своїх спогадах командувач військ Радянської Росії, які вели військові дії в УНР, В. Антонов-Овсієнко. Він зокрема засвідчив, що П. Болбочан *«мусив покинути Харків»*¹⁵⁵.

Аналогічна ситуація склалася і в Полтаві, де німецькі військові частини, що заявили про своє невтручання у більшовицько-українське збройне протистояння, згодом порушили нейтралітет і допомогли радянським військам зайняти місто. В. Андрієвський – свідок подій зими 1919 р. в Полтаві – згадував, що *«німці без ніяких перешкод дали увійти в місто болбочанівському війську, але за кілька днів вони, видно, в тім розкалялися»*. Німецьке командування видало в ультимативній формі наказ про негайне звільнення міста українськими частинами, у разі непокори – погрожували роззброєнням. *«„Союзників“ було забагато, – зазначав у своїх мемуарах В. Андрієвський, – і вони мали солідні аргументи у виді численних різного роду гармат, скорострілів і т. п... Виступили з міста не всі, а зброї зложити не згодився ніхто, і на слідуючий день полтавці побачили як наші „союзники“ обеззброювали українських старшин на вулицях міста»*¹⁵⁶.

Нестабільність ситуації на Лівобережному фронті прямо впливала на настрої в проводі УНР. Є. Чикаленко, зокрема, аналізуючи в своєму щоденнику військове протистояння на Лівобережжі України, зазначав, що вони напряду залежали тоді від ситуації на фронті: *«Прийшли вісті, що... вибили більшовиків, які справді були зайняли Полтаву. Настрій у всіх кращий і Винниченко вже наче покинув намір тікати, а ще сподівається, що конгрес (Український трудовий конгрес. – Авт.) його вибере за президента»*. Є. Чикаленко констатує, що після того, як більшовиків вигнали з Полтави, *«вже знов позиція Винниченка укріпилась, але коли більшовики будуть дужати, то знов виставлятиметься диктатура Петлюри, який каже, що лучче вмерти, ніж втікати од більшовиків»*¹⁵⁷.

Про важливість подій на Лівобережному фронті свідчать доповіді П. Болбочана Головному отаману С. Петлюрі від 10 та 20 січня 1919 р. та телеграфічна розмова П. Болбочана з командиром корпусу Січових Стрільців Є. Коновальцем 21 січня 1919 р. (Док. № 3–5). Доповідь від 10 січня зі ст. Люботин розкриває катастрофічний стан підлеглих йому частин, які щоденно без найменшої перерви билися з переважаючими силами ворога. *«Вчора у нас були дві бійки дуже удачні, ми розбили великі сили ворога, – доповідає полковник Болбочан. – Але ворог настійливо продовжував насуватися свіжими силами, а сьогодні великими силами він цілий день вів наступ по всьому фронту... В районі станції Мерчик–Максимівка ворогові удалось оточити 1-й піший Республіканський імені отамана*

Болбочана полк». За його словами, після нерівного бою майже весь полк було знищено, «забиті всі найкращі старшини і козаки» (Док. № 3). Становище запорожців ставало все більш трагічним. У своїх зверненнях до військового командування УНР П. Болбочан підкреслює, що постійно чекає допомоги з Києва, але оскільки підкріплення немає, то буде намагатися врятувати рештки Запорізького корпусу. «Ми перед батьківщиною свій обов'язок виконали чесно, а як хто нас буде в чім небудь обвинувачувати, – наголошує П. Болбочан, – хай робе це той, хто більше нас зробив для батьківщини... Накажу Люботин опустити. Мій шлях відхода – на Полтаву, а частина піде на Лозову–Катеринослав. Полтаву утримати своїми силами буде важко» (Док. № 3).

Оцінюючи боєздатність Червоної армії, П. Болбочан у своєму донесенні Головному отаману 10 січня 1919 р. зазначає, що його частинам доводиться битися з більшовицькими військами, *«над організацією котрих працювали цілий рік найкращі старшини генерального штабу російської армії»*. Він також наголошує, що *«це військо воює з ідеєю українства»* і має на меті *«знищити все те, що підтримує Україну»* (Док. № 3).

Як сприймав цю інформацію республіканський провід, за свідчують записи в щоденнику Є. Чикаленка. Він наводить розмову між В. Винниченком та харківським губернським комісаром С. Тимошенком, який приїхав до Директорії за дорученням командувача Лівобережного фронту просити військової допомоги для оборони Харкова:

«Винниченко сміявся, кажучи: «Ви самі бачили тих більшовиків?»

«– Ні, – каже Тимошенко, – я не бачив, але Болбочан мене послав просити негайної допомоги, бо через тиждень-півтора більшовицька армія захопить Харків.»

*На це Винниченко одповів: « – Ви і Болбочан нічого не знаєте, то зовсім не більшовицька армія, а місцеві банди; у нас з більшовиками умовлено, що вони воювати з нами не будуть і я цьому певний.»*¹⁵⁸

Як бачимо, самовпевненість, яка подекуди межувала з легковажністю, завадила голові Директорії реально оцінити ситуацію на фронті.

Одночасно з більшовицькою армією доводилось воювати із *«своїми хатніми ворогами»*. Одним з них був Н. Махно на Катеринославщині, на боротьбу з яким полковник виділив окремий загін – 1-й Республіканський полк ім. Б. Хмельницького на чолі з С. Лазуренком¹⁵⁹. Слідом за Н. Махном, зазначає

П. Болбочан у своїй доповіді Головному отаману, *«піднімає голову Ковтун, котрий має досить сильний відділ»*. Такі «герої», за його словами *«працюють по всій Україні, нищать її, з ними приходиться боротися, а сили все зменшуються... багато допомогли в цій справі добродії Шинкар і Ко»* (Док. № 3). Отамани, яких досить влучно П. Болбочан називав *«хатніми ворогами»*, змушували його за рахунок послаблення частин, що билися проти червоних, відправляти чималі сили для ліквідації їхніх виступів. Все це суттєво послаблювало протибільшовицький фронт.

У той же час в напрямку Слов'янська просувались частини Добровольчої армії. Створювалось катастрофічне становище для українських військ на Лівобережжі. Аби вийти з такої кризи, П. Болбочан закликає військове командування *«кинути всі балачки,.. оголосити сувору і тверду владу і проводити її в життя, необхідно ввійти у зв'язок з Донським військом проти більшовиків, необхідно запитати Денікіна, чого його армія від України хоче, з союзниками негайно треба порозумітися і стати з ними в реальні відношення, необхідно визвати часть війська Галичан і післати сюди»*.

Описуючи катастрофічний стан на Лівобережному фронті, П. Болбочан наголошує, що ситуація швидко ускладнюється (*«Раніше я просив 3–4 полки, то було раніш, а тепер давайте уже 2 дивізії в повній організації»*) і підкреслює, що *«через тиждень двох дивізій буде уже мало»* (Док. № 3).

Надіслані на Лівобережний фронт військові загони отамана М. Григорієва було неможливо привести до бойової готовності. До цього спричинилася низка обставин: по-перше, відсутність старшин; по-друге, частина григорієвців розбіглася *«споживати здобутки революції»*, не доїхавши до фронту і розносячи по селах виданий одяг та зброю; по-третє, більшість з тих, що таки прибули у фронтову зону, відверто виявляли своє співчуття більшовикам і становили загрозу вже діючим українським військовим підрозділам. У результаті доводилось роззброювати тих григорієвців, які ще залишались у війську. На всі закиди військового командування щодо невикористання надісланих у його розпорядження частин П. Болбочан справедливо зазначав, що вони збільшовизовані та погано організовані. *«Ці полки, – наголошував він, – треба поставити хоч на один місяць в нормальні умови, на кожний полк дати по кілька старшин і козаків Запорізького корпусу, котрі навчали б, кожний день пороли б половину так званих «товарішів», а деяких і розстрілювали, а через місяць вони будуть розкішні»* (Док. № 3).

Проведена Директорією швидким темпом мобілізація, попри нібито формально значний чисельний склад сформованих частин, насправді виявилась неефективною. Наскільки новоутворені частини були боєздатними реально і якою виявилась їхня справжня чисельність, могли показати лише бойові дії. Як свідчить перебіг подій, у боях брала участь лише невелика частина нового поповнення – решта дезертирувала або відверто відмовлялася від участі у військових діях і переходила на бік більшовиків. Для досягнення боєздатності новоприбулих військових загонів необхідно було виділяти певну кількість старшин і проводити хоч мінімальну військову підготовку, що в умовах постійних боїв було нереально. Таким чином, мобілізація сама по собі не могла змінити ситуацію на фронті, яка весь час погіршувалась. Все це викликало роздратування діями уряду, його нездатністю задовольнити потреби фронту.

Невдоволення командного складу Лівобережного фронту викликали настійливі рекомендації уряду запровадити революційну символіку (червоні розетки та стрічки на кокардах) і зняти військові відзнаки, введені за гетьмана П. Скоропадського. Як зазначав осавул штабу Запорізького корпусу сотник І. Барило, зі штабу Головного отамана було надіслано 30 наказів, *«аби запорожці скинули наплечники-погони та під тризуби начепили червону стрічку»*. Вже після першого такого розпорядження осавул одержав команду П. Болбочана не звертати уваги на подібні накази *«революційних маніяків»* (Док. № 65). Можна припустити, що подібні заходи вищого військового керівництва ще більше розпалювали взаємну недовіру між проводом Директорії та командуванням Лівобережного фронту.

Настрої старшин Запорізького корпусу передав, зокрема, у своїх спогадах В. Андрієвський, якому довелося спілкуватися із запорожцями в Полтаві під час більшовицького наступу. Підлеглі П. Болбочана не приховували свого обурення поведінкою солдат, які щойно поповнили корпус згідно з розпорядженням республіканського уряду. *«Ворог в кількадесят раз дужчий суне панцерним потягом, – розповідав В. Андрієвському один із козаків-запорожців. – Наш начальник посилає нових, свіжих людей, що доперва з Києва прийшли, щоб підорвали залізничний мосток, аби ворожий потяг не сунувся далі. А вони на те відповідають, що не підуть, бо небезпечно для життя»*¹⁶⁰. Таких випадків було безліч.

20 січня 1919 р. у зверненні до Директорії П. Болбочан

знову прохає про військову допомогу. *«Авангарди цієї допомоги уже прийшли, – зазначає він, – але я не маю часу їх обеззброїти, бо то є зброд, а не військо – це фастівський курінь... Частини, котрі йдуть з Києва, теж такі»*. І далі зауважує: *«Київ присилає частини неодягнені, без харчів – це можуть робити люди не розуміючи бойової обстановки»*. П. Болбочан покладав надію лише на Січових Стрільців. Але навіть ця обіцяна йому формація вже не могла врятувати ситуацію. У болбочанівських полках було по 400, а в деяких – по 200 вояків. Всі вони були дуже стомлені від постійних кровопролитних боїв і потребували відпочинку. Аби врятувати залишки своєї армії, яка, за його словами, мала стати *«кадром для будування військових частин»*, П. Болбочан приймає рішення залишити Полтаву. *«Мої частини... можуть вмерти, як і умирають, але я цього не допускаю, бо толку з цього не буде»*, – наголошує він у своїй доповіді Директорії з Полтави (Док. № 4). Він окреслює свій план відступу на Кременчук з тим, щоб підготувати реорганізацію частин, насамперед Запорізького корпусу, до *«активних операцій»* і *«привести до порядку і ті частини, котрі зараз не боєздатні, себто котрі розложилися»*. При цьому П. Болбочан наполягає також на необхідності порозуміння з Антантою, яка могла б надати військову допомогу, *«щоби очистить Україну від ворогів»* (Док. № 4).

Однак критична оцінка П. Болбочаном загонів, які були передані в його розпорядження, викликала лише чергове роздратування уряду та командування. Б. Мартос, зокрема, не вважав серйозними заяви полковника. За його словами, вони, мовляв, були свідченням нездатності командира запорожців організувати оборону та його невміння *«порозумітися із чужою силою, коли виникла в цьому потреба»*¹⁶¹. Б. Мартос у своїх спогадах наводить факти з власної політичної діяльності – про вдалі переговори з німецьким командуванням у Києві, збільшовизованими отаманами і т. ін. Небажання П. Болбочана примиритися з розвалом армії Б. Мартос кваліфікував як *«невміння урахувувати обставини»* та *«повне нерозуміння... внутрішньо-політичної ситуації»*¹⁶².

З текстів доповідей на адресу Директорії, а також розмови з Є. Коновальцем по телеграфу 21 січня 1919 р. з Кременчука відчувається, що П. Болбочан знав про кампанію наклепів та безпідставних звинувачень на свою адресу, яка поширювалась серед провідників Директорії, а також серед військових і партійних діячів. Він зауважує Є. Коновальцю, що *«весь час повідомляв Київ про становище, описував критичне становище,*

але це успіху не мало і тільки за те, що я у вічі правду казав, мене чуть зрадником не зробили... обвинувачували навіть в тім, що я стою за згоду з добровольцями...». Повністю відкидаючи ці звинувачення, він зазначає: «Я стою на тім ґрунті, на яким я стояв і раніш, у мене строго національний напрямок і одночасно борюся з більшовиками, як з права, так і з ліва» (Док. № 5).

П. Болбочан пояснював, що відводить Запорізький корпус в резерв, «бо він є нездатний до бою і треба не менш, як цілий місяць, аби корпус привести в бойову готовність». Одночасно він просить Є. Коновальця повідомити йому про ситуацію в Києві і нагадує, що військовий міністр О. Греків погодився повернути його на посаду командира Запорізького корпусу (Док. № 5), увільнивши від командування Лівобережним фронтом.

Відчувається гірке розчарування П. Болбочана діями провідників УНР, а також безмежна втома від боротьби не лише на фронті, але й з партійними та урядовими чиновниками, які виявляли все більше байдужості до ситуації на фронті і повну неспроможність до конкретних дій для захисту України. Разом з тим, П. Болбочан ніколи не виступав проти українського уряду. Як дисциплінований і відповідальний командир, він виконував усі накази головного командування армії. Проте він відверто критикував непослідовну, суперечливу політику проводу та його міністрів, чим викликав незадоволення останніх та налаштував їх проти себе.

Перший арешт

Відчуваючи недовіру з боку уряду й особисто С. Петлюри, а також не маючи докладної інформації про ситуацію в столиці, П. Болбочан сприяє від'їзду до Києва делегації українських громадських діячів Полтави. Це була остання спроба полковника вплинути на ситуацію на фронті та одержати реальну військову допомогу. Як згадував В. Андрієвський, разом з ним до столиці УНР з Полтави прибули губернський комісар П. Чижевський та голова губернського земства М. Токаревський. Вони мали переконати Головного отамана у правдивості інформації, яку надсилає йому П. Болбочан та вочевидь запевнити, що на Лівобережному фронті йдуть бої не з червоними «повстанськими бандами», а з регулярними частинами «більшовицького війська»¹⁶³.

Розуміючи, що проти нього ведеться відверта наклепницька кампанія, П. Болбочан марно намагається за допомогою цієї делегації «засвідчити про лихий стан на фронті» особисто Головному отаману С. Петлюрі та підтвердити свою вірність Директорії. Делегації так і не вдалося досягнути мети, оскільки саме в ці дні реалізувався сценарій подальшої дискредитації полковника.

Це завдання, зокрема, мав виконати сотник О. Волох, який командував Богданівським полком на Лівобережному фронті у складі Запорізького корпусу. Одержавши призначення до Запорізького корпусу, він прагнув усіляко скомпрометувати П. Болбочана, не приховуючи своїх намірів обійняти командування корпусом. Розраховуючи на товариські стосунки з Головним отаманом, з яким у січні 1918 р. він формував Гайдамацький кіш Слобідської України, та на тісні контакти в партійному середовищі, О. Волох використовує протиріччя між П. Болбочаном та проводом Директорії й поширює провокаційні чутки про полковника. До нього долучились також «ображені» П. Болбочаном члени Шинкарівського ревкому та інших подібних організацій, які за будь-що бажали бачити Україну в обіймах більшовицької Росії. Посилаючись на спогади сотника Запорізького корпусу І. Барила, Я. Штендера у своїй праці «Засуджений до розстрілу» зазначає, що П. Болбочан усвідомлював руйнівну суть дій О. Волоха та його оточення. Військова спецслужба штабу Лівобережного фронту й Запорізького корпусу знала про співпрацю О. Волоха з більшовиками. П. Болбочан доповідав про це Директорії та особисто С. Петлюрі і вичікував відповідного моменту для арешту отамана ¹⁶⁴.

Однак О. Волох, використавши зручну для нього ситуацію, 22 січня 1919 р. самовільно віддав наказ заарештувати П. Болбочана. О 5-й годині ранку 22 січня полковника було заарештовано курінним 3-го пішого Гайдамацького полку Волощенком. Одночасно був заарештований начальник штабу Лівобережного фронту полковник Гайденрайх та тимчасово виконувач обов'язків командувача Запорізького корпусу полковник Селіванський (Док. № 10).

Зусиллями О. Волоха військовому командуванню УНР справа була представлена так, щоб навіть у державних та військових провідників не виникало сумніву в «зраді» П. Болбочана. Дехто з них, зокрема Б. Мартос, навіть стверджували, що його було заарештовано за наказом республіканського уряду. М. Стахів, у свою чергу, намагаючись виправдати дії Головного

отамана, у праці «Україна в добі Директорії УНР» наводить текст телеграми О. Волоха до С. Петлюри, яка спростовує це твердження. *«Сучасне становище примусило мене заарештувати отамана Болбочана з його штабом і вступити в тимчасове керування Запорізьким корпусом, – писав О. Волох. – Арешт був зроблений у зв'язку з невдачами під Полтавою, а також недовір'ям запорізьких військ до нього за орієнтацію на Дон...»*¹⁶⁵.

Перебіг подій, пов'язаних з арештом полковника Болбочана та членів його штабу, за спогадами очевидців детально реконструював Я. Штендера у своїй монографії. Зокрема, він спирається на опубліковані ним свідчення полковника І. Дубового – командира полку ім. І. Мазепи Запорізького корпусу, який був заарештований разом із П. Болбочаном, – та спогади сотника І. Барила, опубліковані в 1971 р. в часопису «Батьківщина» (Торонто). Згідно з цією інформацією разом з П. Болбочаном були заарештовані всі старшини, які в той момент перебували разом із полковником у його вагоні, у т. ч. його особистий ад'ютант І. Корж. Завдяки заходам І. Дубового полк ім. І. Мазепи, що 23 січня прибув до Кременчука, дізнався про арешт. *«Негайно була відправлена делегація до Волоха на чолі зі сот. Авраменком, – свідчив І. Дубовий. – Сот. Авраменко запропонував Волоху звільнити мене негайно, бо в полку неспокій, просто Мазепинці готові до бою... За яких ніг години я був звільнений і запрошений до вагону Волоха»*¹⁶⁶. Там-таки І. Дубовий став свідком переговорів отамана з С. Петлюрою по телеграфу.

Його свідчення підтверджує у своїх спогадах сотник І. Барило, у той час – старший ад'ютант оперативного відділу штабу Лівобережного фронту, який був присутній на телеграфі й описав перебіг переговорів О. Волоха з Головним отаманом. *«Виявилось при розмові, що значковий Гайдамаків О. Волох мав наказ від Гол. От. Петлюри заарештувати Болбочана зі штабом і на місці розстріляти», – зазначав сотник І. Барило. За його словами, виконати цей наказ гайдамаки не змогли, оскільки проти них «активно виступили всі Запорозькі формуції за винятком Дорошенківського полку»*¹⁶⁷.

Суперечливість тверджень свідків арешту П. Болбочана до певної міри пов'язана зі спробами виправдати дії Головного отамана. Однак, незважаючи на протиріччя в словах очевидців, можна припустити, що С. Петлюра дійсно міг віддати усний наказ про арешт та страту П. Болбочана, спираючись на «грунтовні докази» його зради, надані О. Волохом. Не можна

також виключити й жорсткого тиску в цій справі на Головного отамана з боку В. Винниченка та прокомуністичних сил.

П. Болбочан вимагав зустрічі з О. Волохом або його заступником сотником О. Загородським. Останній в розмові із заарештованими так нічого йому й не зміг пояснити, крім того, що вони, мовляв, зрадники. Сотник І. Барило свідчить, що заporожці були рішуче налаштовані відбити у гайдамаків свого командувача. *«Запорожці були цілковито знищили Гайдамаків і Дорошенківців, – наголошує він, – але полковнику Болбочанові було шкода козаків і [він] не бажав категорично проливати кров, а тому суворо заборонив збройно виступати, підкреслюючи, що зайшло якесь непорозуміння і провокація, а суд чи властиво, правне доходження, висвітлить все»*¹⁶⁸.

Кінний дивізіон під командуванням сотника П. Дяченка, як найбільше відданий командувачу, одразу подався до Кременчука з метою звільнити П. Болбочана. По дорозі, в с. Крюкові, козаки розбили підрозділи 3-го гайдамацького полку О. Волоха, який супроводжував арештованих. Лише після втручання П. Болбочана, який умовив своїх вояків утриматись від застосування зброї, конфлікт було припинено¹⁶⁹. Він вимагав, аби його разом з іншими заарештованими відправили до Києва для з'ясування ситуації.

Полковник І. Дубовий свідчив, що після арешту командувача і членів штабу в одному з готелів Кременчука він зібрав командирів усіх частин 1-ї Запорізької дивізії для з'ясування подальших дій. *«На цій нараді і було вирішено, що коли Отаман (П. Болбочан. – Авт.) арештований по наказу Головного Отамана, себто найвищим органом влади, – пише І. Дубовий, – то ми, Запорожці можемо звернутися тільки туди й там шукати справедливості»*. Присутні на нараді вважали за необхідне відправити разом із заарештованими свою охорону, аби вберегти їх *«від різних Волохівських несподіванок на місці»*¹⁷⁰. У свою чергу, Н. Авраменко, який разом із М. Зайцем та В. Мальцевим був делегований командирами частин 2-ї Запорізької дивізії до О. Волоха для з'ясування причин ув'язнення П. Болбочана та членів його штабу, згадує про зустріч із заарештованими. За його словами, їхні ад'ютанти (І. Корж, Довбня і М. Письменний), які перебували в одному вагоні з ув'язненими, мали при собі зброю. Варта гайдамаків була нечисленною і розташовувалася ззовні. Тобто, при бажанні, заарештовані могли якщо не вільно, то у всякому разі без особливих зусиль опинитися на волі. За словами Н. Авраменка, під час зустрічі з Волохом делегати від запорожців дали *«слово честі і поруку всіх*

командирів частин (запорожців. – Авт.)», що довезуть заарештованих до Києва ¹⁷¹.

В історичній літературі бачимо розбіжності в датуванні першого арешту П. Болбочана. Зокрема, фігурують дві дати: вранці 22 січня та ніч з 24 на 25 січня 1919 р. Більшість авторів, спираючись на особисті свідчення П. Болбочана у першому відкритому листі до Головного отамана та членів Директорії від 26 січня 1919 р. (Док. № 6) та в рапорті до військового міністра УНР від 5 березня 1919 р. (Док. № 10), вважають, що арешт було здійснено о 5-й годині ранку в ніч 22 січня. На наступний день – 23 січня 1919 р. – полковник Болбочан та члени його штабу разом із групою запорожців з 8 осіб, у тому числі полковник В. Мальців, сотники Б. Монкевич та Н. Авраменко, ад'ютанти заарештованого – М. Письменний та І. Корж, виїхали до столиці. Як уже згадувалось, у цей час у штабі Лівобережного фронту перебував М. Міхновський. Він, за словами С. Цапа, попереджений старшинами запорожців, *«взявши клунок на плечі, зник в темряві й хуртовині тої сумної пам'яті ночі»* ¹⁷².

О. Волох із свого боку відправив 8 чоловік гайдамаків, які, за твердженням С. Шемета, їхали окремо в іншому вагоні ¹⁷³. Звичайно, якщо П. Болбочан дійсно був зрадником, який намагався всіляко шкодити українській справі, йому ніщо не заважало втекти разом із своїми прибічниками під час поїздки. Однак сам факт його щирого бажання шукати правди в Головного отамана С. Петлюри та Директорії зайвий раз засвідчували його вірність національній справі та лояльність до республіканського проводу. У 1920 р. М. Гавришко (у час описуваних подій – командир 10-ї Запорізької дивізії) в рапорті до Ради народних міністрів УНР з приводу першого арешту П. Болбочана зазначав, що *«тверда надія на правдиве слідство заспокоювала в цім випадку обурені гнівом серця війська Запорозьського корпусу»*. У свою чергу він також особисто *«разом зо всіма»* висловлював сподівання, *«що правдиве слідство відкриє усю дійсність»* (Док. № 62).

За свідченнями сотника І. Барила, О. Волох мав наказ Головного отамана стратити П. Болбочана та членів його штабу ще по дорозі до Києва, однак присутність запорожців завадила йому це зробити. Сотник у своїх спогадах зазначав, що, коли С. Петлюрі доповіли про прибуття заарештованих до Києва, той, з огляду на можливість заворушень прихильників полковника в столиці, вигукнув: *«Що ви нарobili, чого ви їх сюди привезли?»* ¹⁷⁴.

Суперечність у свідченнях сучасників подій, заважає чітко визначити, чи дійсно С. Петлюра першим віддав наказ про арешт П. Болбочана, чи його поведінка була реакцією на арешт, самовільно вчинений отаманом О. Волохом. Проте немає сумнівів, що своєю акцією О. Волох не лише грубо порушив військово-дисципліну, але й вчинив злочин, безпідставно заарештувавши свого військового начальника та членів штабу корпусу. У своєму листі від 28 травня 1920 р. до Ради народних міністрів УНР полковник М. Гавришко, який у січні 1919 р. був безпосереднім учасником тогочасних подій, зазначав, що *«оголошена Волохом зрада Болбочана, була дуже добре використана комуністами»* (Док. № 62). Я. Штендера, аналізуючи перебіг подій навколо першого арешту П. Болбочана, вважає, що телеграма О. Волоха була *«прикриттям незаконного арешту, інспірованого, очевидно, В. Винниченком за згодою С. Петлюри»*¹⁷⁵. Натомість Н. Авраменко у своїх спогадах стверджує, що бачив у О. Волоха телеграму С. Петлюри і наводить її текст: *«Арештованого отамана Болбочана доставити в Київ разом з штабом. Ви (О. Волох. – Авт.) призначаєтесь командиром корпусу Петлюра»*¹⁷⁶.

Таким чином, головне командування армії за згодою Головного отамана С. Петлюри дало санкцію на арешт П. Болбочана та полковників Гайденрайха й Селіванського. Одночасно, як згадував П. Дяченко, *«після арешту полковника Болбочана нашому полкові було заборонено носити його ім'я, навіть було наказано звернути печатки»*. Полк мав називатись Республіканським, але, за його словами, вони цю назву відкинули. Найчастіше їх називали чорношличниками¹⁷⁷. На думку В. Вериги, ситуація з першим арештом П. Болбочана засвідчує, що Головний отаман був схильний довірятися різного роду авантюристам, не лише всупереч здоровому глузду, але й національним інтересам України. *«Петлюра не грішив знанням людських характерів, – наголошує дослідник, – найкращим доказом чого може послужити справа полк. П. Болбочана й отамана О. Волоха, яка мала трагічні наслідки спершу для полк. Болбочана, одного з найкращих полководців Армії УНР, далі – для Запорізького корпусу, командування над яким Петлюра передав своєму протезе, отаманові Волохові, а потім і для всієї української армії»*¹⁷⁸.

У подальшому О. Волох неодноразово вдавався до антидержавних акцій, проте жодного разу не був покараний урядом. Після самочинного арешту П. Болбочана він наприкінці березня 1919 р. здійснив подібний вчинок, який можна

кваліфікувати як військовий заколот. О. Волохом був заарештований командувач Південної групи військ УНР отаман Ф. Колодій і начальник його штабу полковник Є. Мешковський. Одночасно за підтримки групи українських есерів 21 березня 1919 р. у Вапнярці було створено «Революційний комітет Південно-Західного фронту України». Новопосталий ревком проголосив радянську владу й оголосив про боротьбу проти Директорії ¹⁷⁹.

Зрада О. Волоха завдала великої шкоди УНР, оскільки значна частина армії знаходилась на півдні. Українська армія змушена була відступати. Запорізький корпус був виведений на територію Румунії, де був обеззброєний і позбавлений військового майна (40 ешелонів) ¹⁸⁰. Цей вчинок О. Волоха також залишився безкарним. Навпаки, восени 1919 р. С. Петлюра доручив йому створити 3-й гайдамацький полк, який мав діяти в денікінському запіллі ¹⁸¹. Уже пізніше, 26 листопада 1919 р., на нараді у Старокостянтинові О. Волох відкрито виступив із заявою проти уряду УНР і Головного отамана С. Петлюри, стверджуючи, що *«єдиним порятунком є признання радянської системи, нав'язання союзу з червоними росіянами і війна вкупі з ними проти цілого світу»* ¹⁸². Навіть після цього, маючи всі підстави й можливості заарештувати Волоха, С. Петлюра не зробив цього. А невдовзі, на початку грудня 1919 р. у Любарі, О. Волох остаточно зрадив уряд УНР, забрав державну скарбницю й перейшов на бік більшовиків. Невдовзі О. Волох публічно засудив С. Петлюру і весь республіканський провід. Виступаючи свідком на процесі «ЦК УПСР» у 1921 р., він детально розповів історію своєї зради. Тепер від ганьбив українських лівих есерів («боротьбістів»), яким у свій час передав гроші, викрадені із скарбниці. Свідчення О. Волоха дають можливість стверджувати, що ще на початку 1919 р. він відверто симпатизував більшовикам і лише шукав слушної нагоди перейти на їхній бік ¹⁸³.

Так ганебно закінчив свою діяльність занархізований отаман, який при потуранні Директорії першим активно прилучився до політичного цькування та протиправних дій щодо полковника П. Болбочана.

Після прибуття до Києва 24 січня 1919 р. (Док. № 10) П. Болбочан перебував під домашнім арештом у готелі «Континенталь» у кімнаті № 22. Сусідні з ним помешкання займали: Головний отаман С. Петлюра, Рада міністрів республіканського уряду, у тому числі військовий міністр О. Греків, командир корпусу Січових Стрільців Є. Коновалець та інші.

Члени штабу Запорізького корпусу Селіванський та Гайденрайх утримувались у приміщенні головної варти. «Наглядати» за заарештованими було доручено Осадному корпусу Січових Стрільців Є. Коновальця. Єдине офіційне звинувачення, почуте П. Болбочаном і запорожцями, які прибули разом з ним, після приїзду до Києва, прозвучало з вуст В. Винниченка. Як свідчить С. Шемет, голова Директорії сказав, що арешт відбувся з наказу уряду і причиною його став *«недемократизм»* командувача Лівобережного фронту¹⁸⁴. Ані заарештовані, ані прибулі з ними запорожці не могли дістати чіткої й виразної інформації про причину арешту. Є. Коновалець у своїх спогадах зазначав, що *«коли отаман Болбочан питав мене пояснень в справі його арешту, то дійсно я не міг дати йому тих пояснень»*¹⁸⁵. Цікаво, що Селіванський та Гайденрайх, за свідченням Н. Авраменка, вже через кілька днів після арешту були звільнені з-під варти і вільно мешкали у Києві. Зокрема, Селіванський, як і дружина П. Болбочана – Марія та запорожці, які прибули разом із заарештованими, оселився у Михайлівському монастирі. Згодом він разом із своєю родиною виїхав до Канева, де навесні 1919 р. після встановлення радянської влади очолював мобілізаційний відділ місцевого військового комісаріату¹⁸⁶.

Незважаючи на це, лідерами соціалістичних партій почав реалізовуватися сценарій шельмування та дискредитації П. Болбочана. Першу роль у ньому відіграв офіційний орган Інформаційного бюро Армії УНР газета «Українська Ставка», головним редактором якого був відомий публіцист і впливовий діяч УПСР Н. Григоріїв-Наш. 25 січня 1919 р. часопис повідомив про арешт *«чорносотенного»* командування Лівобережного фронту, яке нібито *«свідомо проводило свою роботу в тім напрямі, щоби викликати серед народу недовір'я і ненависть до Директорії і Української Республіканської Армії і до цілої української справи»*. Далі часопис стверджував, що *«штаб ударної групи Січових Стрільців, котра виступила на Лівобережжя на допомогу Болбочанові, ознайомившись з контрреволюційною, провокаторською діяльністю штабу Болбочана, заарештував отамана Болбочана і всю його компанію»*¹⁸⁷.

«Українська Ставка» ні на день не припиняла публічного цькування П. Болбочана та членів його штабу. Не варто забувати, що це був офіційний орган республіканської армії, який поширювався у всіх військових підрозділах. 26 січня 1919 р. газета писала, що *«руське офіцерство, яке влізло в Українську Армію за Гетьмана.., потайки від Директорії увійшло*

в спілку з Добровольцями й давало їм зброю, та гроші, а коли руські більшовики стали наступати, то покинули фронт, навмисно зробили паніку серед війська і плутанину, щоб пустити більшовиків, а самі стали одступати на Миколаїв, щоб поєднатися з добровольцями». Без жодних підстав «Українська Ставка» стверджувала, що командування Лівобережного фронту нібито «вивозило і гроші» до добровольців. Повідомлялось також, що з наказу Головного отамана П. Болбочана та його штаб було заарештовано за зраду і віддано під військовий суд. Одночасно наголошувалось, що перед революційною Армією УНР стоїть завдання «виявити решту зрадницької старшини і віддати під суд»¹⁸⁸.

Одне з головних звинувачень, висунутих проводом УНР проти П. Болбочана, полягало у нібито навмисній дестабілізації військово-політичної ситуації на Лівобережній Україні. Як свідчить у своїй книзі «Україна в огні й бурі революції, 1917–1921» І. Мазепа (один з провідних діячів УСДРП), у ході проведення Трудового конгресу України стало відомо, що «становище на фронті безнадійне». «Оповідали, що багато в цім завинив своєю самовільною політикою командуючий Лівобережною Україною отаман Болбочан, – пише він. – Були відомості, що Болбочан не виконав наказу головного командування і не підійшов до Києва з лівого боку Дніпра, чим відкрив більшовикам фронт на лінії Київ–Бахмач»¹⁸⁹. Далі І. Мазепа відверто звинувачує П. Болбочана у зв'язках з Добровольчою армією, на з'єднання з якою, за його словами, він відступив на Полтаву, Кременчук і далі по Дніпру, «збираючи по дорозі цукор та інше майно і все це направляючи на Одесу»¹⁹⁰.

Проте Є. Чикаленко, аналізуючи у своєму щоденнику події, пов'язані з арештом П. Болбочана, писав, що військова допомога, яку все ж таки Директорія вирішила надати командувачу Лівобережного фронту для відсічі більшовицького наступу, вже не могла змінити ситуацію. Крім того, за словами Є. Чикаленка, «відділ галичан по невідомій причині опинився не на харківській дорозі, а на кременчуцькій». Він висловлював підозру, що «полтавські залізничники-більшовики перевели їх не на ту лінію, щоб не допустити до Харкова». Є. Чикаленко вважав арешт П. Болбочана спробами проводу УНР перекласти на нього провину за поразку української армії на Лівобережжі. «Тепер всю вину складають на Болбочана, навіть обвинувачують його в зраді, але певніше всього, що це результат більшовицької інтриги, або старшинської зазвисті, бо Болбочан придбав собі славу невтомного борця з більшовиками, з якими він

без перериву воював цілий рік і в подяку за це (а може якраз за це) тепер і арештували його», – констатував він 24 січня 1919 р.¹⁹¹

Висунувши звинувачення, влада змушена була конче знайти докази зради П. Болбочана, насамперед документи та гроші, які «переправлялись» на допомогу Добровольчій армії. Обшук у його помешканні, а також у помешканні дружини й тітки, який проводив з наказу уряду Ю. Чайківський – начальник політичного відділу штабу Осадного корпусу Січових Стрільців, помічник отамана Є. Коновальця у справах розвідки та охорони порядку в Києві – не дав жодних компрометуючих матеріалів. При обшуках було вилучено чимало особистих речей, документів і грошей як самого П. Болбочана, так і його близьких, загальною сумою близько 90 тис. карб.¹⁹²

Незважаючи на повну відсутність будь-яких доказів висунутих звинувачень, з П. Болбочаном не побажав зустрітися жоден з республіканських лідерів, керівників політичних партій та військового відомства. Протягом усього часу перебування в Києві полковник так і не одержав жодних офіційних роз'яснень причини свого арешту. При заарештованому залишався його ад'ютант М. Письменний. На прохання П. Болбочана другий осавул І. Корж охороняв дружину полковника і невдовзі виїхав з нею до Станіслава. Решта членів запорізької делегації, яка разом із заарештованими перебувала в Києві, так і не зустрівшись з С. Петлюрою і не дізнавшись про причини арешту П. Болбочана, повернулась до своєї військової частини¹⁹³.

26 січня 1919 р. П. Болбочан надсилає першого відкритого листа до Головного отамана С. Петлюри, членів Директорії, прем'єр-міністра В. Чехівського, начальника Генерального штабу А. Мельника, голови Українського національного союзу М. Шаповала, голови Української партії соціалістів-самостійників О. Макаренка, військового міністра О. Грекова, полковника Є. Коновальця, до полків Республіканської дивізії та до низки українських і російських часописів, які видавалися в УНР. Він просив пояснити причину арешту. У гостро критичних тонах П. Болбочан змальовує діяльність Директорії, уряду та Генерального штабу, звинувачує їх у неспроможності подолати безладдя й анархію, що поширювалися в Україні, непрофесійній діяльності та демагогії. Він повністю відкидає наклепи щодо своєї зради та намагань порозумітися з командуванням Добровольчої армії, розгону селянських з'їздів тощо. Полковник доводить абсурдність висунутих проти нього звинувачення в єврейських погромах, яких він дійсно не допускав на підлеглий

йому території. Натомість закидає республіканському проводу спроби порозумітися з більшовиками, *«Бідна Україна, – наголошує П. Болбочан у своєму листі, – ми боремся з більшовиками, весь культурний світ піднімається на боротьбу з ними, а уряд український іде назустріч большевизму і большевикам. Ви не хочете уявити, що це для України кошмар»*.

Одночасно полковник звинувачує представників Українського національного союзу в недотриманні ними своїх обіцянок зберегти адміністративний апарат, який залишився від Української Держави, та в потуранні анархії. *«Ви сліпі були і твердо вірили, що все напоминаюче гетьманське повинно згинуть, але для цього необхідно зараз же дати було нове щонебудь і ніяк Ви не хотіли вірити мені, що повстання можна провести організовано, а не анархічно, не визиваючи анархії»*, – наголошує П. Болбочан. Чи не найгострішим був його докір партійним діячам, які не зважали на те, що шкодять власній державі, відстоюючи свої особисті та вузькопартійні інтереси. П. Болбочан наголошує, що в країні не буде порядку доти, доки всі громадські діячі не усвідомлять, що вони *«перше всього українці, а потім вже партійні діячі, потім вже хоч і готтентотської партії»* (Док. № 6).

Намагаючись з'ясувати причину свого арешту, П. Болбочан запитує, чи не його передбачення, що *«за повстанням буде анархія»*, і не його вимоги *«організованості, а не демагогії»* спонукали лідерів Директорії ізолювати його? Він також не виключає можливості, що причиною арешту стала його критика на адресу бездарних керівників Генерального штабу і звинувачення, що вони *«не тільки самі не організували армії, а й руйнували армію, руйнували дисципліну, мало того, старалися паралізувати навіть організацію своїх частин»* (Док. № 6).

Із цього листа стають відомими й деякі подробиці, що зайвий раз підтверджують припущення багатьох дослідників справи П. Болбочана щодо намірів О. Волоха обійняти посаду командувача Запорізького корпусу. Полковник писав, що, розуміючи негативне ставлення до нього з боку республіканського проводу, він звертався до військового командування й особисто С. Петлюри, аби йому дозволили залишити посаду командувача Лівобережного фронту й повернутися до командування Запорізьким корпусом. Для з'ясування цієї ситуації він мав намір 22 січня 1919 р. виїхати до Києва, але в той самий день рано вранці був заарештований з наказу О. Волоха (Док. № 6).

Слід звернути увагу, що у відкритому листі від 26 січня 1919 р. П. Болбочан відверто заявляє про свої наміри виїхати з України після свого звільнення й відмовляється від подальшої співпраці з урядом УНР. *«Требую для себе свободи, я її заслужив, – наголошує він. – Ви мусите мене випустити, але все-таки працювати з Вами більше я не буду – не по дорозі»* (Док. № 6). Останні слова яскраво відбивають загальний настрій П. Болбочана, та й, зрештою, глибину конфлікту, який утворився між ним та проводом Директорії.

Як зазначає у своєму нарисі про П. Болбочана М. Серeda, полковник *«замість спокійно виждати слушний час і захвати в його положенні такт, перейшов в атаку на всіх тих, хто мав нещастя в той час репрезентувати уряд»*. На думку автора, саме через перший лист отамана, в якому той не пошкодував *«ні чорнил, ні погрозливих і образливих слів»*, лідери лівих політичних партій *«вимагали від Головного Отамана суворого покарання Болбочана, яко виразного і відомого контрреволюціонера, що своїми відозвами підривав престиж уряду і політичних угрупувань»*¹⁹⁴.

Між тим, після арешту П. Болбочана військова ситуація на антибільшовицькому фронті ще більше погіршилась. Свою діяльність на посаді командувача Запорізького корпусу О. Волох виявив тим, що заборонив носити погони, введені за часів Гетьманату, та наказав ввести як відзнаку червоні розетки – символ революції¹⁹⁵. Обіцяного наступу на Полтаву на чолі з отаманом О. Волохом українські частини так і не здійснили. Натомість самовільне залишення фронту Гайдамацьким полком під командуванням О. Волоха дозволило більшовицьким частинам здійснили прорив, що стало однією з причин відступу вглиб УНР всієї Лівобережної групи.

Після арешту П. Болбочана бойовий дух запорожців неухильно падав. Стомлені в тяжких боях частини були не в змозі дати належної відсічі ворогові. Новий командувач не зміг організувати належної оборони. Майже вся Лівобережна Україна на початок лютого 1919 р. опинилася в руках Червоної армії¹⁹⁶. Амуніція, військові припаси та склади дісталися ворогові.

На вигнанні

Під час евакуації Києва Є. Коновалець, не маючи права *«звільнити отамана Болбочана на власну руку»*, декілька разів звертався до військового проводу з проханням вирішити

питання його подальшої долі. «З огляду на евакуацію Києва, і щоби оминути евентуальних самочинних виступів проти отамана Болбочана в момент спішного залишення Києва, – писав він згодом у своїх спогадах, – я категорично поставив домагання до головного командування вислати отамана Болбочана в Станіславів для остаточного проведення там слідства чи суду»¹⁹⁷.

Про долю двох інших заарештованих і досі точно не відомо. Деякі джерела, про які згадує Коновалець, свідчать, що, перебуваючи під арештом у приміщенні військової варти, вони нібито дали хабара і спокійно мешкали в Києві ще кілька днів до евакуації урядових інституцій УНР. На думку ж самого Є. Коновальця, арештовані просто втекли з гауптвахти й декілька днів перед приходом більшовиків переховувалися у місті¹⁹⁸. 1 лютого 1919 р. П. Болбочан у супроводі особистого ад'ютанта сотника М. Письменного виїхав до Станіславова під вартою Січових Стрільців Осадного корпусу. За кілька днів до нього приєдналася дружина – Марія Болбочан (Док. № 11).

У Станіславові П. Болбочан мав перебувати під наглядом місцевої влади. Уряд Західноукраїнської Народної Республіки зустрів полковника більш ніж привітно, надавши йому приміщення в готелі «Уніон»¹⁹⁹. Перебуваючи у місці осідку галицького уряду, він не полишає надії зняти з себе обвинувачення та повернути своє добре ім'я. Нагляд місцевої влади значився лише на папері й П. Болбочан опинився в центрі уваги одразу декількох політичних сил. Але найчастіше в цей час він зустрічався з представниками Української демократично-хліборобської партії та Української партії соціалістів-самостійників.

С. Цап у своїй праці зазначає, що 25 січня 1919 р. П. Болбочан одержав від Надзвичайної слідчої комісії Директорії обвинувачувальний акт. Поряд із закидами у зв'язках з донським отаманом П. Красновим, використанні на власний розсуд грошових коштів з Харківської та Полтавської державних скарбниць, залишенні без бою Харкова та ін., командувача Лівобережного фронту звинувачували у тому, що він та його штаб відмовилися виконувати усні накази вищого командування УНР зняти військові відзнаки, запроваджені гетьманським урядом (погони і кокарди), та вживати революційні (червоні розетки та бинди на мундирах і шинелях)²⁰⁰. Опинившись у Станіславові, П. Болбочан відрядив свого ад'ютанта М. Письменного до Вінниці – місця тимчасового осідку Директорії – з дорученням передати її членам О. Андрієвському та Ф. Швецю

спростування висунутих йому звинувачень. Оскарження мало 14 пунктів, кожен з яких був підкріплений документами, у т. ч. стрічками телеграфних розмов з Головним отаманом, актами передачі коштів з Полтавської та Харківської державних скарбниць на руки Є. Коновальцю, як командирю Осадного корпусу Січових Стрільців, та іншими документальними доказами, які свідчили про відсутність складу злочину в діях П. Болбочана. С. Цап наголошує, що полковник *«коротко, точка за точкою, пункт за пунктом, з прилогами документів спростував всі оскарження Директорії УНР»*²⁰¹.

Крім того, С. Цап зазначає, що П. Болбочан логічно довів деморалізуючий характер тих кроків, до яких вдавався тоді, виконуючи наказ військового керівництва щодо відзнак з революційною символікою, Василь Тютюнник, представник Контрольно-інформаційного відділу головної команди УНР. Прибувши для перевірки військових частин Лівобережного фронту, він *«вимагав зняти старшинські відзнаки з погонів... та припнути на шапки і жупани революційні червоні розетки...»*. П. Болбочан вважав неможливим виконати це розпорядження, оскільки *«Армія, її дистинкції і ранги старшин, підстаршин були встановлені законом і наказом по Військовій офіції»*. Тому він підкреслював, що *«закон може бути відмінений лише законом»*, а не розпорядженнями окремих осіб²⁰².

Передаючи через свого осавула (ад'ютанта) оскарження, П. Болбочан мав надію, що воно буде заслухане на поновлених засіданнях Трудового конгресу. Проте жодних згадок, чи вдалося здійснити М. Письменному цей задум, не віднайдено. Як припускає С. Цап, осавул так і не зміг передати оскарження П. Болбочана урядовим структурам.

Слідство у справі П. Болбочана затягувалося. Замість того, щоб *«спокійно очікувати»* на вирок, він усно та письмово продовжує різко критикувати головне командування армії, уряд і самого Головного отамана та в ультимативній формі вимагає прискорення розслідування. 10 лютого 1919 р. із Станіслава П. Болбочан надсилає свого другого листа тим самим адресатам. Насамперед він продовжує добиватися з'ясування причини свого арешту і наголошує на тому, що за час свого перебування у Києві з ним не побажав зустрітися жоден представник уряду чи військової влади – окрім військового міністра О. Грекова, який не міг нічого відповісти полковнику. Сповнений відчаю, полковник закидає С. Петлюрі, що той дбає лише про власну популярність і намагається створити *«ореол Петлюри»*, а не *«ореол України»*, що він *«окружив*

себе «езуїтами» й інтриганями, котрі строго переводять необхідну їм тактику» (Док. № 7).

П. Болбочан протестував проти обшуків, які були проведені з наказу С. Петлюри у помешканні його дружини, його власній кімнаті та квартирі його тітки з метою знайти речові докази його «зради» та гроші, нібито одержані за цю «зраду». Під час обшуків, за його словами, не було знайдено жодних компрометуючих документів, однак було вилучено особисті листи, зброю, портрети, одяг, старі документи та різного роду речі, які не мали жодного значення для з'ясування «справи П. Болбочана», а лише зайвий раз підкреслювали особисту неприязнь до нього представників влади (Док. № 7).

Звичайно, гостра критика П. Болбочаном керівництва УНР не могла сприйматись однозначно. Так, окремі військові, усвідомлюючи її справедливість, водночас виправдовували дії уряду та військових лідерів УНР *«революційною обстановкою»*. Аналізуючи цю ситуацію, полковник М. Серeda у вищезгаданому нарисі писав, що *«обезцінюючи зусилля Петлюри, вождів армії і уряд, атестуючи їх яко дрібних авантюристів, інтриганів, та фендриків, сам він (П. Болбочан. – Авт.) у розумінні сучасних йому подій виявив також свою короткозорість: він вимагав від Петлюри закликати до війська людей, котрі не крили своїх антипатій, вимагав від штабу армії дисципліни, порядку і військової підготовки у війську, чого досягнути в той революційний час ніякої змоги не було; від уряду тої творчої організованої праці, яка можлива лише в обставинах мирного часу»*²⁰³. Однак відверто тенденційною була оцінка, надана листам П. Болбочана Б. Мартосом, який у своїх спогадах, написаних вже в еміграції, називав їх виявом *«великої зарозумілості та претенціозності»*²⁰⁴. Перекручуючи деякі сюжети нарису М. Середи «Отаманщина», Б. Мартос заявляє, що автор оцінює П. Болбочана як особу *«позбавлену широкого світогляду»*, з *«розумовою короткозорістю»*²⁰⁵.

Проте, як би упереджено Б. Мартос не трактував листи П. Болбочана та його критику уряду й лідерів соціалістичних партій, історія довела, що в більшості своїх передбачень та звинувачень на адресу республіканського проводу полковник мав рацію. Спроби загравання з більшовиками та орієнтація на місцевих отаманів, низький рівень кваліфікації багатьох урядовців, небажання лідерів українських лівих партій знайти порозуміння з поміркованими політичними силами, відчуження від процесу державотворення т. зв. буржуазних елементів – фактично фахівців, у тому числі

й військових, – загальний безлад, який супроводжував діяльність надто слабкого державного апарату – все це призвело до поглиблення кризи в суспільстві, дезорганізації збройних сил і зрештою до ліквідації УНР.

Знаходячись під арештом, П. Болбочан опікувався не лише своєю власною долею та поверненням собі доброго імені. Особливо він був занепокоєний ситуацією, що виникла в Запорізькому корпусі після його арешту. 10 лютого 1919 р. П. Болбочан пише рапорт військовому міністру УНР О. Шаповалу. Він прохає свого колишнього бойового побратима по службі в Запорізькому корпусі і в недалекому минулому командира 1-го Богданівського полку звернути увагу на долю 1-ої Республіканської дивізії та сформованого ним у 1918 р. 2-го Запорізького полку. Полковник не полишає думки, що в Україні ще можливе формування боєздатної регулярної армії, основою якої могла б стати ця дивізія. П. Болбочана особливо вразило те, що командування Запорізьким корпусом, а отже, й дивізією, було доручене О. Волохові – *«людині необразованій, дикій, з унтер-офіцерів і прапорщиків низької проби, без усякої освіти»*. Він просить О. Шаповала вивести дивізію в резерв для відпочинку й організації, оскільки починаючи з 15 січня 1918 р. козаки та старшини дивізії *«вели безперервну боротьбу і не раз не були на відпочинку»*. *«Звертаюсь до Вас, – наголошує П. Болбочан у листі до військового міністра, – бо більш ніхто не зверне уваги на цю справу, а я маю моральне і службове право постояти за ці рідні мені частини, котрі завдяки дешевим авантюристам-кар'єристам поставлені на ґрунт розвалу»* (Док. № 8).

Того ж дня полковник надсилає на адресу Директорії рапорт з проханням відставки *«по хворості та сімейним обставинам»* (Док. № 9). Здавалось, що після такого кроку республіканський провід, зважаючи, що доказів, які б засвідчували «зраду» П. Болбочана, так і не було знайдено, а також з огляду на бажання самого полковника залишити службу, мав би дозволити йому піти у відставку. Проте цього не сталося і доля П. Болбочана знову не була вирішена. Рапорт, який доставили у Вінницю, де перебувала на той час Директорія, старшини Запорізького корпусу М. Письменний і С. Дзюба, залишився без відповіді (Док. № 9). За тиждень – 17 лютого 1919 р. військовий міністр О. Шаповал надіслав П. Болбочану телеграму із запрошенням виїхати до Вінниці у його розпорядження. Однак це рішення, очевидно, не було узгоджене з Директорією і Головним отаманом, які не

бажали зустрічатися з П. Болбочаном і надавати йому якусь посаду в українській армії. Тож наступного дня – 18 лютого 1918 р. іншою телеграмою О. Шаповал скасував виклик полковника до Вінниці і просив подати рапорт і документи *«для ознайомлення»* з його справою ²⁰⁶. Лише 5 березня 1919 р. на засіданні членів Директорії УНР за участю А. Макаренка, Ф. Швеця та О. Андрієвського, де головував останній, було заслухано рапорт П. Болбочана про трус у його помешканні та на квартирі у дружини. Після нетривалого обговорення вирішення питання було переадресоване Раді народних міністрів УНР ²⁰⁷. Але остання так і не вжила жодних заходів, аби покарати винних, компенсувати матеріальні збитки й повернути вилучене під час обшуку, або врешті-решт висунути звинувачення на адресу П. Болбочана.

Зустрівши 28 лютого 1919 р. П. Болбочана у Станіславові, М. Шаповал – на той час ще голова Українського національного союзу, один з лідерів лівоесерівського політичного табору – висловив своє відверте здивування, що полковнику досі не було висунуто звинувачення і не оголошено причину інтернування. П. Болбочан передав на його ім'я офіційну заяву, як голові Українського національного союзу. *«Справді, за що їх (разом з П. Болбочаном був і сотник штабу Запорізького корпусу Пелешук. – Авт.) арештовано, вислано в Галичину? – записав цього дня у своєму щоденнику М. Шаповал. – Болбочан озлоблений... і негативно настроєний до дальшої роботи, а Пелешук жадає реабілітації та хоче працювати»*. За кілька днів він знову звернувся до цієї теми у своєму щоденнику: *«Справу їх, як сказав мені Петлюра, він передав Головній юридичній управі військового міністерства. Але, разом з тим така фраза: «Повірте, Микита Юхимович, що в цей час незручно повертати їх до війська, на їхні командні посади». Дивно»* ²⁰⁸.

Чекаючи розгляду своєї справи, П. Болбочан 5 березня 1919 р. надсилає військовому міністру УНР О. Шаповалу черговий рапорт. Вже вкотре він викладає перебіг подій, пов'язаних з арештом, та твердо й послідовно намагається з'ясувати його причини.

У рапорті П. Болбочан не заперечує, що радив Головному отаманові порозумітися з Антантою, зазначаючи, що без її допомоги важко буде перемогти добре організовані більшовицькі війська. *«...Я зразу бачив, – наголошує він, – що нічого самі ми не зробимо, позаяк розпад української армії був дуже сильний і цьому весь час допомагало головне командування, котре домagalось розложити і мої кровні частини»* (Док. № 10). Що ж до

закидів про спроби порозуміння з частинами Донського війська та Антанти, П. Болбочан писав, що саме Головний отаман С. Петлюра особисто віддав усний, а згодом і телеграфічний наказ *«звійти в переговори з Дончаками і військом Антанти, що висадилося в Севастополі»*. *«Я й сам настоював завести переговори з Дончаками і Антантою, – наголошує він у рапорті, – але я рахував, що Центральний уряд сам зробить це, а коли одержав наказ вести переговори, то був дуже здивований, бо абсолютно ніяких директив з приводу переговорів я не получав, а в друге – Головне Командування знало, що в той час у мене не було таких людей, котрі могли би виконати таку відповідальну місію...»* П. Болбочан зробив ряд кроків щодо можливих переговорів і, не маючи в той час кандидата для делегування, надіслав телеграму О. Волоху, який з Гайдамацьким полком дислокувався в районі Бахмут–Яма–Ліман–Нирково, почати переговори з командуванням передового донського загону про припинення військових дій. За словами полковника, метою переговорів мав стати Донецький басейн, захоплений у той час Донським військом. На подальші переговори планувалось відрядити старшин Генерального штабу української армії. Однак О. Волох відмовився виконати наказ П. Болбочана. А незабаром, не маючи військової сили для оборони Харкова, війська Лівобережного фронту залишили місто (Док. № 10).

Вже вкотре П. Болбочан відкидає звинувачення в реакційності. Він звертає увагу, що призначав головами місцевих адміністрацій саме тих людей, які брали активну участь в українському національному русі (С. Тимошенко, П. Чижевський та ін.). У рапорті П. Болбочан знову заперечує, що його частини залишили Харків та Полтаву без бою, маючи намір здати Київ. Він аргументовано довів безпідставність цих тверджень, а також спроб подати справу так, ніби проти нього діяли малоорганізовані більшовицькі банди. *«Генеральний Штаб весь час не вірив мені, що наступають організовані, міцні регулярні частини російського совітського уряду, – зазначав П. Болбочан, – я навіть номери полків і прізвиська большевицьких начальників доносив, донесення про це посилалися кождодневно»* (Док. № 10).

Не менш безглуздими були й інші закиди на адресу П. Болбочана: наприклад, що він та його старшини носили російські погони, а згодом – погони армії Української Держави. З цього приводу полковник цілком резонно відповідав, що не мав наказу зняти погони. Одночасно він аргументовано пояснив, чому його військо *«не одягло червоної розетки»*. *«Червоний колір*

є емблема нашого ворога – большевика, – справедливо зауважував він, – а у нас є національний колір». За словами Болбочана, червоний колір в українській армії був «компромісом з большевиками і вносив в армію тільки руїну» (Док. № 10).

Продовжуючи відбиватися від подібних звинувачень, які навіть не були офіційно висунуті, П. Болбочан як професійний військовий не міг залишатися байдужим до того, що відбувалося в армії та на фронті. Контактуючи з різного роду політичними діячами, у тому числі й галицькими, полковник не приховував свого бажання повернутися до війська. Державний Секретаріат ЗУНР мав намір запросити П. Болбочана на посаду командувача Збручанського фронту. Про останнє, за свідченням М. Середи, галицький уряд повідомив Директорію. Однак, як наголошує автор, «Симон Васильович Петлюра прохав не призначати Болбочана на відповідальне становище до закінчення над ним слідства»²⁰⁹.

Слід зазначити, що в публікаціях про П. Болбочана дещо упереджено висвітлюються його контакти з представниками правих українських партій – УПСС та УДХП. Неодноразово згадується про зустрічі полковника з О. Шаповалом, В. Липинським, В. Андрієвським та іншими представниками правого політичного напрямку. Більшість із них стояла на державницьких позиціях і намагалася знайти порозуміння з проводом Директорії для спільної праці. Вони не полишали надій скерувати республіканський провід на більш послідовну боротьбу з більшовизмом, досягнення задля цього порозуміння з Антантою та розбудову української армії на принципах професіоналізму та регулярності. У зв'язку з цим С. Шемет, В. Андрієвський і О. Макаренко покладали надії на просування на відповідальні військові посади талановитих воєначальників-професіоналів (О. Грекова, О. Шаповала, П. Болбочана, З. Натієва та ін.), які, на їхню думку, були в змозі розбудувати регулярну національну армію, забезпечити в ній військову дисципліну та ліквідувати анархію. Ці військові були далекі від пробільшовицьких настроїв і намагались вплинути на державний провід так, щоб припинити його загравання з більшовиками та скерувати політику Директорії у послідовно державницьке русло.

Надзвичайно цінні свідчення про погляди П. Болбочана залишив у своїх спогадах один з лідерів УДХП В. Андрієвський. У середині березня 1919 р. він вперше познайомився з полковником. У помешканні В. Андрієвського на вул. Липовій у Станіславові декілька разів збиралися В. Липинський, П. Болбочан та М. Чудінов (Богун). В. Андрієвський наголошує,

що вони обговорювали, «чи приймати Болбочанові (можливу. – Авт.) пропозицію від уряду про обняття команди над його запорозькою дивізією, чи ні». Автор спогадів зазначає, що вони «в один голос радили йому, щоб він не зрікався, і можливо, що послухавши нашої ради, він виїхав на фронт». «Не знаю, чи ся нарада не коштувала йому життя?» – зауважує далі В. Андрієвський²¹⁰. Він наголошує, що П. Болбочан справив на нього «враження переконаного українського націоналіста-патріота» і що «ні про яку реакційність або москвофільство його не могло бути й мови»²¹¹. В. Андрієвський наводить міркування П. Болбочана, який вважав, що суду над ним не хоче сама Директорія, оскільки боїться, що «випливе маса скандалів», зокрема, стосовно грошей, вилучених під час обшуку, «частинно розкрадених», а також що він може під час суду «виявити злочинну недбалість» проводу УНР, а головне – «неуцтво й нерозуміння військових справ»²¹². В. Андрієвського цікавили погляди П. Болбочана на залучення до служби в Армії УНР заможних верств українського селянства, т. зв. куркулів, які згідно з постановами Українського трудового конгресу були позбавлені можливості активної суспільно-політичної діяльності як «нетрудові елементи», та наслідки зустрічі полковника з М. Міхновським. П. Болбочан дуже шкодував, що не мав можливості в грудні 1918 р. та січні 1919 р. залучити до своїх військових частин загони, сформовані УДХП та «Союзом земельних власників», і що обставини завадили більш тривалому спілкуванню з М. Міхновським²¹³.

Безперечно, П. Болбочан весь цей час тужив за своїми фронтowymi товаришами і відчував докори сумління, залишаючись у тилу тоді, коли його запорозці продовжували воювати. Як згадує полковник М. Середа, отримавши дозвіл Державного Секретаріату, він зі своїми ад'ютантами М. Письменним та С. Дзюбою виїздить у район дислокації Запорізького корпусу. Наслідки подорожі виявилися трагічними: С. Дзюба був убитий, М. Письменний – важко поранений, лише П. Болбочанові пощастило вирватися живим²¹⁴.

Суспільно-політична ситуація в країні

Як уже зазначалось, протягом тривалого часу представники правих партій не полишали надій досягнути порозуміння з лідерами Директорії для залучення до державотворчої праці діячів, не заангажованих у політику, спеціалістів з різних сфер

суспільного життя, у тому числі й військових. 15 березня 1919 р. один з провідників Української демократично-хліборобської партії С. Шемет звертається до Головного отамана С. Петлюри з листом, у якому закликає зважити на «реальні обставини» і міжнародне становище, «*котре вимагає аби негайно ми показали себе здібними припинити анархію і будувати нормальну правову державу*». Він просить призначити в Одесі командувача українських військ, які «*тут формуються при допомозі французів*» з огляду на те, що «*французи розірвали з Денікіним*». На цю посаду С. Шемет рекомендує генерала О. Грекова, професіоналізм якого та національні уподобання не викликали ніяких сумнівів. Підкреслюючи важливість такого кроку, автор листа просить Головного отамана якнайшвидше зробити призначення, оскільки залишилося лише «*кілька критичних днів...*»²¹⁵. Не одержавши відповіді від Головного отамана, С. Шемет намагається самостійно провести зондаж і з'ясувати наміри Антанти. За деякими джерелами, С. Шемет мав виїхати у цій справі до Одеси разом з П. Болбочаном. Зокрема, М. Шаповал 1 квітня 1919 р. у своєму щоденнику записав, що «*самостійники збираються переїхати в Одесу. Туди простує і Болбочан*»²¹⁶. Про перебування С. Шемета та П. Болбочана в Одесі – одному з головних центрів зародження самостійницького руху – згадує дещо пізніше у своїх свідченнях у справі П. Болбочана чільний діяч УДХП І. Кобза – кошовий отаман Харківського Слобідського коша: «*В Слободці–Бирзулі, коли ми дійсно перебували в анархії і без командування, представниками другої (Республіканської. – Авт.) дивізії було запропоновано запровадити з Одеси Болбочана Командуючим, на це я погодився і підписав листа...*» (Док. № 35).

Навесні 1919 р. УНР опинилася в критичній ситуації. Територія, контрольована Директорією, неухильно зменшувалась. Під тиском більшовицьких військ уряд УНР змушений був переїхати на початку лютого 1919 р. до Вінниці, згодом – до Рівного, а далі – до Кам'янця-Подільського. Але фактично його члени перебували в різних містах України і навіть за її межами. Невдачі на фронтах, як і безладдя в уряді, поглиблювали дезорганізацію в армії. Водночас у суспільстві посилювалась недовіра до проводу УНР, який, зі свого боку, виявився не готовим реалізувати заплановані політичні, адміністративні та соціально-економічні заходи.

Після виходу В. Винниченка зі складу Директорії, С. Петлюра поєднав у своїх руках не лише командування армією, але й керівництво виконавчою владою. Таке зосередження військово-

політичних функцій в особі Головного отамана мало наслідком заходи, спрямовані на деяку реорганізацію керівництва військовою справою. 24 лютого 1919 р. Рада народних міністрів ухвалила закон про утворення інституту Наказного отамана та розподіл влади між ним, Головним отаманом та військовим міністром УНР²¹⁷. За словами Я. Штендери, посаду Наказного отамана було створено з причини незадоволення певних політичних кіл діями С. Петлюри та його керівництвом військовими операціями. Тобто виникала потреба у призначенні на керівну військову посаду фахівця, який безпосередньо мав би відповідати за проведення військових операцій, боєздатність армії та дисципліну²¹⁸.

Наказний отаман фактично став заступником Головного отамана і через нього підлягав Директорії УНР. Він здійснював безпосереднє керівництво Дієвою армією УНР. До його компетенції належало ведення військових операцій та керівництво всіма галузями військового будівництва. За Головним отаманом залишалось загальне керівництво збройними силами. Права Наказного отамана детально визначалися низкою статей «Правил про польове керування військ у военний час», запроваджених ще в 1914 р. у російській армії.

6 березня 1919 р. відбувся черговий етап розмежування компетенції між Наказним отаманом та військовим міністром. Функції останнього обмежувались виключно завданнями формування й організації республіканських військ та їхнього постачання.

Обов'язки Наказного отамана виконували О. Греків, А. Мельник та О. Осецький. Останній перебував на цій посаді найдовше – з 15 квітня 1919 р. (обіймаючи одночасно й посаду командувача Холмської групи військ)²¹⁹ до 19 липня того ж року*. Характеризуючи діяльність О. Осецького, І. Мазепа писав, що його особисто рекомендував С. Петлюра, який, обстоюючи

---

* 19 липня 1919 р. у відповідності до закону Директорії УНР одноосібне командування Дієвою армією повністю перейшло до компетенції Головного отамана (на правах верховного головнокомандувача), який досі здійснював лише «догляд» за нею. Тоді ж реорганізовувався Штаб Дієвої армії, начальнику якого передавалися певні функції Наказного отамана, та створювалася Військова Рада на чолі з Головним отаманом військ УНР в складі: міністра військових справ, начальника Штабу Дієвої армії, державного інспектора та представника від Ради народних міністрів. Для ліквідації розформованого штабу Наказного отамана була створена спеціальна комісія на чолі з комендантом Штабу Дієвої Армії осавулом А. Климом. Наказний отаман О. Осецький після скасування його посади був відряджений до Головного управління Генерального штабу (Вісник державних законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – 1919. – Вип. 27. – Ч. 362.)

його кандидатуру *«перед різними нападами з боку поодиноких членів уряду... любив говорити, що... при всіх своїх недотачах Осецький має щасливу руку...»*. За словами І. Мазепи, О. Осецький *«дійсно був людиною ентузіастичної вдачі»*, хоча й *«любив політикувати і, як Наказний отаман, не мав належного авторитету серед військових»*²²⁰.

У цей час до військових поразок УНР на фронтах додавалося загострення суперечностей між «лівим» та «правим» політичними таборами в українському суспільстві, їхня неспроможність подолати вузькопартійні інтереси та об'єднатися для створення єдиної міцної української політичної сили. Поглиблення кризи значною мірою провокувалось лівими соціалістичними партіями, лідери яких постійно звинувачували уряд С. Остапенка в занадто правому й угодовському курсі щодо Антанти²²¹. Як згадував в автобіографії відомий громадсько-політичний і релігійний діяч І. Огієнко, українські соціалістично-революціонери та соціал-демократи в цей період уперто *«розпускали чутки, що з більшовиками треба миритися, і що тільки це врятує Україну»*²²².

При цьому ліві вдавалися до заходів відвертого тиску на уряд та членів Директорії. 10 березня 1919 р. ЦК УСДРП надіслав Директорії доповідну записку, в якій вказав на необхідність *«розриву переговорів із французьким військовим командуванням в Одесі»* та проведення *«переговорів з більшовицьким правительством, на основі визнання ними самостійної й незалежної України та українського характеру радянської влади»*. До цього документа ЦК УСДРП через кілька днів надіслав Директорії нове звернення, яке мало відверто ультимативне спрямування. У ньому, зокрема, наголошувалось, що для виконання вище наведених вимог Директорії пропонувалося створити новий уряд із представників УСДРП та УПСР (центральної течії). Незважаючи на те, що ЦК Української соціал-демократичної робітничої партії припускало входження до кабінету представників Української партії соціалістів-федералістів, Української партії соціалістів-самостійників та Української народно-республіканської партії, політика, яку мала проводити нова Рада міністрів на чолі з В. Чехівським, повністю виключала таку можливість. Документ закінчувався відвертим ультиматумом: *«ЦК УСДРП зазначає, що в разі незгоди Директорії на предложені умови, Українська соціал-демократична партія вважає себе позбавленою можливості нести відповідальність за дальший хід боротьби за загрожену в своєму існуванні Українську Народну Республіку»*²²³.

Тим часом у Кам'янці-Подільському опозиція (до правого уряду С. Остапенка), лідером якої був колишній голова Центральної ради М. Грушевський, продовжувала всіляко пропагувати ідею порозуміння з більшовиками²²⁴. Ліві партії намагались нав'язати свою волю за допомогою місцевого Трудового конгресу шляхом утворення ними Комітету охорони республіки, який спирався на місцевий гарнізон. Через цей орган вони прагнули змінити політичний курс Директорії у бік порозуміння з більшовиками.

До подій у Кам'янці-Подільському були втягнені чільні діячі всіх українських політичних партій. Загострення політичної боротьби, спровоковане лівими, виявило повну неспроможність українських провідників досягнути між собою згоди та виробити єдину концепцію державного будівництва в країні. Усі спроби правого політичного табору продовжити переговорний процес з Антантою та пошук шляхів об'єднання державотворчих сил не мали успіху. Зважаючи на те, що події суспільно-політичного життя супроводжувалися військовими поразками Армії УНР, Директорія пішла на поступки лідерам лівого крила і в перших числах квітня 1919 р. оголосила чергову зміну кабінету. До Ради народних міністрів на чолі з едеком Б. Мартосом увійшли українські соціал-революціонери та соціал-демократи. Як наслідок – протистояння між лівою та правою течіями українського національного руху посилилось, поглибились також суперечності між лідерами УНР та ЗУНР.

На думку українських самостійників, новий уряд дотримувався тактики запровадження в Україні ладу, близького за своїм соціальним змістом до більшовицького. Більшовики, в свою чергу, прагнули запровадити радянський режим силами самих же українських «лівих». При цьому слід відзначити, що під вплив лівих українських партій тоді потрапила значна частина військового проводу. Свідченням цьому є, зокрема, наказ по військам Дієвої армії УНР ч.51 від 3 квітня 1919 р., підписаний тимчасово виконувачем обов'язків Наказного отамана А. Мельником та заступником начальника Штабу Дієвої армії В. Тютюнником. У документі йшлося про необхідність гуманного поводження з *«червоноармійцями, які добровільно переходитимуть»* на бік української армії. При цьому зазначалось, що *«нарід московський під загрозою розстрілу та китайських, латишських і мадярських багнетів комуністичними комісарами та «чрезвычайками» примушено воювати»* з українцями – *«такою ж як і сам демократією»*. За словами авторів наказу, росіяни не бажали більше проливати кров

братнього трудового народу ²²⁵. Наказ ще раз засвідчив, що політичний провід УНР не позбувся ілюзорних сподівань досягти угоди з ефемерними «російською демократією» та «російським трудовим народом», які тим часом разом з т. зв. інтернаціональними загонами жорстоко поборювали українську незалежність.

Як уже говорилося, на папері новий уряд сповідував можливе порозуміння з УПСС та УНРП, проте декларація кабінету Б. Мартоса від 12 квітня 1919 р., яка проголосила курс на примирення з «російськими більшовиками-комуністами» за умови, що вони визнають самостійність УНР і не втручатимуться у її справи, була узгоджена тільки з С. Петлюрою й А. Макаренком (невдовзі до них приєднався і Ф. Швець), без порозуміння з рештою членів Директорії (О. Андрієвським та Є. Петрушевичем) ²²⁶. Тобто праві українські політичні сили фактично були відсторонені від влади. Як відомо, 13 травня 1919 р., вже після повстання В. Оскілка, на нараді у Радзивиліві урядом та трьома членами Директорії – С. Петлюрою, А. Макаренком та Ф. Швецем було прийнято рішення вважати, що О. Андрієвський вибув із складу Директорії ²²⁷.

Я. Штендера у своїй праці «Засуджений до розстрілу», посилаючись на статтю генерала П. Єрошевича «Оскілковський переворот, власне виступ Української Партії Самостійників», стверджує, що у квітні 1919 р. визрівали наміри змінити С. Петлюру на посаді Головного отамана. На той час Наказний отаман О. Осецький, начальник штабу Дієвої Армії А. Мельник та командир корпусу Січових Стрільців Є. Коновалець виступали за примирення з більшовицькою Росією і розгортання боротьби з Польщею. При їхній підтримці деякі міністри з уряду Б. Мартоса навіть розпочали переговори з цього приводу з головою Раднаркому УСРР Х. Раковським у Києві. Цьому ж питанню була присвячена Державна нарада 11 квітня 1919 р. в Здолбунові. На ній більша частина військового керівництва країни висловилися за примирення з більшовиками, обмінувши, відповідно, обговорення питання війни з Польщею ²²⁸. С. Петлюра утримався від голосування на нараді, що, з одного боку, мало засвідчити його негативне ставлення до більшовицької Росії, а з другого – прагнення залишитися на посаді й, у зв'язку з цим, згоду йти на компроміс з лівими політичними силами.

Ці політичні кроки державного проводу УНР викликали незадоволення правих українських політичних кіл, насамперед членів Української партії соціалістів-самостійників,

Української народно-республіканської партії, Української партії соціалістів-федералістів та Української демократично-хліборобської партії. Після того, як ліві відмовилися співпрацювати з урядом С. Остапенка, праві – не визнали уряд Б. Мартоса. Як слушно зауважує у своїй праці «Визвольні змагання в Україні, 1914–1923 рр.» В. Верига, на ситуацію у війську *«негативно впливали міжпартійна гризня та часті зміни урядів УНР»*²²⁹. Фактичний розкол між обома політичними таборами головним чином визначався дилемою – мир з більшовиками і війна з Польщею чи продовження війни з більшовиками і замирення з польською стороною. Лівий уряд УНР виступав за замирення з РСФРР, що викликало значне занепокоєння у частини військових, які гуртувалися головним чином навколо командувача Північної групи Армії УНР отамана В. Оскілка (осідок у Рівному). Північна група, за оцінкою В. Вериги, була *«єдиною і останньою складовою частиною Армії УНР, яка не тільки утримувала свої позиції на Волині, але й мала деякі тактичні успіхи»*²³⁰.

29 квітня 1919 р. у Рівному командувач Північної групи військ Армії УНР отаман В. Оскілко при активній допомозі опозиційних до уряду Б. Мартоса політичних сил заарештував переважну частину республіканських міністрів на чолі з прем'єром. Ця акція значною мірою була спричинена лівим курсом уряду Б. Мартоса та запланованими переговорами з більшовиками. З одного боку, В. Оскілка підштовхувала до цього кроку УПСС, до якої він належав, а з другого – відсутність ясної позиції Головного отамана С. Петлюри щодо переговорів з московським урядом. Така політична ситуація, зрештою, і визначила подальший хід подій²³¹.

Сам В. Оскілко у своїй книзі «Між двома світами», яка вийшла друком у 1924 р., вказує, що метою виступу було припинення міжпартійної боротьби в керівних структурах УНР та відсторонення українських соціалістів від влади. Він змальовує два варіанти подальшого розвитку подій, між якими доводилося робити вибір українським правим політикам: *«Або поставившись пасивно щодо планів соціалістичного табору, тим приложити руку до концепції федерації з Москвою»*, або, *«усунувши соціалістів силою від влади і впровадивши в життя план замирення з Польщею і нав'язавши контакт з Західною Європою, повести національну боротьбу лише з москалями-більшовиками, зврятувавши цим українську державність від катастрофи»*²³². Представники українського правого табору обрали другий вихід.

Перебіг подій, поданий В. Оскілком, свідчить, що виступ був проведений без належної підготовки, оскільки його ініціатори мали надію привернути на свій бік С. Петлюру і позбавити влади уряд Б. Мартоса з його відвертою російсько-радянською орієнтацією. І лише тоді, коли лідери правих політичних партій зрозуміли, що *«новий уряд був покликаний з соціалістів, що стали на радянській платформі, виключно самим С. Петлюрою і лише потім до цього схилився член Директорії Андрій Макаренко»*, виникла ідея здійснення перевороту, проведення якого покладалось на В. Оскілка та підпорядковані йому військові частини ²³³. Надто короткий термін підготовки перевороту ще раз підтверджує слова В. Оскілка, що виступ був фактично спровокований промосковською політикою лівого кабінету Б. Мартоса.

У ході виступу всі міністри – українські есери та соціал-демократи – були оголошені зрадниками та заарештовані. С. Петлюра та А. Макаренко були «виключені» зі складу Директорії. Президентом республіки було запропоновано стати Є. Петрушевичу. Принагідно слід зауважити, що зокрема дослідник доби Директорії М. Стахів відкидає припущення, що Є. Петрушевич і Державний Секретаріат ЗО УНР *«стояв у будь-якій порозумінні з В. Оскілком, або підтримував хоча б тільки морально переворот Оскілка»* ²³⁴.

Однією з найбільших помилок В. Оскілка було розповсюдження заяв про те, що нібито уряд УНР у спілці з місцевими більшовиками заарештував у Здолбунові Головного отамана С. Петлюру. Крім того, не зовсім переконливим був зміст виданої В. Оскілком відозви, у якій підкреслювалося, що *«через хиби і зраду в штабі вищого командування ми, крок за кроком, утратили майже всю Україну, залишивши самий куток на Волині, і той мусили б здати через зраду»* ²³⁵. Однак виступ був одразу ж нейтралізований контрвідозвою С. Петлюри. В. Оскілко несправедливо звинувачувався в зраді й переході на бік більшовиків. Дещо пізніше Б. Мартос, приховуючи реальні мотиви виступу, писатиме про спроби денікінців використати В. Оскілка у боротьбі з Головним отаманом, а праві партії звинуватять у намірах *«зближення з Денікіним»* ²³⁶.

Невдала спроба державного перевороту, здійснена В. Оскілком у Рівному, ще більше дезорганізувала українську армію. Вояцтво було дезорієнтоване політичними маневрами свого військового командування і не мало можливості оцінити їхній реальний зміст. Протягом кількох днів В. Оскілко був перетворений офіційною урядовою пропагандою з талановитого

військового командира на зрадника й оголошений поза законом. Значна частина українського війська, дислокованого у Рівному, не брала участі у спробі перевороту В. Оскілка. Воно не підтримало отамана, але водночас і не захистило уряд – що вже саме по собі було симптоматично. Разом із тим, певним успіхом акції отамана В. Оскілка можна вважати політичну відмову уряду УНР від спроби замирення з Радянською Росією. Але осягнення цього рішення відбулося занадто дорогою ціною – втратою частини підконтрольної території та довіри до влади значної кількості військових.

Разом з тим, виступ В. Оскілка не лише налякав його політичних опонентів, а й змусив їх шукати способів миттєвого реагування на можливу спробу державного перевороту в майбутньому. А тому можна солідаризуватися з думкою Я. Штендери, що навіть *«натяк на повторення такого випадку поставив членів уряду в оборонне становище, і навряд чи будь-хто, пов'язаний із дійсною чи видуманою змовою, включно з полковником Болбочаном, міг сподіватися заходів про помилування»* ²³⁷.

Вже 30 квітня 1919 р. Директорія УНР затвердила закон «Про утворення Державної слідчої комісії для розслідування повстання 29 квітня 1919 року» (Док. № 11). 1 травня 1919 р. Рада народних міністрів ухвалила постанову про склад цієї комісії, головою якої було призначено одного з провідних діячів УПСР П. Христюка, а членами – В. Лихопоя, І. Руденка, О. Чеховича, Даниленка, Я. Кривіцького (секретар) ²³⁸. Проте новостворена комісія не поспішала виконувати покладені на неї обов'язки, лише через тиждень – 7 травня – відбулося її розпорядче засідання ²³⁹. Ще через тиждень комісія повідомила міністра юстиції про арешт начальником контррозвідальної частини розвідвідділу Штабу Дієвої армії УНР М. Чеботарівим 9-ти осіб, причетних до повстання (П. Шапули, Л. Андрійчука, П. Стрижака, Т. Вижнівського, Є. Архипенка, С. Ворони, Н. Дишлевого, П. Шивели та Ф. Оголенка), яких помістили в арештантський вагон ²⁴⁰. Загалом за 4 місяці діяльності комісії до відповідальності у справі було притягнуто 24 особи, з них лише 3 – цивільні. Через брак доказів, як зазначалось у листі голови комісії П. Христюка до Головного отамана С. Петлюри, притягнення до відповідальності інших осіб було визнано неможливим ²⁴¹. Лише 7 вересня 1919 р. всі докази по *«справі повстання В. Оскілка»* були передані до надзвичайного суду ²⁴².

Перебіг роботи комісії – зокрема, затягування термінів розгляду окремих питань, відволікання уваги на другорядні

проблеми – засвідчує, що Директорія та уряд досить лояльно поставилися до ініціаторів перевороту та їхніх прибічників. Тут доречно згадати, що після подій 22 березня 1919 р. – невдалої спроби лівих партій здійснити переворот у Кам'янці-Подільському за допомогою т. зв. Комітету охорони республіки – лідери українських соціалістів-демократів, соціалістів-революціонерів і «незалежних» були спочатку заарештовані, але невдовзі звільнені за наказом С. Петлюри і навіть включені до складу нового кабінету. Саме тому, на нашу думку, вирішено було піти на певний компроміс і з правими партіями – незабаром причетні до невдалого перевороту 29 квітня 1919 р. були звільнені з-під варти. Сам же В. Оскілко з кількома найближчими прибічниками емігрував до Польщі.

«Мирне» вирішення справи засвідчувало, що влада сприйняла виступ В. Оскілка як реакцію правих політичних сил на спробу лівих здійснити переворот у Кам'янці-Подільському і привести до влади лідерів, що виступали за порозуміння з радянською Росією.

Як уже було сказано, навесні 1919 р. все більше давалися взнаки політичності розбіжності у тактиці та міжнародній орієнтації провідників УНР та ЗУНР. Є. Петрушевич не приховував свого невдоволення зміною кабінету. Певною мірою це пояснювалось тим, що уряд був призначений без узгодження з ним як членом Директорії. У своїй відповіді С. Петлюри та А. Макаренку, які санкціонували зміну кабінету, він, зокрема, вимагав *«дотримання принципу консолідації національних партій»*²⁴³. Але лівий кабінет Б. Мартоса та репрезентовані ним політичні сили всіляко демонстрували своє неприхильне ставлення до Української Національної ради та Державного Секретаріату ЗО УНР як до *«дрібнобуржуазного уряду»*²⁴⁴.

У цей час в Галичині шукали притулку чимало колишніх урядовців та військових, не згодних з політикою уряду УНР. Більшість із них втратила довіру до республіканського проводу, хоча було чимало й таких, хто просто намагався в більш стабільній Галичині перечекати військово-політичне лихоліття. Це надзвичайно непокоїло урядових чинників Директорії, оскільки створювалась реальна загроза консолідації опозиції в цьому регіоні. Відтак 16 квітня 1919 р. на засіданні Ради народних міністрів УНР під головуванням Б. Мартоса було заслухано питання про те, що на території ЗУНР *«перебуває велика кількість урядових осіб різних рангів, а також військових – громадян Наддніпрянини»*. Усім їм під загрозою заходів, що застосовуються до дезертирів в умовах військового часу, було

запропоновано протягом тижня повернутися на свої робочі місця та у військові частини ²⁴⁵. Окрім констатації факту зосередження потенційної опозиції у Галичині та пропозиції повернутися до виконання своїх обов'язків, було вжито ряд заходів більш радикального характеру. У квітні 1919 р. Радою народних міністрів УНР була створена Окрема надзвичайна комісія на чолі з товаришем міністра внутрішніх справ Г. Нянчуром, яка виїхала до Галичини із завданням *«проконтролювати діяльність різних агентів Наддніпрянського уряду в Галичині..., а головне примусити різних як цивільних, так і військових урядовців вернутися до виконання своїх обов'язків і здати або представити справоздання за ті державні кошти, що за ними числилися...»* ²⁴⁶.

Невдовзі – 1 травня 1919 р. – Рада народних міністрів УНР знову повернулася до цього питання й прийняла пропозицію міністра внутрішніх справ І. Мазепи про розширення прав Г. Нянчура, як голови надзвичайної комісії, відрядженої до Галичини. Членам комісії вже надавалось право у зв'язку з повстанням отамана В. Оскілка притягати до відповідальності всіх причетних до акції осіб ²⁴⁷.

У такій ситуації перебування П. Болбочана в Галичині (враховуючи до того ж вияв симпатій до нього з боку галицьких політиків) ще більше поглиблювало прірву між ним та урядом УНР. Напруження зростало ще й тому, що Державний Секретаріат ЗУНР усіяко виявляв зацікавленість до полковника, маючи на меті призначення його на відповідальну посаду, і продовжував надсилати в урядові структури запити у його справі.

Тим часом республіканські урядовці, не довіряючи галицькому уряду, вели своє стеження за пересуванням та контактами П. Болбочана. У квітні 1919 р. до Станіслава прибув військовий слідчий у справі полковника. Сотник С. Цап у своїй праці *«Тернистими шляхами во ім'я держави»* наводить письмові свідчення П. Болбочана, надані слідчому, де вкотре описується перебіг подій, пов'язаних з арештом, та заперечується будь-яка провина перед урядом.

Серед іншого полковник у цих свідченнях зазначав, що неодноразово мав можливості втекти як під час подорожі з Кременчука до Києва, так і з готелю *«Континенталь»*, де перебував під домашнім арештом, однак не зробив цього, сподіваючись на *«правовий розгляд свого діла»* і не бажаючи своєю втечею дати *«в руки ворогам оправдання мого арешту»* (Док. № 11). *«Скоро три місяці, як я живу в Станіславі»*

з словесною забороною виїзжати за кордон Галичини і вже три місяці чекаю, а може проясниться і блисне промінь права, – писав полковник. – *Міг би я утікати і в закордонну армію вступити, але це значить, розв'язати руки «нашим національним героям», котрі сфабрикували і благословили мій арешт, і тим виправдати їх розпорядження».* Разом з тим, він зауважував, що вірить у можливість досконального слідства, яке розпочинає в його справі військовий суд, проте має підстави побоюватись, що *«вся та камарілля, котра постаралася мене заарештувати, піднесе військовому суду сфабриковані документи» з «фантастичними обвинуваченнями у різних злочинах»* (Док. № 11).

П. Болбочан звертав увагу слідчого на поширення наклепницьких чуток про нього та діяльність штабу Лівобережного фронту, висунення безпідставних звинувачень тощо. Він наводив нові факти стосовно свого арешту, зокрема стверджував, що командир дивізії Січових Стрільців Р. Сушко мав наказ командування про арешт ще за тиждень до 22 січня 1919 р. При цьому полковник посилався на слова самого Р. Сушка під час особистої зустрічі (Док. № 11). І насамкінець зустрічі зі слідчим, делегованим Директорією, П. Болбочан продовжував наполягати на проведенні об'єктивного слідства для з'ясування причини арешту та притягнення до відповідальності винних у цій безпідставній акції.

Проте вже тоді стає помітною його зневіра у можливості справедливого суду, на що звертає увагу Я. Штендера, посилаючись на слова О. Шаповала, який зустрічався тоді з полковником: *«Я помітив, що Болбочан почав губити душевну рівновагу, спостеріг у нього сильне нервове подразнення»*²⁴⁸. Разом з тим квітневі свідчення П. Болбочана військовому слідчому дають підстави стверджувати, що полковник переживав не лише за себе особисто – він дуже болісно реагував на ситуацію в країні, дії республіканського проводу, військові поразки та політичні міжусобиці в уряді.

Ситуація, що склалася на Галичині як, зрештою, і вся діяльність опозиції, відстежувалася та контролювалася спеціальним підрозділом Міністерства внутрішніх справ УНР – політичним департаментом*, у компетенції якого знаходилась оперативна діяльність, закордонне та внутрішнє інформуван-

---

* Політичний департамент МВС був створений у січні 1919 р. для виявлення і припинення підривної діяльності з боку політичних противників УНР, боротьби зі шпигунством, вивчення стану військ і тилу ворога. Він також займався розвідувальною роботою щодо країн – потенційних союзників і противників. За напрямками діяльності був поділений на 7 відділів. Восени 1919 р. перейменований на Департамент політичної інформації.

ня, контррозвідка. У військових частинах Армії УНР цими питаннями займалися, принаймні навесні 1919 р., військова контррозвідка та певною мірою військовий Державний інспекторат. Співробітники відділу внутрішньої інформації політичного департаменту за завданнями свого керівництва допомагали військовій розвідці, а також відряджались за попередніми клопотаннями у розпорядження командуючих фронтів, підпорядковуючись армійському командуванню. Взагалі треба сказати, що саме за Директорії сформувалася найбільш розгалужена система органів державної безпеки.

Так, один із агентів відділу внутрішньої інформації політичного департаменту МВС, зашифрований під літерою «N», 7 травня 1919 р. надіслав своєму шефу рапорт (Док. № 13), в якому детально висвітлював політичну ситуацію у Галичині, починаючи з 26 квітня 1919 р., а також інформував про події, пов'язані із полковником П. Болбочаном. Документ, завізований начальником відділу внутрішньої інформації Марченком, був дуже швидко направлений директору політичного департаменту МВС УНР, а звідки, відповідно, інформація надійшла і до Головного отамана С. Петлюри.

Агент «N» інформував про поведінку урядовців та деяких політичних діячів (Ф. Швеця, О. Андрієвського, С. Афанасьєва, Й. Маєвського та інших). У рапорті йшлося про прихильне ставлення правих кіл до повстання В. Оскілка та «підготовку заколоту» проти існуючої влади, зневажливе ставлення до проводу Директорії і зокрема Головного отамана. *«В Станиславові знаходяться члени Директорії Швець і Андрієвський, а також майже всі члени бывшего уряду (С. Остапенка. – Авт.), – зазначав дописувач. – Члени бывшего уряду збираються часто на наради, вони думають зробити переворот в духу буржуазії»* (Док. № 13).

Описуючи дії опозиціонерів Директорії, агент повідомляв про їхні зусилля, спрямовані на пошук підтримки своїх намірів за кордоном. *«Маєвський щось їм читав, з відірваних слів, які я почув, я виніс вражіння, що він читає лист до когось з делегатів на мировій конференції, щоб він вживав заходи щоби конференція признала переворот,»* – наголошувалось у донесенні. Зверталась увага на дії М. Кривицького – колишнього міністра фінансів УНР, який *«вийхав до Праги буцім-би в справі заключення валютного договору і вивіз з собою чужоземну валюту»*, що, напевне, розглядалось агентом як спроба пошуку чи навіть купівлі закордонної підтримки майбутніх політичних кроків правих (Док. № 13).

Тогочасний міністр внутрішніх справ І. Мазепа у своїй праці *«Україна в огні й бурі революції»* писав, що *«уряд мав підстави*

виводити, що дійсно якийсь подібний план в правих колах існував»²⁴⁹. Цю ж думку розвинув у своїй книзі про П. Болбочана й Б. Мартос, який наголошував, що уряд одержав відомості із Станіслава про наради представників правих партій (УПСС, УДХП та УПСФ). На цих зібраннях, за його словами, «вже запала ухвала зробити переворот і усунути уряд насильно»²⁵⁰. Посилаючись на агентурні відомості, він наводить також персональний склад республіканського проводу, який мав би бути приведеним до влади правими партіями в разі державного перевороту. «Головою Директорії вони хотіли зробити доктора Є. Петрушевича, а Головним отаманом – П. Болбочана»²⁵¹.

Важко судити, наскільки достовірною була інформація, подана у рапорті співробітника внутрішнього відділу політичного департаменту МВС УНР. Однак ряд відомостей стосовно полковника Болбочана змушують з недовірою ставитися до цього. Так, малоімовірною виглядає інформація про те, що П. Болбочан у Станіславі «купив дім, де сходяться всі монархисти і взагалі буржуазні елементи на наради», «страшно розкидає грішми, ... купив недавно брильянтовий перстень за 10 000 карбованців, браслет за 15 000 гривень і заказав вісім шовкових костюмів для жінки» (Док. № 13). Жодні спогади очевидців перебування П. Болбочана в Станіславі навіть близько не підтверджують подібний стиль життя полковника. А з його листів до провідників УНР можна зробити висновок, що в Станіславі він жив у готелі «Уніон», де найчастіше й зустрічався з українськими громадськими та політичними діячами, які перебували в Галичині (Док. № 7).

Можна припустити, що подібна інформація, яка надходила від агентів політичного департаменту МВС УНР з Галичини, стала однією з причин того, що урядові кола, та й сам С. Петлюра, розглядали П. Болбочана не лише як конкурента діючому Головному отаманові, але й як відверту загрозу тогочасному республіканському уряду.

Разом з тим, не провівши ґрунтовного розслідування за висунутими в січні 1919 р. звинуваченнями полковника у «зраді», не винісши ніякого вироку та ніяким чином не пояснивши причину арешту, уряд фактично звільнив П. Болбочана «від вини та кари». На думку Б. Мартоса, це було виявом «толерантності уряду»²⁵².

Насправді ж така поведінка була мовчазним визнанням безпідставності його першого арешту – ніхто, зрештою, так і не пояснив йому причин арешту і не вибачився за майже чотиримісячне перебування у невизначеному стані.

Уже на еміграції тогочасний прем'єр-міністр Б. Мартос стверджував: *«Ця толерантність уряду йшла так далеко, що він (уряд. – Авт.) вирішив «забути» стару справу Болбочана, звільнити його від вини та кари і навіть дати йому нове та ще й високе призначення»* (йдеться про очікуване офіційне відрядження опального полковника до Італії). Б. Мартос заперечував, що причиною таких змін могли стати переоцінка ролі та діяльності полковника, його професійних якостей, а тим більше *«потреба в послугах»* П. Болбочана. Колишній голова Ради народних міністрів, говорячи про події після першого арешту полковника, зазначав, що тогочасний провід не мав жодних намірів змінювати своє ставлення до П. Болбочана. *«Опінія як Уряду так і Головного Командування щодо нього була твердо встановлена після усунення його від командування та віддання під суд за підозрілий відступ, що межував з відвертою зрадою»,* – наголошував Б. Мартос ²⁵³.

На перехресті

Що ж стало справжньою причиною «реабілітації» П. Болбочана?

Запорізька група *, яка на той час продовжувала залишатися одним із найбільш боєздатних військових з'єднань, і особливо її командир опинилися в центрі уваги як уряду, так і його опонентів. У перших він викликав страх і роздратування, друзі прагнули встановити з полковником тісніші стосунки, вбачаючи в ньому авторитетну фігуру, здатну об'єднати опозиційні до Директорії політичні сили. За словами воєнного історика М. Середи, уряд УНР не міг далі ігнорувати справу П. Болбочана, оскільки він *«сидів у печінках кожного з міністрів»*. Крім того, певна небезпека *«збільшувалась із боку запорожців, у яких він користувався довір'ям і симпатіями»* ²⁵⁴. З огляду на

---

* Після відступу Запорізького корпусу з-під Харкова та Полтави наприкінці січня 1919 р. його частини опинились невдовзі на території Румунії, де були обеззброєні та фактично пограбовані, а згодом – переправлені до Галичини. Корпус було реорганізовано в Запорізьку групу, що складалася з 6-ї, 7-ї та 8-ї дивізій, Гайдамацької бригади та технічних частин. Колишній 2-й Запорізький республіканський полк, яким командував П. Болбочан, входив до складу 7-ї Запорізької дивізії. Після реорганізації командувачем Запорізької групи було призначено отамана В. Сальського (Див.: Коновалець Є. Причинки до історії української революції // Історія Січових Стрільців. – К., 1992. – С.328–329; Штендера Я. Засуджений до розстрілу. – Львів, 1995. – С.233).

поглиблення конфронтації з лідером ЗО УНР та її Державним Секретаріатом, республіканський уряд із занепокоєнням стежив за зростанням популярності П. Болбочана в Галичині та його зустрічами з представниками опозиційних партій.

Під час перебування уряду ЗО УНР в Станіславові П. Болбочан, який також знаходився там, зустрічався з провідними діячами Української партії соціалістів-самостійників (О. Андрієвським, С. Афанасьєвим, М. Білінським, Д. Симоновим, І. Липою, Ю. Коллардом, О. Шаповалом та ін.) та Української демократично-хліборобської партії (В. Андрієвським, В. Липинським та С. Шеметом) (Док. №№ 36, 58). Головною темою розмов була політика уряду УНР та неспроможність лівого кабінету Б. Мартоса здійснювати державне керівництво, а також повстання В. Оскілка й можливі дії у разі приходу до влади правих партій. Як показував згодом під час слідства П. Болбочан, О. Андрієвський та С. Шемет виявляли рішучі наміри щодо призначення його командиром якої-небудь військової частини, що стала б надійною опорою для опозиціонерів. *«Із військових частин для мене намічали або Запорізький корпус, або як це не вийде, то яку-небудь військову частину на Збручі»*, – свідчив на другому допиті полковник (Док. № 36).

С. Шемет схилявся до думки використати П. Болбочана для зміцнення збройних сил ЗО УНР. *«Власне тоді в Станіславові моя особиста думка була та, що полковникові Болбочанові краще було вступити до Галицької армії, бо тут було і більше порядку, і більше реалізму в політичних гаслах, і більше інтелігентності во всьому»*, – писав С. Шемет, згадуючи події весни 1919 р. Він також зазначає, що декілька разів звертався з аналогічними пропозиціями до голови Державного Секретаріату ЗО УНР С. Голубовича та президента Національної ради Західноукраїнської республіки Є. Петрушевича. Проте, за словами С. Шемета, *«обоє відхиляли моє пропозиція скористатися Болбочаном для Галицької армії, покликаючись на небажання псувати відносини з Головним Отаманом Петлюрою»*²⁵⁵. Як він згадує, вже напередодні захоплення поляками Станіславова був одержаний офіційний наказ про *«призначення Болбочана формувати якусь нову частину для Галицької армії»*²⁵⁶.

24 травня 1919 р. Державне секретарство військових справ ЗО УНР надало полковнику повноваження на формування добровольчих військових частин у районі Микулинці–Скалат і на південь від них. П. Болбочан одержував право формувати загони з усіх громадян, у тому числі й з Наддніпрянської України, що перебували на території Галичини і не підпадали під наказ

Директорії УНР про мобілізацію. З фондів Державного Секретаріату ЗО УНР за розпорядженням західноукраїнського уряду мало надаватися фінансове забезпечення цих частин (Док. № 14). Передбачалось їхнє повне укомплектування військовою формою та зброєю. Як засвідчував згодом сам П. Болбочан, в одержанні цього призначення йому сприяли члени УДХП та УПСС, насамперед С. Шемет, які *«через Галицьку народну партію впливали на Секретаріат»*. Полковник також зазначав, що після того, як клопотання Державного Секретаріату ЗО УНР перед С. Петлюрою про його призначення на військову посаду в Галицьку армію не мали успіху, йому було доручено формування нових військових частин у згаданому районі (Док. № 36). Не вважаючи себе ані заколотником, ані опозиціонером, П. Болбочан не приховував, що в наданні йому повноважень для формування військових частин були зацікавлені насамперед представники правих українських партій. За словами полковника, за день-два до одержання повноважень від Державного секретарства військових справ йому було передано двадцять п'ять тисяч українських гривень від С. Афанасьєва, міністра фінансів уряду С. Остапенка. Ці гроші *«на розходи по моїм роз'їздам і на організацію війська, яке я мав формувати, – свідчив згодом П. Болбочан, – були із партійної каси УПСС»* (Док. № 36).

Проте нове призначення П. Болбочана фактично не було реалізоване. Саме в цей час почався новий наступ польських військ і *«праве крило Галицької армії одходило і стали боятись, що той район, де мені (П. Болбочану. – Авт.) доручено було формувати військо, буде захоплений поляками»*. Після того, як польська армія почала свій наступ на Станіславів, полковник виїхав у прифронтову смугу Чортків–Копичинці для з'ясування можливостей формування нових військових частин з добровольців. Ситуація, з якою він ознайомився в районі виконання своїх обов'язків, засвідчила повну відсутність будь-яких людських чи матеріальних засобів до реалізації цього завдання. *«Коли почався наступ ворога на Станіславів, – свідчив П. Болбочан дещо пізніше, – то я виїхав на Чортків–Копичинці і там побачив, що із нових формувань нічого не виїде, бо не було ні кадрів, ні амуніції, ні зброї»* (Док. № 36).

Розуміючи, що виконання покладених на нього західноукраїнським урядом обов'язків було нереальним, П. Болбочан спробував звернутися до Головного отамана С. Петлюри з проханням надати йому військову посаду в Армії УНР. Більшість учасників подій згадують, що в цей час він дійсно уперто й послідовно шукав усіх можливих шляхів для повернення на

військову службу. Чимало впливових політичних, військових та громадських діячів розуміли, що П. Болбочан може принести велику користь українській справі, якщо повернеться на командну посаду в армії, дехто з них клопотав за нього перед Головним отаманом. Зокрема, С. Шемет згадував, що особисто «умовляв міністра Мартоса і члена Директорії Андрія Макаренка, з якими бачився в Станіславові, аби вони сприяли поворотові Болбочана до служби у війську»²⁵⁷. Він також згадує про зустріч П. Болбочана і Є. Коновальця, що відбулась у Станіславові з ініціативи українського галицького політика Л. Цегельського. Останній також намагався сприяти поверненню опального полковника на військову службу. З цією ж метою до С. Петлюри звернувся і брат члена Директорії А. Макаренка – Г. Макаренко, – який також мав зустріч з П. Болбочаном у Станіславові (Док. № 63).

Зі спогадів С. Шемета, свідчень самого П. Болбочана відомо про зустріч С. Шемета з Головним отаманом у Тернополі. За словами І. Мазепа, С. Петлюра мав попередню розмову з членами Директорії А. Макаренком та Ф. Швецем щодо нового призначення полковника до Запорізької групи. Тоді вони дійшли спільної думки, що «Болбочана не можна вертати до армії, бо Чорношличники... – за Болбочана, а Гайдамаки... – проти, тому, мовляв, «не буде порядку»», – зазначає І. Мазепа²⁵⁸.

Власне саме це послужило причиною рішення щодо відрядження П. Болбочана до Італії з метою комплектування нових частин з українських військовополонених. Цей факт знайшов своє висвітлення в пізніших свідченнях полковника на допитах: «Мені тоді сам Отаман (Петлюра. – Авт.) пропонував їхати до Італії, на що я погодився. Коли про це дознався Шемет, то мені прийшлося кожен день переживати неприємності, бо Шемету не хотілось, щоб я їхав з України» (Док. № 36). У свою чергу С. Шемет досить іронічно поставився до нового призначення полковника. «Петлюра пропонував Болбочанові або їхати до Італії формувати з полонених Галичан військо, або одержати від нього, Петлюри, призначення в Галицьку армію, – писав він у своїй статті про полковника. – Перше, кажуть, Петлюра звичайно пропонував всім, кого хотів здихатись. Що ж до Галицької армії, то компетенція Петлюри на неї не розповсюджувалась...»²⁵⁹.

Якщо надані ЗО УНР повноваження П. Болбочан не міг реалізувати через відсутність людських та матеріальних ресурсів, то його призначення для формування військових частин з українських полонених в Італії виглядало ще більш примар-

ним, оскільки представники соціалістичних партій, які склали на той час більшість у республіканському уряді, були проти призначення його взагалі на будь-яку посаду.

31 травня 1919 р. на засіданні Ради народних міністрів УНР було заслухано доповідь міністра внутрішніх справ І. Мазепи про відрядження П. Болбочана до Італії для організації військових частин з полонених-українців *. Члени уряду практично одно-стайно висловилися проти відрядження П. Болбочана, що й було зафіксовано в рішенні засідання ²⁶⁰. У зв'язку з цим виглядає нещирою позиція І. Мазепи, який особисто доповідав на засіданні про призначення П. Болбочана і був, як міністр і доповідач, знайомий з перебігом та результатами обговорення. У своїй книзі він згодом написав, що полковник погодився їхати до Італії, але «чомусь» наприкінці травня 1919 р. не прийшов до Директорії ²⁶¹. У дійсності, як свідчать документи, після доповіді І. Мазепи 31 травня 1919 р. кабінет ухвалив звернутися до Головного отамана, «*аби п. Болбочана було відкликано з зазначеної команді-ровки*». Для погодження цього питання члени уряду відрядили до С. Петлюри міністра внутрішніх справ І. Мазепу, а також міністра преси й інформації І. Лизанівського, «*аби остаточно порозумітися в цій справі*» ²⁶². Проте 5 червня 1919 р. Головний отаман підписав розпорядження начальнику головного управління генштабу Армії УНР О. Шайбле негайно відрядити полковника П. Болбочана «*в розпорядження української торговельної місії в Італії*»**. На виконання рішення Головного отамана, 6 червня

---

* Ще в травні була затверджена інструкція для делегації, на яких умовах мали проводитися переговори в справі евакуації українських військовополонених з Італії.

** Наводимо повний текст документа, люб'язно переданого авторам пр. В.Сергійчуком:

«УНР
Головний Отаман
українських республіканських військ
5 червня 1919
№2344

До Пана Начальника Головного Управління
Генерального Штабу Отамана Шабле

Наказую Вам в одержанні цього негайно відправити Полковника БАЛ-
БАЧАНА в розпорядження Української Торговельної Місії до Італії.

В разі згоди Італійського Королівського Правительства на формування з Укра-
їнських полонених військових частин, Полковник БАЛАБАЧАН, має взяти участь
у формуванні військ з полонених згідно вказівкам і інструкціям даних місій.

Головний Отаман С.Петлюра (підпис)

Начальник Канцелярії Сотник Бутенко (підпис)»

1919 р. О. Шайбле звернувся до Ради Народних Міністрів УНР з проханням затвердити видачу коштів військовому агенту 1-го розряду П. Болбочану та іншим делегованим особам (полковникам Разіну, Ляшенко, Василенко, хорунжому Коржу).

Не виключено, що П. Болбочан передбачав що це призначення – лише привід вислати його з України і тому не дуже хотів їхати, оскільки одночасно із очікуванням офіційного оформлення документів для майбутньої поїздки продовжував зустрічатися з низкою політичних діячів та військовими, які настійливо рекомендували йому повернутися в Запорізьку групу. У нашому розпорядженні немає інших документів, крім звернення О. Шайбле до РНМ УНР від 6 червня 1919 р., які б засвідчили, що розпорядження Головного отамана С. Петлюри було до кінця реалізоване генштабом. Можливо, П. Болбочан так і не був поінформований про своє відрядження до Італії. Як би там не було, цілком легітимною підставою для намірів полковника залишитися в Дієвій армії могло бути рішення державного інспектора М. Гавришка щодо Запорізького корпусу.

П. Болбочан і державний інспектор М. Гавришко

7 травня 1919 р. Рада народних міністрів УНР ухвалила «Закон про Державний інспекторат у військових частинах та інституціях УНР», що запроваджувався з метою зміцнення українських збройних сил і безпосереднього контролю за армією з боку держави. Очолював нову інституцію головний державний інспектор, який брав участь у засіданнях Ради народних міністрів УНР з дорадчим голосом ²⁶³.

Одночасно з законом було прийняте й «Положення про Державний інспекторат», яке мало регламентувати завдання та права цієї інституції, а також визначити коло повноважень державних інспекторів. *«Надзвичайні обставини, в яких перебуває зараз Україна, вимагають, аби Державний Інспекторат з одного боку був правою рукою і очима Вищої Центральної Влади, а з другого боку він не повинен зупинятися ні перед якими мірами, аби врятувати нашу армію від розпаду й деморалізації, – наголошувалось у цьому документі. – Через усю працю органів Інспекторату повинно проходити червоною ниткою: Перемога Української Народньої Армії над ворогами Республіки, звідкіля б вони не прийшли і хто б вони не були – за всяку ціну»* ²⁶⁴.

У «Положенні» визначались завдання новоствореного інституту: *«а) стежити за своєчасним і точним виконанням*

всіх наказів Центральної Військової Влади, перестерігати і в пні винищувати демагогічність, саботаж, розпусту, пияцтво, мародерство, грабіжництво та недбале відношення до служби, а також за тим, щоб не було господарських зловживань в частинах та інституціях; б) стежити за політичним настроєм козаків і старшин і вживати всіх заходів, аби військові частини та інституції були щиро демократичні і національно виховані». Наголошувалось, що про «ворожий та непевний елемент інспектори своєчасно повідомляють відповідних муштрових начальників; в крайньому випадку ворожий та непевний елемент Інспектор може негайно усунути з армії, рівночасно повідомляючи про це відповідне начальство, Правительство та Головного Отамана, а коли Правительство й Головний Отаман не найдуть поважної причини для усунення, інспектор попадає під відповідальність по закону 26-го січня про надзвичайні суди згідно § 20 цього положення». Крім того, інспектори повинні були «вживати всіх заходів до підвищення войовничого настрою проти всіх ворогів Республіки і боротись з дезертирством»; «брати участь у всіх військових нарадах муштрової та адміністративної влади». Одночасно роз'яснювалось, що «командний склад веде оперативні та адміністративні справи самостійно, але з відома інспекторів, інспектори ж не мають права втручатись у ці справи»²⁶⁵. У § 15 «Положення» зазначалося, що державні інспектори цілком відповідають за всебічний стан своєї частини, а в § 11 наголошувалось, що в надзвичайних випадках державні інспектори могли, оминаючи своїх прямих начальників, звертатися до «тої Вищої Влади, яка найскорше може вирішити питання або подати відповідну допомогу»²⁶⁶.

Не можна не помітити наявність у «Положенні» взаємовиключних і суперечливих пунктів. Так, з одного боку, інспектори були зобов'язувані повідомляти про свої кроки по усуненню з армії непевного елемента, а з іншого – «могли минати своїх прямих начальників» і звертатися до тієї «Вищої Влади, яка найскорше» може вирішити питання. Таким чином, інспекторам надавалося право власного вибору: кого, коли й про що повідомляти.

Тим часом 20 травня 1919 р. на засіданні Ради народних міністрів УНР були затверджені кандидатури державних інспекторів. Державним інспектором польових управлінь Дієвої армії УНР призначався відомий громадсько-політичний і військовий діяч, член УПСР, полковник Армії УНР В. Кедровський, його заступником – І. Романченко. Того ж дня серед інших

офіцерів, призначених державними інспекторами військових підрозділів, посаду інспектора Запорізької групи військ обійняв полковник М. Гавришко, його заступником став М. Гладкий ²⁶⁷.

Загалом же про сприйняття інституту державних інспекторів кадровими військовими можна уявити зі свідчень полковника П. Дяченка – командира кінного полку чорношличників Запорізької групи військ. *«В цьому часі партії Соціалістів-Демократів і Соціалістів-Революціонерів, які творили наш уряд, ввели в армії державну політичну «інспектуру», – зазначав він. – Ці партійні агенти зі запалом узялися за розкладову працю, підриваючи у війську дисципліну та авторитет командного складу»* ²⁶⁸.

Варто зауважити, що державний інспектор М. Гавришко був призначений на цю посаду саме завдяки своїй партійній приналежності до УПСР. Проте внаслідок своєї державницької позиції він фактично розійшовся з урядовою лінією тогочасного лівого кабінету Б. Мартоса. Один з перших наказів державного інспектора М. Гавришка – ч. 4 від 6 червня 1919 р., – що був розповсюджений по всій території, яку займали частини з'єднання, роз'яснював покладені на нього інспекційні обов'язки: *«...всі негайні питання, які підлягають вирішенню Державного Уряду, до прибуття Уряду Республіки»,* будуть вирішуватися ним (Гавришком), а також наголошувалось, що особи, які *«дозволяють собі легковажно відноситись до розпоряджень Державних інспекторів... будуть суворо каратись»* (Док. № 15).

За словами П. Дяченка, *«політичний інспектор корпусу М. Гавришко (політінспекторів введено на взір більшовицьких комісарів) поінформував нас (полковників групи. – Авт.), що в уряді Головного Отамана носяться з думкою зліквідувати Запорізький корпус і для тої «місії» призначили полковника Сальського, щоб запобігти цьому він призначає командиром корпусу полковника Болбочана, а Чорний полк має заарештувати полковника Сальського, якого штаб міститься в Проскурові»* ²⁶⁹.

Не виключено, що серед командного складу Запорізької групи дійсно поширювалась інформація, яку наводить у своїх спогадах П. Дяченко. Проте, незалежно від наявності у військового керівництва таких намірів щодо Запорізької групи, запорожці й раніше неодноразово зверталися до вищого військового командування УНР з проханням повернути до війська їхнього колишнього командувача.

У Проскурові, куди П. Болбочан приїхав 6 червня 1919 р. ²⁷⁰, очікуючи на нове призначення, він неодноразово зустрічався із

запорожцями. Козаки та старшини умовляли його прийняти команду над корпусом. Зокрема про це пише С. Шемет, який тоді теж перебував у місті. Він посилається на слова особистого ад'ютанта П. Болбочана – сотника І. Коржа. *«Домагання Запорожців повороту Болбочана до командування корпусом вже мали свою історію, – зазначає С. Шемет. – Цього домагався корпус зразу після арешту Болбочана через делегацію, послану ще з Кременчука до Києва. Через 1–2 місяці після того Запорожці вже з Вапнярки посилали кількох людей літаком до Станіслава до Болбочана, аби умовити його повернутися до корпусу. Потім, при кінці травня, коли корпус перейшов через Румунію і прибув до Галичини, то зараз же послав делегації – одну до Головного Отамана, другу до Болбочана з домаганням повороту Болбочана на пост командуючого»*²⁷¹. За свідченням очевидців, полковник відмовлявся від цих пропозицій, зазначаючи, що прийме командування після затвердження його посади верховною військовою владою.

Згодом під час слідства П. Болбочан розповідатиме, що в день прибуття до Проскурова до нього приїхали запорожці разом із державним інспектором М. Гавришком, які почали його умовляти повернутися до війська. На цьому ж наполягав і присутній там у цей час С. Шемет. *«Всі вони зробили великий вплив на мене, і я погодився їхати до запорожців, не маючи сили суперечити їм»,* – свідчив на допиті П. Болбочан (Док. № 36).

На поверненні полковника до своєї частини наполягали командири полків Запорізької групи. Зібравшись на спеціальне засідання, вони прийняли рішення про заміну полковника В. Сальського – командувача Запорізької групи військ – на свого попереднього командира. Водночас було підготовлене клопотання, яке в той же день направили державному інспектору М. Гавришку. Це звернення підписали полковники Осмолівський – командир 2-ї (7-ї) пішої Запорізької республіканської дивізії, тимчасово виконувач обов'язків його заступника Зельницький, командир 1-го Окремого кінно-республіканського полку (чорношличників) П. Дяченко, командир 1-го Запорізького республіканського полку Мальцев, командир 2-го Мазепинського пішого полку І. Дубовий, командир 3-го Наливайківського пішого полку Пирогів, командир 2-го Запорізького Яна Кармелюка полку Троцький та командир 4-го Богунівського пішого полку Цілюрик²⁷².

Аргументуючи своє прохання, полковники посилались на відповідні настрої як в армії, так і серед українського громадянства: *«Задля підняття нашої військової бойової мощі*

нашій групі необхідна об'єднаність всіх наших подій у персоні одної відомої військово-освіченої людини, яка б безпосередньо без політики направляла наші частини у бій з смертельним ворогом України «Комунією» й іншими ворогами Самостійної України». Серед іншого, вони закликали відкинути політичні суперечки, що точилися у військовому проводі, і зосередитись безпосередньо на боротьбі з ворогом. Для цього на чолі Запорізької групи мала стояти людина без політичних амбіцій: *«Ми військові люде, політичних справ у сучасний тяжкий мент України не визнаєм, а рахуючись з тим, що перш за усього треба звільнить Україну від грабіжників, а потім рішати свої домашні справи, від Уряду Української Народньої Республіки рішуче вимагаєм, аби на нашу групу був негайно призначений от. Болбочан – людина чисто військова»*. І далі: *«Це наше вимагання ми будемо підтримувати усіма маючимися в наших руках засобами»* (Док. № 16).

На підставі цитованого звернення полковників М. Гавришко в той же день віддав наказ П. Болбочану *«негайно вступити в командування військами запорожської групи»*. При цьому він посилається на *«настрій військ та їх бажання»*, висловлені в записці полковників групи, *«аби охоронити єдину надію України групу військ запоріжців від неминучого розвалу»*. У цьому ж таки наказі М. Гавришко наголошує, що його розпорядження є обов'язковими, оскільки згідно з *«Положенням про Державний інспекторат» «за відсутністю Уряду»* він *«виконує функції в вирішенні негайних питань»* (Док. № 18). Одночасно М. Гавришко своїм окремим розпорядженням усуває від обов'язків командувача Запорізької групи В. Сальського – одного з найближчих соратників С. Петлюри, який лише 22 травня 1919 р.²⁷³ після переформування Запорізького корпусу в групу обійняв командування нею. Як згадував С. Шемет, П. Болбочан з повагою ставився до цього шляхетного та важного офіцера генерального штабу і *«незручно себе почував»* у ставленні до нього після призначення М. Гавришком. Він, за словами С. Шемета, планував *«просити Сальського залишитись начальником штабу корпусу, коли сам обійме команду...»*²⁷⁴. У цій складній ситуації В. Сальський, штучно зіштовхнутий з П. Болбочаном, виявив надзвичайну витримку та коректність, намагаючись не допустити до збройної розв'язки конфлікту.

У своєму наказі про зміщення з посади В. Сальського М. Гавришко знову ж таки посилався на звернення полковників, які *«рішуче вимагають негайного призначення на посаду*

командуючого військами Запорізьської групи людину яку вони добре знають з гарного боку а також знали б як старшини так і козаки, аби уникнути можливого недовірря та покласти кінець виникаючому антагонизму». «Свої вимоги вони заявили в категоричній формі без жадних компромісів, – підкреслювалось у розпорядженні державного інспектора. – З приводу усього зазначеного я, аби спасти єдину надію України запоріжців від розвалу на підставі § 1 Закону про Державну Інспектуру, я цим пропоную Вам негайно здати свої обов'язки отаману Болбочану, а щоб уникнено неізбіжного кровопролиття, наказую Вам не чинити спротив наказам Командуючого військами групи Отамана Болбочана, позаяк Ви мною усовуєтесь з займаной Вами посади» (Док. № 17).

Аналізуючи непросту правову ситуацію, що склалася на той момент у Запорізькому корпусі, необхідно визнати, що М. Гавришко діяв у повній відповідності з повноваженнями, наданими йому наказом Наказного отамана О. Осецького ч. 188 від 2 червня 1919 р., де тлумачилися прерогативи державних інспекторів у підпорядкованих їм частинах. Вони мали повноваження діяти не тільки згідно з вказівками Наказного отамана, *«але по своїому почину»*, відповідно до його загальних директив ²⁷⁵. Одночасно М. Гавришко посилався на § 1 «Положення про Державний інспекторат», який трактував обов'язки державного інспектора, серед іншого декларуючи: *«...він не повинен зупинятися ні перед якими мірами, аби врятувати нашу армію від розпаду й деморалізації»* ²⁷⁶.

М. Гавришко вважав, що його рішення про повернення П. Болбочана на попередню посаду не буде суперечити чинним наказам Головного отамана. Статус колишнього командира запорожців на той час не був чітко визначеним. Спроба Головного отамана відрядити П. Болбочана зі спеціальною військовою місією в Італію була заблокована урядом. Після цього жодних призначень не відбулося. Полковник на той момент, як військовик Армії УНР, чий рапорт про відставку залишився без відповіді, знаходився в розпорядженні військового керівництва, хоча й без чіткого визначення, якого саме. За такої ситуації фактично ніщо не заважало М. Гавришку повернути П. Болбочана на посаду командира Запорізької групи.

Вочевидь, М. Гавришко не припускав навіть думки, що призначення ним П. Болбочана новим командувачем Запорізької групи може трактуватися як спроба державного перевороту. Не кажучи вже про самого П. Болбочана, який зобов'язаний був виконувати всі накази державного інспектора.

Однак згідно з п. б § 6 «Положення про Державний інспекторат», державний інспектор міг *«негайно усунути з армії»* лише *«в крайньому випадку ворожий та непевний елемент, ...рівночасно повідомляючи про це відповідне начальство, Правительство та Головного Отамана»*. За всіма ознаками полковник В. Сальський, тогочасний командувач Запорізької групи, аж ніяк не попадав під трактування цього параграфу. Навпаки, дії самого інспектора М. Гавришка можна було кваліфікувати згідно з другою частиною цього ж таки п. б § 6 «Положення»: *«...Коли Правительство й Головний Отаман не найдуть поважної причини для усунення (інспектором «ворожого та непевного елемента» з армії. – Авт.), інспектор попадає під відповідальність по закону 26-го січня про надзвичайні суди згідно § 20 цього положення»*²⁷⁷.

Отже, можна констатувати, що М. Гавришко діяв у рамках тих повноважень, які мав згідно з «Законом про Державний інспекторат у військових частинах та інституціях УНР» та «Положенням про Державний інспекторат» та згідно з наказом Наказного отамана О. Осецького ч. 188 від 2 червня 1919 р. У його діях не було жодних ознак протиправності, ні, тим більше, намірів учинити державну зраду. Вони були продиктовані реальними потребами зміцнення армії і враховували настрої вояків найбільш боєдатного і дисциплінованого її підрозділу.

Зрештою, питання про легітимність наказу М. Гавришка пов'язане з відповіддю на одне з найголовніших питань: чи вчинив полковник П. Болбочан злочин – у час військових дій намагався самочинно зайняти високу командну посаду, чи він діяв згідно з наказом посадової особи, котра мала реальні повноваження призначати й усувати командирів військових підрозділів підпорядкованої йому групи.

Зміст «Положення про Державний інспекторат» свідчить, що воно створювало законний ґрунт для прийняття державними інспекторами самостійних рішень щодо кадрових переміщень у підпорядкованих їм частинах Армії УНР. Дещо згодом – 15 вересня 1919 р. – Директорія затвердила закон про встановлення «Статуту Державного інспекторату в Армії Української Народньої Республіки», скасувавши прийняте у травні «Положення». Новий документ у головних рисах дублював попередній, але чіткіше виписував завдання й повноваження державних інспекторів. Серед іншого, державні інспектори, здійснюючи *«усунення з посади... та арешти»*, зобов'язані були повідомляти про це вищу інстанцію²⁷⁸, і про жодні надзвичайні випадки не згадувалося. Можна припустити, що корек-

тиви, внесені до нового документу про державний інспекторат, крім іншого, були викликані й подіями, пов'язаними з призначенням П. Болбочана.

Мемуаристи й дослідники часом діаметрально протилежно висвітлюють роль державного інспектора Запорізької групи військ полковника М. Гавришка в «справі П. Болбочана». Одні (І. Мазепа, Б. Мартос) пишуть, що його вчинок був волюнтаристським, інші (С. Шемет, Я. Штендера), навпаки, стверджують, що він діяв у відповідності до тогочасних законів. Якщо останні дотримуються думки, що наказ М. Гавришка був викликаний воєнною доцільністю та настійливими проханнями командирів полків Запорізької групи, то перші вважали, що державний інспектор керувався виключно політичною логікою. І. Мазепа, зокрема, називає М. Гавришка *«радянським агентом»* і наголошує, що в *«авантюрі Болбочана заміри правих груп перепліталися з роботою большевистських агентів-провокаторів»*²⁷⁹.

Деякі сучасні дослідники, тиражуючи написане І. Мазепою, Б. Мартосом та ін., трактують «справу П. Болбочана» спрощено й одновимірно, оскільки ті проблеми, що постають при більш детальному та виваженому вивченні питання, ідуть врозріз з багатьма усталеними поглядами й офіційними постулатами, викликають чимало запитань, відповіді на які перегукуються з сьогоденням.

Подальший перебіг подій того часу, а також аналіз залучених авторами документів, нещодавно віднайдених в архівах Києва та Москви, переконують, що не існує щонайменших серйозних підстав вважати М. Гавришка «агентом Москви». Відсутні будь-які документальні вказівки на те, що він перебував у частинах Червоної армії, як це стверджують деякі дослідники та мемуаристи. І навіть наявність його прізвища під № 81 у списках оборони на процесі С. Шварцбарта в Парижі в 1927 р.²⁸⁰, при вкрай негативному сприйнятті цього факту, також не може бути підставою для обвинувачень М. Гавришка у належності до радянських спецслужб.

Отже, 7 червня 1919 р. у відповідності до § 11 «Положення про Державний інспекторат», який дозволяв *«в надзвичайних випадках»*, минаючи прямих начальників (Державного інспектора польових управлінь Дієвої армії УНР В. Кедровського), звертатися до вищої влади, *«яка найскорше може вирішити питання»*²⁸¹, державний інспектор Запорізької групи військ М. Гавришко, здійснивши своїми наказами відповідні пересування на посаді командувача підпорядкованої йому військової

формації, повідомив рапортом про це у встановленому порядку Головного отамана С. Петлюру. У своєму донесенні він зокрема зазначав, що, намагаючись «охоронити Армію від розпаду, призначив Отамана Болбочана Командуючим Запорозьською Групою, до якого козаки та старшини відносяться з великою любов'ю і кожний гаразд життя своє за його положити». М. Гавришко наголошував, що його кроки були зроблені «для загальної користі», без «жодних політичних міркувань» (Док. № 19).

Дещо пізніше у рапорті до Ради народних міністрів УНР 28 травня 1920 р. М. Гавришко так пояснював свої дії: «Річ в тім, що по російським законам (бо про це вказівок української влади не було), коли начальник військової частини підпадав під слідство, то посада рахується за ним, і по оправданню його він приступає до виконання обов'язків попередньої служби, таким чином моя санкція на вступ полковника Болбочана до команди Запорізькою Групою була цілком підставна» (Док. № 62). Таке пояснення було цілком логічним, оскільки більшість статей військового статуту, а також законодавчих документів, які регулювали відносини в УНР між владою та військом, були фактично взяті з російського дореволюційного законодавства. Звичайно, підготовлене наспивдкуруч українське положення про державний інспекторат могло мати в різних ситуаціях неоднакове трактування, що, власне, і спостерігалось у випадку з призначенням П. Болбочана на посаду командувача Запорізької групи наказом державного інспектора.

Як відреагував полковник П. Болбочан на прийняте М. Гавришком рішення? Перебіг подій після наказу державного інспектора реконструював сотник С. Цап у своїй праці «Тернистими шляхами во ім'я державності». Поданий нами у додатках (Док. № 64) уривок з його рукопису дає можливість відтворити ситуацію, яка склалась у штабі Запорізької групи. С. Цап спирається на свідчення старшин командирської сотні штабу групи: сотника М. Россіневича, підполковника В. Євтимовича, начальника зв'язку штабу сотника І. Ремболовича, ад'ютантів П. Болбочана – М. Письменного та І. Коржа. Автор також зазначає, що ним були використані записи розмов між В. Сальським, П. Болбочаном та М. Гавришком, зроблені булавним старшиною для доручень штабу Запорізької групи М. Россіневичем.

Визначаючи позицію П. Болбочана 7–8 червня 1919 р. щодо призначення його командувачем групи, С. Цап наголошував, що той «фактично... хитався й не давав остаточної відповіді

на наказ Державного інспектора обняти командування» (Док. № 64). Те ж саме показував на суді 10 червня 1919 р. й сам полковник: *«Я отримав наказ від Державного Інспектора військ запоріжської групи, щоб я негайно вступив в командування військом Запоріжської групи. Я відмовився, кажучи, що я цього не можу зробити без санкції головного командування»* (Док. № 28).

Увечері 7 червня 1919 р., як свідчить С. Цап, полковник М. Гавришко відвідав П. Болбочана в готелі й запропонував йому *«їхати разом з ним на фронт, й перевірити самому відношення до нього частин військ, бо фактично Болбочан хитався й не давав остаточної відповіді на наказ Державного інспектора обняти командування»*. Одночасно С. Цап зазначає, що новопризначений командувач групи *«очікував, що принесе делегація запорожців, що виїхала до Головного отамана Петлюри, щоб той не думав, що Болбочан задумує підняти путч подібний до Оскілівського в Рівному 29.4.1919 р.»* (Док. № 64).

Про делегацію від запорожців до Головного отамана згадує також у своїй статті *«До історії вбивства полковника П. Болбочана»* невідомий нам автор під псевдонімом *«Очевидець»*. Він, зокрема, стверджує, що 8 червня 1919 р. до С. Петлюри з'явилась делегація від Запорізької групи з проханням затвердити призначення П. Болбочана командувачем. За словами автора, Головний отаман дав *«надію, що призначення ствердить»*²⁸². Можна припустити, що С. Петлюра або вже мав готове рішення стосовно обох фігурантів справи – П. Болбочана та М. Гавришка – але, не бажаючи заворушень у Запорізькій групі, не розголошував планів вищого військового командування щодо їхньої подальшої долі, або й справді 8 червня ще розмірковував над можливим призначенням П. Болбочана командувачем цього формування. У такому разі постає питання: що могло вплинути на позицію С. Петлюри? Колишній член Директорії О. Андрієвський у зв'язку зі справою П. Болбочана писав: *«...Він (Головний отаман. – Авт.) нічого не міг зробити супроти тієї кліки, що його оточувала... Коли я винив за смерть Болбочана слабкість волі Петлюри перед найбільшим його приятелем К. А. Мацієвичем, то останній мені сказав – що ж він бідний міг зробити з такими кривожадними с.р.»*²⁸³

Підкоряючись своїй долі та рішенню державного інспектора М. Гавришка, полковник разом з ним 8 червня 1919 р. виїхав у розташування запорожців, щоб переглянути їхню боєготовність

та дізнатися про ставлення козаків і старшин до призначення нового командувача групи. Більшість сучасників підтверджують надзвичайно приязне ставлення до П. Болбочана запорожців і радість, з якою вони зустріли звістку про його повернення у війсьکو. У С. Цапа знаходимо такі свідчення: *«Знаючи про прибуття полковника Болбочана регулярні, хоч і до краю виснажені запорізькі частини кинулись на ворога як леопарди, нищучи на своєму шляху всі ворожі перешкоди і то значні»*, а також: *«Підбадьорені відвідинами на фронті полк. Болбочаном, запорозькі частини... з нетерпінням очікують перебрання ним командування Запорізькою групою»* (Док. № 64). У зв'язку з цим викликає заперечення твердження Є. Коновальця, нібито *«отаман Болбочан не стрів ніякої підтримки від тих частин запорізького корпусу, на котрі він сам найбільше покладався»*²⁸⁴. Такі висловлювання командира Січових Стрільців, звичайно, не відповідали дійсності. Вони свідчили, що Є. Коновалець, як і значна частина вищого українського офіцерства, опинився в полоні антиболбочанівської пропаганди, яку активно проводили соціалістичні партії та їхні відпоручники в офіційних установах УНР.

Є. Коновалець прибув до Проскурова вже після арешту полковника й міг знати про ситуацію виключно з офіційних джерел Штабу Дієвої армії та Наказного отамана, а також урядових кіл, вороже налаштованих до командира запорожців. Вочевидь, саме ці кола й поширювали неправдиву інформацію про нібито розповсюдження П. Болбочаном у Проскурові антиурядових відозв. Вони, за словами Є. Коновальця, підтверджували, що *«виступ отамана Болбочана мав далеко глибшу підставу та поважніші заміри, ніж тільки одно перейняття командування в запорізькому корпусу»*²⁸⁵.

Наявність будь-яких відозв, які розповсюджувались у Проскурові від імені П. Болбочана, повністю заперечував С. Шемет. *«Я тверджу, що не тільки ніяких відозв Болбочан або близькі тоді до нього люде не розкидали, але ніхто ніяких відозв і не думав писати та й нікому було цього робити, – наголошує він. – Болбочану ні про віщо було писати, бо він ніяких остаточних рішень навіть в справі прийняття командування корпусом до хвилини свого арешту не прийняв»*²⁸⁶. С. Шемет повністю відкидає навіть саму можливість розробки П. Болбочаном та близьким до нього оточенням будь-яких політичних планів у цей час. Наведений С. Цапом факт від'їзду полковника разом із М. Гавришком на фронт напередодні прийняття остаточного рішення підтверджує думку С. Шемета про те, що *«всі вони (П. Болбочан, М. Гавришко, командири полків Запорізької*

групи. – Авт.) *були захоплені справами війни*». Лідер УДХП припускає, що могли існувати якісь відозви, підписані ім'ям П. Болбочана, які демонструвалися Є. Коновальцю та суддям, але були *«наглою підробкою, зробленою ворогами Болбочана, що хотіли його смерті»*²⁸⁷. Доводиться погодитись із думкою С. Шемета, оскільки ані в матеріалах слідчої справи П. Болбочана, де були скрупульозно зібрані усі свідчення, що стосувалися полковника, ані на суді жодного разу не згадувалось про будь-яку підписану ним відозву, яка мала б політичний зміст.

Таким чином, можна припустити, що разом із притягненням П. Болбочана до судової відповідальності було розпочато чергову кампанію по його дискредитації як можливого політичного діяча, який нібито прагнув змінити існуючу владу в Україні.

Разом з тим, обговорюючи з державним інспектором М. Гавришком та діючим командиром В. Сальським можливість прийняти посаду командувача Запорізької групи, П. Болбочан не приховував свого незадоволення урядом Б. Мартоса, який, на його думку, *«нічим не різнився від московських більшовиків»*. Як уже було сказано, у праці С. Цапа детально зображено перебіг подій у період між наказами М. Гавришка та арештом П. Болбочана. Відвідавши запорізькі частини, які дислокувались у районі бойових дій з Червоною армією, П. Болбочан ще більш гостро критикує конформізм уряду та його готовність до компромісу з більшовиками. *«До уряду мають прийти нові практичні будівничі, бо соціалісти до кінця свого життя будуть співати по старому, – наголошує він на згаданій вище зустрічі, – для них, не забувайте, ріднішим братом є скорше Ленін чи Раковський, ніж ми, борці за незалежність держави»*. Він, за словами С. Цапа, недвозначно висловлюється за *«тимчасову військову диктатуру, оперту на патріотизмові, знанні, а не авантюризмові, досвіді, законі, честі й силі»* (Док. № 64). Однак критика П. Болбочаном діяльності уряду і його міркування про сильну владу ніде не переходили в якусь конкретну програму дій, спрямовану на усунення Директорії від влади.

У розмові з М. Гавришком та В. Сальським П. Болбочан високо оцінив запорожців – як найбільш дисципліновану та боекватну військову частину Армії УНР, від якої *«залежить майбутнє України, яку ще можна буде врятувати від москалів всіх відтінків та поляків»*. Скоріше за все, відвідання фронту, переконаність у відданості йому запорожців та надія на можливе покращення ситуації за допомогою більш дієвого уряду і вплинули на рішення П. Болбочана прийняти групу

під своє командування. Він говорить В. Сальському, що прийняв рішення, і просить його передати йому командування. У свою чергу, як стверджує сотник С. Цап, В. Сальський визнав слушність позиції П. Болбочана щодо уряду Б. Мартоса й погодився негайно скласти свої повноваження, якщо буде наказ Головного отамана. Висловлюючи сумнів щодо можливості прийняття С. Петлюрою такого рішення, П. Болбочан запропонував В. Сальському негайно здати командування Запорізькою групою і прийняти на себе обов'язки начальника штабу, але той, за словами С. Цапа, відмовився особисто прийняти таке рішення і наполягав на необхідності зачекати відповіді Головного отамана (Док. № 64).

У процесі слідства в справі П. Болбочана В. Сальський розповідатиме, що до нього звертались командири різних формувань Запорізької групи, зокрема 6-ї дивізії, т. зв. гайдамацької, отаман Загородський та начальник штабу цього підрозділу Стефанів, які виступали категорично проти призначення П. Болбочана командувачем групи. Розуміючи, що гайдамаки в такому разі можуть розпочати збройну боротьбу із 7-ю дивізією, що підтримує П. Болбочана, В. Сальський вирішив, як він сам наголосив на допиті, *«ліквідувати цю справу поволи спокійно при допомозі авторитету Головного Отамана»* (Док. № 54). Описуючи настрій П. Болбочана в цій кризовій ситуації, В. Сальський зауважив, що той *«кілька раз виходив з ... кімнати, хвилювався, повертався до попередньої пропозиції»*, наче потрапив у кут, з якого не знаходив виходу, розгубився і почав розказувати, що *«за ним стоять широкі кола громадянства, що цього вимагає користь України, що це має не місцеве значення, а далеко ширше політичне, що це він робить для того, щоб змінити уряд і деяких старших військових начальників...»* (Док. № 54).

Переповідаючи хід своєї останньої зустрічі з П. Болбочаном, В. Сальський уже на повторному допиті, цілком свідомо розставляє акценти таким чином, щоб слова полковника – на той час вже страченого – трактувалися як намір вчинити антидержавний переворот шляхом повалення уряду (Док. № 49). Утім, в інтерпретації С. Цапа, який також вдається до розлогого цитування висловлювань кожного з учасників згаданої зустрічі, слова П. Болбочана подаються як гостра критика уряду без жодних погроз або заяв щодо протидержавних дій (Док. № 64). Отже, полковник не перетнув тонку межу між критикою республіканського проводу та закликами до його повалення.

У діалог між П. Болбочаном та В. Сальським, як пише С. Цап, втрутився М. Гавришко. Він зокрема зазначив, що «в разі наглої потреби» має право «звільнити зі становища кожного старшину в корпусі включно до його командира» і наголосив, що «бере на себе відповідальність» та звільняє його, В. Сальського, з посади командувача Запорізької групи. Натомість М. Гавришко призначає на чолі групи П. Болбочана, а В. Сальського – у його підпорядкування. Реакцією останнього стала незгода з таким рішенням державного інспектора, оскільки згідно з інструкцією, як уже зазначалось, така перестановка могла відбутися лише в разі, якби В. Сальський був визнаний «ворожим та непевним елементом». Очевидно, наказ державного інспектора розцінювався В. Сальським як недовіра до нього та сумнів у його професійній здатності, що не могло не вплинути на його позицію у цій справі.

Зрештою, вже після налагодження зв'язку з Чорним Островом, де в той час перебував С. Петлюра, відбулась тривала розмова Головного отамана з В. Сальським. Він, зокрема, звернув увагу С. Петлюри «на можливість заколоту і просив вирішити справу так щоб цього заколоту уникнути, додавши, що при цьому питання... власного самолюбства зовсім відкидає» (Док. № 54). Сотник С. Цап переповідає розмову між Головним отаманом та В. Сальським за спогадами підполковника В. Євтимовича – на той час булавного старшини для доручень Запорізької групи (Док. № 64). Після того, як Головний отаман заборонив В. Сальському передавати свої повноваження П. Болбочану, останньому було запропоновано переговорити з С. Петлюрою особисто. Проте, судячи із записів, жоден з них не прагнув контактів і пошуків порозуміння.

За словами С. Цапа, полковник у розмові з В. Сальським неодноразово відзначав його військовий таланти та організаційські здібності і не виявляв жодних сумнівів щодо його фахового рівня. Йшлося про необхідність розпорядитися Запорізькою групою таким чином, щоб вона, як зазначив П. Болбочан, почала битися за Україну, а не «за владу над нею українських соціалістів та явних московських попіхачів» (Док. № 64). Однак при цьому ним не було вчинено жодних протиправних кроків. Маючи всі практичні можливості реалізувати наказ М. Гавришка, П. Болбочан все ж не вдався до конкретних воєнно-політичних акцій. Він різко критикував становище в керівництві Директорії, проте був далекий від того, щоб підняти заколот, подібний до Оскілкового.

Скоріше за все, йшлося про зміцнення державницьких позицій в армії, щоб вчинити тиск на провід УНР з метою зміни політичного курсу.

Протягом дводенних переговорів справа перебрання обов'язків командувача Запорізької групи П. Болбочаном так і не була розв'язана. Відмовившись виконати наказ державного інспектора М. Гавришка, В. Сальський зі свого боку не вжив жодних заходів проти П. Болбочана і спокійно очікував на подальший розвиток подій. У свою чергу П. Болбочан разом з М. Гавришком теж не вдалися до якихось кроків, аби перебрати командування запорожцями у свої руки.

Загалом, події, пов'язані з призначенням П. Болбочана – старшини, якого поважала й підтримувала переважна більшість військовиків Запорізької групи, – стали проявом намірів поміркованих державницьких сил змінити ситуацію як в армії, так і в країні в цілому. Не бажаючи вдаватися до антиурядових заходів на кшталт повстання В. Оскілка, праві прагнули шляхом тиску на Головного отамана досягнути реорганізації армії, побудувати її на регулярних засадах, покінути з партійними чварами та анархією в суспільстві, відсторонити від влади ліві соціалістичні сили, які виявилися неспроможними консолідувати українське суспільство.

Другий арешт

Можна припустити, що телефонна розмова між С. Петлюрою та В. Сальським прискорила розвиток подій. Головний отаман миттєво відреагував на рапорт М. Гавришка і надіслав командувачу Запорізької групи військ Армії УНР В. Сальському телеграму, яка й вирішила долю державного інспектора М. Гавришка та полковника П. Болбочана. Згодом її текст як наказ (здагується також як наказ Головного отамана ч.479 від 9. VI.1919 р.) було оголошено в полках Запорізької групи й надруковано в часописі Дієвої армії УНР «Український козак»: *«Сьогодні в ранці Державний Інспектор Запоріжської групи Гавришко самовільно і незаконно усунув з посади Командуючого Запоріжською групою Отамана Сальського, призначивши на його місце Болбочана, – наголошувалось у документі. – Вчинок цей Державного Інспектора Гавришка є незаконним і тому пан Гавришко мною усовується з посади Інспектора з відповідальністю перед судом за зроблений ним злочин; Отаман Сальський, котрому довіряю я, як Головний Отаман, і наше*

Народне Правительство, і котрий доказав свою велику здібність з надзвичайним успіхом провівши таку складну операцію, залишається і надалі Командуючим Запоріжською групою» (Док. № 20). Дії П. Болбочана, який, за словами наказу С. Петлюри, оголошеного телеграмою, «одмовився не приймати посади, а заявив, що Головний Отаман мусить рахуватися зі ставшимся «фактом» і поставив ряд вимог цілком політичного характеру, заявивши, що його обрали командири полків 7-ої дивізії і «чорношликів» і що ці військові частини, особливо «чорношлики», цілком підтримують його» кваліфікувалися «як самовільний захват власти». Одночасно Головний отаман оголошував, що він призначає слідство над полковником, наказуючи йому «негайно прибути до Ставки» (Док. № 20). Текст телеграми свідчив, що Головний отаман виніс своє рішення: дії П. Болбочана визначались як «самовільний захват власти».

Однак у той же день, тобто 9 червня 1919 р., С. Петлюра вирішує справу більш кардинально. Він власноручно пише новий наказ начальнику контррозвідувальної частини розвідувального відділу штабу Дієвої армії УНР М. Чеботаріву: «За злочинну діяльність проти законного народного правительства, за злочинне захоплення влади» заарештувати полковника П. Болбочана та державного інспектора М. Гавришка (Док. № 22). У цьому наказі С. Петлюра посилається на інший документ – наказ головної команди військ УНР ч. 75 від 24 травня 1919 р., за підписом Головного отамана (оголошений військам Дієвої армії УНР як ч. 171 27 травня 1919 р.)²⁸⁸, відомий ще як дисциплінарний статут, виданий з метою «введення міцної дисципліни і карности в військах У.Н.Р.»*. Посилання на наказ ч. 75 у розпорядженні М. Чеботаріву мало на увазі статтю 8 дисциплінарного статуту «За підбурювання за час бою других словами, прикладом або іншими ділами до дезерції, віддачі або іншому ухиленню від бою

---

* У статуті було наведено 12 статей, запозичених із військового карного статуту Російської імперії 1869 р. Ці статті були введені і в закон «Про надзвичайні військові суди» Директорії УНР, прийнятий 26 січня 1919 р. Дисциплінарний статут перераховував військові злочини та покарання за них, серед яких зокрема були: невиконання бойового наказу, дезертирство, підбурювання до дезертирства або ухилення від бою, навмисне розповсюдження панічних чуток, здача до полону та інші, які передбачали смертну кару через розстріл. Не виключено, що появу наказу від 24 травня 1919 р. була не випадковою, оскільки він був прийнятий після виступу В. Оскілка.

(ст. 246 В. У. про кари)». Ця стаття передбачала кару на смерть. Останній абзац наказу ч.75 (тобто дисциплінарного статуту) проголошував, що обвинувачені у вказаних в ньому злочинах підлягають надзвичайному військовому суду на підставі вже згаданого закону Директорії УНР від 26 січня 1919 р. Таким чином, вже саме посилання на закон ч.75 (дисциплінарний статут) у наказі начальнику контррозвідки М. Чеботаріву про арешт П. Болбочана та М. Гавришка не викликало жодних сумнівів стосовно їхньої подальшої долі – після вказівки користуватися вище зазначеною статтею їх чекала кара на смерть.

Уже наступного дня – 10 червня 1919 р. М. Чеботарів, якому був доручений арешт осіб, згаданих у наказі Головного отамана, доповів рапортом про його виконання своєму безпосередньому керівникові – начальнику розвідувального відділу штабу Дієвої армії УНР В. Коваленку: *«...При активній допомозі другої сотні Дорошенківського полку, Запорізької дивізії арештований між 11-ою і 12-ою годиною 9-го сего місяця Отаман Болбочан, який під охороною направляється в Чорний Острів»* в розпорядження Штабу Дієвої армії (Док. № 23). Того ж дня В. Коваленко, згідно зі встановленим порядком, доповів рапортом про арешт П. Болбочана начальнику штабу армії А. Мельнику.

Безпосередній перебіг другого арешту П. Болбочана подається у згаданій вище праці С. Цапа. Він, зокрема, зазначає, що М. Гавришко, П. Болбочан, сотники М. Письменний, І. Корж та інші знаходились у приміщенні штабу 3-го Запорізького полку ім. С. Наливайка, що був у резерві. В. Сальський разом із своїми старшинами залишились у штабі групи. Туди близько 20-ої години вечора 9 червня 1919 р. прибули державний інспектор В. Кедровський та його заступник І. Романченко, а також керівники військової спецслужби штабу Дієвої армії УНР В. Коваленко та М. Чеботарів. Останні, за словами С. Цапа, віддали наказ одному з військових підрозділів 6-го Запорізького полку ім. Дорошенка (відомого також як Гайдамацький полк) затримати П. Болбочана та М. Гавришка. Аби випередити цю акцію, прихильний до Болбочана сотник дорошенківців Ю. Хміль*, якому було доручено провести арешт, повідомив про це обох полковників.

---

* С. Цап подає скорочення прізвища, очевидно передбачаючи якісь можливі закиди цій особі у зрадництві тощо.

У присутності старшин запорожців та особистих ад'ютантів П. Болбочана він запропонував їм змінити помешкання, аби уникнути затримання. Далі сотник Хміл. оповів, що має доручення *«у випадку якогось спротиву подати знак частині ССів під кермою сотника Романа Сушка, які мають зараз же штурмувати як Штаб Запорізької групи так і штаб 3-го Запорізького Наливайківського полку, та що біля штабу групи знаходяться вже сотні СС під командою сотника Сушка, розставляючи тяжкі кулемети і стоять всі напоготові»* (Док. № 64). Тут варто згадати, що за часів Української Держави до складу 2-го Запорізького полку, яким командував полковник П. Болбочан, входив і загін Січових Стрільців під орудою Р. Сушка. Між козаками та стрільцями не склалися добрі стосунки і, як зазначає С. Шемет, *«розвивався наддніпрянсько-галицький антагонізм»*. Аби не порушувати єдності війська, П. Болбочан добився перед гетьманським урядом виокремлення Січових Стрільців у самостійну частину, яка з дозволу П. Скоропадського у вересні 1918 р. сформувалася в полк у Білій Церкві ²⁸⁹.

Стосовно участі Січових Стрільців в арешті П. Болбочана та М. Гавришка негативно висловився дещо згодом Є. Коновалець. Він, зокрема, зауважував, що про наказ верховного командування групі Січових Стрільців під орудою Р. Сушка, яка розташовувалась неподалік Проскурова, *«ліквідувати цю авантюру»* дізнався вже після арешту колишнього командира запорожців. *«Я стояв на становищі, що нова історія з отаманом Болбочаном є внутрішньою справою Запорізького корпусу, а ніяким державним переворотом, вимагаючим надзвичайних заходів реагування, як, наприклад, оскілковський, та що годі вживати Січових Стрільців для жандармської служби і в запіллі і на фронті»*, – наголошував Є. Коновалець ²⁹⁰.

Ймовірно, що не лише Є. Коновалець хотів розібратись у цій справі. Зрештою, аби нейтралізувати незадоволення запорожців і тих, хто симпатизував П. Болбочану, власне, й було розпочато кампанію його дискредитації: поширення чуток про спробу державного перевороту, нібито розповсюдження ним політичних відозв тощо. Однак реальних підстав для подібних звинувачень не було. Про це переконливо свідчила й поведінка самого П. Болбочана під час арешту.

На здивування всіх присутніх у штабі 3-го Наливайківського полку, а згодом і на превеликий жаль більшості запорожців, П. Болбочан відмовився від пропозиції сотника

Хміл. уникнути арешту і зажадав, аби той виконував наказ командування. Тим часом командир наливайківців полковник П. Зельницький віддав розпорядження своїй частині зайняти позицію навколо штабу і приготуватися до оборони. У той же час сотня дорошенківців під орудою Хміл. починає наближатись до приміщення, в якому перебувають П. Болбочан, М. Гавришко та інші старшини. *«Охоронна сотня Наливайківців затримує «глодосців»* перед будовою Штабу полку й далі не пускає, – зазначає С. Цап. – ...«Глодосці» пасивні, бачучи перед собою загартованих дисциплінованих регулярників. Старшина Наливайківського полку дає «глодосцям» 5 минут часу для залишення терену перед будовою полку... Довідавшись про це – полковник Болбочан наказує не чинити жодного спротиву і пропустити сотника Хм. до себе».* Як свідчить далі С. Цап, *«старшини просять Болбочана, щоб він вийшов на двір заднім ходом будови».* Цю пропозицію полковник відкидає, заявивши: *«Я не вчинив нічого протизаконного, нічого не боюся, хоч і знаю вибрики уряду...».* На його прохання полковник М. Гавришко, ад'ютанти та старшини 3-го Запорізького полку ім. С. Наливайка виходять з приміщення штабу. П. Болбочан власноручно віддав сотнику Хміл., який прийшов його заарештовувати, *«свою кавказьку шаблю, револьвер, планшетку з полевою книжкою»* і наказав виконати одержаний від командування наказ (Док. № 64).

Аналізуючи та зіставляючи факти, подані С. Цапом, який уперше детально висвітлив перебіг другого арешту Болбочана, не можна сумніватися в їхній правдивості. Вони підтверджуються документами слідчої справи П. Болбочана. Зокрема, і в спогадах, і в документах збігається тривалість часу між прибуттям у Проскурів державних інспекторів В. Кедровського й І. Романченка, керівників військової спецслужби В. Коваленка й М. Чеботаріва та виконанням наказу, підтвердженням у рапорті начальника контррозвідки (Док. № 23). Сотник С. Цап у своїй праці «Тернистими шляхами во ім'я державності» посилається на свідчення багатьох осіб, які були присутні під час арешту. Залишивши на прохання П. Болбочана приміщення штабу 3-го полку, вони слідкували за подіями через відчинене вікно кімнати.

---

* Сотня з повстанців м. Глодоси, яка входила до Дорошенківського полку і мала здійснити арешт.

Принагідно зауважимо, що в день арешту П. Болбочана відбулася подія, яка, на нашу думку, могла прискорити прийняття Головним отаманом рішення про його невинуватого суворе покарання. Саме 9 червня 1919 р., коли було видано наказ про арешт Болбочана, Є. Петрушевич був проголошений диктатором ЗО УНР. Начальним вождем Української галицької армії став талановитий український військовий О. Греків²⁹¹. І диктатор Є. Петрушевич, і генерал О. Греків сприймалися як можливі політичні конкуренти С. Петлюри та ймовірна загроза існуючому уряду УНР. У донесеннях агентів Політичного департаменту МВС УНР імена Є. Петрушевича та О. Грекова часто згадувалися в одному контексті подій, пов'язаних із П. Болбочаном. І. Мазепа у своїй праці «Україна в огні та бурі революції» писав про нібито існуючі наміри правих: «...за допомогою Болбочана усунути соціалістичний уряд і Петлюру та проголосити диктатуру Петрушевича і генерала Грекова». Він звертає увагу, що «виступ Болбочана», проголошення Є. Петрушевича «диктатором Галичини» та призначення О. Грекова командувачем Галицької армії сталися в один день. «Отже уряд мав підстави виводити, що дійсно якийсь подібний план в правих колах існує», – наголошує І. Мазепа²⁹².

9 червня 1919 р. напередодні арешту П. Болбочана головний державний інспектор у військах Армії УНР В. Кедровський та його заступник І. Романченко, у підпорядкуванні яких були всі державні інспектори, зустрілися з полковниками Запорізької групи – авторами звернення до М. Гавришка – стосовно призначення П. Болбочана командувачем групи замість В. Сальського.

Перебіг зустрічі В. Кедровського з полковниками був за протоколюваний, і згодом цей документ потрапив до судової справи П. Болбочана. Зміст протоколу дає можливість зрозуміти, що головний державний інспектор намагався не лише переконати полковників у помилковості прийнятого ними рішення, але й залякати їх можливими репресіями з боку вищої військової влади у разі їхньої непокори. Ним, зокрема, був оголошений уже цитований вище наказ Головного отамана ч. 479 від 9 червня 1919 р., яким П. Болбочан та М. Гавришко оголошувалися поза законом за спробу «самовільного захоплення влади» і в якому козаки та старшини Запорізької групи попереджалися, що у випадку виконання наказів П. Болбочана вони будуть визнані «зрадниками України» (Док. № 20).

Судячи з протоколу зустрічі В. Кедровського й полковників, дії останніх були продиктовані щирим бажанням бачити на чолі свого військового з'єднання улюбленого командира, який понад рік пліч-о-пліч з ними воював за незалежність України і якому вони завдячували не лише блискучими перемогами над ворогом, але подекуди і власним життям. Державного інспектора повідомили, що бажання мати П. Болбочана на чолі групи висловила переважна більшість козаків усіх полків. Вони навіть запропонували провести опитування козаків *«уставним способом»*, щоб військова влада змогла дізнатися про *«настрій і бажання козаків і старшин»* відносно призначення П. Болбочана. Але, як видно з протоколу, полковники погодилися не робити опитування, яке могло внести розлад між вояками.

Полковник П. Дяченко, висловлюючи загальну думку запорожців, які були на зустрічі з В. Кедровським, зазначив, що силою вони не будуть добиватися призначення П. Болбочана їхнім командиром (Док. № 21). Покажемо, на наш погляд, є той факт, що полковники жодного разу не висловили недовіру до дій свого колишнього командира і з сумнівом поставилися до розповіді І. Романченка – заступника В. Кедровського – про нібито відмову П. Болбочана підкоритися їхнім наказам, що кваліфікувалось як протиправна акція. У зв'язку з цим Зельницький заявив, що це не переконує його у тому, *«що Болбочан збирався робити переворот»*. Він також вважав, що *«необхідно було усунути в корпусі того безладдя, яке сталося за останні часи»* і саме це, на думку полковників, як ніхто інший міг зробити П. Болбочан, який, на відміну від багатьох, був *«аполітичним»* (Док. № 21).

Поведінка П. Болбочана в ході спілкування з В. Кедровським і його співробітниками свідчила, що командир запорожців знову обрав законний спосіб доведення своєї невинності і не захотів уникнути арешту втечею, сподіваючись на справедливе розслідування. Маючи чимало можливостей скористатися підтримкою відданих йому запорожців, він не пішов на це з принципових міркувань. Попри всю гостроту критики дій уряду, П. Болбочан дотримувався принципової позиції – армія не повинна безпосередньо втручатися в політичні акції, тим більше – ініціювати переворот. Подібну позицію він послідовно відстоював протягом усього періоду служби в українській армії.

Таку ж позицію обрали й полковники, які були присутніми

на зустрічі з В. Кедровським та його заступником І. Романченком. Вони дійсно були щирими у своїх свідченнях і відверто демонстрували, що не мали жодних політичних намірів, намагаючись повернути на свою колишню посаду полковника П. Болбочана. Зокрема, начальник 7-ї дивізії Осмоловський наголошував, що *«військо не піде за одним чоловіком для того, щоби зробити переворот, не піде проти Уряду»* і що запорожці бажали бачити своїм командиром П. Болбочана, який на їхню думку, був *«реабілітований дорученням уряду їхати в Італію»* (Док. № 21).

Наприкінці зустрічі з В. Кедровським усі присутні полковники письмово підтвердили, що вони заслухали наказ Головного отамана ч.479 і дали обіцянку вжити *«всіх заходів»*, щоб не допустити захоплення влади в Запорізькій групі П. Болбочаном силою (Док. № 21). Таким чином, уряд одержав від полковників не лише усне, але й письмове підтвердження, що вони не виступатимуть проти існуючої влади і не намагатимуться силою підтримати опального полковника у випадку, якщо той проігнорує рішення вищого військового командування і буде наполягати на своєму призначенні командувачем групи. Разом з тим, навіть скупий протокол зустрічі державного інспектора В. Кедровського з командирами військових частин, які виступали за повернення колишнього свого командира, дає можливість зрозуміти, що здебільшого вони досить аргументовано пояснювали мотиви свого рішення поза політичними намірами. Один з головних аргументів, який вони висували і який, на нашу думку, є достатньо важливим, стосувався першого арешту П. Болбочана та подальших кроків влади щодо цього. *«Болбочана не судили, реабілітували, послали в Італію формувати війська, – наголошував у своєму виступі полковник Зельницький. – Узнавши це, ми прийняли на увагу те, що Болбочан сам формував частини, ім'я його високе, а раз він реабілітован, тільки ця реабілітація не була оголошена, ми... постановили щоби у нас був за отамана Болбочан, про що доложили Державному інспектору»* (Док. № 21).

Проте думка командирів запорожців, як, зрештою, й усього особового складу, була проігнорована. Складалося враження, що доля П. Болбочана вже була визначена заздалегідь.

Суд на полковником П. Болбочаном

10 червня 1919 р. наказом по військам Дієвої армії УНР ч. 207 за підписами Наказного отамана О. Осецького та начальника штабу А. Мельника для розгляду справи полковника Болбочана у зв'язку з подіями в Запорізькій групі був призначений надзвичайний суд у складі: голова суду – комендант штабу Дієвої армії осавул А. Клим, члени суду – секретар Головної державної інспекції хорунжий Лінкевич, командир окремої резервної сотні сотник Вербицький *, бунчужний окремої сотні при штабі Дієвої армії Бартош, ройовий комендантської півсотні штабу Дієвої армії Гусак та секретар суду – слідчий штабного суду при штабі Дієвої армії. Прокурором був призначений хорунжий Петро Певний, оборонцем – козак комендантської півсотні штабу Дієвої армії УНР Дідух (Док. № 25).

Це рішення було прийнято з посиланням на закон Директорії УНР про надзвичайні військові суди від 26 січня 1919 р. Згідно з цим законом надзвичайні суди створювалися в місцевостях УНР, оголошених на воєнному стані або в стані облоги, а також в умовах воєнних дій. Якщо зважити на те, що законом від 24 січня 1919 р. воєнний стан був оголошений на всій території УНР, то стає очевидним, що в тих умовах цивільне судочинство не діяло, а раніше створені військово-польові суди скасовувалися, незалежно від часу їх створення. Разом з тим, вироки, винесені надзвичайними військовими судами за спрощеною процедурою, не підлягали оскарженню й негайно виконувалися. Щоправда, особи, засуджені на смерть, мали право протягом шести годин після оголошення вироку звернутися з проханням про помилування або полегшення кари до *«Верховної влади»*, тобто Директорії, *«а в Дієвій армії до Головного отамана»* **.

Вартий уваги той факт, що склад надзвичайного військового суду не був сталим. Рішення про створення суду приймав командир полку або військові начальники з рівними або більшими правами, а також губерніальні або міські коменданти.

---

* У документах згадується також як Бербецький.

** Це положення в незмінному вигляді перейшло у нову редакції закону від 4 серпня 1920 р. Там воно виглядало ще більш казуїстичним – якщо в січні 1919 р. С. Петлюра, як Головний отаман, був лише одним із членів Директорії, то в серпні 1920 р., залишаючись військовим лідером і головою Директорії, він фактично усунув від влади інших її членів.

Вони ж призначали особовий склад суду, до якого входили: голова (муштровий штаб-старшина), чотири члени (старшини і підстаршини), прокурор, оборонець та секретар. Підсудності надзвичайного військового суду підлягали усі військові та цивільні особи за карні вчинки, які передавалися в його компетенцію законом від 26 січня 1919 р.

Оскільки за доби Директорії старе законодавство не переглядалося, а були тільки відредаговані деякі його положення, на території УНР значною мірою продовжували діяти закони колишньої Російської імперії й Тимчасового уряду, а тому надзвичайні військові суди виносили вирок, спираючись на стару законодавчу базу, неадекватну новій ситуації. У зв'язку з цим начальник контррозвідки Дієвої армії М. Чеботарів писав у спогадах: *«Ніяких не було ухвал, постанов, розпоряджень Українського Уряду, Директорії щодо кваліфікації злочинств, а також які і за що мають буди кари, а тому суди керувалися законами Російської держави. Результат був той, що багатьох суди засуджували до заслання в Сибір (а ми ж його не мали), або тяжкі кари – засудження до «каторжних робіт» (ми їх також не мали) і т. д. Тому всі засуджені в такий спосіб сиділи в призначених для цього вагонах валки контррозвідки»* ²⁹³.

Так, 4 червня 1919 р. спеціальним наказом був створений надзвичайний військовий суд для розгляду справи отаманів Й. Біденка, О. Палієнка, Святненка, І. Семесенка і полковника Яценка. Згодом у 1927 р. М. Чеботарів у листі до сотника В. Шевченка згадував, як возив *«в складі своєї валки арештантський вагон, повний отаманами на протязі 5-ти місяців»* ²⁹⁴. Серед інших у тому вагоні були й згадані отамани. За два тижні до евакуації уряду з Кам'янця-Подільського отамани були переведені з арештантського вагона до місцевої в'язниці, яка відносилась до компетенції МВС УНР. А невдовзі за особистим розпорядженням міністра внутрішніх справ І. Мазепи вони були звільнені ²⁹⁵. Ймовірно, це було пов'язано з намірами тогочасного уряду УНР порозумітися з представниками повстанських загонів та груп, які діяли по той бік фронту в тилу червоних, і повернути їх на бік Директорії. Йшли складні переговори про визначення єдиної платформи між ЦК УСДРП, ЦК УПСР, Всеукраїнським революційним комітетом, який обстоював гасло «За радянську владу, але без більшовиків», й Головним штабом повстанських військ з метою організації бойових дій спільно з Дієвою армією УНР ²⁹⁶.

Доля полковника П. Болбочана склалась інакше.

Заарештований 9 червня 1919 р., він чекав розгляду своєї справи у вагоні контррозвідки. А вже наступним днем – 10 червня 1919 р. – був датований наказ О. Осецького та А. Мельника про створення надзвичайного військового суду. Тим же самим числом – 10 червня 1919 р. – датується й постанова суду про притягнення полковника П. Болбочана до відповідальності *«за злочинне захоплення влади – посади Командуючого Запорізькою групою»* і *«дезорганізацію військового фронту під час щасливого наступу проти ворога»* (Док. № 26).

Вочевидь, постанова була написана перед початком судового засідання. У цьому документі суд постановляв залишити утримання П. Болбочана під арештом та призначити проведення судового розслідування на той же день – 10 червня. За законом Директорії про надзвичайні військові суди, засідання мало бути проведеним протягом двох днів від заведення справи. Проте справу П. Болбочана заслухали в день її подання. П. Болбочан визнавався винним у злочині, передбаченому ст. 246 військового статуту про покарання, яка проголошувала, що *«виний у збуренні під час бою іншими словами, прикладом або іншими діями до втечі, здачі або іншого ухилу від бою, хоча б таке збурення і не мало наслідків, піддається: позбавленню всіх станових прав і страті»*²⁹⁷. 10 червня 1919 р. у м. Чорний Острів відбувся суд. Судове засідання було розпочате з прийняття обітниці (Док. № 27). За відсутності духовної особи, згідно зі ст. 16 «Закону про надзвичайні військові суди», її прийняв голова суду²⁹⁸. Обітницю також склали як свідки: Головний державний інспектор В. Кедровський, його заступник І. Романченко, державний інспектор Північної групи Аполон Певний (Док. № 28).

Той факт, що суд відбувся одразу ж у день свого призначення, дає підстави припустити, що сценарій його був розроблений заздалегідь і ставив за мету не дати підсудному жодних можливостей для виправдання – наприклад, йому не було дозволено запросити власного оборонця і навіть навести на свою користь будь-які факти. Адвокатом полковника був призначений простий козак зі штабу Дієвої армії Дідух. Точно невідомо, чи мав він правову освіту. Всі особи, введені до складу надзвичайного суду, належали до комендатської сотні штабу Дієвої армії й були призначені Наказним отаманом О. Осецьким. Судячи з того, що крізь усі документи судового розслідування й слідчої справи червоною ниткою проходить уже цитований наказ Головного отамана ч.479 від 9 червня 1919 р., доля П. Болбочана була вирішена ще напередодні судового засідання.

Засідання відкрилося об 11 годині 15 хвилин і закінчилося о 20 годині 20 хвилин винесенням вироку – кара на смерть. Отже, якщо врахувати двогодинну перерву, загалом суд тривав сім годин (Док. № 28). Під час допиту полковник П. Болбочан не погодився із звинуваченнями, які були викладені в постанові суду, і попросив допитати свідків – полковників, які підписали прохання про його призначення командиром Запорізької групи. Проте суд не зважив на це. На суді П. Болбочан розповів про ситуацію, яка склалася після наказів державного інспектора. При цьому він звернув увагу на те, що й тогочасний командир Запорізької групи В. Сальський також одержав наказ від М. Гавришка передати йому свою владу над Запорізькою групою. Переповідаючи про свою зустріч з В. Сальським, П. Болбочан підкреслив, що той відмовився передавати владу *«самовільно»*, тому в разі виконання наказу М. Гавришка мусив би заарештувати його. *«Но я сказав, що нічого я не буду робити без наказу головного командування»*, – підкреслив П. Болбочан (Док. № 28). Торкаючись подій, що відбулися після приїзду до місця розташування Запорізької групи головного державного інспектора В. Кедровського, обвинувачений підтвердив слова останнього про протиправність розпорядження М. Гавришка. П. Болбочан також засвідчив, що у приватних розмовах із заступником державного інспектора І. Романченком та державним інспектором Північної групи військ Армії УНР А. Певним говорив, що *«дуже поважає отамана Петлюру»*, *«проти політики міністрів нічого»* не має, а тільки виступає проти їхнього непрофесіоналізму та невміння зарадити ситуації в країні. Щодо останньої тези, полковник підкреслював, що це він *«говорив не як командір корпусу, а як щирий українець»*, який бажає зберегти цільність фронту (Док. № 28).

Відповідаючи на запитання прокурора П. Певного, П. Болбочан підкреслював, що з боєм переживає долю військового формування, з яким пов'язана частина його життя. Він, зокрема, зазначив, що Запорізький корпус був дезорганізований отаманом Волохом – *«людиною малообразованою, бувши фельдфебелем»*. На запитання прокурора, яку він визнає армію: політичну чи аполітичну, обвинувачений відповів, що хотів би бачити армію *«аполітичною, яка підлягає наказам своїх начальників»*.

Стосовно політичних сил, які звертались до нього, щоб *«він взяв владу в Запорізьким корпусі в свої руки»*, П. Болбочан сказав, що *«представники ті були від самостійників-соціалістів»*

і хліборобів-демократів», що до нього «з'явилися представники партії соціалістів-самостійників, а саме голова партії Симонів і член Директорії Андрієвський і пояснили, що коли отаман Болбочан буде стояти на чолі Запоріжського корпусу, то існуючий уряд сам собою відійде і треба скликати державну нараду, яка б вибрала б президента для всієї України». Він також зізнався, що з подібною пропозицією до нього звертався і член Української партії хліборобів-демократів С. Шемет, з яким він бачився 7 червня в Проскуріві, і той сам почав розмову про державний устрій України і про те, щоб він (П. Болбочан) прийняв корпус (Док. № 28).

Підсудний не мав жодних ілюзій стосовно свого призначення в Італію. Він категорично відкинув закиди щодо власних амбіцій і намірів одержати високу посаду, зазначивши, що *«коли б дбав тільки про себе самого», то кращої пропозиції, ніж їхати до Італії він не бажав би. Разом з тим, полковник підкреслив, що Головний отаман «чудово знає, що ніякого формування Антанта не допустить, доки вона вважає УНР за «большевиків другого сорту»». Тому, на думку П. Болбочана, С. Петлюра просто хотів його «купити дорогою командировкою, щоб у цей спосіб спекатися» (Док. № 28).*

Як свідки на суді були допитані: В. Кедровський – головний державний інспектор Дієвої армії УНР, його заступник – І. Романченко та державний інспектор Північної групи військ А. Певний.

В. Кедровський, зокрема, зазначив, що 9 червня 1919 р. о 8-й годині ранку одержав письмове клопотання полковників Запорізької групи про призначення П. Болбочана командувачем групи та усний наказ Головного отамана С. Петлюри *«анулювати наказ отамана Гавришка про призначення отамана Болбочана»*. В. Кедровський підкреслив, що на зустрічі з полковниками він взяв у них письмове підтвердження, що *«вони не будуть підтримувати політичних змагань отамана Болбочана, а будуть безприкословно виконувати накази вищого командування» (Док. № 28).*

Ще один свідок на суді – державний інспектор А. Певний, – розповідаючи про свою приватну розмову з П. Болбочаном зазначав, зокрема, що на запитання, чи вступив П. Болбочан у виконання обов'язків командувача групи, одержав відповідь: *«Юридично ні, але ж фактично – так» і що «з цим Головний отаман повинен считатися»*. На прохання А. Певного полагодити справу *«без пролиття крові»* він знайшов розуміння у полковника. П. Болбочан, з свого боку, попросив інспектора

передати Головному отаманові його *«прохання приїхати в Проскурів для полагодження справи, гарантуючи недоторканість особи, але лише в тому разі, коли Головний отаман не буде звертатися до козаків»*. Наскільки щирими були свідчення А. Певного, важко судити. Проте у жодному з інших документів судової справи якихось погроз з боку П. Болбочана на адресу С. Петлюри не зафіксовано.

Щодо формування нового кабінету, за свідченням А. Певного, полковник висловив думку, що *«він мусить бути построєний по діловому принципу, відкидаючи всіх представників від партій яко їх представників; до того ж ще начальником Штабу Дієвої Армії мусить бути призначена людина фахова, а отаман Мельник мусить бути усунутий»*. Далі свідок підкреслив, що полковник жодним словом не згадував членів Директорії, а засвідчив своє шанобливе ставлення до Головного отамана С. Петлюри, якого просив санкціонувати нове призначення (Док. № 28).

Варто звернути увагу на оцінку ситуації Б. Мартосом, який уже згодом, на еміграції, інтерпретував взаємини головного державного інспектора В. Кедровського з підсудним під час конфлікту. Він, зокрема, наголошував на тій обставині, що П. Болбочан відмовився скласти з себе повноваження командувача групи, хоча В. Кедровський, як головний державний інспектор, стояв вище М. Гавришка і мав право відмінити розпорядження та накази підлеглих йому державних інспекторів. Свідчення В. Кедровського та їхня інтерпретація Б. Мартосом мали на меті створити враження, що П. Болбочан фактично вже захопив керівництво Запорізькою групою ²⁹⁹. Однак є очевидним, що далі намірів очолити групу справа у П. Болбочана та його прихильників так і не пішла. В. Сальський не був заарештований і продовжував здійснювати командування, про що свідчить його телефонна розмова з С. Петлюрою та активне спілкування з командирами військових частин.

Заступник головного державного інспектора Дієвої армії УНР І. Романченко заявив на суді, що П. Болбочан у розмові з ним підкреслював, що *«згодився прийняти командування лише під давлінням обставин і для того, щоб спасти корпус від розвалу; знаю, – передавав слова полковника І. Романченко, – що коли я буду командувати корпусом кабінет міністрів може подати в відставку; але може це і краще»*. За словами свідка, полковник виявив неповагу до членів уряду і висловлювався про необхідність *«створення нового, ділового кабінету»*, натомість *«проти Головного отамана і проявлення його влади*

влюбій формі, чи в диктатурі, чи в президентурі абсолютно нічого не мав» і виявляв готовність підпорядковуватися Головному отаману. І. Романченко свідчив, що П. Болбочан обміркував організаційний бік прийняття командування Запорізьким корпусом: «У тому разі, коли 6-та дивізія не захоче його бачити на чолі корпусу, він згоден прийняти під команду лише 7-му і 8-му дивізію» (Док. № 28).

Стислий протокол судового засідання, де розглядалася справа П. Болбочана, не дає можливості всебічно й об'єктивно відтворити атмосферу, в якій відбувався суд, а також визначити ставлення свідків до справи. Тим більше нам видається неможливим визначити поведінку П. Болбочана на суді. Деякими сучасниками вона зображалася згодом у пізніших спогадах як «непримирима» (І. Мазепа)³⁰⁰, або навіть «зухвала» (Б. Мартос)³⁰¹. Разом з тим, у згаданому протоколі не зафіксовано жодного слова адвоката на захист підсудного – факт сам по собі красномовний.

Загалом видається досить дивним, що протокол судового засідання, яке тривало понад 7 годин, нараховує лише 8 сторінок рукописного тексту. Як бачимо, свідчення допитаних є односторонніми і торкаються лише вузького кола питань: ставлення до уряду, до Головного отамана, хто з політичних та громадських діячів стояв за справою призначення П. Болбочана на посаду і що саме він особисто говорив на цю тему.

Понад годину члени надзвичайного суду радилися з приводу вироку. При цьому невідомо, чи прийняте рішення було одностайним, чи голоси якимось чином розділилися. О 20-й годині 20 хвилин 10 червня 1919 р. обвинуваченому полковнику П. Болбочану було оголошено вирок суду: «...отамана Болбочана Петра за його злочинну акцію, завдяки якій сталась дезорганізація військ У.Н.Р., ведучих наступ, позбавити усіх прав отамана і покарати смертю через розстріл згідно наказу військам Дієвої армії У.Н.Р. ч. 75 § 9 ст. 246 С.В.П. (XXII кн. 1869 вид. 4.)» (Док. № 29).

Таким чином, вирок П. Болбочану був винесений на підставі ст. 246 уже згадуваного військового карного статуту, прийнятого ще за часів Російської імперії, а також § 9 наказу ч. 75 (дисциплінарного статуту) Армії УНР від 24 травня 1919 р.*, який

---

* § 9 наказу Головної команди військ УНР ч. 75 від 24 травня 1919 р. – «За навмисне розповсюдження серед війська чуток, які можуть викликати боязність або непорядок у війську (ст. 246-І.В.У. про кари) накладається кара на смерть».

посилався у свою чергу на ст.246–1 того ж російського статуту. Обидві статті, на які посилалися судді у винесеному вирокі, передбачали покарання у вигляді смертної кари через розстріл.

Вислухавши вирок, П. Болбочан, користуючись правом подати протягом 6 годин після рішення суду прохання замінити присуджену кару на більш м'яку, звернувся до О. Осецького. Звернення було відправлене до Наказного отамана у відповідності до ст. 28 Закону про надзвичайні військові суди, яка передбачала такого роду клопотання направляти до *«начальника, котрий склав суд»*³⁰². Досить емоційний текст його прохання свідчить, що покарання, до якого він був засуджений, видавалося надзвичайно жорстоким і незаслуженим. *«Я засуджений на смертну кару – не так я винуватий, аби нести таку сувору кару, – пише П. Болбочан у своєму зверненні. – Прохаю Вас, пане Отамане, взяти на увагу і ту працю і ту користь, котру я колись приніс для України»*. Прохаючи про помилування чи зменшення *«суворої кари»*, полковник виявляє готовність бути *«простим козаком, або подвергнутись остракизму»*. Він також просить вислухати його у *«важній справі»* (Док. № 30).

Наступного дня О. Осецький відправив прохання П. Болбочана С. Петлюрі. Деякі сучасники подій та дослідники стверджують, що полковник звертався із клопотанням про помилування до Головного отамана С. Петлюри. Однак насправді адресатом прохання про заміну смертної кари був Наказний отаман О. Осецький, який переадресував його С. Петлюрі. Апелюючи до О. Осецького, П. Болбочан, можливо, розраховував, що той буде більш лояльним до нього, оскільки всі його попередні спроби порозумітися з Головним отаманом ще з часу першого арешту і в подальшому не мали жодних успіхів. Крім того, можна припустити, що полковник адресував своє прохання, спираючись на пораду адвоката – козака Дідуха, – який, щоправда, так і не заявив про себе на судовому засіданні.

Треба підкреслити, що Наказний отаман О. Осецький мав право, як наголошувала стаття 28 закону про надзвичайні військові суди, у випадку подання прохання *«замінити присуджену кару на смерть на безстрочну, або строчну каторгу, або тими карами, які зазначені в законі за признаний судом карний вчинок»*. Однак цього не сталося з кількох причин.

По-перше, через те, що стаття 28 носила певний казуїстичний характер, оскільки інкриміноване обвинувачення і § 9 наказу Головної команди військ УНР від 24 травня

1919 р. передбачали виключно розстріл, не пропонуючи жодної альтернативи. По-друге, «каторги» в УНР не було, про що писав уже цитований нами М. Чеботарів (хоча для отаманів Й. Біденка, О. Палієнка, Святненка, І. Семесенка та полковника Яценка зробили виняток і вони їздили вздовж фронту в арештантському вагоні). І О. Осецький, і С. Петлюра добре розуміли, що довго тримати у арештантському вагоні такого авторитетного воєначальника було вкрай небезпечно. Потрете, Наказний отаман не дуже поспішав скористатися наданими йому повноваженнями замінити розстріл на іншу кару. Відклавши виконання вироку, він апелював до Головного отамана та уряду, не наважуючись узяти на себе особисту відповідальність за страту П. Болбочана.

У матеріалах слідства є ще одне особисте клопотання засудженого (Док. № 38) – це прохання П. Болбочана *«допустити до розгляду його справи, яко оборонця, полковника Наркевича»*. Колишній командир запорожців знав, що полковник Наркевич – в. о. голови штабного суду при групі Січових Стрільців – дорученням Наказного отамана від 4 червня 1919 р. був призначений прокурором у справі отаманів Й. Біденка, О. Палієнка, Святненка, І. Семесенка і полковника Яценка на надзвичайному військовому суді. Незважаючи на те, що за судовою процедурою він мусив звинувачувати підсудних, однак зміг добитися для них пом'якшення вироку³⁰³. Саме на це й розраховував П. Болбочан, але його сподівання не справдились.

У судовій справі звертає на себе увагу ще один цікавий документ, який містить інформацію про перебіг подій після засідання суду.

11 червня 1919 р. Наказний отаман одержав на затвердження від голови надзвичайного військового суду у справі П. Болбочана осавула А. Кліма акт з вироком, про що в той самий день особисто повідомив С. Петлюру. Формально Головний отаман не виявив своєї участі у остаточному вирішенні долі П. Болбочана, і 12 червня О. Осецький затвердив вирок. А ще на день раніше з рішенням суду погодився й головний державний інспектор В. Кедровський (Док. № 31). Обидва власноручно зафіксували своє рішення у вигляді резолюції на акті з вироком.

Таким чином, практично на одному папірці вирішилася доля полковника П. Болбочана. Декілька резолюцій, з огляду на попередню реакцію Головного отамана, поставили крапку у долі відомого військовика.

12 червня 1919 р. у військових частинах Дієвої армії УНР

був розповсюджений наказ О. Осецького ч. 210 про суд над П. Болбочаном та засудження його до смертної кари. Цим документом Наказний отаман фактично оголошував про затвердження ним судового вироку: *«Аби припинити надалі всякі порушення дисципліни і показати військовим, що вони повинні всіма засобами підтримувати фронт, а не руйнувати його, затверджую засуд надзвичайного військового суду, присудившого Отамана Болбочана до смертної кари через розстріл»*. Поряд з цим прозвучало попередження, що *«всяка спроба самочинного захоплення військової влади та руйнування фронту буде безпощадно каратися»* (Док. № 33).

Одразу після смертного вироку, винесеного П. Болбочанові, посилилася кампанія його дискредитації серед військових. Надзвичайного «успіху» досяг центральний часопис Дієвої армії УНР «Український козак». Уже наступного дня після суду – 11 червня 1919 р. – було вміщено дві статті про справу П. Болбочана. Одна з них називалась «Нова Оскілківщина», яка була опублікована разом з вище цитованою телеграмою С. Петлюри до командувача Запорізької групи військ Армії УНР В. Сальського (Док. № 20). Поряд з інформацією про самочинне захоплення П. Болбочаном – *«представником української буржуазії»* командування групою, подавалась характеристика політичних поглядів його уявних прихильників та критикувалась ймовірна перспектива їхнього приходу до влади в Україні. *«Для захоплення влади він ні на мить не подумав про те, що його авантюра може пошкодити нашим успіхам»*, – зазначав часопис. *«Він злигався з Шеметом, багатим поміщиком із Полтавщини»*, з яким, за словами «Українського козака», П. Болбочана єднає *«тільки себелюбство, стремління до влади і до панування»*. Газета закликала виявляти *«більше уваги, «революційного огню і завзяття»*³⁰⁴. У цьому ж номері часопису в статті під назвою «Гадюка гадюкою!» її автор закликав *«слухати тільки соціалістичне українське правительство»* і *«давити поміщицьку авантюру в самім зародку її»*, як це зробили запорожці, зліквідувавши *«авантюру П. Болбочана – С. Шемета»*, які, мовляв, *«хотіли захопити владу в свої руки»*³⁰⁵.

У наступному номері – від 12 червня 1919 р. – «Український козак» повертається до порушеної теми і знову друкує низку публікацій, які насамперед торкалися перебігу судового засідання. *«Довідавшись про присуд надзвичайного військового суду, Болбочан перелякався і, подав до правительства плаксиве прохання, в якому благав помилування, звертаючи всю вину*

на бувшого члена Директорії Андрієвського, хліборобського ватажка поміщика Шемета, теперішнього голову партії самостійників Симоніва та секретаря тієї партії Грищенка, які підбили його піти на авантюру, – стверджував автор статті в «Українському козаку». – Вони погодилися з Болбочаном, що як тільки він оповістить себе командіром Запоріжського корпусу, то вони заарештують головного отамана й правительство і при допомозі антанти запанують на Вкраїні»³⁰⁶. Виходячи з того, що матеріали судового слідства не були офіційно оголошені в жодному з інформаційних агенств, а тим більше були недоступні будь-яким журналістам, можна припустити, що автором статті був один із присутніх на судовому засіданні, а саме – прокурор П. Певний, якого сучасники не раз називали «політично тендеційним публіцистом». Інший часопис – друкований орган Кам'янецького комітету УСДРП – газета «Визволення» – у статті «Українські Герострати» вельми оригінально заявляє про зв'язок між П. Болбочаном, В. Оскілком та гетьманом П. Скоропадським: «... імена П. Скоропадського, Оскілка, Болбочана – хіба це не галерея імен української пожежі?»³⁰⁷.

Як бачимо, відбувалося відверте перекручування фактів і створення міфу про П. Болбочана як речника поміщицько-буржуазних кіл, який будь-що рвався до влади.

Останній акт трагедії полковника П. Болбочана

Скрутне військове становище, в якому опинилася УНР, змушувало українську владу дедалі частіше вдаватися до «надзвичайного» правосуддя. Головний отаман, залишаючись у тіні в справі П. Болбочана, продовжував діяти, «підганяючи» законодавство під уже прийняті рішення. Телеграмою ч. 322 від 15 червня 1919 р. він наказав «виконувати безпроволочно» вироки військових судів. На підставі цього наказу, який було поширено в армії спеціальними розпорядженнями (ч.4 Головної управи військ УНР від 19 червня 1919 р. і ч.237 по штабу Дієвої армії від 25 червня 1919 р.), військовий міністр отаман Г. Сиротенко та начальник Головної військово-судової управи С. Мошинський у свою чергу наказували військовим судам здійснювати винесені вироки негайно³⁰⁸. Таким чином, залишалася дедалі менше надій на помилування П. Болбочана.

Після винесення вироку розгляд його справи ще продовжувався, але вже в партійно-урядових кулуарах. Наказний отаман намагався уникнути прийняття остаточного рішення щодо підсудного й апелював у цій справі до голови уряду Б. Мартоса. За версією останнього, викладеною вже згодом у спогадах, О. Осецький звернувся до нього за порадою у зв'язку з тим, що П. Болбочан начебто просив побачення з Наказним отаманом, *«мотивуючи тим, що хоче розкрити дуже важливу державну таємницю»*. Зі слів Б. Мартоса виглядає, що сам Наказний отаман, як військовий, не бачив у цьому ніякого сенсу, проте вважав, що з політичного боку це може принести користь. Він погоджувався на цю зустріч лише у випадку, якщо на ній буде присутній і прем'єр-міністр³⁰⁹. Як далі наголошував Б. Мартос, він звернувся за порадою до міністра юстиції УНР А. Лівницького, який не просто радив провести зустріч із підсудним, але й висловив думку, *«що коли присуджений до смерти злочинець заявляє бажання розкрити якусь таємницю, то це його бажання має бути задоволене, хоч би навіть для цього довелося відкласти виконання присуду»*³¹⁰.

Проте, як свідчать документи слідчої справи П. Болбочана, ще 11 червня – наступного дня після суду й винесення вироку – Наказний отаман повідомив міністра юстиції УНР А. Лівницького про необхідність проведення додаткового розслідування справи П. Болбочана, оскільки, за його словами, під час судового засідання з'ясувалося, що *«в його злочинних подіях брали участь деякі цивільні особи»*. Посилаючись на те, що полковник засуджений до смертної кари, О. Осецький просив міністра допитати його негайно. У свою чергу А. Лівницький віддав розпорядження В. Лихопою – заступникові голови державної слідчої комісії, яка займалася розслідуванням повстання В. Оскілка – негайно допитати П. Болбочана, припускаючи можливий зв'язок між обома справами (Док. № 32). На час нових допитів П. Болбочана діяв наказ (у порозумінні з урядом) про тимчасове припинення вироку за підписом А. Макаренка, який у той час перебував у Чорному Острові (Док. № 39).

12 червня 1919 р. в Чорному Острові відбувся новий допит П. Болбочана, але вже як «свідка». Заслугує на увагу напис на протоколі: *«Згідно персональний пропозиції пана Міністра Юстиції»*. Поведінка та свідчення полковника на другому допиті різко відрізнялися від того, що відбувалося на судовому засіданні. Це вже була інша людина. Допитуваний «сипав» прізвищами, «пригадував» якісь деталі і загалом справляв

враження зламаної людини, яка слухняно виконує те, що вимагають від неї слідчі.

Важко уявити собі психічний стан людини, яка напередодні була засуджена до смертної кари. Чіпляючись за останню надію, П. Болбочан під час допиту наголошував, що весь час *«чекав приїзду Головного Отамана і йому одному хотів все розказати»*. Він давав свідчення про свої зустрічі з О. Андрієвським та С. Шеметом. Перший, за словами полковника, зокрема заявляв, що йому (П. Болбочану) слід *«повертатись до військової праці, а далі буде і політична праця»*. Під тиском слідчих допитуваний подав інформацію про зустрічі з членами УПСС та УДХП (О. Андрієвським, С. Афанасьєвим, Д. Симоновим, М. Білінським, О. Шаповалом та ін.) і не заперечував, що однією з тем їхніх бесід було питання державного перевороту. Очевидно, слідчий задавав полковнику цілеспрямовані питання, торкаючись конкретних осіб з числа діячів правих партій, оскільки П. Болбочан змушений був пригадувати, чи знає він того або іншого персонально. Так, зокрема, він висловив сумнів, чи був на одній з нарад інженер Ю. Коллард. *«За Коларда я знаю, що він самостійник, – зауважував підсудний, – але балачок я з ним не вів і тільки часто бачив його з Маєвським»* (Док. № 36).

Зупинившись більш детально на одній з нарад, яка відбулася в Станіславові вже після повстання В. Оскілка, П. Болбочан засвідчив, що тоді було вирішено *«всякими засобами добиватись, щоб я командував якою-небудь частиною, до якої всі ці люди, що були на нараді, могли б переїхати»*. На цьому ж такти зібранні, згідно з показаннями підсудного, С. Шемет нібито *«говорив про проект Державної наради і висловлювався за те, що як всі вони переїдуть до моєї військової частини, то тоді вони почнуть «діло»»*. При цьому допитуваний наголошував, що *«слово «переворот» не було сказано, але під ділом всі ми, що були на нараді, розуміли державний переворот»* (Док. № 36). П. Болбочан також розповідав, що при зустрічі з О. Андрієвським та С. Шеметом вони говорили *«про задуманий їми державний устрій і розказали мені, що Головним Отаманом буде генерал Греків, президентом Української республіки Петрушевич, або якийсь старий Чикаленко, кабінет міністрів буде чисто діловий і на чолі його стоятиме Сімонів»*. До нового складу кабінету, за його словами, повинні були увійти *«самостійники, народна партія, хлібороби-демократи і не виключалось, що в кабінеті будуть і соціал-демократи, але які по прізвищам, мені не казали»* (Док. № 36).

Під час допиту на прохання О. Осецького був присутній Б. Мартос. Коментуючи перебіг допиту, він зазначав, що П. Болбочан «нічого нового» не сказав, бо розвідка давно повідомила уряд про наради в Станіславові та прізвища тих, хто брав у них участь ³¹¹. Виникає думка, що при такій детальній обізнаності уряду проведення нового допиту П. Болбочана було необхідне лише для отримання підстав для порушення карної справи за фактом державної змови. Для цього й залучались і міністр юстиції А. Лівіцький, і слідчий надзвичайної комісії по розслідуванню повстання В. Оскілка – В. Лихопой. Останній з особливою ретельністю взявся за виконання справи.

У протоколі другого допиту П. Болбочана звертає на себе увагу його погана поінформованість про деякого із згаданих ним осіб, невідповідність деяких дат та фактів. Особливо впадають в око фатальні для полковника акценти на підготовці державного перевороту. Все це наводить на думку, що слідчий «підказував» допитуваному, про що й про кого він має говорити. Це підтверджують і висловлювання П. Певного – прокурора надзвичайного військового суду у справі П. Болбочана. У своєму листі до редакції тижневика «Ранок», якого надрукував зі скороченнями Б. Мартос у праці «Оскілко й Болбочан (спогади)», той деталізує перебіг подій у часі між вироком, який виніс суд 10 червня 1919 р., і його виконанням ³¹². Зокрема, П. Певний писав, що йому особисто було «ясним, що коріння виступу полк. Болбочана перебуває деінде». Звертаючи увагу на політичну незаангажованість підсудного, а також на те, що він взагалі не бачив суттєвої різниці між УПСР та УСДРП, вважаючи, що вони обидві «вносять хаос в життя», прокурор наголошував: «Через упертість підсудного під час слідства не можна було натрапити на слід» ³¹³.

Разом все це дає підстави стверджувати, що вирок над П. Болбочаном не було виконано одразу після суду не з тієї причини, яку називає Б. Мартос – особисті прохання П. Болбочана про помилування, – а через наміри урядових кіл вибити з нього свідчення про підготовку державного перевороту та імена діячів правої опозиції, які начебто були його нахненниками.

Вище цитоване міркування П. Певного ще раз підтверджує думку, наведену у працях С. Шемета й Я. Штендери, про те, що ніякої змови УПСР та УДХП у дійсності не було. Тому й П. Болбочан, як йому не «допомагали» слідчі, не зміг зробити зізнання про змову та намір правих сил учинити державний переворот ³¹⁴. На користь цього свідчать слова О. Андрієвського,

які наводить Я. Штендера: *«Певний вбивав у голови... те, що Болбочан хотів захопити владу і сісти на місце Петлюри. Що уряд і Мартос так думав – це ясно зі слів Мартоса, а Петро Певний цього не тайв – під чаркою у свого брата Аполлона в Кам'янці в присутності старшини Бібіка він про це говорив відверто»*. Далі О. Андрієвський наголошує, що хоч *«українці і ліві, і праві вважали Петлюру за слабовольного, безхарактерного, дрібночестюлюбного, мало освіченого»*, вони *«мирилися з тим, що сяк чи так у opinii мас він став вождем»* і бажали лише одного *«визволити його від впливів непевних елементів, вирвати його з рук соціалістичних фанатиків, дати йому на поміч добрих людей»*³¹⁵. Очевидно, ця думка О. Андрієвського найточніше показує наміри не лише його самого, а й П. Болбочана та всіх тих, кого урядові кола вважали провідниками державного перевороту.

Не чекаючи на результати додаткового слідства, 10–11 червня 1919 р. Наказний отаман запросив звіти тих командирів частин Дієвої армії УНР, що належали до партій, чиї діячі проходили у справі П. Болбочана. Одним із таких документів, надісланих на адресу В. Сальського, який також зберігається у слідчій справі полковника П. Болбочана, є рапорт кошового отамана Харківського Слобідського коша І. Кобзи – члена УДХП. У супровідному листі до рапорту, написаному начальником штабу Запорізької групи М. Воскобойніковим, зазначалось, що *«Головний отаман був зацікавлений роллю Отамана Кобзи в Болбочанівській авантурі»* (Док. № 34).

І. Кобза, відповідаючи на запит О. Осецького, виявляє повну непоінформованість у справі й заперечує будь-які прохання з боку прихильників П. Болбочана про надання його кошом військової підтримки. Він не відкидає того факту, що в той час, коли він *«прибув на цей фронт»*, до нього підходили деякі особи з проханням написати заяву про призначення Болбочана командувачем групи. *«На це я відповідав, – зазначає І. Кобза, – що Болбочан нужен був командуючим в Слободці–Бирзулі і ніякої заяви не підписав»*. Одночасно він зізнається, що ще раніше *«в Слободці–Бирзулі, коли ми дійсно перебували в анархії і без командування, представниками другої дивізії було запропоновано запровадити з Одеси Болбочана командуючим, на це я погодився і підписав листа, но Болбочана ми не бачили»* (Док. № 35).

Вочевидь, з провокаційною метою І. Кобзі було попередньо повідомлено, що полковник часто посилався на його ім'я, чого, до речі, не міститься в жодному з документів слідчої справи.

Натомість автор рапорту зазначав, що П. Болбочан цінував довіру до нього запорожців та при зустрічі повідомив отамана про своє призначення в Італію. І. Кобза заперечив свою участь у будь-якій «авантюрі», підтвердивши вірність політичному вибору – УДХП та бажання продовжувати військову службу в Армії УНР: *«Як громадський діяч, я не авантюрист і ніяких призначень не шукаю, а пішов працювати в тяжку годину з своєю рідною організацією»* (Док. № 35).

Розпочались арешти та допити осіб, прізвища яких згадувались під час судового слідства над П. Болбочаном.

12 червня 1919 р. начальником Кам'янець-Подільської міліції був заарештований член УПСС М. Білінський, колишній військовий міністр УНР в урядах В. Чехівського та С. Остапенка, та член УДХП журналіст М. Чудінов (Богун). Перший вважав *«свій арешт політичною помстою партії»*, до якої належав, про що й писав у листі до міністра юстиції УНР. Протримавши майже місяць у в'язниці, М. Білінського звільнили з-під арешту 9 липня 1919 р. за відсутністю фактів його причетності до політичного заколоту ³¹⁶.

12 червня 1919 р. у приватному помешканні члена Директорії О. Андрієвського було проведено обшук за наказом військового міністра Г. Сиротенка. Попереджений про можливість арешту, він деякий час переховувався у знайомих. Наступного дня після обшуку О. Андрієвський надсилає С. Петлюрі відкритого листа, в якому гостро критикує його дії та діяльність уряду Б. Мартоса. У цьому листі він наголошує, що за час урядування нового кабінету грубо порушуються права громадян, *«людей без суду і слідства хватають і держать»*, *«міністрам не демісію дають, а як злочинців замикають...»* Всі brutальні правопорушення, за словами дописувача, творяться *«іменем Головного Отамана»*, під його прикриттям діє *«чрезвичайка на чолі з Чеботарьовим, котра... творить розправу з неповинними людьми, хапаючи їх тільки за те, що вони сміють інакше думати, чим Правительство»* ³¹⁷. О. Андрієвський намагався вплинути на Головного отамана, щоб той припинив протизаконні дії спецслужб, які *«безневинно держали (заарештованих. – Авт.) по цілих місяцях, збиткувались над ними застрашуванням розстрілу, доводили їх до божевілля, але суда і слідства над ними не провадили»*. У своєму листі він переконує С. Петлюру, що не є ворогом України, а бажає розбудови держави з усіма атрибутами правопорядку і прохає змінити провід, покликавши до державного будівництва *«не студентів, не дітей, а людей досвіду, знання і розуму»* ³¹⁸. Цей лист

О. Андрієвського яскраво свідчить, що ближче оточення Головного отамана намагалося використати «справу Болбочана» для політичної розправи над правою опозицією.

Запорожці не залишилися байдужими до долі свого командира. Сотник С. Цап зазначає, що запорожці дізналися про судовий вирок, очевидно, не без участі голови надзвичайного військового суду А. Кліма. *«Запорізький корпус, – пише він у своїх спогадах, – а зокрема 7-ма Запорізька дивізія, довідавшись від бігунів сотника А. Кліма, захитався, хотів зніма-тися з фронту... і силою визволити свого любимого бувшого командира полковника П. Болбочана з пазурів марксистського правосуддя»*³¹⁹. Про настрої запорожців Головному отаману повідомив В. Сальський. Він же 11 червня 1919 р. за пропозицією, а швидше – з наказу, головного державного інспектора В. Кедровського зустрівся з полковниками Запорізької групи. Вони гостро критикували дії соціалістичного уряду, які призвели до катастрофічного стану в армії. За словами С. Цапа, який у своїй праці на основі свідчень старшин командирської сотні групи намагався відтворити перебіг подій під час зустрічі В. Сальського з полковниками, вони майже слово в слово повторили думку П. Болбочана про необхідність *«зміни соціалістичного уряду на діловий»*, а також висловились за необхідність надання новому кабінету диктаторських повноважень. Автор наводить слова Осмоловського – командира 7-ї Запорізької дивізії, що *«всі запорожці полковника Болбочана знають, дуже його люблять, поважають, а головне – довіряють»*. Він же зазначав, що постанова зборів запорожців *«не уповноважувала полковника Болбочана на якийсь переворот і він ніякого перевороту і не думав робити...»*. За словами С. Цапа, Осмоловський висловив загальну думку запорожців, що *«вони вірять Головному отаману, але не вірять його оточенню»*. Спробу ж перебрати у В. Сальського владу полковники вважали *«за приватну справу полковника Болбочана»*³²⁰.

Запорожці не втрачали надії бачити своїм командиром П. Болбочана і не приховували свого відвертого незадоволення діями уряду, якому вони не могли пробачити страшних поневірянь, що зазнав корпус після першого арешту полковника і в результаті бездарного керівництва О. Волоха. В. Сальський, за словами С. Цапа, вважав за необхідне звернутися до Головного отамана і повідомити його про настрої і ситуацію в групі. Командувач корпусу розраховував, що зустріч запорожців з С. Петлюрою, до якого вони ще не втратили довіри, може розрядити ситуацію³²¹. Ця зустріч відбулася 11 червня

1919 р., коли Головний отаман у супроводі охорони прибув на фронт і, як зазначає С. Цап, запевнив козаків, що *«присуду і вироку над Болбочаном ніколи не буде затверджено, що йому не впаде жодний волос з голови»*³²².

Свідчення С. Цапа підтверджуються командиром чорношличників П. Дяченком, який пригадував, що до Головного отамана, який перебував на фронті, невдовзі після другого арешту полковника прибула делегація від Запорізької групи з клопотанням не виконувати вирок суду. С. Петлюра особисто пообіцяв, *«що волос з голови полковника Болбочана не впаде і його арешт є тимчасовим»*. Все це Головний отаман, за словами командира полку Чорних шликів, підтвердив словом честі. П. Дяченко наголошував далі, що коли вони дізналися про розстріл, *«полк більше не вірив обіцянкам»*, а С. Петлюра до *«кінця війни втратив свою популярність у старшин і козаків полку»*³²³.

Не залишився осторонь трагедії П. Болбочана й колишній державний інспектор Запорізької групи військ М. Гавришко. 15 червня 1919 р. він надіслав до голови уряду Б. Мартоса копію постанови старшин цього з'єднання. Нам невідомо, де й коли вона була складена, так само невідомо, де в цей час перебував колишній державний інспектор М. Гавришко. Проте цей документ свідчить, що він докладав певних зусиль, щоб не допустити виконання смертного вироку П. Болбочану. Запорожці писали до уряду, що вони як *«дисципліноване військо проти уряду не йшло і не піде»*, що через *«персональні справи пролиття крові не бажали»*. *«Болбочана обвинувачують ніби-то у виступах проти уряду, – підкреслювали запорожці у своєму зверненні, – ні з його, ні з нашого боку цього не було.., а тому зазначаємо, що життя отамана Болбочана рахуємо під персональною відповідальністю членів уряду УНР... Отамана Болбочана ніхто не має права одірвати від нас, бо він є наш старий працівник, людина освічена і заплімованість його честі не доказана»*. Старшини просили вчинити над ними *«самий гострий контроль»*, але залишити П. Болбочана у війську – *«працю продовжувати він мусить і повинен»* (Док. № 37).

Проте республіканський уряд дотримувався іншої думки. 22 червня 1919 р. член Директорії А. Макаренко повідомив Наказного отамана, що 20 червня до нього звернулися голова Ради народних міністрів Б. Мартос та міністр юстиції А. Лівіцький з інформацією про те, що *«допит отамана Болбочана в справі виключного державного значіння нині вже*

закінчився», а також про те, що вони *«прохають одміни даного мною в свій час на ст. Чорний Острів, за відсутністю п. Головного Отамана, наказу про затримання виконання вироку суда відносно отамана Болбочана»*, що й було зроблено на їхнє клопотання (Док. № 39). Посилаючись на прохання міністрів, А. Макаренко у своєму листі підтверджував, що справа П. Болбочана надалі відтепер перебуватиме у цілковитій залежності від рішення Головного й Наказного отаманів, тобто виключно від військової влади.

Виконання вироку

Останнє прохання П. Болбочана до Наказного отамана О. Осецького сповнене відчаю та глибоких переживань. Як уже було сказано, навіть упереджений до полковника Б. Мартос наголошує на тому, що на допитах полковник не показав нічого нового, невідомого раніше уряду. Можна припустити, що П. Болбочан навіть не уявляв, яку саме інформацію (а він її не мав) чекали від нього судді та уряд з метою компрометації правих. Тому він розраховував на особисту зустріч з Головним отаманом або членом Директорії А. Макаренком, який своїм розпорядженням відклав виконання судового вироку. *«Прохаю Вас пане Отамане вислухайте мене, вислухайте всю правду, велику правду, – писав у своєму останньому проханні вже засуджений на страту полковник. – Я її можу повірити Вам, пану А. Г. Макаренку – члену Директорії і Головному отаманові. Вона буде мати велике значення»*. Однак замість себе О. Осецький уповноважив вислухати зізнання П. Болбочана голову уряду Б. Мартоса (Док. № 40).

Колишній голова ради міністрів, оповідаючи про прийняття остаточного рішення у справі П. Болбочана, фактично оминає увагою свою зустріч з полковником, що відбулася вже після 22 червня 1919 р., і зосереджується головним чином на роз'ясненні ситуації, хто ж мав затвердити вирок. На засіданні Ради міністрів 24 червня 1919 р.³²⁴, де, крім О. Осецького, був присутній начальник головної військово-судової управи С. Мошинський, члени уряду виявили свою стурбованість пролонгацією вирішення справи П. Болбочана. Вони насамперед цікавились, чи має Наказний отаман право відкласти винесення вироку. С. Мошинський, за словами Б. Мартоса, *«пояснив, що, хто призначив суд, той і затверджує присуд: може його і не затвердити або, затвердивши, зняти затвердження; мо-*

же також і відкласти виконання присуду з огляду на які-небудь нові дані, що виявилися б після затвердження, або з огляду на можливе помилування»³²⁵. Таким чином, питання покарання або помилування П. Болбочана у відповідності до тогочасного військового законодавства знаходилося в компетенції Наказного отамана О. Осецького.

Подаючи перебіг цього засідання, Б. Мартос зазначає, що декілька членів кабінету, особливо есери та есдек М. Шадлун, дорікали йому в тому, що він втручається не у свою справу, оскільки вона має виключно військовий характер. А коли він поставив питання, *«чи не знаходить Рада міністрів можливим звернутися до Головного отамана з пропозицією помилувати Болбочана»*, його підтримав тільки міністр юстиції А. Лівницький, який також зустрічався з підсудним. Всі інші, як зазначає Б. Мартос, його пропозицію *«категорично відкинули»*³²⁶. Далі голова уряду пише: *«Якщо не помиляюся, було прийнято резолюцію, в якій говорилося, що Рада Міністрів вважає справу Болбочана справою фронтовою і не знаходить можливим забирати в ній голос»*³²⁷. Він також наводить слова О. Осецького, який нібито заявив, що *«цю постанову Ради Міністрів розуміє так, що справа Болбочана належить виключно до його компетенції, і відповідно до цього буде далі її провадити»*³²⁸. Проте, як свідчить протокол того урядового засідання від 24 червня 1919 р., було заслухано лише інформацію Б. Мартоса у справі П. Болбочана, яка була прийнята до відома. Жодних вказівок чи особливої думки когось із членів Раді міністрів у протоколі не зазначено³²⁹. Отже, можна припустити, що Б. Мартос намагався скласти з себе відповідальність за розстріл П. Болбочана та перекласти її на військовий провід УНР. Таке припущення підтверджується згадкою голови уряду про те, що Головний отаман дорікав йому напередодні розстрілу П. Болбочана за безпідставну затримку виконання вироку. *«Я пояснив йому (С. Петлюрі. – Авт.), як стоїть справа, – зазначав Б. Мартос у спогадах, – і заявив, що не роблю на Осецького жодного натиску, але також не знаходжу, щоб була якась шкода з того, що виконання присуду відкладається, і навіть знаходжу можливим, щоб Директорія оголосила акт помилування»*. Після цих слів, як згадує Б. Мартос, Головний отаман ще гостріше дорікав йому, наголошуючи, що відкладення виконання вироку *«загрожує військовій дисципліні»* і т. п.³³⁰

Вельми цікавим і показовим є той факт, що Наказний отаман О. Осецький, вочевидь, намагаючись також зняти з себе

відповідальність за виконання вироку над П. Болбочаном, або з надією на помилування підсудного С. Петлюрою 26 червня 1919 р. надсилає до канцелярії Головного отамана листа, в якому прохає того остаточно визначитись із вирішенням долі П. Болбочана. *«Прохаю повідомити, чи не буде яких-небудь розпоряджень від п. Головного Отамана по справі Петра Болбочана, маючи на увазі два прохання Болбочана на ім'я п. Головного Отамана – наслідки яких мені невідомі»*, – зазначалось у листі О. Осецького. Тут-таки наголошувалось, що *«по одержанні відповіді, що таких розпоряджень не буде, ділу буде даний дальший хід»* (Док. № 41).

У той же день начальник канцелярії С. Петлюри повідомив О. Осецького, що прохання П. Болбочана на ім'я Головного отамана одержані, але відповіді не буде (Док. № 42). Цей лист фактично підтверджував, що С. Петлюра для себе вже давно вирішив долю підсудного.

Наказний отаман не забарився і віддав розпорядження, якого від нього давно чекали і Головний отаман, і члени уряду – всі ті, хто не міг простити П. Болбочану справедливих звинувачень у проведенні ними деструктивних кроків у внутрішній і зовнішній політиці, партійній короткозорості та ін., висловлених ще в січні 1919 р. *«Наказую негайно виконати вирок суду по ділу Петра Болбочана від 10 червня 1919 року, маючи на увазі, що два прохання Болбочана до п. Головного Отамана лишилися без відповіді»*, – таку резолюцію наклав Наказний отаман О. Осецький на листі начальника канцелярії С. Петлюри (Док. № 42).

Трагічно наївними у зв'язку з цим виглядають сподівання П. Болбочана на помилування. Відповіддю на критику з боку професійного військового і послідовного державника, який не належав до соціалістичного табору, стало покvapливе виконання несправедливого вироку.

Як свідчить супроводжувальний лист голови надзвичайного військового суду у справі П. Болбочана, коменданта Ставки осавула А. Кліма до акта, надісланого голові суду при штабі Дієвої армії УНР, куди була передана слідча справа, засудженого було розстріляно 28 червня 1919 р. о 22-й годині на станції Балин поблизу Кам'янця-Подільського (Док. № 43).

Існує чимало версій, як провів свої останні дні в ув'язненні та як був страчений полковник П. Болбочан. Деякі з них наводить у своїй книзі Я. Штендера.

Посилаючись на спогади М. Письменного – особистого ад'ютанта засудженого, – опубліковані в часописі «Ранок»

у 1954 р., він зазначає, що до складу штабової сотні, яка несла варту біля арештантського вагона П. Болбочана, входило чимало козаків 2-го Запорізького полку, які *«знали і просто обожнювали»* полковника. Запорожці мали від варті докладну інформацію про хід справи і навіть побачилися з арештованим. Як згадує М. Письменний, можливо, з метою психологічного тиску *«в часі перебування Болбочана в Балні, крім усіх інших тортур, його два рази водили на розстріл»*, *«викопували яму й ексекуційна чота стріляла в нього сліпими патронами (набоями без куль)»*³³¹.

Я. Штендера вважає, що вирок смерті П. Болбочану відкладався через присутність у районі знаходження заарештованого запорожців. І лише після того, *«коли запорожці пішли з боями на Київ і не було вже кого боятися, Рада Міністрів більшістю голосів постановила виконати присуд»*³³².

Сотник С. Цап згадує, що запорожці не втрачали надію на амністію П. Болбочана Головним отаманом. Під час таємних зустрічей з підсудним старшини пропонували полковнику *«силою зброї звільнити його від смерті»*. *«На нещастя, – пише автор спогадів, – відповідь була завжди таж сама, що він (П. Болбочан. – Авт.) її твердив ще в Кременчузі під час першого свого арешту... й 9.6.1919 р. в Проскурові: «...Не бажаю і не дозволю, щоб через мене розвалився фронт, пролилася даремно кров і прийшов кінець Україні»*³³³. С. Цап також називає прізвиська старшин, які активно намагалися врятувати П. Болбочана від страти. Особисті ад'ютанти полковника сотники М. Письменний та І. Корж, а також М'яловський, Піонтковський, Авраменко та П. Дяченко (командир чорношличників) мали намір зв'язатися з Січовими Стрільцями і спільно з ними захопити потяги, в яких розміщувався уряд та утримувати їх доти, доки не буде звільнений П. Болбочан. Але полковник категорично заборонив їм проведення цієї акції³³⁴.

Ще одну спробу визволити П. Болбочана запорожці намагалися здійснити, довідавшись про катування полковника. С. Цап пише, що П. Дяченко підготував ударну групу старшин, яка *«мала зробити напад на станцію Балні»*. До неї, крім чорношличників, належали сотні полків ім. С. Наливайка та І. Мазепи. Проте без згоди самого П. Болбочана вони все ж таки не наважились на цей крок. За версією С. Цапа, під час таємної зустрічі напередодні розстрілу полковник Зельницький (командир полку ім. С. Наливайка), сотники М. Письменний та Лучина побачили, наскільки сильно психічно та фізично був зламаний засуджений. *«Стан, в якому вже перебував полковник*

*Болбочан, – зазначає автор, – примусив припинити вже справу його визволення з «в'язниці на колесах», бо ж це не принесло б жодної користі... – полковник Болбочан вже був мертвий духовно і фізично, він був скалічений на душі й тілі»*³³⁵.

Старшина Запорізького корпусу Г. Рогозний у своїй статті «До тайни вбивства полковника Генштабу Ю. В. Отмарштайна» наводить рядки з листа В. Матвійціва, які проливають додаткове світло на спроби врятування П. Болбочана перед розстрілом. Автор листа, зокрема, зазначав, що арештованого охороняла польова варта штабу Дієвої армії під командуванням сотника Городиського з Тернополя. *«Ми обидва, – згадував В. Матвійців, – старалися підготувати втечу Болбочана, в ту справу був втаємничений сотник Клим»*. Проте начальник контррозвідки М. Чеботарів, передбачивши таку можливість, напередодні розстрілу П. Болбочана замінив вартових своїми людьми³³⁶.

Січові Стрільці з свого боку також намагалися не допустити виконання вироку над П. Болбочаном. Є. Коновалець клопотався перед прем'єр-міністром про його скасування і проведення більш ретельного слідства в цій справі. *«Я був і є тієї думки, – писав він пізніше у своїй праці «Причинки до історії української революції», – що навіть коли треба було присудити отамана Болбочана на розстріл, то після суду треба було помилувати його, взявши до уваги раніші його заслуги для УНР»*³³⁷.

Це не була поодиноким позиція серед професійних військовиків-галичан. О. Назарук у своєму записнику ретельно занотував перебіг наради старшин Січових Стрільців з начальником штабу Дієвої армії УНР А. Мельником від 20 червня 1919 р., на якій серед інших питань обговорювалась і справа П. Болбочана. А. Мельник висловлювався проти розстрілу, вважаючи, що він може серйозно зашкодити боєздатності Запорізького корпусу. За його словами, козаки та старшини цього підрозділу через брутальне й несправедливе поводження з П. Болбочаном втратили свої симпатії до проводу Дієвої армії. При цьому було констатовано, що після того, як *«отаман Коновалець заявився проти розстрілу Болбочана»*, це стало однією з причин *«неохоти до Січових Стрільців»*³³⁸.

Згодом на еміграції набули розголосу спогади І. Вислоцького – колишнього старшини Січових Стрільців та співробітника військової спецслужби Української Галицької Армії, – які підтвердили намір галичан звільнити командира запорожців. І. Вислоцький одержав доручення від полковника Є. Коновальця *«віднайти „польовий суд“, що судив полковника*

Петра Болбочана, роззброїти сторожу, а полковника Болбочана разом зі „суддями“ і судовими актами доставити до команди корпусу С. С.». На випадок, якщо ця акція зазнає поразки, І. Вислоцький мав «податися за річку Збруч до УГА». Проте, він прибув на ст. Балин вже після страти засудженого. Оскільки прокурор, за його словами, втік до денікінців, він заарештував лише одного суддю, якого передав разом із матеріалами суду до штабу Начальної команди УГА ³³⁹.

Інформація старшини Січових Стрільців про катування, які застосовувалися до засудженого в ході слідства, набула особливої ваги. Б. Мартос, зокрема, заперечує свідчення І. Вислоцького про тортури, яким був підданий П. Болбочан ³⁴⁰. Детальну розповідь цього старшини УГА на зібранні членів української громади в Подєбрадах подає С. Цап. І. Вислоцький повідомив, що після того, як він прибув на ст. Балин і дізнався про страту П. Болбочана, він наказав розкопати могилу, аби засвідчити документально, що перед розстрілом підсудного катували. З цією метою було зроблено декілька фотографій з тіла страченого ³⁴¹.

Я. Штендера, аналізуючи джерела, в яких висвітлюються останні хвилини життя П. Болбочана, приходять до висновку, що навіть смерть полковника «лишилась контраверсійним моментом» ³⁴².

Однак кулі, які принесли спокій душі полковника, не поставили крапку в його слідчій справі.

Продовження слідства

Розстріл П. Болбочана не припинив слідство у справі спроби військового перевороту, яка нібито мала місце. Навіть більше – воно набрало нових обертів. 5 липня 1919 р. голова Директорії С. Петлюра затвердив закон про покладення на державну слідчу комісію, створену з приводу розслідування «подій повстання 29 квітня 1919 р.», нового завдання – розслідування справи полковника П. Болбочана (Док. № 44). Продовження слідства свідчило, що представники влади були незадоволені відсутністю доказів державної зради та суттєвих свідчень проти осіб, яких вони звинувачували.

Перше засідання з цього питання комісія провела 12 липня 1919 року в Кам'янці-Подільському під головуванням П. Христюка. До її складу входили також В. Лихопой та О. Чехович і секретар комісії – Я. Кривицький (Док. № 45).

Отже, Директорія та уряд ототожнювали дії полковника П. Болбочана з повстанням В. Оскілка 29 квітня 1919 р., хоча в перших не було конкретного протидержавного змісту.

Насамперед увагу комісії привернули один з активних діячів УПСС М. Білінський та член УДХП М. Чудінов (Богун), які в момент видання закону про нові повноваження державної слідчої комісії під керівництвом П. Христюка ще перебували в Кам'янець-Подільській в'язниці. Інші підозрювані були недосяжними для слідчих дій. Однак перший департамент Міністерства юстиції надіслав комісії повідомлення про звільнення обох заарештованих та повідомив, що М. Чудінов (Богун) уже на свободі, а щодо М. Білінського, то 9 липня 1919 р. було представлено клопотання прокуророві Кам'янець-Подільського окружного суду (Док. № 46) про його звільнення. Вина обох у справі підготовки державного замаху не була доведена. Вони настійливо писали заяви до правоохоронних установ про свою непричетність до справи, а М. Білінський на знак протесту проти безпідставних звинувачень оголосив голодування³⁴³. Зрештою, він був також звільнений. Як свідчить С. Цап, М. Білінський одержав від Головного отамана роз'яснення, що арешт був *«міжпартійним непорозумінням»*. Саме тому він категорично відмовився від чергового підвищення у ранзі, яке йому було запропоноване майже одночасно із звільненням з в'язниці³⁴⁴. Іронією долі можна вважати той факт, що цей талановитий військовий, після звинувачень у справі П. Болбочана та місячного перебування у в'язниці, у 1920–1921 рр. очолював Міністерство внутрішніх справ УНР.

Провівши низку допитів у пошуках підозрюваних у державному замаху, слідчі так і не добули будь-яких нових фактів або переконливих доказів щодо учасників замаху. Про безперспективність слідчих дій засвідчив, зокрема, допит 14 серпня 1919 р. військовим слідчим штабного суду Ложкіним колишнього військового міністра УНР часів Центральної ради О. Жуковського (Док. № 48). Ложкін мав необмежені права для проведення слідства в Проскуріві, Вінниці, Кам'янці-Подільському – всюди, де він вважав за необхідне, для цього йому було дозволено безперешкодно *«пересуватися всіми по-тягами та паротягами»*³⁴⁵.

Під час допиту О. Жуковського Ложкін насамперед виявив зацікавлення діяльністю українських монархічних гуртків Б. Бутенка (міністра шляхів сполучення Української Держави). Слідчий не виключав можливих контактів Б. Бутенка

з П. Болбочаном, намагаючись довести, що останній діяв під впливом гетьманських сил з-за кордону. Однак О. Жуковському, який хоча й перебував незадовго до того за кордоном як військовий інспектор, не було нічого відомо про діяльність гетьманців, ні тим більше про їхні контакти з П. Болбочаном*.

Не знайшовши нових свідків, слідча комісія розпочала допитувати деяких учасників подій 7–10 червня 1919 р. вдруге. Так, 27 серпня Ложкін провів повторний допит командувача Запорізької групи полковника В. Сальського (Док. № 54). Його нові свідчення мало чим відрізнялися від показань на судовому засіданні 10 червня, проте слід відзначити, що у них вже було більше суб'єктивізму й упередженості в оцінці державного інспектора М. Гавришка та намірів полковника П. Болбочана. На допиті у Ложкіна В. Сальський сказав, що 9 червня 1919 р. у розмові з Головним отаманом звернув його увагу *«на можливість заколоту і просив вирішити справу так, щоб цього заколоту уникнути»*. Разом з тим, з його розповіді стає очевидно, що П. Болбочан не лише не вступив у права командувача Запорізької групи, що могло розглядатися як поодинокий протиправний акт, а згодився чекати рішення Головного отамана. Весь той день В. Сальський без перешкод виконував свої обов'язки командувача: продовжував *«давати розпорядження, підписувати папери і давати накази»*. Під час допиту В. Сальський неодноразово підкреслював, що нібито чув від козаків-запорожців, що їм нічого не було відомо про наміри старшин підтримати П. Болбочана. Він також називав прізвища та давав характеристику командирам полків 7-ї Запорізької дивізії, яка брала участь в акції (Док. № 54).

Військовий слідчий Ложкін мав намір допитати полковників – командирів частин Запорізької групи, які підписали прохання до М. Гавришка про призначення П. Болбочана командувачем групи, – та старшин, що брали участь в арешті полковника, відвідавши їх просто на бойових позиціях³⁴⁶. Однак проти цього рішуче висловився головний державний інспектор В. Кедровський. 20 серпня 1919 р. він надіслав до державної слідчої комісії листа, в якому наголошував, що *«по обставинам бойовим і політичним»* вважає неможливим допитувати зараз цих старшин (Док. № 49). У той же день В. Кедровський

---

* Принагідно зазначимо, що активна гетьманська акція розпочалася лише навесні 1920 р., коли консервативні сили українського суспільно-політичного руху повністю розчарувалися у діях республіканського табору і втратили надію знайти з ним порозуміння.

під час допиту подав військовому слідчому Ложкіну деякі факти щодо державного інспектора М. Гавришка, однак вони стосувалися лише політичних поглядів останнього та особистих вражень допитуваного про зустрічі з ним у період Центральної ради (Док. № 50).

Невдоволений наслідками розслідування справ В. Оскілка та П. Болбочана, республіканський уряд у серпні 1919 р. намагається знайти докази підготовки державного перевороту представниками правих партій за допомогою вже більш радикальних методів. Так, з наказу міністра внутрішніх справ І. Мазепи був проведений обшук у приміщенні Українського університету в Кам'янці-Подільському, де збиралася невелика група членів УПСС та УДХП (О. Андрієвський, М. Білінський, І. Кобза, І. Липа та ін). Як засвідчував ректор університету І. Огієнко, названі особи *«тільки випадково не помандрували тоді до української в'язниці»*³⁴⁷.

На допомогу військовому слідчому Ложкіну державною слідчою комісією П. Христюка були відряджені ще двоє фахівців – Бразоль та І. Мещерський. Вони також ретельно збирали найдрібніші факти та допитували свідків, намагаючись виявити нове коло осіб, які спілкувались із П. Болбочаном та С. Шеметом у Проскуріві наприкінці травня – на початку червня 1919 р. (Док. № 51–53). Слідчі вивчали нові документи, що залучались до справи (Док. № 55), проте жодних доказів так і не вдалося знайти. Після огляду слідчої справи П. Болбочана та ретельного вивчення всіх документів 14–16 вересня 1919 р. знову продовжилися допити попередніх свідків та спроби допитати тих, хто перебував на фронті, зокрема, знову ж таки М. Білінського (Док. № 56) та М. Чудінова (Док. № 58).

Проте, не домігшись у листопаді 1919 р. якихось нових зрушень у справі, державна слідча комісія, утворена на підставі законів Директорії від 30 квітня та 5 липня 1919 р. для розслідування повстання В. Оскілка та «виступу» П. Болбочана, все ж ухвалила постанову (Док. № 59). Цей документ обмежується переліком фактів і позбавлений будь-яких додаткових узагальнень та висновків, крім тих, що вже були зроблені надзвичайним військовим судом 10 червня 1919 р. Крім того, дуже помітно, що подані у ньому факти майже повністю сходяться зі змістом свідчень командувача Запорізької групи В. Сальського (Док. № 54), а також підсудного та свідків на судовому засіданні 10 червня 1919 р. (Док. № 28). Постанова не носить характеру завершеного документа: друга частина,

у якій мають міститися головні звинувачення на адресу П. Болбочана та висновок комісії, фактично відсутня.

Отже, після майже піврічної праці державній слідчій комісії під керівництвом П. Христюка так і не вдалося знайти нових доказів на підтвердження висунутих проти П. Болбочана звинувачень у державній зраді. Те ж саме стосується і звинувачень проти вже згаданих представників правих сил, які нібито готували заколот разом з П. Болбочаном та сприяли його проведенню. Варто звернути увагу на слова П. Болбочана, звернені до А. Певного й наведені у постанові комісії П. Христюка: «...Юридично не вступив в командування групою, але фактично... і з цим Головний отаман повинен считатися» (Док. № 59). Ця теза відбиває лише наміри полковника очолити групу та намагання звернути увагу С. Петлюри на невтішну ситуацію в Запорізькій групі, яка склалася в ній внаслідок діяльності отамана О. Волоха.

Аналізуючи діяльність державної слідчої комісії у справі П. Болбочана, слід зазначити, що зібрані нею документи не містять переконливих аргументів для звинувачення П. Болбочана у спробі державного перевороту. Роз'яснюючи урядову позицію щодо «акції» полковника, Б. Мартос у своїй праці називає п'ять причин такого страшного покарання: 1) «невиконання наказу вищого командування і Директорії про від'їзд до Італії для вивозу відтіля наших полонених»; 2) «легковажний послух незаконному наказу Гавришка, якому Болбочан не підлягав»; 3) «незаконне захоплення влади в Запорізькій Групі та ще в умовах бойових дій»; 4) «непослух головному державному інспекторові В. Кедровському, якому Болбочан підлягав»; 5) «спроба перевороту в умовах військового часу»³⁴⁸.

Безпідставність цих закидів уже доведено. Однак іще раз наголосимо на суперечностях, яких припускається голова тодішнього республіканського уряду, намагаючись уникнути відповідальності за несправедливе покарання П. Болбочана.

Щодо «невиконання наказу» виїхати до Італії для формування частин з українських військовополонених, то заради справедливості слід констатувати: цього не бажала й сама Рада міністрів, очолювана Б. Мартосом, і навіть звернулася до С. Петлюри з проханням не надавати П. Болбочанові таких повноважень. Цілком очевидно, що відрядженням до Італії П. Болбочан фактично був амністований. І хоча командувачем запорожців був призначений В. Сальський, він міг бути замінений на цій посаді державним інспектором, який

не мав обмежень у переміщеннях підпорядкованих йому командирів. Більш того, М. Гавришко про призначення П. Болбочана одразу повідомив Головного отамана, як того й вимагало «Положення про Державний інспекторат».

Крім того, пункти: 3) *«незаконне захоплення влади в Запорізькій Групі та ще в умовах бойових дій»* та 5) *«спроба перевероту в умовах військового часу»*, на нашу думку, не були документально підтверджені, що зрештою й показало слідство державної комісії П. Христюка. Як свідчив під час додаткового слідства командувач Запорізької групи В. Сальський, він продовжував керувати діями частин групи, мав доступ до засобів зв'язку та спілкування з підлеглими йому частинами. Його заява фактично суперечить твердженню, що командування в групі було захоплене П. Болбочаном, оскільки всі функції керування як самою групою, так і її діями в бойовій обстановці залишалися в руках призначеного Головним отаманом командувача.

Неабиякий інтерес у контексті справи П. Болбочана становить доля державного інспектора Запорізької групи військ М. Гавришка. 20 вересня 1919 р. на запит державної слідчої комісії з апарату головного державного інспектора В. Кедровського була дана відповідь, що за його наказом М. Гавришко усунутий з *«посади ще в червні місяці і відомостей, де зараз він знаходиться»*, державний інспекторат не має (Док. № 57). Після цієї відповіді слідча комісія фактично припинила пошуки опального інспектора.

Дещо несподівано – 28 травня 1920 р. – М. Гавришко звернувся до Ради міністрів УНР із рапортом. Цей документ проливає додаткове світло на звинувачення, висунуті урядом проти нього. *«Мені було приписано замір на реставрування Гетьманщини та інше, не вважаючи на те, що ще з першого дня обібрання гетьмана Скоропадського, передбачаючи з цього наслідки, я не погодився»* (Док. № 62). Розкриваючи мотиви, якими він керувався, призначаючи П. Болбочана командувачем групи, М. Гавришко пояснював, що *«не міг спокійно дивитись на ті важкі події, які переживала наша Вітчизна при гнилім заплілю та відсутності належного бойового керування»*. За його словами, це *«створювало атмосферу сприяючу остаточному руйнуванню української армії і держави»*. Саме з метою ліквідувати таке становище ним і був знову призначений командиром запорожців полковник П. Болбочан. М. Гавришко підкреслював, що, як військовий, він був далеким від того, *«щоби позволити собі втручатись в політику щодо праці або програму уряду, а тому лише дбав про свою працю, яка-би чесно проводилась»*

у межах його компетенції». Говорячи про тяжку ситуацію, яка склалась у Запорізькому корпусі після призначення командувачем отамана О. Волоха, М. Гавришко викриває руйнівну роль останнього. Навіть більше: він наводить переконливі докази, що той мав намір заарештувати членів Директорії та особисто С. Петлюру (Док. № 62).

Як можна зрозуміти з тексту рапорту М. Гавришка, він активно виступав проти втручання партійних лідерів у військове керівництво і намагався зберегти Запорізьку групу від впливів партійних провідників есерівського напрямку, які мали значний авторитет в апараті державної інспектури армії УНР. *«Стало цілком зрозумілим, що інспектура такого напрямку донищить армію, – наголошує він, – і я примушений був прийняти на себе новий удар Волохівщини, щоб і надалі охоронити корпус від розвалу, а тому на прохання командного складу Запорожців, я згодився на інспектора військ, надаю право кожному начальникові дивізії підбирати собі інспектора, щоби праця провадилась в згоді; в полки та окремі частини інспекторів не призначаю, бо інспектура во всій своїй красі зразу зруйнувала би міць армії, яка в той час ще була»* (Док. № 62).

Нагадуючи членам уряду про ситуацію, що склалася після призначення ним П. Болбочана командувачем Запорізької групи, М. Гавришко зазначає, що *«по російським законам (бо про це вказівок в українській владі не було), коли начальник військової частини підпадав під слідство, то посада рахується за ним і по оправданню його він приступає до виконання обов'язків попередньої служби»*. Це положення, яке не було унормовано у військовому статуті Дієвої армії УНР, М. Гавришком трактується, на наш погляд цілком логічно, оскільки всі прогалини в українському військовому законодавстві автоматично заповнювалися законами Російської імперії. При цьому він звертає увагу, що політичний характер відозв уряду про зраду командного складу Армії УНР *«лише віднімає повагу»*, а розклад запілля та невідповідне керування військами з центру *«давало армії цілу низку неуспіхів, що ще більше підривало довір'я до бойового старшинства»* (Док. № 62).

Поряд з такими поясненнями, М. Гавришко вказує й на особисту ворожість Наказного отамана О. Осецького до П. Болбочана за критику останнім його рішень. Засуджуючи дії уряду Б. Мартоса, який санкціонував розстріл полковника, та шельмування своїх політичних супротивників, колишній державний інспектор наголошує, що *«диктатура соціалістичного кабінету знищила всяку волю вільного слова і на*

зразок совдепії засудила чимало громадян на бездіяльність». Гіркі слова та звинувачення, сказані М. Гавришком на адресу міністрів кабінету Б. Мартоса та Наказного отамана О. Осецького, доповнювались констатацією, що останній віддав наказ розстріляти П. Болбочана фактично без усякого повноправного і справедливого суду (Док. № 62).

Своїм рапортом, написаним 28 травня 1920 р. одразу після звістки про демісію уряду І. Мазепи (25 травня 1920 р.), М. Гавришко розраховував на амністію від нового уряду В. Прокоповича, в якому більшість була за поміркованими українськими партіями – УПСФ і УНРП – та позапартійними. Він навіть безпосередньо прибув з фронту до Вінниці, де в той час перебували державні установи УНР. «...Сим звертаюся до Високого Правительства УНР з проханням розглянути мою попередню діяльність, яка мала своїм завданням боротьбу з нечесним елементом армії», – наголошує колишній державний інспектор у своєму рапорті (Док. № 62). Можна припустити, що саме після подання цього рапорту уряду УНР М. Гавришко був призначений до складу верифікаційної комісії по перевірці військових рангів старшин, які були відновлені в українській армії урядом Директорії³⁴⁹.

В історичних дослідженнях майже не знайшла свого відображення подальша доля полковника М. Гавришка. І. Мазепа першим у своїй праці «Україна в огні й бурі революції» подав неперевірений факт про те, що державний інспектор начебто був разом з П. Болбочаном заарештований і транспортований до Чорного Острова, але по дорозі втік і, за словами автора, з'явився знову під час процесу над убивцею С. Петлюри як свідок з боку С. Шварцбарта в товаристві більшовицьких агентів³⁵⁰. А полковник В. Сальський заявив на допиті військового слідчому Ложкіну, що М. Гавришко, «збравши казенний екіпаж та коні», нібито втік ще до арешту (Док. № 54).

Проте ці факти не відповідають дійсності. Державний інспектор «втік» не до більшовиків, а до рідної частини – 1-ї Запорізької стрілецької бригади. 23–24 серпня 1920 р., як пише сотник С. Цап, під час ліквідації більшовицького прориву на лінії Городенка–Бучач–Олеша–Ковалівка відбулася зустріч М. Гавришка з С. Петлюрою, який інспектував цей відтинок фронту. Автор зазначає, що Головний отаман дуже здивувався, побачивши полковника і дізнавшись, що той тимчасово виконував обов'язки командира 1-ї Запорізької стрілецької бригади і весь час, поки його розшукували військові слідчі, брав активну участь у боях з більшовицькими частинами³⁵¹.

Отже, в ході другого слідства також не були виявлені нові учасники підготовки «акції» й не було доведено провину всіх осіб, які згадувалися у матеріалах першого (С. Шемета, О. Андрієвського, М. Білінського, М. Чудінова, Д. Симонова та ін.), і вони залишились на свободі. Принагідно зазначимо, що С. Шемет входив у 1920–1921 рр. до Всеукраїнської ради Республіки – представницького органу УНР. На його засіданні у травні 1921 р. в Тарнові представниками УПСС було порушено питання про політичну реабілітацію та виправдання В. Оскілка та П. Болбочана. Один із лідерів УСДРП, близький до С. Петлюри П. Феденко, під час обговорення закону про амністію зауважив стосовно цих двох військових, що це не політичні злочини, а *«переступи проти військової дисципліни»*³⁵². І якщо таке формулювання ще можна було б застосувати до дій В. Оскілка, то навряд чи це можливо щодо П. Болбочана, бо видається малоімовірною аналогія між цими двома подіями.

Це змушені були визнати навіть представники тих соціалістичних партій, які в 1919 р. стояли на чолі УНР. Одним з наслідків боротьби українських соціалістів проти поміркованих державницьких сил можна вважати страту полковника П. Болбочана, який став жертвою політичних інтриг і наклепницької кампанії. Після невдалої спроби державного перевороту під проводом отамана В. Оскілка уряд УНР, вбачаючи в особі П. Болбочана (який мав реальний авторитет у військових колах) потенційного претендента на «диктатора», вирішив «запобігти» можливій «спробі» нового перевороту. Розстріл П. Болбочана значною мірою послабив довіру українських військових старшин до Директорії та спричинився до подальшого загострення стосунків між правими та лівими силами в українському національно-визвольному русі.

З дистанції часу один з лідерів українських самостійників О. Макаренко писав у своєму листі до М. Шаповала 15 червня 1922 р.: *«Весь час української революції український державний корабель брів «без руля і без вітрил» по морю хаоса з сильним креном вліво і з щочасною небезпекою перекинутись»*. Підсумовуючи наслідки домінування лівих сил, він зазначав, що по можливості *«старався гнути його (державний корабель. – Авт.) вправо, аби він став просто і для цілі підбирав відповідних людей»*. Наслідком дискусії в середовищі політичних лідерів, хто з них *«є справжній соціаліст»*, за його словами, стало те, що *«маючи здобутки революції, сидимо у розбитого корита і Україна вмирає з голоду»*³⁵³.

Відлуння справи П. Болбочана

«Страшну вістку про розстріл П. Болбочана запорожці отримали на фронті, – згадував С. Цап. – Вони не хотіли цього повірити, тим більше, що ...Болбочан втратив розум» ³⁴¹. Вже 6 липня 1919 р., за його словами, В. Сальському була передана довжелезна заява, яку підписали старшини, підстаршини та козаки різних частин Запорізької групи з вимогою *«про негайну ревізію процесу над страченим Болбочаном», «припинити терор груп і осіб, що не належать до лівих соцпартій»,* віддати під суд міністрів і *«всіх осіб, що спричинилися до мордування й ганебного замучення Болбочана»* ³⁵⁵.

В. Сальський, через якого вимога була передана урядові, наступного дня скликав командирів частин Запорізької групи і, за версією С. Цапа, визнав рацію їхньої заяви, *«однак підкреслював, що «вояки, не дивлячись на всі жертви й утиски мають виконувати наказ своїх зверхників»* і запевнив, що телеграфічно повідомив про все уряд ³⁵⁶. Після цих подій, як стверджує С. Цап, за запорожцями, які тривалий час *«мали у свіжій пам'яті розстріл полковника Болбочана та не могли того забути»*, невпинно стежило око М. Чеботаріва – начальника республіканської контррозвідки ³⁵⁷.

Проте не лише військові так гостро відгукнулися на трагедію. Вона опинилася в центрі уваги політичних діячів послідовного державницького напрямку.

Розстріл П. Болбочана засуджував В. Липинський. Саме факт страти полковника став причиною його добровільної відставки з посади посла УНР в Австрії. Перший лист В. Липинського (з проханням про відставку) на адресу міністра закордонних справ УНР В. Темницького датований 26 липня 1919 р., другий – міністру закордонних справ УНР А. Ливицькому – 16 жовтня 1919 р. У першому листі, написаному під безпосереднім враженням події, В. Липинський з властивою йому емоційністю констатує: факт розстрілу П. Болбочана свідчить, що уряд УНР *«став виразно на шлях партійного терору»*. У листі від 16 жовтня 1919 р., написаному вже через деякий часовий проміжок, учений більш детально аналізує внутрішню політику Директорії та її уряду, а також події, які призвели до розстрілу П. Болбочана. Сам факт розправи над полковником він називає *«тільки вище виднішим полум'ям того процесу самоспалення, в якому згорає наша хата»* (Док. № 60).

В. Липинський заперечує, що розстріл П. Болбочана

є «дрібний епізод» в історії УНР, вважаючи полковника «одним з найвидатніших представників тих українців, котрі хоч пристали до національної роботи допіру в часах революції, але пристали щиро з всею душею». На його думку, розстріл П. Болбочана за «намір перевороту, організованого самостійниками та хліборобами-демократами», «розкриває найстрашнішу язву... національного організму, яка починає ятритись все більше і більше на тлі знов таки класової політики і партійної нетерпимости Уряду – язву національного розкладу і рецидиву споконвічної нашої національної дезерції» (Док. № 60).

Безглуздість розстрілу П. Болбочана, на думку вченого, проявилася і в подальших діях проти інших «організаторів» перевороту – самостійників та хліборобів-державників, які так і не були притягнуті до суду, оскільки для цього не було підстав. В. Липинський цілком слушно ставить запитання А. Лівницькому: чому після розстрілу П. Болбочана за «спробу перевороту» його (В. Липинського), члена Головної управи УДХП, було запрошено «від імені уряду прибути для участі в розв'язанні важливих державних питань?» (Док. № 60).

На думку В. Липинського, необхідно було призначити ревізію процесу, проведеного над П. Болбочаном, і реабілітувати його чесне ім'я, а також українські політичні партії і групи, які були звинувачені у «зраді». Тільки тоді, вважав він, «буде знайдений, може, той міжкласовий компроміс, та середня національна, державно-творча лінія», яка забезпечить успіх боротьби України за незалежність (Док. № 60).

Принагідно слід зазначити, що В. Липинський, на противагу більшості політичних діячів доби УНР, відрізнявся надзвичайно скрупульозним дотриманням вимог закону й повсякчасно підкреслював необхідність поваги до державної влади в Україні. Як відомо, він був призначений на посаду посла Української Держави в Австро-Угорщині. Після антигетьманського повстання Директорії, яке В. Липинський вважав трагічною помилкою української політики, він продовжував залишатися дипломатичним представником УНР в Австрії, докладаючи чимало зусиль для міжнародного визнання нової державної влади. Принцип підтримки законної української влади, хоча вона й не відповідала його політичним поглядам, не був порушений В. Липинським і в той момент. З цього приводу він писав у автобіографії: «Не погоджуючись з політикою українського республіканського уряду, (при якому він остався на своїм становищі, зазначивши, що він робить це, не

мінючи своїх гетьмансько-монархічних поглядів, бажаючи до-помоги зберегти рештки української державности і тому, що гетьман звільнив державних урядовців і офіцерів від складеної йому присяги) Вячеслав Липинський подався до демісії в черв-ні 1919 р. і від того часу перебуває на еміграції в Австрії»³⁵⁸.

Офіційну відмову В. Липинського від посади дипломатич-ного представника УНР в Австрії та листи до уряду з приводу розстрілу полковника П. Болбочана український уряд нама-гався представити як внутрішні негаразди в дипломатичному корпусі УНР за кордоном. Демісія В. Липинського та його про-тест проти репресій республіканського уряду щодо держав-ницьки налаштованих діячів не залишились поза увагою зару-біжної преси. В комунікаті, відправленому В. Липинським до Українського пресового бюро у Відні та редакції суспільно-політичного тижневика «Воля», який видавався у Відні В. Піс-нячевським, говорилося: «В польських газетах появилась зві-стка з Праги, що посол У.Н.Р. у Відні п. В. Липинський усту-пив з приводу різниці в поглядах на закордонну українську політику між ним і гр. Михайлом Тишкевичем, теперішнім головою Паризької місії». Далі, підкреслюючи, що «польська преса, як звичайно, намагається в той спосіб ширити бала-мутство в українських справах», В. Липинський просив тиж-невик спростувати неправдиву інформацію та написати, що причиною його відставки стало неприйняття ним «внутріш-ньої політики Уряду У.Н.Р., а зокрема... розстріл отамана Болбочана»³⁵⁹. Однак замість комунікату тижневиком «Воля» була незабаром подана коротка інформація: «В зв'язку з поді-ями на Україні подався до демісії український посол у Відні В. Липинський»³⁶⁰.

У приватному листі до М. Василька – тодішнього голови українського дипломатичного представництва у Швейцарії та Німеччині – В. Липинський 2 грудня 1919 р. писав, що не міг «нести навіть тієї часті відповідальности, яка на мене, як на виконавця волі того уряду, спадала». Щодо своєї позиції з приводу розстрілу П. Болбочана, а також можливих наслід-ків негативного ставлення до представників правих партій і їхньої державницької позиції В. Липинський далі зазначав у тому ж листі, що розстріл «одного з найкращих наших ота-манів, і тим відтручення всіх поміркованих, державних еле-ментів, абсолютно безпринципне і позбавлене логіки кокету-вання з Польщею і тим зміцнювання на Україні наших мо-сквофілів – се такі речі, які мусять сучасну політику, на мою думку, довести до краху»³⁶¹.

Документи, які переконливо ілюструють стосунки між полковником та урядом УНР і проливають світло на кампанію компрометації П. Болбочана, а згодом і його страту, публікує С. Шемет. Він, як безпосередній учасник подій, спростовує більшість фактів і звинувачень, інкримінованих полковнику. С. Шемет підкреслює, що уряд УНР і особисто Головний отаман С. Петлюра мали чимало можливостей, аби задовольнити прохання П. Болбочана про відставку чи відрядити його в розпорядження ЗУНР (на прохання галицького уряду) тощо. Однак обраний ними шлях дискредитації імені П. Болбочана як командира у Запорізькому корпусі, а згодом і його страта показали безсилість республіканського уряду та його залежність від перебігу міжпартійної боротьби.

Віктор Андрієвський, аналізуючи страту П. Болбочана, писав у своїх спогадах, що вона лишилася на все життя *«не тільки сумним і трагічним епізодом в нашій історії, але ще і яскравим причинком до характеристики нашої убогої т. зв. «демократії»»*³⁶². Роблячи закид соціалістичним лідерам УНР у тому, що вони боялися перевороту, В. Андрієвський зауважує, що республіканські провідники *«дуже боялися Хліборобів-Демократів, або іншими словами «куркулів»... і приходу до влади статечного хазяїна-трудівника»*. *«Наша «демократична» влада воліла Волоха, – наголошував він, – котрий їй підлещувався і потім її продавав більшовикам, аніж прямого, різкого і простодушного Болбочана, відданого українській державній ідеї, але чоловіка, що не боявся, хоч як гірку, правду, сказати просто в очі «отаманам!»»*³⁶³

Б. Антоненко-Давидович зазначав у своїх спогадах, що *«полковник Петро Болбочан зовсім не скидався на авантюриста, як ті численні отамани, що рясно наплодилися під час протигетьманського повстання; не був він і звичайним офіцером колишньої російської армії, що пристав до українських формувань, бо не було куди податись під час розпаду старої армії на фронті й зв'язаної з цим анархії»*³⁶⁴.

Військовий історик М. Середа, описуючи останні дні життя П. Болбочана, зауважував, що йому дали *«час пережити болючі страждання в постійному напруженні нервів і настирних думок про смерть»*. Він *«втратив ясність мислення і льогічність розмов»*. Варта, за словами М. Середи, *«винесла враження, що в останні дні він був божевільний»*. До останньої хвилини життя біля П. Болбочана залишався його улюблений пес, який, відчувши небезпеку для свого господаря, перед його стратою *«вив, як той голодний вовк»*³⁶⁵.

Останнім дням життя полковника Болбочана присвячені спомини Григорія Макаренка, рідного брата члена Директорії А. Макаренка, який вживав зусиль, аби не допустити виконання вироку (Док. № 63).

Отже, більшість сучасників стверджували, що П. Болбочан перед розстрілом збожеволів. «...Бідолаха не міг прийняти нормальним розумом того безглуздя, що призвело до його загибелі не від ворожої кулі, а від рук української влади, до створення якої він так багато зробив у критичні часи...», – писав Б. Антоненко-Давидович³⁶⁶. Інший, невідомий нам автор, стаття якого була написана в 1921 р. на основі свідчень близьких та рідних полковника, зазначав, що «в арешті його (П. Болбочана. – Авт.) страшенно мучили, сусіди, як і його жінка, яка шукала за ним, чули його крики з того вагону, в яким він був замкнений..., остаточно завезено його на залізничну станцію Балін, де він заїхав вже божевільним і його вже божевільного тайно вбито під вагоном...»³⁶⁷.

До справи П. Болбочана поверталися не раз його сучасники, а подекуди й безпосередні учасники подій. Зокрема, В. Євтимович наприкінці 1970-х років у часописі «Українське козацтво», який видавався в Чикаго, опублікував деякі уривки з передсмертної розповіді Я. Кривицького, секретаря державної слідчої комісії у справі В. Оскілка та П. Болбочана, якою керував П. Христюк. Як свідчить джерело, Я. Кривицький, перебуваючи останні дні життя у львівській лікарні, попросив свого лікаря (Лисяка) записати його сповідь для подальшого опублікування. Безперечно, ця розповідь не претендує на всебічне висвітлення перебігу суду над П. Болбочаном, але щире бажання свідка подій не варто ігнорувати. Його розповідь особливо цінна прагненням автора покаятися у причетності до страти невинної людини. Сповідь, вочевидь, була спричинена переоцінкою фактів та політичних мотивів, які лягли в основу процесу. У своїй розмові з лікарем Я. Кривицький говорив: «Думка про те, що він, Кривицький, став співучасником урядового злочину над безвинною людиною... затруїла йому життя»³⁶⁸. Характеризуючи склад суду, він свідчив, що суддями були «стрільці з охорони Головного Отамана С. Петлюри», які прийшли на суд з «готовим рішенням». Також повідомляв, що «на підставі даних, якими розпоряджав суд, він не мав ніяких підстав, щоб винести обвинуваченому смертний вирок»³⁶⁹. Свої міркування Я. Кривицький виклав в «окремій думці», але про подальшу долю цього документа нічого не відомо. В усякому разі, у справі П. Болбочана, яка є в розпорядженні авторів, цей

документ відсутній. Не виключено, що він загубився в одній із канцелярій, або ж уже хворий свідок подій лише подумки «склав» цей документ, не наважившись тоді передати його республіканській владі, яка так жорстоко розправилася з визначним українським воєначальником.

У сповіді Я. Кривицького описані також останні дні П. Болбочана, жорстоке фізичне знущання з нього та смерть від руки М. Чеботаріва. За його словами, півчоти стрільців з охорони двічі відмовилися стріляти і *«тоді розлючений начальник охорони Чеботарьов (соціал-демократ-марксист) добув «нагана» і двічі вистрелив полковникові Болбочанові в голову, по тому – вхопив агонізуючого за комір і поволік, копаючи ногами, до ями»*³⁷⁰.

Як секретар слідчої комісії П. Христюка, Я. Кривицький був в курсі всіх аспектів справи та допитів свідків. Він не міг не знати багатьох важливих деталей, що робить його свідчення особливо цінними.

Про судовий процес над П. Болбочаном згадував у своїй книзі «Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році» відомий український військовий діяч генерал Армії УНР М. Капустянський. Оцінюючи полковника, як *«видатного військового діяча, щирого українця патріота, справжнього лицаря..., що умів тримати лад, дисципліну й правопорядок, чим дуже заїмпонував Запорожцям, на чолі яких стояв з самого початку українського руху»*, генерал наголошував, що П. Болбочан був *«недосвідчений в політичних інтригах»* і *«не розібрався в тогочасній ситуації»*. За його словами, вирок смерті було винесено й виконано, *«не зважаючи на численні прохання, які надходили від 7-ої, 8-ої і частин 6-ої дивізії, командирів Запорізької групи полковника Сальського, отамана Коновальця та державного інспектора Запорізької групи Дерещука»*³⁷¹. Він же подає деякі факти стосовно суду й виконання судового вироку: *«Членами суду в більшості були агенти штабової сотні», «прокурором виступив «державний» літератор Петро Певний», «оборонцем призначено козака, хоч і з освітою»* і т. ін.³⁷²

Подібні факти, які наводять у своїх спогадах і листах свідки подій та особи, причетні до справи П. Болбочана, повністю переконують, що полковника було засуджено судом, який складався з людей випадкових, без належної правової освіти. Суд був проведений з надзвичайним упередженням до підсудного, його метою було представити П. Болбочана політичним злочинцем, що готував державний заколот. На суді

жодного разу не виступав захисник, не пролунало й слова про заслуги підсудного у справі захисту української державності. Все це ще раз підтверджує думку, висловлену М. Гавришком у рапорті до уряду УНР: «Подію зробили державним переворотом» (Док. № 62). Крім того, протягом двох тижнів очікуючи виконання смертного вироку, в результаті жорстоких фізичних тортур П. Болбочан збожеволів і присуд було виконано над ним вже майже непритомним. Призначені для виконання вироку козаки особистої охорони Головного отамана С. Петлюри двічі відмовилися виконати наказ, після чого полковника особисто застрелив начальник контррозвідки Дієвої армії УНР М. Чеботарів.

У подальшому, вже на еміграції, Б. Мартос у своїх спогадах, коментуючи розстріл П. Болбочана, на відміну від свідчень згаданих осіб, писав, посилаючись на твердження командира запілля полковника В. Павленка, який був присутній при виконанні вироку, що «розстріл відбувся так, як того вимагають військові правила»³⁷³. На думку Б. Мартоса, прихильники П. Болбочана вигадали та поширили версію про божевілля засудженого перед смертю, щоб виправдати його поведінку на суді, де підсудний скомпрометував і себе, і людей, на яких посилався у своїх показаннях. Для доведення своєї позиції, Б. Мартос знову посилається на В. Павленка і стверджує, «що П. Болбочан під час страти *«тримався негідно, не так, як личить старшині»*»³⁷⁴.

Однак таке трактування подій знаходимо лише у Б. Мартоса. Ніхто ані з урядових кіл, ані з військових не підтвердив слова голови уряду з посиланням на начебто твердження В. Павленка (та й то у приватній розмові), що дає підстави вважати їх виключно суб'єктивними.

В. Верига у своїй праці «Визвольні змагання в Україні, 1914–1923 рр.», спираючись на спогади сучасників, докладно простежує хід процесу над П. Болбочаном, реакцію українських старшин на вирок, винесений полковнику. Автор, зокрема, підкреслює, що «розстріл Болбочана засудив майже весь старшинський корпус, а схвалювали тільки ті, які в кожному громадянині бачили правих поглядів вбачали своїх ворогів»³⁷⁵. В. Верига висловлює припущення, що С. Петлюра не задовольнив численні прохання про помилування П. Болбочана, тому що той не був соціалістом. На його думку, «найбільшим гріхом полковника Болбочана була його популярність серед військових кіл, і Петлюра побоювався, що той усуне його, і стане „новим гетьманом“»³⁷⁶.

Драматично склалася доля вдови полковника. Після розстрілу П. Болбочана в її приватному помешканні було зроблено черговий трус і реквізовано майно та гроші. За свідченням сучасників, вона фактично *«жила з ласки добрих знайомих»*. Слідом за урядом УНР Марія Болбочан виїхала до Варшави, намагаючись виклопотати повернення їй реквізованого майна та коштів. Тривалий час їй довелося добиватися визнання статусу вдови військового офіцера Армії УНР та видачі посвідчення про смерть чоловіка ³⁷⁷.

Слід зазначити, що вже через рік після розстрілу навіть у урядових колах відчувалося неоднозначне ставлення до страсти П. Болбочана. 15 жовтня 1920 р. Рада народних міністрів УНР розглянула заяви *«про тяжку недугу»* та прохання про матеріальну допомогу Марії Болбочан, а також приватних осіб, які надсилали в уряд свої клопотання про її долю. Формально постановою Ради народних міністрів *«зняла справу з обговорення»*, але водночас доручила міністру закордонних справ УНР А. Ніковському *«звернути увагу на скрутне матеріальне становище громадянки Болбочан»* ³⁷⁸. За дорученням міністра український посол у Швейцарії та Німеччині М. Василько 16 грудня 1920 р. надіслав М. Болбочан 25 тис. австрійських крон, що викликало невдоволення Головного отамана. С. Петлюра через канцелярію Директорії офіційно надіслав запит міністру А. Ніковському, на підставі чого вдові П. Болбочана були виділені кошти ³⁷⁹.

У січні 1921 р. на прохання вдови П. Болбочана ад'ютанту полковника І. Коржу вдалося добитися аудієнції в міністра юстиції УНР А. Лівіцького. Останній на власній візитці подав розпорядження голові персонального департаменту міністерства видати Марії Болбочан довідку про смерть її чоловіка. *«Прошу п. Цівчинського дати посвідчення Марії Болбочан про те, що ч[олові]к її, полковник Петро Болбочан умер 28 червня 1919 р. в м. Баліні. Це мені відомо персонально»*, – записав А. Лівіцький ³⁸⁰. Як бачимо, лише завдяки особистому клопотанню одного з найвпливовіших діячів республіканського уряду дружина полковника одержала довідку, що її чоловік помер. Про розстріл його за скоєння одного з найтяжчих злочинів – зраду – не повідомлялося в жодному документі, що фігурують у справі про видачу М. Болбочан посвідчення про смерть її чоловіка.

Приватний бік «справи П. Болбочана», його стосунки з дружиною та близькими людьми, їхню долю висвітлюють листи осавула І. Коржа, який після трагедії залишався при

тяжко хворій Марії Болбочан. У його листах з Варшави до матері в Одесу, датованих листопадом 1919 р., які були перехоплені контррозвідкою особливого відділу генштабу військового управління при Головнокомандувачу збройних сил Півдня Росії, розкривається глибина людських страждань та втрата останньої довіри до української влади. «Він (П. Болбочан. – Авт.) страшенно кохав свою дружину, – писав І. Корж, – і я вважаю, що я не був розстріляний тільки завдяки його бажанню..., що я буду так само служити його дружині, як служив йому». «...Я був для них не чужий просто ад'ютант, а брат або син, – зазначає він далі у листі, – і думаю, що можливо зробити для неї і в усякому разі її не залишати»³⁸¹.

І. Корж зауважує, що після розстрілу П. Болбочана сам він повністю втратив віру в майбутнє й переніс тяжку хворобу нервів. Його, як одну з найближчих до полковника осіб, продовжували переслідувати спецслужби уенерівського уряду, однак, незважаючи на це, він продовжував контактувати із запорожцями та деякими урядовими чинниками УНР³⁸². Характеризуючи Марію Болбочан, яку в листах до матері називає сестрою, І. Корж зазначає, що їй «близько 28 років, мила, слава жінка, її характер дуже порядний, кохала чоловіка», смерть якого, на його думку, вона не може пережити³⁸³.

Знову повертаючись до однієї з центральних постатей у трагічних подіях, пов'язаних із П. Болбочаном, варто підкреслити, що тривалий час дослідники не мали жодних відомостей про подальшу долю М. Гавришка*. Сьогодні з рукопису С. Цапа «Тернистими шляхами во ім'я державності» відомо, зокрема, що М. Гавришко був учасником 1-го Зимового походу і після інтернування української армії в Польщі разом з іншими запорожцями перебував у таборі Вадовицях. Тут він редагував часопис «Аванс», який мав яскраво виражене антипольське спрямування й гостро критикував діяльність Головного отамана та його уряду³⁸⁴. У таборі серед козаків і старшин досить популярними були друковані видання гетьманців і праці В. Липинського, які передавалися з Відня за сприяння вдови П. Болбочана.

29 червня 1921 р., розповідає С. Цап, після тайної панахиди «по убієнному воїнові Петрові» до табору прибув С. Петлюра

---

* Пошуки в архівах Росії та України особою справи М. Гавришка як агента НКВС або ж військовослужбовця Червоної армії, на чому наголошував зокрема І. Мазепа, не дали жодних результатів.

разом із своїми прибічниками. Була проведена серія допитів та обшуків, реквізовано друковані матеріали Українського союзу хліборобів-державників³⁸⁵. Через кілька днів М. Гавришка було тяжко побито та разом з іншими старшинами-запорозжцями – найбільш вірними прихильниками П. Болбочана – відправлено до карного табору в Домб'є³⁸⁶. 98 % старшин, що перебували у таборі Вадовицях підписали листа до С. Петлюри з вимогою звільнити заарештованих. Під тиском генерала М. Юнакова Головний отаман відкликав засланців. М. Гавришко написав ще декілька листів до уряду УНР та С. Петлюри, в яких, як зазначає С. Цап, *«мотивував незаконне переслідування і тероризування старшин Запорізької дивізії»* політичними причинами³⁸⁷. Згодом він переїхав до табору інтернованих у Каліші.

Повністю втративши довіру до республіканського проводу та його лідерів, М. Гавришко, як і чимало інших українських патріотів-військовиків, на думку С. Цапа, *«були загнані до більшовиків»* самими соціалістами. М. Гавришко дійсно зголосився виступати на процесі С. Шварцбарта і був внесений до списку свідків, запрошених адвокатом убивці, мотивуючи це тим, що є *«особистом ворогом»* С. Петлюри. Проте на суді він не виступав, оскільки було припинено слухання свідків з обох боків³⁸⁸. *«Після процесу над вбивником Шварцбартом, – з'ясовує далі С. Цап, – більшовики відвезли Гавришка назад і він був розстріляний пізніше у зв'язку з т. зв. «Таманським путчем» проти більшовиків»*³⁸⁹. С. Цап, який, без сумніву, був особисто знайомий з колишнім державним інспектором, дає його загальну характеристику, однак жодних вказівок на його «службу» більшовикам не наводить. *«Гавришко був високоосвіченою людиною, володів турецькою і англійською мовами, – зазначає колишній писар при штабі 1-ї Запорізької бригади, якою деякий час командував полковник П. Болбочан. – Був відвертий, коректний і зичливий. Смугливий середнього росту, гарний»*³⁹⁰. Можна припустити, що М. Гавришко, як і багато інших українських патріотів, опинився в Україні, повіривши у щирість т. зв. українізації 1920-х років, і був змушений взяти участь у процесі в Парижі. Однак жодних кроків, на які розраховувала більшовицька влада, фактично ним не було зроблено.

Українські дослідники, які вивчали справу П. Болбочана й намагалися з'ясувати, чи С. Петлюра особисто вплинув на рішення суду над полковником, не однозначні у своїх твердженнях. Безперечно, Головний отаман не залишався стороннім

спостерігачем у цій справі. Не слід забувати, що саме в цей час він розпочав активні дії по реформуванню Дієвої армії, намагаючись будь-що надати їй регулярного характеру та перетворити на боєздатну військову силу, якої так потребувала знекровлена у тяжких боях молода українська держава. На жаль, Головний отаман не побажав спертися належною мірою на висококваліфікованих професійних військових, таких, зокрема, як П. Болбочан. Вони, на думку С. Петлюри, були «реакційною» загрозою УНР. І в подальшому на еміграції Головний отаман не раз повертався до справи П. Болбочана, жодного разу не виявивши сумнів щодо її жорстокої розв'язки. У листі до генерал-хорунжого Армії УНР М. Удовиченка у 1922 р. він писав, що для нього *«важним було схоронити ідею державності і повагу до ідеї уряду»*, незважаючи на те, що останній *«несовершенний»*, *«робить помилки»*, але кардинально змінювати характер його діяльності С. Петлюра вважав неможливим. Це могло призвести, на його думку, до *«внутрішньої деморалізації»*. *«В зв'язку з цим, я вважаю абсолютно недопустимим генеральські деякі чи отаманські інтенції до переворотів, – зазначав Головний отаман у своєму листі. – Це зробило би армію цяцькою, сліпою зброєю в руках окремих осіб і розклало б її. Через це я задавив болбочановщину, оскілковщину, розоружив Божка, усунув Омеляновича-Павленка і, очевидно, і далі так буду поступати, хоч думаю, що почуття державної дисципліни досить вже засвоєно командним складом...»*³⁹¹. Тут С. Петлюра несправедливо ототожнює *«отаманські інтенції до переворотів»* з намірами професійних військових створити боєздатну регулярну армію. Він невинувато ставить в один ряд таких діячів, як П. Болбочан і Ю. Божко, а виховання в армії *«почуття державної дисципліни»* хоче досягнути такими методами, як *«усунення»* М. Омеляновича-Павленка і т. п., що більше нагадує боротьбу за політичний вплив у війську, аніж прагнення консолідувати всі державницькі сили.

Протягом десятиліть пам'ять про свого командира зберігали тисячі запорожців – козаки та старшини Запорізьких дивізій, полків, сотень, які після тяжких боїв з більшовиками опинились у таборах для інтернованих та на еміграції. Ними була заснована комбатантська організація – Товариство запорожців, назване іменем полковника П. Болбочана. Сотник С. Цап писав, що вона виникла у 1920 р. в Україні, згодом її діяльність була поновлена у вигнанні. Першим головою товариства став полковник І. Дубовий – колишній командир 1-ї Запорізької стрілецької бригади, його заступником – підполковник

С. Зошенко, командир 1-ї Запорізької гарматної бригади. Центральна управа товариства знаходилась у Парижі, філії працювали у Франції, Німеччині, Чехо-Словаччині і навіть у Маньчжурії, у міжвоєнний час – в Америці та Канаді. У Польщі діяльність товариства була заборонена, проте його члени входили до чехо-словацької групи. Товариство мало свій друкований орган часопис «Запорожець»³⁹². Членами товариства були переважно представники Українського союзу хліборобів-державників та гетьманських Січей в Америці та Канаді, у міжвоєнний час воно поповнилося за рахунок прихильників та членів ОУН.

Серед української спільноти на Заході неодноразово піднімалося питання реабілітації П. Болбочана та громадського суду над винуватцями його страти.

13 квітня 1934 р. у Празі з ініціативи Товариства українських правників та Товариства запорожців на спеціальному засіданні було розглянуто всі існуючі на той час в еміграції документи та заслухано свідків, причетних до справи. Під час слухань головували українські правники: професор О. Гайманівський, який виголосив основну доповідь, та професор С. Шелухін. С. Цап наводить прізвища інших учасників засідання: почесний голова Товариства запорожців М. Омелянович-Павленко, голова філії Товариства запорожців у Празі підполковник М. Россіневич, сотник М. Самойлович, представники УПСР професор Л. Шрамченко та професор Н. Григорієв, представники УСДРП Б. Мартос і О. Безпалко, члени Директорії А. Макаренко і О. Андрієвський та ін.

О. Гайманівський фахово розібрав ситуацію, що склалась узв'язку з призначенням державним інспектором М. Гавришком П. Болбочана на посаду командувача Запорізької групи. Він переконливо довів, що в діях інспектора не було складу злочину, оскільки він чинив у межах закону про Державний інспекторат³⁹³. На цих зборах, за словами С. Цапа, фактично відбулася повна реабілітація П. Болбочана³⁹⁴.

На засіданні було заслухано Б. Мартоса, який під час суду над П. Болбочаном очолював український уряд. Виступ прем'єра у переказі С. Цапа дозволяє глибше зрозуміти соціально-психологічний підтекст та мотиви ворожої налаштованості до П. Болбочана з боку соціалістичних провідників УНР. *«Чи то в забавний спосіб, чи то в запалі марксистської доктрини, – пише С. Цап про виступ Б. Мартоса, – в своїх теревенях нарешті випалив з себе: „От питаєте мене чому розстріляли Болбочана? – Уявіть собі панка, виголений,*

напудрений, надушений, в лакированих чоботях, в пагонах, зі стеком чи нагаєм в руці, та хіба ж це український старшина, та це ж справжній реакціонер! Уявіть собі, що було би з нами, якби запанувала його реакція – треба було розстріляти – ну і розстріляли...“»³⁹⁵.

Серед українських громад в еміграції тривалий час точилися суперечки навколо особи начальника контррозвідки Дієвої армії УНР, а згодом начальника охорони Головного отамана М. Чеботаріва, якого запорожці та інші українські громадяни вважали головним виконавцем страти П. Болбочана. Й дотепер роль М. Чеботаріва у цій справі залишається остаточно не з'ясованою. Він записав у своїх спогадах: *«За час моєї роботи, як контррозвідника, відбулися авантюра отамана Оскілка 28.4.1919 р. і авантюра Болбочана 9.6.1919 року, в ліквідації яких я мусив особисто брати участь і які в мене забрали багато часу, як і всього контррозвідного апарату і військової частини»*³⁹⁶.

Більшість сучасників стверджують, що саме начальник контррозвідки власноручно розстріляв засудженого на смерть, оскільки козаки особистої варті відмовилися виконати присуд. У зв'язку з цим вкрай дивними виглядають численні твердження М. Чеботаріва про його нібито непричетність до цієї справи й намагання показати повну з нею необізнаність. Немає жодних підстав запідозрити погану пам'ять у тогочасного начальника контррозвідувальної частини розвідувального відділу штабу Дієвої армії УНР. Навпаки, всі дотепер відомі документи (спогади М. Чеботаріва, його епістолярна спадщина) переконливо доводять, що він мав гарну пам'ять, оскільки точно відтворював у своїх спогадах події російської революції 1905 р., Першої світової війни, доби визвольних змагань 1917–1921 рр., наводив висловлювання своїх соратників та опонентів. Видається дивним те, що він «раптово забуває» про хід важливих подій, пов'язаних з П. Болбочаном. У листах до А. Мельника, який у 1919 р. очолював штаб Армії УНР, М. Чеботарів запитував, зокрема, в листі від 9 березня 1933 р., хто віддав наказ про арешт полковника і хто виконав його. *«Дозволяю собі звернутися до Вас у справі, яка має двобічне значіння, персональне і громадське, має велику вагу і для мене особисто, і для національно-свідомого українського громадянства»,* – пише М. Чеботарів.

У зв'язку зі звинуваченнями у вбивстві полковника Ю. Отмарштейна та власноручному розстрілі полковника П. Болбочана, які висувалися проти нього членами Української

військової організації, він намагається довести не лише свою непричетність до справи, але й продемонструвати повну непоінформованість у цих питаннях. М. Чеботарів просить А. Мельника виступити на його захист й опублікувати відповіді на цілу низку питань, які торкалися справи П. Болбочана. Зокрема, «1. Хто та з чийого наказу заарештував полковника П. Болбочана? 2. Хто був головою і членами того суду, що судив П. Болбочана? Хто був прокурором? 3. Хто, власне, яка військова частина, виконала вирок суду (кара на смерть)? І т. д.»³⁹⁷

М. Чеботарів звертається до А. Мельника з проханням підтвердити, що останній, як начальник штабу Дієвої армії УНР, особисто затверджував вирок суду у справі П. Болбочана. «Загал думає, що цей вирок затвердили Ви, пане полковнику, після того як Кедровський відмовився його затвердити, – зазначає він. – З цією думкою останніми часами мені доводиться зустрічатися чим раз частіше... Хотілося б знати правду і при тому з першоджерела»³⁹⁸. Мотивуючи необхідність таких відповідей та публікації їх у пресі, М. Чеботарів підкреслював, що вони мають для нього величезну вагу «і то не тільки з персонального погляду, з погляду реабілітації моєї честі, але й з погляду громадського, в інтересах остаточного висвітлення цих справ перед українським національно-свідомим загалом»³⁹⁹.

Маючи змогу порівняти низку цитованих вже документів, у тому числі й наказ С. Петлюри про арешт П. Болбочана та рапорт М. Чеботаріва про його виконання, вкрай дивними виглядають спроби автора листів дистанціюватися від справи П. Болбочана і його «наївні» запитання до А. Мельника, а тим більше заява: «Коли б я дійсно доконав всі ті злочини, які мені накінула УВО, я не побоявся б і прилюдно признатися в них...»⁴⁰⁰.

Не отримавши відповіді на свого першого листа, М. Чеботарів 12 квітня 1933 р. з Варшави знову пише до А. Мельника, продовжуючи наполегливо вимагати від нього роз'яснень на свою користь, зазначивши, що він керується одним бажанням «найповніше та найдокладніше висвітлити цю – за наших часів цілком ясну – справу так, щоб і громадянство наше дізналося правди, і щоб у баламутців нашої суспільної opinii відпала раз назавше охота морочити людям голову»⁴⁰¹. А. Мельник не відповів на листи М. Чеботаріва, очевидно, прекрасно усвідомлюючи його справжню роль.

З подібними листами М. Чеботарів звертався й до полковника О. Шаповала, але також не одержав відповіді. 1 червня 1932 р. в часописі «Канадійський фермер» колишній начальник

військової контррозвідки опублікував свої спростування на звинувачення в тому, що «*він арештував і розстріляв полковника Болбочана і зробив це самовільно проти волі військ й Головного отамана*», які були висунуті проти нього з боку УВО. Як зазначав інформаційний звіт Товариства запорожців, М. Чеботарів «*визнав всі ці обвинувачення не тільки за безпідставні, але й за абсолютно неправдиві та злісні інсинуації*»⁴⁰². Публікуючи цю інформацію, Товариство зазначало, що О. Шаповал видрукував у американському часописі «Січ» (Чикаго) уривки з листів М. Чеботаріва до нього і звернувся до всіх козаків і старшин, які мали якусь інформацію у справі П. Болбочана, із закликом подавати її до газети. До цієї ініціативи прилучилося й Товариство запорожців, зазначивши, що «*нарешті прикра нам справа, що й досі нами гостро відчувається буде належно висвітлена і виявиться правдивий перебіг цієї сумної справи*»⁴⁰³.

Можна стверджувати, що відтоді почали з'являтися публікації про полковника П. Болбочана, його останні дні та страшну смерть. Проте тривалий час ці матеріали в основному не виходили за рамки мемуарного жанру. Віднайдені документи слідчої справи, протоколи надзвичайного військового суду, листування між головними особами військового проводу УНР дають сьогодні можливість з набагато більшою достовірністю проаналізувати причини та хід трагічної «справи П. Болбочана».

* * *

Трагічна смерть колишнього командира Запорізького корпусу була одним з наслідків упертого небажання тогочасних соціалістичних провідників УНР шукати шляхів класового та політичного примирення задля побудови держави. Однобічна соціальна орієнтація політичного проводу і, відповідно, звуження соціальної бази українського руху в результаті напівбільшовицької політики у сфері державного будівництва, що супроводжувалося відчуженням т. зв. експлуататорських класів, не могло не породжувати подібних драматичних подій. Чимало надзвичайно освічених фахівців з неабияким професійним досвідом і культурним потенціалом, необхідним для утвердження української державності, дуже часто ставали невиправданим об'єктом «класової» ненависті й безпідставних цькувань.

Армія УНР, яка тривалий час будувалась за «законами революційної доби», а не на фаховій основі, не уникнула втор-

гнення партійно-політичного доктринерства, що негативно позначилось на її загальному становищі та спричинилося до поразок на фронтах.

Однак уже в міжвоєнний період українська громадськість в еміграції, представлена різними політичними течіями, зуміла оцінити полковника Петра Болбочана як патріота й державника. Цілком очевидно, що він – військовий фахівець, не zaangażований у партійно-політичну боротьбу, займав послідовну національно-громадянську позицію у взаєминах з проводом УНР. Він намагався дистанціюватися від політичних інтриг, керуючись насамперед державними інтересами так, як він їх розумів, діючи при цьому досить прямолінійно. У результаті йому не вдалось уникнути гострого конфлікту з владою. На жаль, П. Болбочан припустився низки непродуманих (щодо доцільності) кроків, і це дало можливість противникам трактувати його дії як провокаційні, спрямовані на повалення уряду. Суд над п. Болбочаном був проведений з надзвичайним упередженням до підсудного, без дотримання будь-яких процесуальних норм і фактично перетворився на розправу тодішніх лідерів УНР з діячем, в якому бачили політичного противника. А вирок суду був однозначно невиправданим і надто суворим.

Історія діяльності та загибелі П. Болбочана стала не лише його особистою трагедією. У ній, як у дзеркалі, відбилися всі проблеми тогочасного державотворчого процесу в цілому і військового будівництва зокрема. Справа П. Болбочана показала неспроможність багатьох тогочасних політиків зрозуміти його позицію: *«Кожен воляк ще мусить бути й громадянином, а кожен громадянин – воляком»*.

Було б відвертим спрощенням аналізувати колізії справи П. Болбочана лише в контексті його стосунків з лідерами Директорії. На наше глибоке переконання, проблема тогочасних політичних конфліктів УНР лежить у площині концептуально різного бачення основ державного і військового будівництва, що в той час визначало успіх усієї визвольної боротьби українського народу за свою незалежність.

1. Українське слово (Берлін). – 1921. – 1 липня.
2. Середа М. Отаман Болбочан // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Березень. – С. 15.
3. Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 760, оп. 1, спр. 32. – Арк. 22.
4. Шемет С. Полковник Петро Болбочан (замітки до історії Запорозького Корпусу 1917–1919 рр.) // Хліборобська Україна (Відень). – Кн. 4. – 1922/23. – С. 201.
5. Там само. – С. 202.
6. ЦДІАЛ. – Ф. 760, оп. 1, спр. 32. – Арк. 25.
7. Робітнича газета (Київ). – 1917. – 12 квітня.
8. Там само.
9. Українське слово (Берлін). – 1921. – 1 липня.
10. Там само; Шемет С. Вказ. праця. – С. 202; Євтимович В. Полковник Петро Болбочан і його останні дні // Українське козацтво (Чикаго). – 1976. – Ч. 1. – С. 11.
11. ЦДІАЛ. – Ф. 760, оп. 1, спр. 32. – Арк. 25.
12. Шемет С. Вказ. праця. – С. 202.
13. Там само. – С. 203.
14. ЦДІАЛ. – Ф. 760, оп. 1, спр. 32. – Арк. 25.
15. Середа М. Вказ. праця. – С. 16.
16. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 102.
17. Прохода В. Записки непокірливого. – Кн. 1. – Торонто, 1969. – С. 305–306.
18. ЦДІАЛ. – Ф. 760, оп. 1, спр. 32. – Арк. 25.
19. Тинченко Я. Перша українського-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – Київ–Львів, 1996. – С. 325.

20. Середа М. На вулицях Києва з 30 січня до 8 лютого 1918 р. // Альманах Червоної Калини. – Львів, 1938. – С. 31.
21. Штендера Я. Засуджений до розстрілу. – Львів, 1995. – С. 30.
22. Євтимович В. Вказ. праця. – С. 11.
23. Дорошенко Д. Історія України. – Т. I. Доба Центральної Ради. – К., 2002. – С. 236.
24. Тинченко Я. Вказ. праця. – С. 327.
25. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1076, оп. 1, спр. 2а. – Арк. 91–91 зв.
26. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Львів, 1992. – С. 391.
27. Монкевич Б. Похід Болбочана на Крим. – Нью-Йорк, 1956. – С. 19–20.
28. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. – К., 2002. – С. 363.
29. Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях: Спогади, невідомі твори. – К., 1999. – С. 48–49, 51.
30. Там само. – С. 49.
31. Монкевич Б. Вказ. праця. – С. 35.
32. Там само. – С. 93.
33. Там само.
34. Цит.: Войнаренко О. До нової Полтави. – Нью-Йорк, 1955. – С. 42–43.
35. Авраменко Н. Спомини запорожця. – К., 2007. – С. 225
36. Верига В. Визвольні змагання в Україні, 1914–1923 рр.: У 2-х т. – Т. 1. – Львів, 1998. – С. 249.
37. Монкевич Б. Вказ. праця – С. 19–21, 25–27.
38. Там само. – С. 32–34.
39. Там само. – С. 14, 16.
40. Комова О. Кадровий склад та командні інституції Армії УНР в період підготовки військово-адміністративної реформи (березень-квітень 1918 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Серія: історія, економіка, філософія. – Вип. 5. – К., 2001. – С. 76.
41. Петрів В. Вказ. праця. – С. 364.
42. ЦДАВО України. – Ф. 1076, оп. 1, спр. 12. – Арк. 6 зв.
43. Там само. – Арк. 3 зв.
44. Там само. – Спр. 9.
45. Там само. – Спр. 12. – Арк. 77.
46. Комова О. Вказ. праця. – С. 75.
47. Авраменко Н. Вказ. праця. – С. 228–230.
48. Монкевич Б. Вказ. праця. – С. 36.
49. Там само. – С. 57.
50. Там само. – С. 77.
51. Верига В. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 53.
52. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 6396, оп. 1, спр. 41. – Арк. 53–62 зв.

53. Монкевич Б. Вказ. праця. – С. 63–64
54. Історія українського війська. – С. 383.
55. Монкевич Б. Вказ. праця – С. 83–84.
56. Авраменко Н. Вказ. праця – С. 228–230.
57. Історія українського війська. – С. 384.
58. Там само.
59. Дорошенко Д. Вказ. праця. – Т. I. – С. 266.
60. Монкевич Б. Вказ. праця. – С. 184–185.
61. Штендера Я. Вказ. праця. – С. 45.
62. Шемет С. Вказ. праця. – С. 205.
63. Там само.
64. Див.: Петрів В. Вказ. праця; Шемет С. Вказ. праця; Штендера Я. Вказ. праця та ін.
65. Штендера Я. Вказ. праця. – С. 52–53.
66. Монкевич Б. Вказ. праця. – С. 130.
67. Там само. – С. 130–132.
68. Там само. – С. 138.
69. Штендера Я. Вказ. праця. – С. 56–57.
70. Монкевич Б. Вказ. праця. – С. 185.
71. Там само. – С. 184.
72. Там само. – С. 183–185.
73. Там само. – С. 183.
74. Історія українського війська. – С. 419.
75. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 5, оп. 1, спр. 17. – Арк. 81.
76. Монкевич Б. Вказ. праця. – С. 147.
77. Там само. – С. 150.
78. Сергійчук В. Своєї честі не віддав нікому // Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. – С. 7.
79. Там само. – С. 157–158.
80. Монкевич Б. Вказ. праця. – С. 153.
81. Штендера Я. Вказ. праця. – С. 61.
82. Там само. – С. 65.
83. Монкевич Б. Вказ. праця. – С. 174.
84. Штендера Я. Вказ. праця. – С. 66–67.
85. Монкевич Б. Вказ. праця. – С. 182.
86. Андрієвський В. З минулого. – Т. II. Від Гетьмана до Директорії. – Ч. 1. Гетьман. – Берлін, 1923. – С. 62–63.
87. Верига В. Вказ. праця. – Т. 1. – С. 294.
88. Шемет С. Вказ. праця. – С. 211.
89. Петрів В. Вказ. праця. – С. 546.
90. Див.: Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. – Львів, 1995. – С. 193.
91. Гірняк Н. Полк. Василь Вишиваний. – Вінніпег, 1956. – С. 22.

92. Ріпецький С. Вказ. праця. – С. 193–194.
93. Петрів В. Вказ. праця. – С. 547.
94. Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот з династії Габсбургів. – К., 2008. – С. 266.
95. Андрієвський А. Професор в «пророках» // Українська дійсність (Прага). – 1940. – Січень. – Ч. 2. – С. 3–5.
96. Шемет С. Вказ. праця. – С. 207.
97. Там само.
98. Там само.
99. Там само. – С. 210.
100. ЦДІАЛ. – Ф. 760, оп. 1, спр. 13. – Арк. 25.
101. Шемет С. Вказ. праця. – С. 210.
102. Там само. – С. 210–211.
103. ЦДАВО України. – Ф. 1115, оп. 1, спр. 40. – А. 34.
104. Шемет С. Вказ. праця. – С. 204–207.
105. Там само. – С. 212.
106. Там само. – С. 211.
107. Там само. – С. 215–216.
108. Верига В. Вказ. праця. – Т. I. – С. 384.
109. Шемет С. Вказ. праця. – С. 212.
110. Там само. – С. 213.
111. Маланюк Є. Книга спостережень: проза. – Т. 2. – Торонто, 1966. – С. 324
112. Мартос Б. Болбочан й Оскілко: Спогади. – Мюнхен, 1958. – С. 31.
113. Брицький П., Юрійчук Є. Вказ. праця. – С. 33.
114. Середа М. Отаман Болбочан. – В. м., Б. р. (Передрук з журналу «Літопис „Червоної Калини“». – 1930. – Ч. 3). – С. 2.
115. Там само.
116. Брицький П., Юрійчук Є. Вказ. праця. – С. 41.
117. Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне: В 4-х т. – Т. 3 – Москва–Ленинград, 1932. – С. 76.
118. Авраменко Н. Вказ. праця. – С. 256.
119. ЦДАГО України. – Ф. 5, оп. 1, спр. 55. – Арк. 1.
120. Чикаленко Є. Щоденники: У 2-х т. – Т. 2. – К., 2004. – С. 182.
121. Історія українського війська. – С. 456.
122. ЦДАВО України. – Ф. 1075, оп. 2, спр. 1. – Арк. 30.
123. Там само. – Оп. 1, спр. 2. – Арк. 197.
124. Кучабський В. Від первопочинів до проскурівського періоду // Історія Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – С. 178–179.
125. Пузицький А. Боротьба за доступи до Києва // За державність: Матеріали до історії війська українського (Каліш). – 1937. – 36. 7. – С. 54.
126. Коновалець Є. Причинки до історії української революції // Історія Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – С. 310.
127. Прохода В. Вказ. праця. – С. 305.

128. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – К., 2003. – С. 87.
129. Христюк П. Замітки й матеріали до історії української революції: У 4-х т. – Т. 3. – Відень, 1921. – С. 24; Мірчук П. Українська державність, 1917–1920. – Філадельфія, 1967. – С. 261.
130. Детальніше див.: Шемет С. Вказ. праця. – С. 213–215, 220.
131. Там само. – С. 215–216.
132. Шемет С. Вказ. праця. – С. 214.
133. Михальчук В. Погроми в Україні і боротьба Симона Петлюри з ними // Літературна Україна. – 1994. – 9 червня.
134. Закони і розпорядження у справі призову до війська. – Кам'янець-Подільський, 1919. – С. 2.
135. ЦДАГО України. – Ф. 5, оп. 1, спр. 55. – Арк. 2.
136. Солуха П. Договір з Москвою проти Гетьмана Павла Скоропадського. – США, 1973. – С. 38–40.
137. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції, mareць 1917 р. – грудень 1919 р.). – Київ, 1990. – Ч. III. – С. 145–146.
138. Верига В. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 46–47, 51–53 та ін.
139. Там само. – С. 296.
140. Мартос Б. Вказ. праця. – С. 23–25, 27.
141. ЦДАВО України. – Ф. 1429, оп. 5, спр. 12. – Арк. 23 зв.
142. Мартос Б. Вказ. праця.
143. Євтимович В. Вказ. праця. – С. 13.
144. Там само. – С. 14.
145. Андрієвський В. Вказ. праця. – Т. II, ч. 2. – С. 65–66.
146. Шемет С. Вказ. праця. – С. 217.
147. Там само. – С. 218.
148. Серєда М. Отаманщина // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 3. – С. 16.
149. Петрів В. Вказ. праця. – С. 333–334.
150. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил, 1917–1921. – Вінніпег, 1954. – С. 50–51.
151. Мартос Б. Вказ. праця. – С. 22.
152. Верига В. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 49.
153. Удовиченко О. Вказ. праця. – С. 52.
154. Гражданская война на Украине, 1918–1920: Сб. документов и материалов в 3-х т., 4-х кн. – Москва, 1957. – Т. 1. – С. 416, 431, 479, 493.
155. Антонов-Овсеєнко В. А. Вказ. праця – Т. 4. – Москва–Ленинград, 1933. – С. 61.
156. Андрієвський В. Вказ. праця. – Т. II, ч. 2. – С. 44–45.
157. Чикаленко Є. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 207.
158. Чикаленко Є. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 209.
159. Верига В. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 52.
160. Андрієвський В. Вказ. праця. – Т. II, ч. 2. – С. 53.

161. Мартос Б. Вказ. праця. – С. 30.
162. Там само. – С. 30–31.
163. Андрієвський В. Вказ. праця. – Т. II, ч. 2. – С. 88–89.
164. Штендера Я. Вказ. праця. – С. 120.
165. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: У 7-ми т. – Т. 2. – Скрантон, 1963. – С. 165.
166. Штендера Я. Вказ. праця. – С. 121.
167. Там само. – С. 122.
168. Там само. – С. 121.
169. Останній бій чорного запорожця (генерал-хорунжий Петро Дяченко) // Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. – К., 1995. – С. 222.
170. Штендера Я. Вказ. праця. – С. 123.
171. Авраменко Н. Вказ. праця. – С. 260.
172. Архів С. Цапа (СГД). – Спр. 1. – Арк. 25.
173. Шемет С. Вказ. праця. – С. 226.
174. Штендера Я. Вказ. праця. – С. 122.
175. Там само.
176. Авраменко Н. Вказ. праця. – С. 259.
177. Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира чорних запорожців. – Б. м., Б. р. (Передрук з журналу «Літопис „Червоної Калини“». – 1930. – Ч. 7–8.). – С. 27.
178. Верига В. Листопадовий рейд. – К., 1995. – С. 162.
179. Млиновецький Р. Історія українського народу. – Мюнхен, 1953. – С. 515.
180. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – С. 25.
181. Державний галузевий архів Служби безпеки України. – Ф. 6–фп, спр. 69270, т. 24. – Арк. 22 – 22 зв.
182. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції. – Т. II. – Кн. 4, 1917–1922. – Львів, 1923. – С. 336.
183. Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социал-революционеров: Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (стенографический отчет). – Харьков, 1921. – С. 366–371.
184. Шемет С. Вказ. праця. – С. 226.
185. Коновалець Є. Вказ. праця. – С. 327.
186. Авраменко Н. Вказ. праця. – С. 265, 267, 275.
187. Українська Ставка (Київ). – 1919. – 25 січня.
188. Там само. – 26 січня.
189. Мазепа І. Вказ. праця. – С. 87.
190. Там само.
191. Чикаленко Є. Вказ. праця. – Т. 2 – С. 209.
192. Вишнівський О. Провокаційна авантюра Волоха // Українське козацтво (Чикаго). – 1976. – Ч. 1. – С. 16.

193. Архів С. Цапа (СГД). – Спр. 1. – Арк. 70.
194. Середа М. Отамана Болбочан. – С. 3.
195. Шемет С. Вказ. праця. – С. 226.
196. Верига В. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 54.
197. Коновалець Є. Вказ. праця. – С. 328.
198. Там само.
199. Середа М. Отаман Болбочан. – С. 4.
200. Архів С. Цапа (СГД). – Спр. 1. – Арк. 84.
201. Там само. – Арк. 85.
202. Там само.
203. Середа М. Отаман Болбочан. – С. 4.
204. Мартос Б. Вказ. праця. – С. 27.
205. Там само. – С. 30.
206. Українське слово (Берлін). – 1921. – 1 липня.
207. ЦДАВО України. – Ф. 1092, оп. 6, спр. 2. – Арк. 56.
208. Там само. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 119. – Арк. 1, 2 зв.
209. Середа М. Отаман Болбочан. – С. 4.
210. Андриєвський В. Вказ. праця. – Т. II, ч. 2. – С. 223.
211. Там само. – С. 227.
212. Там само. – С. 226.
213. Там само.
214. Середа М. Отаман Болбочан. – С. 4.
215. ЦДАВО України. – Ф. 1429, оп. 1, спр. 1. – Арк. 2–3.
216. Там само. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 119. – Арк. 16 зв.
217. Вістник державних законів для всіх земель Української Народньої Республіки. – 1919. – Вип. 16. – Ч. 222.
218. Штендера Я. Вказ. праця. – С. 241.
219. ЦДАВО України. – Ф. 1065, оп. 1., спр. 14. – Арк. 114.
220. Мазепа І. Вказ. праця. – С. 149.
221. Верига В. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 82–83.
222. Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура (Варшава). – 1936. – Кн. 1. – С. 69.
223. ЦДАВО України. – Ф. 3619, оп. 1, спр. 15. – Арк. 1.
224. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Мюнхен, 1969. – С. 431.
225. ЦДАВО України. – Ф. 3172, оп. 5, спр. 2. – Арк. 42.
226. Верига В. Вказ. праця. – Т. II. – С. 88–89.
227. Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К., 1995. – С. 300.
228. Штендера Я. Вказ. праця. – С. 170.
229. Верига В. Вказ. праця. Т. 2. – С. 89.
230. Там само. – С. 90.
231. Білоус І. Отаман В. Оскілко і Перший Галицький Стрілецький полк ім. От. Оскілка // Вісті (Мюнхен). – 1966. – Ч. 121. – С. 24.

232. Оскілко В. Між двома світами. – Рівне, 1924. – Ч. 1. – С. 10.
233. Там само. – С. 40.
234. Стахів М. Вказ. праця. – Т. 7. – С. 81.
235. Вільна Україна (Рівне). – 1919 – 29 квітня.
236. Мартос Б. Вказ. праця. – С. 20.
237. Штендера Я. Вказ. праця. – С. 170.
238. ЦДАВО України. – Ф. 1065, оп. 1, спр. 14. – Арк. 125–125 зв.; ф. 3810, оп. 1, спр. 1. – Арк. 3, 99.
239. Там само. – Ф. 3810, оп. 1, спр. 1. – Арк. 3.
240. Там само. – Арк. 34.
241. Там само. – Арк. 99–99 зв.
242. Там само. – Арк. 109–109 зв.
243. Стахів М. Вказ. праця. – Т. 7. – С. 35.
244. Верига В. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 87–88.
245. Мазепа І. Вказ. праця. – С. 158.
246. ЦДАВО України. – Ф. 1065, оп. 1, спр. 14. – Арк. 116–116 зв.
247. Там само. – Арк. 125.
248. Штендера Я. Вказ. праця. – С. 147.
249. Мазепа І. Вказ. праця. – С. 167.
250. Мартос Б. Вказ. праця. – С. 36.
251. Там само.
252. Там само. – С. 37.
253. Там само.
254. Середа М. Отаман Болбочан. – С. 4.
255. Шемет С. Вказ. праця. – С. 229.
256. Там само.
257. Там само. – С. 228.
258. Мазепа І. Вказ. праця. – С. 168.
259. Шемет С. Вказ. праця. – С. 229.
260. ЦДАВО України. – Ф. 1065, оп. 1, спр. 14. – Арк. 140 зв.
261. Мазепа І. Вказ. праця. – С. 168.
262. ЦДАВО України. – Ф. 1065, оп. 1, спр. 14. – Арк. 131.
263. Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – Вип. 24. – Ч. 318.
264. Там само.
265. Там само.
266. Там само.
267. ЦДАВО України. – Ф. 1065, оп. 1, спр. 14. – Арк. 137.
268. Дяченко П. Вказ. праця. – С. 28.
269. Там само. – С. 32.
270. Архів С. Цапа (СГД). – Спр. 1. – Арк. 158.
271. Шемет С. Вказ. праця. – С. 230.
272. Там само.

273. Архів С. Цапа (СГД). – Спр. 1. – Арк. 155.
274. Шемет С. Вказ. праця. – С. 230.
275. ЦДАВО України. – Ф. 3172, оп. 5, спр. 2. – Арк. 91.
276. Там само. – Арк. 90.
277. Там само. – Арк. 91.
278. Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – Вип. 36. – Ч. 532.
279. Мазепа І. Вказ. праця. – С. 168.
280. Тризуб (Париж). – 1927. – 31 жовтня.
281. ЦДАВО України. – Ф. 3172, оп. 5, спр. 2. – Арк. 91.
282. Очевидець. До історії вбивства полковника П. Болбочана // За Україну (Београд). – 1939. – Липень. – Ч. 7.
283. Штендера Я. Вказ. праця. – С. 171.
284. Коновалець Є. Вказ. праця. – С. 330.
285. Там само.
286. Шемет С. Вказ. праця. – С. 233.
287. Там само.
288. Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – Вип. 8. – Ч. 102; ЦДАВО України. – Ф. 3172, оп. 5, спр. 2. – Арк. 82; Свод законів о воинской повинности (СВП) (Сост. Д. Ф. Огнев). – Изд. 6-е. – Петроград, 1916. – Кн. 22. Воинский устав о наказаниях.
289. Шемет С. Вказ. праця. – С. 211.
290. Коновалець Є. Вказ. праця. – С. 329–330.
291. Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Вказ. праця. – С. 318.
292. Мазепа І. Вказ. праця. – С. 167.
293. Визвольні змагання очима контррозвідника: Документальна спадщина Миколи Чеботаріва. – К., 2003. – С. 53.
294. Там само. – С. 225.
295. Там само. – С. 32.
296. Гриценко А. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й. – К., 1996. – С. 19–20.
297. ЦДАВО України. – Ф. 3172, оп. 5, спр. 2. – Арк. 82.
298. Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – Вип. 8. – ч. 102.
299. Мартос Б. Вказ. праця. – С. 41.
300. Мазепа І. Вказ. праця. – С. 169.
301. Мартос Б. Вказ. праця. – С. 45.
302. Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – Вип. 8. – Ч. 102.
303. ЦДАВО України. – Ф. 3172, оп. 5, спр. 2. – Арк. 94 зв.
304. Український козак. – 1919. – 11 червня.
305. Там само.

306. Там само. – 12 червня.
307. Визволення (Жам'янець-Подільський). – 1919. – 28 червня.
308. ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 7.
309. Мартос Б. Вказ. праця. – С. 45.
310. Там само. – С. 45–46.
311. Там само. – С. 46.
312. Там само. – С. 55–62.
313. Там само. – С. 61–62.
314. Штендера Я. Вказ. праця. – С. 167.
315. Там само.
316. ЦДАВО України. – Ф. 3810, оп. 1, спр. 2. – Арк. 4–6 зв., 24.
317. Там само. – Ф. 1429, оп. 1, спр. 4. – Арк. 33–34.
318. Там само. – Арк. 36.
319. Архів С. Цапа (Інститут літератури НАНУ). – Спр. 4. – Арк. 178а.
320. Архів С. Цапа (СГД). – Спр. 1. – Арк. 175–176.
321. Там само. – С. 177.
322. Там само.
323. Дяченко П. Вказ. праця. – С. 29.
324. ЦДАВО України. – Ф. 1065, оп. 1, спр. 14. – Арк. 153 зв.
325. Мартос Б. Вказ. праця. – С. 47.
326. Там само.
327. Там само.
328. Там само.
329. ЦДАВО України. – Ф. 1065, оп. 1, спр. 14. – Арк. 153 зв.
330. Мартос Б. Вказ. праця. – С. 49.
331. Штендера Я. Вказ. праця. – С. 175.
332. Там само.
333. Архів С. Цапа (СГД). – Спр. 1. – Арк. 181.
334. Там само.
335. Там само. – С. 182.
336. Rogoznyy G. До тайни вбивства полковника Генштабу Ю. В. Отмарштайна. – Чернівці, 1934. – С. 46.
337. Коновалець Є. Вказ. праця. – С. 331.
338. ЦДІАЛ. – Ф. 359, оп. 1, спр. 12. – Арк. 8 зв.–9.
339. Вислоцький І. Спомини розвідного старшини з Першої світової війни. – Львів, 2005. – С. 5–6.
340. Мартос Б. Вказ. праця. – С. 50.
341. Архів С. Цапа (СГД). – Спр. 1. – Арк. 185.
342. Штендера Я. Вказ. праця. – С. 177.
343. ЦДАВО України. – Ф. 3810, оп. 1, спр. 12. – Арк. 6–6 зв.
344. Архів С. Цапа (Інститут літератури НАНУ). – Спр. 4. – Арк. 174.
345. ЦДАВО України. – Ф. 3810, оп. 1, спр. 2. – Арк. 47.
346. Там само. – Арк. 57.

347. Огієнко І. Моє життя // Наша культура (Львів). – 1936. – Кн. 1. – С. 71;
Його ж. Світлій пам'яті Івана Липи // Наша культура (Львів). – 1937. –
Кн. 8–9. – С. 325.
348. Мартос Б. Вказ. праця. – С. 51.
349. Архів С. Цапа (СГД). – Спр. 1. – Арк. 610.
350. Мазепа І. Вказ. праця. – С. 168.
351. Архів С. Цапа (СГД). – Спр. 1. – Арк. 362.
352. ЦДАВО України. – Ф. 1429, оп. 2, д. 183. – Арк. 17 зв.
353. Там само. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 178. – Арк. 11–11 зв.
354. Архів С. Цапа (СГД). – Спр. 1. – Арк. 183.
355. Там само. – Арк. 188.
356. Там само.
357. Там само. – Арк. 41.
358. Вячеслав Липинський. З епістолярної спадщини: Листи до Д. Дорошенка,
І. Кревецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна. – К., 1996. –
С. 161.
359. Вячеслав Липинський. Листування // Липинський В. Повне зібрання тво-
рів, архів, студії. – Т. 1. – Київ–Філадельфія, 2003. – С. 264.
360. Воля (Відень). – 1919. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 41.
361. Вячеслав Липинський. Листування. – Т. 1. – С. 243.
362. Андрієвський В. Вказ. праця. – Т. II, ч. 2. – С. 228.
363. Там само. – С. 228–229.
364. Антоненко-Давидович Б. Вказ. праця. – С. 48.
365. Середа М. Отаман Болбочан. – С. 6.
366. Антоненко-Давидович Б. Вказ. праця. – С. 51.
367. ЦДІАЛ. – Ф. 1092, оп. 3, спр. 314. – Арк. 27.
368. Євтимович В. Вказ. праця. – С. 18.
369. Там само. – С. 17–18.
370. Там само. – С. 18.
371. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році.
Маланюк Є. Уривки зі спогадів. – К., 2004. – С. 134.
372. Там само.
373. Мартос Б. Вказ. праця. – С. 50.
374. Там само.
375. Верига В. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 105.
376. Там само. – С. 104–105.
377. ЦДІАЛ. – Ф. 1092, оп. 3, спр. 314. – Арк. 28.
378. ЦДАВО України. – Ф. 1429, оп. 2, спр. 94. – Арк. 20.
379. Там само. – Арк. 5.
380. Там само. – Ф. 2208, оп. 2, спр. 193. – Арк. 1.
381. ДАРФ. – Ф. 6396, оп. 1, спр. 41. – Арк. 56–57.
382. Там само. – Арк. 60.
383. Там само. – Арк. 61 зв.

384. Архів С. Цапа (СГД). – Спр. 1. – Арк. 610 б.
385. Там само. – Арк. 608.
386. Там само. – Арк. 609.
387. Там само.
388. Тризуб (Париж). – 1927. – 31 жовтня.
389. Архів С. Цапа (СГД). – Спр. 1. – Арк. 609–610.
390. Там само. – Арк. 610.
391. Симон Петлюра: Статті. Листи. Документи. – Т. II. – Нью-Йорк, 1979. – С. 517.
392. Архів С. Цапа (СГД). – Спр. 3. – Лист до редакції газети «Батьківщина» 26.06.1967 р.
393. Там само. – Спр. 1. – Арк. 184.
394. Там само. – Спр. 3. – Лист до Б. Монкевича 15.07.1968 р.
395. Там само. – Спр. 1. – Арк. 185.
396. Визвольні змагання очима контррозвідника. – С. 53.
397. Там само. – С. 236–239.
398. Там само. – С. 238.
399. Там само.
400. Там само.
401. Там само. – С. 240.
402. Інформаційний звіт Товариства запорожців. – Ля Роше (Франція), 1932. – 1 серпня. – С. 1.
403. Там само.

ЧАСТИНА II

Документи та матеріали

Для розуміння особистості полковника П. Болбочана, мотивів його поведінки та причин протистояння з політичними опонентами нам видається доцільним звернутися безпосередньо до конкретних історичних джерел, які дають можливість відтворити атмосферу тогочасного українського суспільства, настрої у війську й проводі УНР.

Документи та матеріали, які пропонуються для ознайомлення читачеві, різні за своїм характером та інформативністю. Однак їхня цінність незаперечна. Вони вводять нас у складний перебіг воєнних і політичних подій і, зрештою, допомагають сформуванню свій власний погляд на причини перемог і поразок українців у збройній боротьбі за незалежність.

Низка пропонованих документів раніше була невідома українському читачеві.

Значний інтерес викликають емоційно насичені листи та спогади учасників подій, вони яскраво передають дух і настрої епохи. Серед них, зокрема, досі неопубліковані спомини С. Цапа, лист сотника І. Барила та ін. Додаткове світло на політичну ситуацію в проводі УНР проливають листи В. Липинського та спогади Г. Макаренка, які раніше були фактично недоступні широкому загалу в Україні.

Отже, читач має можливість скласти адекватне уявлення про долю видатного українського воєначальника, а також сформуванню неупереджену думку щодо головних подій «справи полковника Болбочана» і дати свою оцінку її учасникам.

Документи і матеріали друкуються зі збереженням правопису оригіналу.

Документ № 1

Послужный список і нагородний лист капітана Петра Болбочана

Листопад 1917 р.

ПОСЛУЖНОЙ СПИСОК

Капитана 38-го пехотного **ТОБОЛЬСКОГО** Генерала Графа
Милорадовича полка **БОЛБОЧАНА**
Составлен ноября 1917 года

ПОСЛУЖНОЙ СПИСОК

Капитана 38-го пехотного **ТОБОЛЬСКОГО** Генерала Графа
Милорадовича полка **БОЛБОЧАНА**

I. Чин, имя, отчество и фамилия	Капитан Петр Федорович БОЛБОЧАН
II. Должность по службе	Командир 9-й роты
III. Ордена и знаки отличия	Св. Анны 2-й ст. с мечами, Св. Станислава 2 ст. с мечами, Св. Анны 3 ст. с мечами и бантом, Св. Станислава 3 ст. с мечами и бантом, Светло-бронзовую медаль в память 100-летия юбилея Отечественной войны, и чин штабс-капитана.
IV. Когда родился	1883 года октября 5 дня
V. Из какого звания происходит и какой губернии уроженец	Сын священника, уроженец Бессарабской губ.
VI. Какого вероисповедания	Православного
VII. Где воспитывался	В Кишиневской Духовной семинарии окончил два класса и в Чугуевском пехотном юнкерском училище по I-му разряду
VIII. Получаемое на службе содержание	Жалованья ..... «___» руб. Столовых..... «___» руб. Добавочных..... «___» руб. За выслугу лет.... «___» руб. <hr/> ВСЕГО..... «___» руб.

Читал:

IX. ПРОХОЖДЕНИЕ СЛУЖБЫ.

Когда в службу вступил и произведен в первый офицерский чин; производство в следующие чины и дальнейшая служба: военная, гражданская и по выборам; переводы и перемещения из одного места службы или должности в другую, с объяснением, по какому случаю: по воле начальства или по собственному желанию; когда отправился и прибыл к новому месту службы; награды: чинами, орденами, знаками отличия; Всемиловнейшие рескрипты, Высочайшие благоволения.

	Годы	Месяцы	Числа		Годы	Месяцы	Числа
В службу вступил в Чу-гуевское пехотное юнкерское училище в об-щий класс юнкером рядового звания	905	Авг.	16	Вр. и. д. Полкового Адъютанта	911	Нояб.	1 11
Младшим унтер-офицером	907	Янв.	22	26 августа 1912 года ВЫСОЧАЙШЕ даровано полку наименование Генерала Графа Милорадовича	912	Окт.	30
По окончании курса наук ВЫСОЧАЙШИМ приказом произведен в подпоручики в 38-й пе-хотный Тобольский полк	909	Авг.	6	Награжден светло-брон-зовой медалью на Вла-димирской ленте в па-мять 100 летнего юбилея Отечественной войны	---	---	---
Со старшинством	908	Июня	15	Вр. и. д. заведующего мобилизационной частью	---	Дек.	16
Откомандирован от училища	909	Авг.	10	ВЫСОЧАЙШИМ приказом состоявшимся в 15 день сего декабря произведен в поручики	---	---	15
Зачислен в списки полка	---	---	23	Со старшинством	---	Июня	15
Прибыл в полк	---	Сент.	22	Сдал вр. и. д. Заведую-щего мобилизационной частью	---	Дек.	24
Вр.и.д. Полкового Адъютанта	910	Апр.	9	Вр. и. д. заведующего школой подпрапорщиков	913	Янв.	28
с по	---	---	23	с по	---	Февр.	15
Помощником Полкового Адъютанта	911	Мая	27	Имеет право на ношение на груди медали на лен-те белого, желтого и чер-ного цветов в память 300 летнего юбилея Царство-вания Дома РОМАНОВЫХ	913	Март	9

	Годы	Месяцы	Числа		Годы	Месяцы	Числа
Вр. и. о. Полкового Адъютанта с по	913 --	Ноябрь Дек.	22 8	Начальником команды разведчиков с исполнением обязанностей по должности Полкового Адъютанта	915	Февр.	18
Назначен Полковым Адъютантом	914	Март	1	Вр. исп.долж. начальника пулеметной команды с исполнением должности Полкового Адъютанта	--	--	24
Вступил в должность Полкового Адъютанта и принял все имущество и печати полковой канцелярии	--	--	--	Сдал команду разведчиков и обратился к исполнению должности Полкового Адъютанта	--	Мар.	19
Назначен Начальником музыкантской команды с оставлением в должности Полкового Адъютанта	--	Окт.	30	Сдал пулеметную команду и обратился к исполнению должности Полкового Адъютанта	--	Апр.	1
Принял музыкантскую команду	--	--	--	ВЫСОЧАЙШИМ приказом состоявшимся в 22й день апреля 1915 года ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР ВСЕМИЛОСТИВИШЕ соизволил пожаловать за отличия в делах против неприятеля орден Св. Станислава 2 ст. с мечами	--	--	22
Командующим II ротой на законном основании с оставлением в должности Полкового Адъютанта	--	Дек.	8	ВЫСОЧАЙШИМ приказом состоявшимся 3 июня 1915 года за отличия в делах против неприятеля награжден орденом Св. Анны 2 ст. с мечами	--	Июня	3
Вр. и. д. начальника команды для связи с оставлением в должности Полкового Адъютанта	915	Янв.	2	Вр. Командующий 2 ротой с оставлением в должности полкового Адъютанта	--	Июля	2
Сдал команду для связи и обратился к исполнению должности Полкового Адъютанта	915	Янв.	15	Сдал 2-ю роту и обратился к исполнению должности Полкового Адъютанта	--	--	4
Сдал II-ю роту и обратился к исполнению должности Полкового Адъютанта	915	--	21	Начальник команды разведчиков с исполнением должности Полкового Адъютанта	--	Июля	8
Приказом по войскам 5 армии 24 января 1915 года № 185 за отличия в делах против неприятеля награжден орденом Св. Анны 3-й степени с мечами и Бантом	--	--	24	Командующим I ротой на законном основании с оставлением в должности Полкового Адъютанта	--	--	24

	Годы	Месяцы	Числа		Годы	Месяцы	Числа
Сдал командование 1-й ротой и вступил в исполнение своих обязанностей по должности Полкового Адъютанта	915	Авг.	12	Со старшинством	916	Июля	19
ВЫСОЧАЙШИМ приказом состоявшимся в 6-й день октября 1915 года ВСЕМИЛОСТИВЕЙШЕ пожалован за отличия в делах против неприятеля орденом Св. Станислава 3 ст. с мечами и Бантом	-:-	Октяб.	6	Обратился к исполнению своих прямых обязанностей по должности Полкового Адъютанта	-:-	Нояб.	30
Контужен в бою 9 марта и остался при части	916	Мар.	9	Назначается Наблюдающим за всеми пулеметными командами на правах Командира батальона по отношению к названным командам с оставлением в должности Полкового Адъютанта	-:-	Дек.	9
ВЫСОЧАЙШИМ приказом состоявшимся в 22 день мая 1916 года за отличия в делах против неприятеля произведен в Штабс-Капитаны	-:-	Мая	22	Сдал должность Полкового Адъютанта и обратился к исполнению своих обязанностей по наблюдению за всеми пулеметными командами на правах батальонного Командира По отношению к пулеметным командам и принял должность Начальника пулеметной команды «МАКСИМА № 2» на законном основании	-:-	-:-	22
Со старшинством	915	Июля	28	Отправился для ознакомления с должностью Командира обоза 10-й пехотной дивизии и полагается в командировке	917	Фев.	9
ВЫСОЧАЙШИМ приказом состоявшимся в 11 день октября 1916 года на основании приказа по военному ведомству 1915 года № 563 ст. 1 даровано старшинство в чине Штабс-Капитана с 1915 года июля 19.	916	Окт.	11	Командующим 9-й ротой на законном основании с	-:-	-:-	17
ВЫСОЧАЙШИМ приказом состоявшимся в 15 день октября 1916 года на основании приказа по В. В. 1915 года № 563 ст. 1 произведен в Капитаны	-:-	-:-	15	На основании приказа 10-й пехотной дивизии за № 81 назначен командующим дивизионным обозом названной дивизии	-:-	-:-	26

<p>XI. Холост или женат, на ком; имеет ли детей; год, месяц и число рождения детей; какого они и жена вероисповедания</p>	<p>Женат первым законным браком на девице Марии Ивановне Попескул родив. 1889 года июля 12 дня жена вероисповедания православного</p>								
<p>XII. Есть ли за ним, за родителями его, или, когда женат, за женою, недвижимое имущество, родовое или благоприобретенное.</p>	<p>Не имеет</p>								
<p>XIII. наказаниям или взысканиям, соединенным с ограничениями в преимуществах по службе, когда и за Подвергался ли что именно; по судебным приговорам или в дисциплинарном порядке.</p>	<p>Не подвергался.</p>								
<p>XIV. Бытность в походах и делах против неприятеля, с объяснением, где именно, с какого и какое время; оказанные отличия и полученные в сражениях раны или контузии; особые поручения, сверх прямых обязанностей, по Высочайшим повелениям, или от начальства.</p>	<p>Участвовал в Кампании 1914 - 1915 - 1916 - 1917 гг. против Австро-Венгрии и Германии. Контужен 9 марта 1916 г.</p> <p>Из представленного свидетельства о ранении видно, что в бою у д. КОЛОДИНО 9 марта 1916 года контужен в голову разорвавшимся снарядом, сопровождавшимся потерей сознания, кровоизлиянием в сетчатку и сильными головными болями.</p> <p>Особых поручений сверх прямых обязанностей по ВЫСОЧАЙШЕМУ ПОВЕЛЕНИЮ не имел, а по распоряжению начальства был командирован: в особую командировку где и находился с 1910 года апреля 23 по мая 13 1910 года.</p> <p>Командирован в штаб 10 пехотной дивизии для испытания и ознакомления с делопроизводством, где и находился</p> <table data-bbox="665 1197 888 1247"> <tr> <td>с</td> <td>1910</td> <td>июля</td> <td>26</td> </tr> <tr> <td>по</td> <td>--</td> <td>сент[ября]</td> <td>13</td> </tr> </table> <p>Перешел границу Австро-Венгрии 1914 августа 12 Границу России 1914 августа 13 Вновь перешел границу Австро-Венгрии 1914 августа 29 Вновь перешел границу России 1914 сентябрь 21</p>	с	1910	июля	26	по	--	сент[ября]	13
с	1910	июля	26						
по	--	сент[ября]	13						

НАГРАДНОЙ ЛИСТ

На штабс-капитана 38-го пехотного Тобольского Генерала
Графа Милорадовича полка Петра Болбочана

1. Часть, должность (если занимает, а у чиновников и класс ее), чин, имя и фамилия, а также вероисповедание 2. Старшинство в последнем чине и должности (год, месяц и число). 3. Имеющиеся награды, года их получения; награды за текущую кампанию с кратким обозначением отличий, за которые они получены	Последняя награда и время получения ее. Если сделано какое-либо представление к награде, то за какие и когда оказанные отличия, кому и когда направлено представление	Мнение Начальников по представлению					Для отметки в Главном Штабе
		Командира полка или Начальника отдельной части	Командира не отдельной бригады	Начальника дивизии, отдельной или сводной бригады	Командира корпуса (или отдельного отряда)	Командующего армией	
<p>1. 38-й пех. Тобольский Генерала Графа Милорадовича полк Начальник команды пеших разведчиков штабс Капитан Петр Болбочан, православного</p> <p>2. 1915 г. июля 1915 г. июля 8.</p> <p>3. За текущую кампанию Св. Анны 3 ст. с мечами и бантом, за боевые действия в период с 20 Октября по 1 Декабря 1914 г. (Приказ 5 Армии 27 Января 1915 г. № 185). Св. Станислава 2 ст. с мечами, за боевые действия в период с 1 Января по 4 Февраля 1915 г. (Высочайший приказ 22 Апреля 1915 г.) Св. Анны 2 ст. с мечами, за боевые действия 15 Февраля 1915 г. (Высочайший приказ 3 Июня 1915 г.) Св. Станислава 3 ст. с мечами и бантом за боевые действия 17-18 Августа 1914 г. (Высочайший приказ 6 Октября 1915 г.) Чин штабс-капитана, за боевые действия с 4 по 28 Июля 1915 г. (Высочайший приказ 22 Мая 1916 г.) Фактически прокомандовал в последнем чине командой пеших разведчиков 12 месяцев с 8 Июля 1915 г. по 19 Июля 1916 г.</p> <p>Вр. Командующий полком: Подполковник " " Октябрь 1916 г. За полкового Адыютанта Поручик</p>	<p>Чин Штабс-Капитана, 22 мая 1916 года</p>	<p>Чин Капитана</p> <p>В воздаяние доблестного и самоотверженного исполнения долга в боевых столкновениях с неприятелем ходатайствую по ст.1. п.Б ст.2 п.п. и ст. 3 приказа по военному ведомству 1915 года № 563 о награждении чином капитана, со старшинством с 19 июля 1916 года.</p> <p>Вр. Командующий полком, Подполковник</p>					

Участвовал в боях:

У посада Лацзов	1914 г.	Авг.	14-15
У дер. Вожучин	:-	:-	16-21
У дер. Рагузино под гор. Томашевым	:-	:-	27
При взятии города Ярославля	:-	Сент.	2-8
У дер. Промны на реке Пилице	:-	Окт.	11-15
У дер. Остров (северо-западнее г. Ченстохова)	:-	Нояб.	2-3
У дер. Подолин	:-	:-	7-8
У посада Тушин	:-	:-	9-10
У дер. Хрусты-Старе	:-	:-	11
Под гор Брезинами	:-	:-	13
У дер. Новоставы	:-	:-	15-27
У дер. Лазнова-Воля	:-	Дек.	1-3
У дер. Рожкова-Воля	:-	:-	6-13
Под гор. Равой: под д.д. Конопница и Загурже	:-	:-	20 по
	1915	Фев.	4
При дер. Пореды	:-	:-	14
У д. Тсетсеры	:-	15-16	:-
В позиционной войне	:-	:-	19 по
	:-	Апр.	26
При д.д. Гетке-Руда-Скрода	:-	Мая	4-12
При дер. Круша и Тсетсеры	:-	:-	15 по
	:-	Июня	9
При дер. Гетке, Руда-Скрода	:-	:-	11 по
	:-	Июля	6
При дер. Добрый-Лясь и на реке Писсе	:-	:-	6-7
При дер. Новоседлины	:-	:-	13-21
При дер. Орло-Подосье	:-	:-	21-24
У дер. Дембово-Ушник	:-	:-	24-26
У дер. Дембово-Хомунтово	:-	:-	27
У дер. Емелиты-Старые	:-	:-	28
У дер. Закшево-Новое	:-	:-	29
У дер. Павлеветы	:-	:-	31
Севернее дер. Конопки-Плебанки	:-	Авг	1
У посада Тыподои (восточнее дер. Серки)	:-	:-	2-3
На Вилинских позициях:			
У ст. Ландварово на линии озера Евьевского	:-	:-	12 по
	:-	Сент.	3
У дер. Герваты	:-	Сент.	4-7
Отход к ст. Вилейка	:-	:-	8-9
У дер. Жупраны	:-	:-	10
У дер. Осташково	:-	:-	14
У дер. Черемшицы	:-	:-	18
У дер. Занапоча	:-	:-	19-23

В службе сего обер-офицера не было обстоятельств лишаящих его права на получение знака отличия безпорочной службы, отдаляющих срок выслуги к сему знаку

Командир 38-го пехотного
Тобольского полка, Полковник
Полковой Адъютант,
Поручик

И т о г о в сем послужном списке пронумерованных,
прошнурованных и казенной
печатью пропечатанных семь (7) листов.

Полковой адъютант,
П о р у ч и к

*(Центральний державний військово-історичний архів Російської Федерації.
Ф.409. – Оп.1. – Спр.160429. – Арк.1–14 зв. Оригінал.)*

Документ № 2

Розмова Головного отамана С. Петлюри¹ з отаманом
П. Болбочаном по телеграфу *

10 грудня 1918 р.

Значка «633»

БАЛБАЧАН. – Дуже радий, що маю з Вами балакати; я сьогодні тільки вранці приїздив в Кременчуг. Ви вже знаєте про відносини німців до дорученої мені армії; якщо не знаєте в дрібницях, то мій Н[ачальни]к Штабу², котрого я післав до Вас з докладом, все Вам об'яснить. В додаток до всього, що Вам відомо і що доложе Вам Н[ачальни]к Штабу я Вам можу дожити, що мій план за послідні дні трохи міняється: до сеї пори я бився з гетьманцями, большевиками, донськими козаками і Добровольчою Армією і з німцями тримався вичікуючої тактики, тепер же мушу стати на активний шлях проти німців, бо в деяких місцях я вже можу бути сильніший від них. Німецький фронт зараз є дуже важним, бо Ви знаєте, що німців на цім боці особливо на Харківщині дуже багато і всі такі частини у них тут, що виконують всі бажання своєї К[оман]ди в точности. Я прошу Вас, Пане Отамане, не забувати, що стадія організації армії у мене скінчиться тільки 20–22 грудня і зараз я оперірую тільки з тими частинами, котрі були сформовані раніше, між якими головну роль грає в цих операціях 2-ий Запоріжський полк, котрий зараз розвернувся в Республіканську Запоріжську дівізію, останні частини, котрі

---

* Документ скопійовано полковником О. Шаповалом з оригіналу. На першій сторінці примітка: «Із розмови видно, що Петлюра говорив із Вінниці, коли туди перебралась Директорія, а де був Болбочан? На якійсь (чи не Кременчузі?) стан[ці] Лівоб[ережжя]. Ол. Ш[аповал]».

недавно почали формуватися, серйозної ролі в активних операціях раніш 20–22 грудня, проявляти не можуть, не рахуючи старої Запоріжської дівізії та дівізії Палія³; план формування доложить Вам Н[ачальни]к Ш[та]бу. Дуже важко з одягом і зброєю, правда все це покривається тим великим ентузіазмом між селянами з яким ідуть вони в Республіканські Війська. Загальної мобілізації я не роблю, бо нема куди діти людей, краще я зроблю додаткову мобілізацію, коли буде потрібно; відносно бойових подій можу підкреслити, що доручені мені Республіканські Війська б'ються як лицарі і скоро на лівім березі Дніпра, де єще гетьманська влада, то тільки з-за того, що німці з переважними силами дуже перешкождали нам підтримуючи гетьманську владу. Я прошу Директорію надіятись, що дуже скоро на всій Лівобережній Україні у нас не буде ніяких перешкод, бо з німцями скоро начнем інакше балакати, – це військові справи. Відносно гражданських справ скрізь установається влада, що була перед гетьманом, працюю в тіснім звязку зо всіма громадянськими колами. Робітники як у Харькові, так особливо у Донецькім басейні находяться зі мною в згоді, окрім большевиків. Робітникам я розршив робітничі дружини в кількості 2600 в Донецькім басейні і до 800 людей в Харькові, дав їм зброю і інструкторів старшин. Це елемент, котрий цілком на нашій стороні. О призначенні губерніяльних комісарів мені допомагав Національний Союз⁴. Дуже Вас прошу порайте мені, кого призначити Губерніяльним Комісаром Харьківщини, ця справа дуже важна, а кандидатів у мене немає.

На місцях у Губерніях, де ще не походили Республіканські війська де-не-де є анархія, але селяне як тільки узнають який повинен бути порядок введений Директорією то підтримують спокій і вичикують. Відносно дипломатичних зносин я послав письмо через Нідерляндського консула міста Харківа військам Антанти, котрі висадились в Севастополі. Копію цього письма я надіслав Вам, збираюсь надіслати делегацію в Севастопіль, на днях послав нове письмо Антанті через того ж Нідерляндського консула, котрий інформував союзників про зносини німців з большевиками. Нідерландський консул з свого боку дуже гаряче взявся за нашу справу і теж має відомости, що Харьківський 1-й Німецький корпус хоче пустити большевиків на Харьківщину в Донецький басейн для боротьби з союзниками. Нідерляндський консул збирався сьогодні або завтра пробратися до Кременчуга, щоби від себе побалакати по дроту з вищим представником Нідерляндським

в Києві і передати через нього союзникам про німецькі події. Німці йому з Харькова забороняли балакати з Києвом; між иншим консул сказав мені таку фразу: «Я Вас запевняю, що Антанта пришле Вам свій отряд, як допомогу проти німців і большевиків». Здається, що я кончив, маючи на увазі, що мій Н[ачальни]к Ш[та]бу зараз повинен бути у Вас і Ви все узнаете, моя політика досить гуманна до сеї пори об'ясняється тим, що всі наші вороги знаходяться під захистом німецьких штиків, якби я свою політику змінив раньше, то німці уже давно б ліквідували всю нашу Національну справу – на лівім березі. Ви знаєте, що німці хотіли мене заарештувати в Харькові, но агентура мене спасла, та і взагалі про це навіть не слід і балакати. Не дивлячись на те, що Скоропадський ⁵ сипе міліонами, щоб мене доставити в Київ, ми скоро всі будемо в Києві і Скоропадський буде в наших руках. Я тепер слухаю Вас, Пане Отамане, може деякі питання я упустив.

ГОЛОВНИЙ ОТАМАН. – Я радий, що нарешті маю можливість говорити з Вами. Перш усього від імені Директорії і від свого дякую Вам, Вашим помічникам і славним козакам підлеглого Вам Республіканського Війська за успішну боротьбу з прислужниками Гетьманської влади і твердо вірю, що в найближчі дні вся Україна буде під владою Директорії. Мені доложили, що Ваш Н[ачальни]к Ш[та]бу вже в Козятині, я його ще не бачив, він одержить докладні інформації і вказівки з якими негайно виїде до Вас. До його приїзду вважаю необхідним поінформувати Вас:

1. – По мотивам політичним Директорія заінтересована, аби Київ був взятий нами як найскорше так само і Одеса в звязку з цим мною даний наказ Полковникові Філатьєву ⁶, що командує Одеською групою, в найближчий день захопити Одесу до приходу військ Антанти. Сьогодні одержав повідомлення, що Філатьєв взяв Терашпіль і наблизився до Одеси передовими отрядами за 40 верств. Флангова група його під командою Грігорьєва ⁷ розвиває одночасно наступ на Херсон і Миколаїв. Наказ Осадному Корпусові, що обложив Київ і почасті переправився на лівий берег, дається в такому смислі, щоби штурм Києва в найближчий день вже відбувся ось через що я позавчора давав наказ Комкору Кудрявцеву ⁸ форсіровать наступ на Київ по лінії Ромодан–Київ для того, щоб Ваші збиті і дисципліновані частини підперли молоді формування, котрі переправились на лівий берег і в котрих я не дуже певний.

2. – Німці провадили віроломну політику до нас і провадячи переговори разом з тим хотіли приступити до захоплення

комунікаційних і операційних ліній в тилу розположення Осадного Корпусу, щоб упередити це ми приступили до обеззброєння німецьких гарнізонів і проїзжаючих ешелонів. За два дні нами обеззброєно німецькі залоги в Бірзулі, Жмеринці, Винниці, Козятині, Попільні, Фастові, Білій Церкві. Зараз іде обеззброєння в Умані і Христинівці. Сюди не входить обеззброєння ешелонів, яке ми зараз робимо і за допомогою якого поповнюємо недостачу зброї. В звязку з політикою німців Директорією пред'явлено ультиматум німецькій Обер Команді і Великій Салдатській раді в Києві. В тексті ультиматум до- словно буде переданий Вам після моєї розмови додатково.

Зміст ультиматума містить в собі вимогу повного нейтра- літету з боку німців в противному разі ми оголошуємо їм ві- йну і закликаємо все населення до боротьби з ними. Я маю вражіння що цей ультиматум трохи охолодив німців, бо вчора приїздили неофіціальні представники їхньої Салдацької Ради і прелюмінарно прийняли ті умови, які їм було запропоновано; сьогодні увечері мають прибути офіціальні предтавники Обер Команди з Києва для ведення переговорів, але до того часу ми проводимо з ними рішучу боротьбу і навіть в цю хвилину, ко- ли я з Вами говорю під Бердичівом іде бій з ними, щоб лікві- дувати їх віроломний наступ, в результаті котрого вони вночі обеззброїли частину нашого гарнізону і заарештували Комен- данта і иньшу старшину.

Пропоную Вам на лінії розположення Ваших військ вжи- ти відповідних заходів для паралізування можливої небезпеки і для того, щоб їм показати нашу зростаючу силу. Найкраще робити вночі, в разі успіху Ви збільште кількість зброї яка нам так потрібна.

3. – Справа з Антантою стоїть так: наш представн[ик] Націон[ального] Союзу, бувш[ий] міністр пошт Сідоренко⁹ одержав від Американськ[ого] посла в Ясах запевнення, що Америка і Англія безумовно визнають Самостійну нашу Рес- публіку при умові ліквідації Гетьманщини нашими власними силами, але до приходу війська Антанти. Що до Франції, то вона стоїть за Федерацію України з Росією тільки через те, що боїться банкрутства Росії того, що північ Росії не заплатить боргів винуватих Франції, але з погляду Американського по- сла фінансові моменти в Українській справі не являються рі- шаючими. В звязку з цим повідомляю Вас, що вчора нашою радіостанцією у Винниці перехоплена радіотелеграма Американського посла в Київ в якій говориться, що француз- ський консул Одеси Ено¹⁰ не є уповноважений представляти

політику Антанти. Ено проводить справу в Українському питанню сепаратно і на власну відповідальність з таким розрахунком, щоби поставити і Україну і Держави Антанти перед фактом. Наше завдання ставити Антанту перед тими фактами, які ми будем створювати своїми силами, по тому Пане Отамане зі всего сказаного випливають логічно слідуючі висновки: зараз ми повинні мати військову силу яка б стояла на сторожі інтересів нашої Державної Самостійности і била б не тільки гетьманців, але давала рішучий отпір і приймала профілактичні засоби відносно німців що заважають нам піддержкою гетьманської влади. Одночасно ми повинні бути готові і до активного отпору Антанті коли вона буде нав'язувати нам свою волю і насильно тягти в московське ярмо. Цю точку погляду і Ви яко представник вищої військової влади на лівому березі, котрому приходиться вступати в ріжні стосунки з представниками нейтральних держав чи держав Антанти, повинні розвивати і рішуче в цьому смислі висловлювати яко погляд Діректорії. В зносінах з Антантським військом, коли до того прийдеться, ніяких авансів їм не давати і висловлювати той погляд, що ми з ворогами Української Державности будемо боротись до останнього чоловіка, бо тільки державна самостійність України може забезпечити політичну волю населення України, а селянам дати землю. Для того, щоби наша позиція в цій справі була сильною треба прискорити за всяку ціну створення військової сили не тільки шляхом добровольчеських поповнень, але й мобілізації. Вказівки з приводу мобілізації одержить Н[ачальник]к Вашого Штабу.

4. – Я гадаю Пане Отамане, що Ви повинні зробити все, аби зайняти Крим і в першу чергу Дебальцево. Я маю доклад від представників запоріжських залізниць про значення дебальчевського району для цілої України щодо постачання вугілля, і наказую Вам подбати про те, що як тільки будуть зайняті ст. Дебальцево і інші в цьому районі, то негайно розпорядитись про висилку на Правобережну Україну певної кількості валок навантажених вугілем бо в противному разі нам загрожує велика небезпека від недостачі на правобереж[ній] залізниці палива для паровозів.

5. – Поки я поставлю Вам кілька конкретних питань по військовим справам, вважаю необхідним поінформувати Вас, що справи порядкування цивільною владою треба налагоджувати в тісному контакті з місцевими філіями Національного Союзу. Справа призначення Комісарів це є прерогатива відповідних органів Діректорії і Ви можете по порозумінню

з Національним Союзом призначати цивільних Комісарів тільки тимчасово, подаючи кандидатури на затвердження Директорії. Щодо Харківського Губерніяльн[ого] Комісара, то моя особиста думка, що кандидатура інженера Тимошенка ¹¹ буде прийнята Директорією прихильно, з приводу цього я знесусь з Директорією і Вас повідомлю.

6. – Необхідно якомога ширше, не жалкуючи грошей поставити справу інформації про події, про працю Директорії, про завдання нашого руху, про військові наші успіхи шляхом відозв, оголошень і т. д. З цього приводу я настоював би Пане Отамане, щоби інформаційне бюро при Вашому Штабі розвинуло б якнайширшу працю і енергію.

7. – Для Директорії потрібні гроші адже слід, аби Ви займаючи нашими військами певні міста, де є казначейства, робили виемки з них, посилаючи підмогу і для Директорії в установленій пропорції. Тепер прошу повідомити мене чи форсірує Сіра Дівізія ¹² Палія наступ на Київ по лінії Бахмач–Київ. Коли ні, то треба аби вона до цього приступила і мала на увазі не тільки залізничу колію, але і Чернігівську Сошу, по котрій як у нас є відомости, тікають з Києва гетьманські прислужники і котру вони думають використати й далі. Тепер прошу коротко мене повідомити, чи можете Ви без шкоди для Ваших операцій на Слобожанщині форсірувати певними частинами наступ на Київ, взявши на увагу те, що наші частини вибили німців і гетьманців зі ст. Драбово і що частина наших військ вже переправлена на лівий берег в районі Баришполя.

ОТАМАН БОЛБОЧАН. Перш всього прохаю Директорію зробити безпосереднє розпорядження у всі банки, аби вони по першому моєму вимоганню видавали половину наличности мені і це розпорядження необхідно для морального оправдання, бо инакше прийдеться брати силою.

ГОЛОВНИЙ ОТАМАН. – Таке розпорядження Директорія уже видала і текст його, коли в Вас немає, я накажу Вам передати по прямому дротові.

ОТАМАН БОЛБОЧАН. – Особливо це необхідно для Харківського банку.

2. Інформац[ійне] бюро у мене мається і тепер тільки поширюється.

3. Полковник Палій тримає[ться] широким фронтом по лінії Бахмач–Ромни. На днях сам буду у нього, провірю справу на місці. Для загальної справи Республіки, навіть аби це перешкоджало Слобожанщині, я повинен самі певні свої частини кинути на Київ, тоді наші руки будуть розв'язані. В тім

напрямку мною вже робляться всі заходи і авангарди Республіканської Запоріжської Дівізії, котра буде брати Київ, ще вчора увечері розбили гетьманців і німців під Ромоданом, і сьогодні повинні були зайняти Ромодан. Гетьманці над нашими полоненими почали знущатись.

Для мене новинка, що я повинен брати Крим, бо до цієї операції я зможу приступити не раніше як через тиждень.

Відносно Комісарів всі призначення Комісарів і Комендантів робляться мною тільки по згоді і по рекомендації з органами місцевого самоврядування і філіями Національного Союзу. Дебальцево буде зайнято. Формування війська будуть поширені. Прохаю зробити розпорядження аби надіслані кандидати на Губерніяльного Коменданта Харківщини. 2) Декілька штабних старшин. 3) Із Бердичівського і Житомирського складів надіслати мені 60 кулеметів Люїса, 60 кулеметів Максима або Кольта до 10 000 рушниць, 24 легких гармати і 8 важких. Потім передайте Діректорії від усього Республіканського Війська Лівобережної України найщиріше привітання. Запевняю Діректорію і Вас, Пане Отамане, що ми своє діло з честю доведем до кінця.

ГОЛОВН[ИЙ] ОТАМАН. Добре, привітання Діректорії передам. Тимчасом дякую Вам і всім козакам від імені Діректорії за задоволення і привіт; по змозі всі Ваші прохання виясню і сьогодні ж дам ту чи іншу відповідь.

Зазначаю, що наступ на Київ буде проводитись раніш ніж Ви будете готові; держіть постійно зв'язок зі штабом Головної Команди, щоб я завше знав, де Ви є, а тепер прощайте, зараз Вам будуть передавати текст ультиматуму Діректорії.

(Друковано на машинці. Музей Громадознавства. Значка «633». Прага.)

(Архів С.Цапа (СГД). – Спр.3. – Б/н. Рукописна копія.)¹³

Доповідь отамана П. Болбочана
Головному отаману С. Петлюрі
через генерала О. Осецького¹⁴

10 січня 1919 р.

Доброго здоров'я пане Отамане! Я Вас попросив до дроту по дуже важним екстренним справам, котрі відкладати не можна ні на одну годину. В той раз я повідомляв Вас про дуже скрутне моє становище, котре з кожним днем ставало все гірше й гірше, а тепер воно катастрофічне.

Запорожський корпус основна сила Української армії, але яка б не була сила, вона має свої границі. Запорожський корпус з самого першого дня перевороту, себто з 17 листопаду, безмінно працює в бойовій обстановці, не кажучи про те, що й до того дня він весь час був у бійках з большевиками. То я й настоював весь час дати мені до цього корпусу хоч 4 полки Галичан. Останні два тижні це період самого сильного бойового напруження.

За Харків Республіканська дивізія і 1[-ий] Дорошенківський полк бється особливо по лицарськи. Після опущення Харківя бої не припинилися ні на одну годину – приходилося здержувати весь час дуже гарне військо ворога значно переважаюче кількістю. Вчора у нас були дві бійки дуже удачні, ми розбили великі сили ворога. Але ворог настійчиво продовжував насуватися свіжими силами, а сьогодні великими силами він цілий день вів наступ по всьому фронту. Скрізь ворог був розбитий, а в районі станції Мерчик–Максимівка ворогові удалось оточити 1[-ий] піший Республіканський імені отамана Болбочана полк. Славетний полк цілий день вів нерівний бій і до вечера почти весь був знищений. Забиті всі найкращі старшини і козаки. В даний мент полк майже не існує. Замінити його не маю чим, всі останні полки теж бються. Всі змучені, люде на ногах не тримаються. Піддержки не знаю звідки взяти. Весь час дивився на Київ, гадав, що Київ мені що небудь допоможе, але нічого від нього не маю. Тепер я рішив спасти останки дійсних Українських героїв і патріотів, це останки Запорожського корпусу. Ми перед батьківщиною свій обовязок виконали чесно, а як хто нас буде в чім небудь обвинувачувати, хай робе це той, хто більше нас зробив для батьківщини... Накажу Люботин опустити. Мій шлях відхода – на Полтаву, а частина піде на Лозову–Катеринослав. Полтаву утримати своїми силами буде важко.

Я гадаю, що Україна ще ніколи не переживала такого скрутного становища, як зараз. На нас насуваються російські большевицькі війська над організацією котрих працювали цілий рік найкращі старшини генерального штабу російської армії. Це військо воює з ідеєю українства, воно з наміченою метою йде знищити все те, що підтримує Україну. Вороги відверто передають, що їм необхідно знищити мій Запорозький корпус, котрий для росіян найстрашніший, як строго національний (особливо Республіканська дивізія).

Окрім російських большевиків, куди не повернись, у мене скрізь фронт – то свої хатні вороги, котрих необхідно во ім'я всього святого знищити (українські большевики, українські монархісти, авантюристи...). Таким є Махно ¹⁶ на Катеринославщині, котрий примушує мене відділяти міцний загон для боротьби з ним і як тільки вдасться кінчити з ним, у Прилук піднімає голову Ковтун, котрий має досить сильний відділ. Багато таких героїв працюють по всій Україні, нищать її, з ними приходиться боротися, а сили все зменшуються. Багато допомогли в цій справі добродії Шинкар ¹⁶ і К⁰. З Дончачаками бійки припинилися, але становище з нами не вияснено. Добровольці посуваються на Славянськ і теж рвуть мої сили. Підкреслюю, становище катастрофічне. Необхідно Київ кинути всі балачки, необхідно оголосити сувору і тверду владу і проводити її в життя, необхідно ввійти у зв'язок з Донським військом проти большевиків, необхідно запитати Денікіна ¹⁷, чого його армія від України хоче, з союзниками негайно треба порозумітися і стати з ними в реальні відношення, необхідно визвати часть війська Галичан і післати сюда. Раніш я просив 3–4 полки, то було раніш, а тепер давайте уже 2 дивізії в повній організації. Через тиждень двох дивізій буде уже мало.

Ви мені скажете, що у мене є багато полків окрім Запорозького корпусу, – так, пане отамане, маю дуже багато ріжних полків, але всі ці полки треба поставити хоч на один місяць в нормальні умовини, на кожний такий полк дати по кілька старшин і козаків Запорозького корпусу, котрі навчали б, кожний день пороли б половину так званих «товаришів», а деяких і розстрілювали, а через місяць будуть розкішні. На превеликий жаль я не можу виділити з Запорозького корпусу ні одного старшини, або козака, бо цих героїв не багато і потрібні вони для великого діла.

Хай Київ заворушиться, хай всі відверто подивляться небезпеці в вічі і тоді побачите, що треба йти не на компроміси з большевиками, а рішуче з ними боротися. Може я не в курсі

всіх справ, може Київ на що небудь сподівається, тоді скажіть, аби й я знав. Край нищиться заклятими ворогами України, гаяти часу не можна.

Не хочу допустити, аби всі події минулого року точ в точ повторилися і в цім році.

На Вас, пане отамане, дивиться вся Україна. Я скінчив.

Отаман Болбочан.

Доклад цей робив отаман Болбочан дня 10 січня 1919 р. в м. Полтаві. Отамана Петлюру викликати було неможливо, чому від його імені доповідь прийняв ген. Осецький.

(Українське слово (Берлін). – 1921. – 1 липня.)

Документ № 4

Доповідь полковника П. Болбочана
через отамана В. Бронського¹⁸
для Директорії

20 січня 1919 р.

Всі мої домагання, аби Київ оцінив сучасний мент і важність фронту не мали успіху. В своїх домаганнях я уже іду далі. Становище Вам уже відоме. Наступати на ворога не маю сили, всі мої вірні полки стомлені і з них більша половина уже перебита, а решта до бою нездатна. Повторювати свій доклад, котрий 10 днів назад я зробив отаманові Петлюрі не буду... Ваша допомога один міф... Авангарди цієї допомоги уже прийшли, але я не маю часу їх обезброїти, бо то є зброд, а не війсьсько – це фастовський курінь. Другі частини, котрі йдуть з Києва, теж такі. Тільки січовики, надіюсь будуть кращі, але один полк (котрий виходить того часу з Києва) не допомога, та й то буде вже пізно.

Мої частини дуже стомлені і потребують відпочинку. Всі вони можуть вмерти як і умірають, але цього я не допускаю, бо толку з цього не буде. Найбільша кількість в полках 400 багнетів, є такі, що мають 200. Ці люде мусять бути кадром для будовання військових частин... (стрічка порвана)*. Всі частини котрі зараз прибувають до мене думають, що тут

---

* Примітка зроблена особою, яка розшифрувала текст переговорів по прямому дроту.

будуть відпочивати, або гратися. Київ присилає частини нео-
дзягнені, без харчів – це можуть робити люде не розуміючі
бойової обстановки. Но це все дрібниці. Важно те, що Полтаву
залишаю, бо тримати не маю чим. Допомога вимагає, аби над
нею працювати в крайнім разі 2 тижні.

Я відхожу на Кременчук, де буду боронитися, а головним
чином організувати Запорозьський корпус і другі частини, ко-
трі працюючи з Запорозжцями теж стали гарними частинами.
Арієргарди будуть затримувати ворога в районі Ново-Санжари
і Кобеляки. Ті активні частини, котрі йдуть з Київа будуть
складать Ромоданівську групу і будуть мати важну оборони-
тельну лінію по Псьолу у Ереськи і по Хоролу в районі
Миргорода. Лозовська група буде прориватися на Павлоград
на зеднання з отаманом Гулієм ¹⁹. Всі ці групи будуть підготов-
лятися до активних операцій. Крім цих частин буду приводити
до порядку і ті частини, котрі зараз не боездатні (себто котрі
розложилися). Ми все зробимо, що від нас вимагає обовязок
перед Україною, але це не все. Необхідно аби Директорія... (по-
рвана стрічка) *.

У своїм докладі отаманові Петлюрі я прохав Директорію
порозумітися з Антантою і стати з ними в реальні відношення.
Може треба буде піти на компроміс, але нам потрібно наймен-
ше три дивізії Французів, щоби за допомогою їх очистить
Україну від ворогів. Треба три дивізії, а як будете тягнути, то
трьох дивізіій буде мало.

Я не боюсь казати правду і не боюсь суда історії, мій по-
гляд патріота. Я все сказав, тепер слова за Директорією. Моє
прохання – не губить Україну. Я маю надію, що зі мною зго-
дяться всі і, як що зі мною згодяться, то прохаю перебалакати
зі мною відносно бойового плану.

Я кінчив, бувайте здорові.

Отаман Болбочан.

Полтава.

(Українське слово (Берлін). – 1921. – 1 липня.)

---

* Примітка зроблена особою, яка розшифрувала текст переговорів по
прямому дроту.

Розмова отамана П. Болбочана
з отаманом Є. Коновальцем ²⁰

21 січня 1919 р.

Доброго здоров'я, Пане Отамане!

Все становище на Полтавському фронті Вам відоме.

Всі мої частини абсолютно згубили сили за довгий безперервний бойовий період. Я весь час повідомляв Київ про становище, описував критичне становище, але це успіху не мало і тільки за те, що я у вічі правду казав, мене чуть зрадником не зробили. Мене обвинувачували навіть в тім, що я стою за згоду з добровольцями, що я з добровольцями порозумівся – це є брехня. Все це неважно, всього цього я чекав. Я стою на тім ґрунті, на яким я стояв і раніш, у мене строго національний напрямок і одночасно борюся з большевиками, як з права, так і з ліва. Я переконаний в тім, що і Ви, Січовики, стоїте на такім же ґрунті як і раніше. Не знаю, що робиться зараз у Києві, але для того, аби мене спровокувати ні жадного самого гидкого і самого низького способу не жалкують. Зараз я стою на чолі Запоріжського корпусу і ми всі кажемо – Україна мусить бути і ми добемося цього. Запорожський корпус відвожу в резерв, бо він є нездатній до бою і треба не менш, як цілий місяць, аби корпус привести в бойову готовність. Працювати по організації прийдеться день і ніч.

Прохаю Вас розяснити мені загальне становище в Києві, які перспективи, що робиться на Чернигівщині і т. д. Крім цього абсолютно не розумію, які взаємовідношення між мною і Січовиками. Між иншим, коли мій начальник штабу був у Отамана Греківа ²¹, то Отаман Греків згодився на те, аби я повернувся з посади Головнокомандуючого на посаду команданта Запорожського корпусу, котрий повинен відійти в глибокий резерв для формування. Но до цієї пори ніяких розпоряджень не маю, а навпаки якийсь добродій з генерального штабу задав питання моїм старшинам: «Чому мої частини не підлягають атаманові Сушко ²²».

Ударна група абсолютно не хоче зі мною звязуватися і я не знаю про її завдання, як свого сусіда. Запорожський корпус, підкреслюю, до бою нездатний, як тільки поставлю його на позицію, буде багато гірше. Стараюся тримати позицію VI корпусом, але сподіватись на його не маю права (...)

Ця балачка прямим дротом, була мабуть з отаманом Коновальцем 21 січня. (Кінця телеграфної стрічки немає) *

(Українське слово (Берлін). – 1921. – 1 липня.)

Документ № 6

**Відкритий лист П. Болбочана
Головному отаману С. Петлюрі, членам Директорії,
прем'єр-міністру, начальнику Генерального штабу, голові
Українського національного союзу, голові Української партії
соціалістів-самостійників ²³**

26 січня 1919 р.

Я просив аби до мене хто-небудь прийшов, аби запитати про мою зраду, та про мої злочинства, але видно всім Вам соромно мені в вічі дивитись, бо Український уряд всі свої помилки рішив взвалити на мою шию, аби я за всі відповідав як зрадник і злочинець, а признатися в цім ніхто не хоче... Всі Ви замість того, аби покарати за самочинний арешт мій Ви санкціонуєте його і тим даєте право щирим авантюристам [таким як] Волох ²⁴, Вірко, Ковтун, Махно, Тютюнник ²⁵ і т. п. продовжувати своє каїнове діло.

За що я арештований. Я прохаю відповіді. Може за те, що вже 16 місяців активно борюся за права самостійної України. Може за те, що зумів збудувати міцну військову частину і зумів її оборонити як [від] безталанного міністерства Голубовича ²⁶, так і від лихого і зрадницького режиму гетьманського і його замаху. Може за те, що в важкий час гетьманського режиму не боявся дати місця в своїм полку Січовим Стрільцям ²⁷. Може за те, що по першому заклику Директорії я енергійно піднявся на повстання і своїми подіями рішив судьбу повстання на всій Україні. Може за мої гучні перемоги. Може за те, що я передбачав, що за повстанням буде анархія і вимагав організованости, а не демагогії і не боявся це Вам в вічі казати. Може за те, що я коли прибув до Києва в грудні, одверто сказав Вам, що своїми силами не зможу утримати Лівобережної України, а требовав для цього чотири полки галичан, нарешті хоть що-небудь просив. Цю допомогу Ви мені обіцяли через

---

* Примітка редакції «Українського слова».

два тижні, а де-які дрібні частини негайно. Я сподівався, що ця допомога буде дійсно надіслана і чекав її, но пройшов майже місяць, допомоги не було, а події розвивалися швидким темпом. Мої люди вибились з сил своїх, не могли на ногах триматися від неперервних боїв, а також і морально були підірвані. А може за те я арештований, що я зразу дав зрозуміти, що ті люди, котрі засіли в Генеральному Штабі по більшості не хваховці, а такі як Тютюнник просто дрібний інтриган і нечесний чоловік, бо як би він був чоловік чесний, то будучи молодим старшиною, мало знаючим військову справу, та ще не старшина Генерального Штабу, йому не хватило б нахабства стати на чолі Генерального Штабу, а він став і став усім заправляти і все не на користь Україні а на користь своєї дешевої натури, за нього самі кажуть його розпорядження і особливо його поводження в Полтаві.

Що Ви всі робили... Може скажете організували в тилу армію... Ні Ви не тільки самі не організували армії, а руйнували армію, руйнували дисципліну, мало того, старалися паралізувати навіть організацію своїх частин і всякими засобами провоціровали моє чесне ім'я в Києві і скрізь... Може за те я арештований, що коли я побачив, що Київ [не] хоче вислухати мене і відмахується від мене, як від назойливої мухи, в той час коли я підкреслював страшенну небезпеку для України і коли за це я потребував кинути балачки, проводити міцну владу і діло робити... Знаю, Київу це було не по нутру, знаю, що всі зо мною згоджувалися про тверду владу, але боялися відверто про се сказати окрім Січових Стрільців, але їх не слухали, бо бачите це буде проти демократичних і рознузданих принципів, бо бачите це всіх діячів може скомпрометувати в очах народа і вони бідні можуть свої посади втратити, а ще проще, діячі наші просто може нездатні керувати і діло робити, а тільки балачками займатися... В останній час перед здачею Полтави, коли я побачив, що мої частини абсолютно не бойоздатні, я відверто сказав в докладі Отаманові Петлюрі, що без допомоги Антанти Україну ми не спасемо, а одночасно з тим пропонував організувати армію дійсну, а не в таким напрямку, як пропонували Осецький, Тютюнник і Компанія.

Скажіть будь ласка, що Ви зробили доброго за весь час. Скажіть но чи було хоть одно Ваше розпорядження з самого початку повстання, котре мало би метою організацію армії, а не популяризацію Ваших імен і не руйнувало би армію, з чим я боровся весь час.

Скажіть но прошу Вас щиро, чи задавалися Ви думкою, що Україна пропадає і що треба щось зробити аби спасти її. Відна Україна ми боремся з більшовиками, весь культурний світ піднімається на боротьбу з ним, а уряд український іде назустріч большевизму і большевикам. Ви не хочете уявити, що це для України кошмар.

Мене весь час провоціровали, що я реакціонер, зрадник і всяка така штука, але ніхто з цих добродіїв не задається питанням, що я військовий чоловік і ніхто не захоче відповісти мені «що накажете робити мені в той час, коли сторона на військовім стані» – «якої лінії триматися». Мене обвинувачували, що я розганяв селянські з'їзди – де скажіть. Мене обвинувачували в погромних протижидівських тенденціях [то] прохаю Вас добродії укажіть мені зараз такі міри і таке средство, котрим абсолютно можна було би переродити Українця в його відношеннях до жидів... У мене сили не було відповідати за всіх Українців, але погромів я все-таки не допустив. Давно я почував, що проти мене Київ щось затівав, але останній час я рішив їхати до Київа виявити становище і проситися звільнити мене від посади, о чім просив Отамана Петлюру по дротові ще з Полтави, але він не хотів вислухати доклад мій до кінця. 22 січня я мав виїхати до Київа, а в пять годин ранку я був заарештований Волохом, котрий грав в дудку з Тютюнником, Вірко і Компанією. Після арешту я не хотів кровопролиття і не дозволив Республіканській дівізії іти на Волоха і не хотілося губити людей бо діло й так буде згублено. Всі мої плани по організації, над котрими я працював з старшинами Генерального Штабу, дійсно відповідавшими своєму призначенню, як хваховців, всі ці плани зруйновані і все піде на нуль...

Мене привезли до Київа, як злочинця – за що. Чого Ви не судили мене за всі мої побіди. Місяць назад, трохи навіть більше мені лунало по Київу гучне «слава» а чого ж Ви зараз не кричите мені «ганьба»... Може не хвата сміливости, може сором... Наберітеся хоробрости... Самостійники починайте... давайте тон.

На решті запитаю Вас – хто з Вас краще від мене, хай той кине в мене перший камінь... Хто з Вас більше діла робив, а не наговорив його тільки...

Я маю право на негайну свободу, я маю право на виїзд з України – я заслужив сього, бо я ни в чім не винуватий, а навпаки Ви всі винуваті, бо Ви не можете розбиратись в самих простих життьових питаннях, а лізете в міністри, лізете

в керовники Великої Держави, лізете в законодавці, замість того, аби Вам бути самими звичайними урядовцями та письцями. Ви зовсім не думаете про те, що маса зараз тільки тішиться Вашими демагогічними викриками, та й то вже не вірить Вам і хоче скинути Вас, зараз вже є звичка і досвід... А в повіті і губернії кого Ви посилаєте. Таких же як і Ви, а як де-небудь попадається людина порядочна і працювита, Ви спішите таких замінити.

Подивіться, що уявляють з себе повітові комисари і коменданти. Похожі на Вас, більшість таких як і Ви. В час повстання я казав Вам, не ламайте адміністративного апарату, міняти зараз тільки головних керівників – Ви не згоджувалися, Ви сліпі були і тільки твердили, що все напоминающее гетьманське повинно згинутися, але для цього необхідно зараз же дати було нове що-небудь і ніяк Ви не хотіли вірити мені, що повстання можна провести організовано, а не анархично, не визиваючи анархії, а можна було. Я в своїм районі начав було успішно проводити організацію повстання, але Ви помішали, бо Вам необхідний був пожар. Перед повстанням я боявся аби після не повторилося безладдя, котре було при Центральній Раді і Міністерстві Голубовича – «ні – казали Ви всі – цього вже не буде, ми вже навчені». Хіба навчені. Ой багато ще треба Вас вчити. А Ви організатори армії хочите бути розумнішими від всього світу... Ні добродії Осецький і Тютюнник а колись ще був і Жуковський²⁸, тільки дурень думкою тішиться, навіть більшовики кинули той шлях на який Ви зразу думали пійти, але правда не виходить нічого... Краще би Вам не братися не за своє діло. Україна повинна червоніти перед всім світом за свій уряд, котрий очевидячки веде свою сторону до погибелі. На одній нараді представників Полтавщини і Харківщини в Полтаві один з найавторитетніших представників Українського громадянства [сказав], звертаючись в бік есерів: «подивіться, що з себе уявляють наші міністри. Як не критин то подлець». Так буде до тої пори поки всі Ви громадянські представники не скажете: «Я ПЕРШЕ ВСЬОГО УКРАЇНЕЦЬ. А ПОТІМ ВЖЕ ПАРТІЙНИЙ ДІЯЧ. ПОТІМ ВЖЕ ХОЧ І ГОТТЕНТОСЬКОЇ ПАРТІЇ».

Я кончив. Требую для себе свободи, я її заслужив, Ви муsite мене випустити, але все-таки працювати з Вами більше я не буду – не по дорозі.

Первопис підписав: Отаман Балбачан, 26/І-19, Київ,
Отель Контіненраль, № 22.

З оригіналом згідно за Начальника ВІК,
Старшина

В. Шелест

(Архів С. Цана. (СГД). – Спр.З. – Б/н. Машинописна копія.)

Документ № 7

**Відкритий лист П. Болбочана
Головному отаману С. Петлюрі, членам Директорії,
прем'єр-міністру, начальнику Генерального штабу, голові
Українського національного союзу, голові Української партії
соціалістів-самостійників, командирю
Осадного корпусу**

10 лютого 1919 р.

Необхідність примушує мене додати де-кілька слів до свого першого відкритого листа.

Вам, Панове, відомо, що я сидів арештований в Н[оме]р[і] 22. готелю «Контіненраль». Весь цей час (від 24 до 31 січня включно) я добивався кого небудь бачити з наших військових, або загальних керівників, щоб запитати, за що я був арештований. Ніхто не хотів зайти до мене, всі боялися, бо ніхто не міг відповісти на моє запитання... за що? Один військовий міністр отаман Греків не боявся зайти до мене і запитати: «За що ви заарештовані?» Отаманові Грекові ми завісідги вірили і віримо. Звертався я до Отамана Петлюри кілька разів, один раз надіслав йому листа – ніякої відповіді і прийняти мене він теж не захотів; а зайти до мене – не було що й думати, не дивлячись на те, що Петлюра жив рядом з моїм номером через стіну (Н[оме]р 21). Всі догоби * я не звертався відповідали: нема дома, зайнятий і т. п. (Коновалець, Мельник ²⁹, Петлюра, Чайківський ³⁰). В той час, за малою виключністю, головними керівниками армії, були «фендрики», до котрих тяжче було добитися ніж перед тим до Гетьмана Скоропадського. Ні, не хотів мене Петлюра прийняти, хай буде так, бо я «зрадник», але він не хотів прийняти навіть мою дружину, коли вона хотіла вияснити, у кого має шукати права

---

* Друкарська помилка – «до кого би».

відносно розбійничого трусу, зробленого у неї січовиками у Києві; вони ограбили все, що у неї було. Трус був по ордеру старшини Чайківського *.

Пане Отамане Петлюра! Я весь час молився на Вас, я навіть забув Ваш руйнуючий наказ по армії, котрий Ви видали в грудні 1917 р. і котрим Ви на довго знищили молоду Українську Армію та підірвали в неї національну ідею³¹. Я не хотів згадувати про цей наказ, я думав, що життя Вас перемінило, однак я помилився. Тепер коли Ви не хочете оцінити обставин, і не хочете вірити, що Україні загрожує страшна небезпека, я можу сказати, що у Вас було щире бажання створити тільки «о р е о л П е т л ю р и», а не «ореол України», і аби цей ореол не пропав, Ви рішили всю свою вину скинути на Болбочана. Не вірю я більшій кількості Ваших співробітників і деяким з тих, котрі стоять тепер на чолі Республіки. Тепер такий час, коли хата горить, а хто хоче вогонь гасити тим, що буде дути на вогонь, той вже не діяч, той є а б о х л о п ч а к, а б о а в а н т у р и с т, а б о к р е т и н а б о п і д л е ц ь. Ви оточили себе «езуїтами» і інтриганамі, котрі строго переводять необхідну їм тактику.

Прошу Вас, Пане Отамане Петлюра, скажіть по щирості, що корисного Ви робете для Армії? Коли я сидів у «Континенталі» заарештований, я серцем відчував, що армією правлять ті дрібні авантюристи, ті фендрики, ті інтригани, котрі оточують Вас. В и ж [є] в іх руках п р о с т о м а р і о н е т к о ю. За весь час перебування в Києві, ні я, ні представники від Республіканської дивізії не могли виявити причини мого арешту і тільки всі від мене і представників Республіканської дивізії тікали і навіть говорити боялися, бо ніхто не міг відповісти на запитання – «за що я заарештований?» Отаман Петлюра казав: «слідство покаже». Значить мене арештували для чогось, а слідством вже будуть вишукувати яку небудь причину. А все таки, за що я заарештований? Весь час я продовжував запитувати, бо бачете я сподівався, що нахожуся у правовій державі та сподівався, що все таки при владі найдуться порядні люди. Але багато Україні прийдеться ще пережити поки вийде Вона на правовий шлях.

---

* Примітка С. Цапа: «Начальник Контррозвідки Осадного [корпусу] – Чайківський був хорий на нерви і то дуже тяжко, хоча не відразу се показалося. Тому те, що робив той чоловік, не може йти на рахунок СС. Чайківський помер в умовім замраченні. Ред. «Н.З.»

Один з «добродіїв» фендриків, окружуючих пана Петлюру, п. Чайківський, висловився, що мене обвинувачують в тім, що колись то, прощаючись з мадам Н. (жінкою бувшого флігель-адъютанта)... поцілував її руку. Безумовно, пане Чайківський, обвинувачення дуже важне і слава Богу, що про це не довідалася Верховна Слідча Комісія ³², а то зараз підняла би світове діло. Так то, так, пане Чайківський, а все таки зробили ганебний трус з Вашого наказу на квартирі, де були річі моєї дружини і ордер був підписаний Вами. А, Ви відрікаєтеся! Безумовно так і треба, але уявіть собі, що Ви знайшли якісь компромітуючі мене документи, або ті самі 120 мільйонів; як Ви думаєте, чи Ви тоді теж відрікались би? Тепер же тільки й треба відрікатися, казати, що трус був самочинний і бути задоволеним тим, що пограбували мою квартиру і взяли не тільки те, що складало цінність, те, що збиралось у мене і дружини роками, але навіть фамілійне наше добро забрали, котре для Вас зовсім не має ніякої ціни – портрети, листи, старі документи, стару зброю і т. інше. Ви забрали у моєї дружини останні гроші, Ви забрали у неї одягу, різні річі, всю мою зброю, навіть ту одягу, котру Ви не взяли, Ви її пірвали... Все це теж було необхідне для «політичного моменту»? Трус Ваш був подібний по набігу розбійників. Тепер Ви кажете, що трус був самочинний і цим Ви себе ще більше компромітуєте. А міліція? А протокол під час тусу, а самий законний з Вашим підписом ордер?

Пане Чайківський і К^о! Чого Ви шукали у мене і взагалі чого Вам від мене треба? Ви всі боялися, що буде чоловік, котрий не зможе стерпіти авантюристів і карєристів. Директорія від мого діла відмахнулася – то справа військова кажуть вони. А Голова Директорії пан Винниченко ³³ сказав: «Отаман Болбочан не є винуватим, але його штаб складений з росіян, контрреволюціонерів і всяких там злочинців, а Болбочан же, як людина слабохарактерна, попав під вплив Штабу». І БАГАТО ДЕЧОГО ГОВОРІЛОСЯ НА КОНГРЕСІ ³⁴. Пане Винниченко, мого Штабу Ви не знаєте, не знають його і всі ті; котрі обвинувачують його і мене. Ви не знаєте, що в моїм штабі були дійсні фахівці, чесні працівники на користь України, котрі працювали під постійним моїм впливом і працювали не балачками як Ви. Якого ж характеру я, про це краще всього говорить моя активна боротьба на протязі 16 місяців. Але замість того, щоби вести безпідставні балачки, Вам Пане Винниченко, як голові Директорії, слід би було спочатку

розібрати моє діло, а бодай хоч трохи познайомитися з ним. Добре було би і мене допитати, це треба було зробити, бо я займав високу посаду – і лише після цього виступати на конгресі хоч з будь яким матеріалом, а не з провокаторськими чутками. Я гадаю, що авторитет і обов'язок людини, займаючої найвисше місце в державі, вимагають ЗАВСІГДИ бути державною людиною, завсігди стояти на правовім ґрунті. А може так хотіли «товариші-фендрики».

Просив я, щоби мене пустили за кордон, бо чого ж сидіти на Україні, коли права нігде не найти, а всім заправляють люди, з котрими неможливо працювати. Мене відправили до Галичини, чогож це так? Отаман Коновалець і старшина Чайківський кажуть, що сучасний політичний момент вимагають сього. Слухайте, ми не діти і подібних дурниць не слід казати. «А що партії скажуть?» – говорить пан Чайківський. Мені соромно за людей, котрі такі дурниці кажуть; це можуть говорити люде, яким мій арешт дійсно був необхідний. Знаю, що всім дуже хотілося обвинуватити мене за мій відхід від Харкова і Полтави. Я цього якраз чекав. Але ж Ви побоялися про це навіть питання підняти і то з двох причин – перше всього Ви всі почували себе страшенно винуватими в цій справі і боялися навіть над собою суда, а по друге – м е ж и В а м и н е б у л о д і й с н о в і й с ь к о в и х л ю д е й, к о т р і з у м і л и б и о ц і н и т и б о й о в у с и т у а ц і ю (може Тютюнник, а може фендрик?) і зуміли би збудувати проти мене обвинувачення. Навіть коли б я був винен, то прошу експертів дійсно військових розібрати на підставі всіх документів та доказів свідків. Слухайте, Ви всі, у кого була влада в Києві! (Я в такій формі звертаюся, бо не можливо було розібрати, хто править краєм, а розпоряджалися тоді різні люди, особливо «фендрики»). Вам було необхідно писати про мене всі ті брудні видумки, котрі появилися в київських часописах? Як що це не Ви писали, то чому ж Ви не заборонили писати мерзоту таку? А може скажете, що і це було необхідно для «політичного моменту»? Ну добре, а «Національний Союз»? Ви є краса і гордість Української Республіки. – А чи не зацікавило Вас, членів Національного Союзу, що той Болбочан, котрого Ви недавно гучно вітали, заарештований як зрадник і злодій? Ні, не зацікавило? Не прийшло Вам на думку, що розвінчувати своїх героїв є позор і для тих, хто се робить. А, я розумію! Я Вам був потрібний раніш, а не тепер, коли Вам здається, що влада уже вся в Ваших руках. Роскішно, а що ж самостійники? В чім Ви мудреці обвинувачуєте мене і за що секретар

партії (Андрущенко) погрожував перед представниками Республіканської Дивізії: «Ми його засудимо, він понесе сувору кару». Слухайте, самостійники, за що? От чого Ви навіть не зацікавилися моїм ділом. Чи може й для Вас грав ролю «політичний МЕНТ»? Може в кареризмі мене обвинувачуєте? Чи може в тім, що я щиро весь час підтримував партію Самостійників і не боявся цього і в Гетьманські часи? Нагадайте тепер самі про все, особливо хай пригадують всі ті, котрі зараз більш всього нападають на мене. Багато про Вас самостійників не буду писати, бо мені сором за партію. А тепер звертаюся взагалі, до всіх Вас, стоячих на чолі Держави. Ви мусете мене реабілітувати – се являється питанням чести Вашої. Ви мусете дати мені право виїхати за кордон; Ви своїми провокаторськими випадками безумовно підірвали мої сили, як фізичні так і моральні, і служити я уже не можу, про що і рапорт подаю в одставку, а окрім сього я, особливо з Вами, с л у ж и т и н е б у д у. Для мене необхідно аби я бачив, що на чолі Українського Уряду стоять люди практичні, фахівці, чесні, розумні, а не фендрики, авантюристи, інтригани, провокатори. Необхідно, аби я бачив, що ті люди поведуть Україну до щастя, порядку і слави, а не до сорому...

А може скажете «в армії треба служити»? В якій армії? В тій, де дивізіями, корпусами і арміями керують фендрики, Волох і К^о і т. ін. Ні, сього не може бути! Ви утвердили Волоха командиром корпусу після того, як він сам оголосив себе командиром корпусу і командуючим армією. А Ви знаєте, що краще би зробили, як би командиром корпусу Запорозького призначили не Волоха, а Махна. Але тепер ще можна поправити діло і призначити «батька Махна» помічником «батька Волоха» – буде розкішний корпус. Ви думаете, що «батько Махно» гірш від «батька Волоха»? Запевняю Вас, що навіть Махно багато кращий і більш військовий чоловік ніж Волох. Можна запросити до праці ще Шинкаря, Григорієва, Вірка, а тут ще й Тютюнник з Волохом – невеличка, але тепла кумпанія.

Нагадую Вам і запитую Вас, хто з Вас хотів увияти дійсне становище України, хто з Вас задумувався над тим, яка доля чекає Україну? Ніхто! Ви всьому світові оголосили війну. Ви чепурилися перед Антантою і погрожували їй війною. Ви абсолютно не хотіли з Антантою рахуватися, а на що Ви спиралися, на яку силу? На «товаришів», на Волоха, на фендриків, на геніяльних українських «Гінденбургів і Людендорфів» (Осецький, Тютюнник і К^о). Як Ви подивилися на мене, коли

я одверто потребував згоди з Антантою і негайної допомоги французькими військами. Я ніякої відповіді на свій доклад Петлюрі і Директорії не одержав. Ви думали тільки над всякими сортами соціалізації, Ви думали й думаєте над тим, як найкраще і найдовше з р у й н у в а т и У к р а ї н у.

Ви особливо багато працюєте і думаєте над тим, аби не розсердити і догодити Вашим московським товаришам-большеви-кам, аби не показатися в їх очах противо-демократичними. Ви не бачите того, що цим плодите на Україні таких же товаришів-большевиків і не бачете того, що через большевизм ведете Україну до «Єдиної Росії».

Ви вважаєте мене зрадником і за те, що я стояв за негайну згоду з Антантою і настоював просити у Французів допомоги – все рівно без цього не обійтися, але чим скорше, тим буде краще. Але Ви всі не маєте горожанської відваги про це отверто сказати, Ви боїтеся проводити тверду владу, порядок, право і через те збудувати сильну Українську Державу. Всього цього Ви боїтеся, бо тоді треба працювати, бо це, бачите, не демократично, а то, що Україна від тої занадто великої демократичності буде покрита пожегом і може зовсім згоріти – В а м б а й д у ж е...

А коли наступить уже зовсім тяжкий час, будете тікати за кордон. Нарешті, можу тільки подякувати за ту «нагороду», котру я отримав від Вас за 16 місяців активної праці. І требую від Вас реабілітації свого чесного імені, требую повернення грошей, річей і зброї, забраних у дружини моєї і у мене.

Отаман Петро Болбочан. 10 лютого 1919 р.

м. Станіславів «Отель Уніон».

(Архів С.Цапа (СГД). – Спр.3. – Б/н. Машинописна копія.)

Рапорт отамана П. Болбочана
Міністру військових справ УНР О. Шаповалу ³⁵
Не пізніше 10 лютого 1919 р.

Республіканська дивізія і деякі другі частини Запорозького корпусу, для організації котрої мною вкладувалися всі сили, дивізія, кадр котрої складає елемент національно військовий і абсолютно здоровий, з моім відходом від Запорозького корпусу безумовно розпадеться. В Українській Армії немає частин з таким кадром і дивитися на цю справу спокійно буде преступно перед Україною. Я, як патріот і військовий чоловік, котрому Республіканська дивізія рідна, звертаюся до Вас, Пане Міністре, котрому всі мої кровні частини вірять так же, як і мені, спасти республіканську дивізію. Виведіть її зі складу Запорозького корпусу і поставте її в глибокий резерв для відпочинку і організації, бо инакше, після авантюри проробленої зі мною з дівізії цієї толку не буде під керуванням Волоха, котрий задався метою зруйнувати дивізію і вибити з неї той дух, котрий зміцнювався в національній боротьбі. Другого чекати від... Волоха і не можна – людина він необразована, дика, він же з унтер-офіцерів і прапорщиків низької проби, він без усякої освіти.

Начальником дівізії можна пропонувати назначити тільки республіканця – можна полковника Дубового ³⁶, або полковника Цілюрика ³⁷. Чужий нічого не зробить, бо традиції 2[-го] пішого Запорозького полку сильні, а другий піший Запорозький полк знає уся Україна по його героїчній боротьбі.

В склад дівізії Республіканської прохаю включити всі ті частини, котрі формувалися при допомозі кадру Республіканської дівізії, зразковий курінь пішого полку Івана Сірка, Важкий Дивізіон, Кінно-Гірський Дивізіон, Інженерний Курінь, Залізничний Курінь – ці частини не входять в склад дівізії, а просто при корпусі.

Підкреслюю, дивізія з самого початку існування своїх куріневих частин, себ-то з 15 січня 1918 року, веде безпереривну боротьбу і ні разу не була на відпочинку. Бажано було-би поставити дивізію в район Жмеринка–Межибуже–Проскурів. Звертаюсь до Вас, бо більш ніхто не зверне уваги на цю справу, а я маю моральне і службове право постояти за ці рідні мені частини, котрі завдяки дешевим авантюристам-карієристам поставлені на ґрунт розвалу.

Отаман Болбочан.

Цей рапорт написано і послано з м. Станиславова до Військового Міністра Шаповала. Весь час полковник Болбочан старався допомогти своїм частинам чим тільки міг. Шаповал рапорт залишив без відповіді *.

(Українське слово (Берлін). – 1921. – 1 липня.)

Документ № 9

Рапорт отамана П. Болбочана Директорії УНР

10 лютого 1919 р.

Голові Високої Директорії.
Бувшого Головнокомандуючого Українським
Військом Лівобережної України
Отамана Петра Хведоровича Болбочана

Рапорт

Прохаю Високу Директорію звільнити мене від військової служби в одставку по хворості і по сімейним обставинам з правом і приїмуцтвами, присвоєними моему рангови і посаді.

Почав я службу на Україні командантом Республіканського пішого полку 22 листопаду 1917 р. Як що буде призначена пенсія, прохаю розпорядження робити перевод на одеське казначейство.

Отаман Болбочан.

---

* У часопису «Українське слово» (Берлін). – 1921. – 1 липня) наведено дві телеграми військового міністра О. Шаповала полковнику П. Болбочану:

1) «Копія. ч. 674.

17.II.1919.

6.-30.1547.

Станиславів готель Австрія,

Отаманові Болбочанові

З одержанням цього Вам належить вирушити через штаб фронту в Підволочиськ до мене до Винниці в моє розпорядження.

Ч.129. 17-II.1919.

Тарнопіль Міністр військових справ

Отаман Шаповал. ▶

2) «Телеграма Болбочану від Шаповала

Станиславів, готель Австрія,

Отаманові Болбочанові.

Копія Ходорів Державному секр[етарю]
полковнику Курмановичу ³⁸ із штаба
фронту

ч. 1041. Подана 18.II. 1 ч. 21 м.

Пильно.

Телеграму мою черга 129. про приїзд ваш до Винниці одмінюю крапка прохаю вас подати мені рапорт і документи для ознайомлення з вашим ділом крапка черга 131 лютого 18.1919. Військовий міністр отаман Шаповал ▶

м. Станіславів

ч.2

10. лютого 1919 р.

Цей рапорт возили старшини Письменний з Дзюбою до Винниці. Рапорт був залишений без відповіді. *

(Українське слов (Берлін). – 1921. – 1 липня.)

Документ № 10

Рапорт отамана П. Болбочана
Міністру військових справ УНР О. Шаповалу
5 березня 1919 р.

Бувший
Головнокомандуючий
Військами Лівобережної
У к р а ї н и
5 березня 1919 р.
№ 8
м. С т а н і с л а в і в

Військовому Міністру

Р а п о р т

22 січня с. р. в 5. годин ранку в м. Кременчуг я був заарештований в своєму вагоні курінним 3-го піш[ого] Гайдамацького полку Волощенком, котрий зробив це по наказу свого команданта полка значкового Волоха. А по чийому наказу арештував мене Волох, для мене абсолютно невідомо. Вкупі зі мною був заарештований мій штабі тимчасово командуючий Запорозьським корпусом полковник Селіванський (н[ачальни]к Республіканської дивізії). Скільки я не добивався бачити значкового Волоха, чи його заступника сотника Загородського³⁹, нікого я не міг бачити і ні від кого не міг добитись толку; тільки ввечері 22 січня сотник Загородський зайшов до мене, але нічого ясного не сказав мені. Чув я тільки, що старшини Гайдамацького полку і особливо значковий Волох старалися доказати своїм козакам, що я зрадник, за то і заарештований.

---

* Примітка редакції «Українського слова».

На другий день після мого арешту я був направлений до Києва, де 24 січня посадили мене в № 22 готелю «Контіненталь». Ніякого обвинувачення мені не було пред'явлено, ні у кого я не міг добитися відповіді на запитання – «за що?» Всі відрекалися, всі нічого не знають, а ті, котрі могли-би мені дати відповідь (як наприклад отаман Петлюра, котрий жив в № 21 готеля «Контіненталь», Директорія, отаман Коновалець і інші), ті або ніякої відповіді не давали, або не хотіли мене прийняти і до мене з них ніхто не хотів зайти, а в ніч з 26 на 27 січня був зроблений ганебний трус на квартирі, де були речі дружини: 1) у моєї родини на Фундуклеївській улиці № 62, 2) в Михайлівському монастирі на моїй квартирі і 3) у моєї тітки там-же. Трус був по наказу і ордеру Осадного Корпусу, відносно чого я подавав рапорт. Всі речі мої і дружини забрані, забрані всі гроші. Старшини – представники Республіканської дивізії теж нічого не могли добитись. Ви наказали подати мені рапорт про мою справу, але про що я буду писати, коли і зараз мені не пред'явлено ніякого обвинувачення і я за собою ніякої вини не почуваю, бо її не було. Чув я приватно, що обвинувачують мене в тім, що стояв за згоду з Антантою. Так стояв я за цю згоду, бо я зразу бачив, що нічого самі ми не зробимо, позаяк розпад української армії був дуже сильний і цьому весь час допомагало головне командування, котре намагалося розложити і мої кровні частини. Казали, що я вів переговори з Добровольцями – неправда. Добровольці і большевики приговорили мене до смерти, а в Харкові старшини-добровольці робили на мене замах. Головний Отаман Петлюра мені особисто і по телеграфу передав наказ вийти в переговори з Дончаками і військом Антанти, що висадилося в Севастополі. Я й сам настоював завести переговори з Дончаками і Антантою, але я рахував, що Центральний Уряд сам зробить це, а коли одержав наказ вести переговори, то був дуже здивований, бо абсолютно ніяких директив з приводу переговорів я на получав, а в друге – Головне Командування знало, що в той час у мене не було таких людей, котрі могли би виконати таку відповідальну місію і я довго з губерніяльним комісаром Харківщини п. Тимошенком обговорював, кого-би нам послати до Новочеркаску і Севастополю. Нарешті я рішив послати до Дончаків Певного ⁴⁰, але він, з початку згодившись, на другий день відмовився. А перед цим я уже післав був телеграму отаманові Краснову, в котрій вимагав, аби військо Дончаків залишило Донецький район. У відповідь получив телеграму від полковника N начальника Донського загону, котрий просить

припинити бойові дії, на далі необхідно було зговоритися, а післати не було кого. Тоді я послав телеграму Волохові, котрий з Гайдамацьким полком був в районі Бахмут–Яма–Ліман–Нирково з наказом почати переговори з командованням передового Донського відділу, бо необхідний був вугіль, а далі рішив послати старшин Генерального Штабу, але Волох на одріз відмовився виконати мій наказ. Скоро після цього Харків був залишений. Командуванню військ Антанти я послав телеграму, копію котрої відправив Головному Командуванню; другу копію передав Нідерландському консулові, котрий сам повіз її до Антанти. Я весь час підкреслював, коли був у Києві (16–19 грудня 1918 р.), що у мене в той час не було таких людей, котрим можна було-би доручити таку справу, як переговори, а доручати хлопчикам, я не міг.

Обвинувачували мене в реакційности – в чім вона проявлялася? На се можуть дати відповідь ті, котрі працювали зі мною – Губерніальний комісар Харківщини п. Тимошенко, губ[ерніальний] комісар Полтавщини Чижевський ⁴¹, Харківський професіональний союз, робітничий комітет Харкова й інші.

Кажуть, розганяв я селянський зїзд – неправда; кожний зїзд від мого імені вітали мої представники і давали інформації.

Кажуть, у мене був російський штаб – неправда, всі були Українці, відповідальні посади займалися старшинами, котрі з початку працюють в українській армії (в Запорозьській дивізії) і тільки один був Росіянин полковник генерального штабу, прийнятий мною за 7 день до арешту, але спеціаліст свого діла і чесний чоловік і другий полковник генерального штабу, присланий мені з Києва Головним Командуванням, теж чесний працівник і спеціаліст. Дай Боже, аби в українській армії побільше було таких старшин як ті, котрі були в моїм штабі не били-би нас так, як зараз бють. Всі старшини штабу працювали під постійним моїм доглядом. Вся бойова праця проходила перед моїми очима. Про всі бойові події не пишу, їх зараз обняти дуже важко, скажу тільки, що мене обвинувачували в тім, що залишив Харків і Полтаву; так залишив, але після упертих боїв. Є такі люде, котрі кажуть, що Болбочан залишив Харків і Полтаву без боїв, то є провокаційна брехня. Казали в Головній Ставці, не дивлячися на мої донесення, що проти мене наступають банди, а регулярних частин нема, то були тільки злочинні люде, котрі так казали і вони добре знають, що військо Болбочана ніколи не відступило-би перед бандами і бандам ніколи не дало-би себе перемогти.

Генеральний Штаб весь час не вірив мені, що наступають організовані, міцні регулярні частини російського совітського уряду; я навіть номери полків і прізвиська большевицьких начальників доносив; донесення про це посилалися кождодневно. Один раз, коли хтось зі старшин генерального штабу, здається генерал Бронський, від імені Директорії виказав недовіря, я не стримався і відповів: «Ви тоді повірите, коли Ленін на білому коні приїде до Київа».

Я знав, що Лівобережної України я не утримаю і коли Директорія приїхала до Київа, я на засіданні в Генеральному Штабі це підкреслив і просив допомоги негайної, але дисциплінованими частинами, просив з 4 полки. Головне командування обіцяло дати цю допомогу Галичанами через 2 тижні, а деякі дрібні частини негайно (панцирний потяг, легку батарею і т. ин.). Я обміркував свою справу і рішив, що 2 тижні я не зможу утриматись. Пройшло більше як 2 рази по 2 тижні, а я ніякої допомоги не получив окрім панцирного потягу і то через три тижні і без гарнізону і легкої січової батареї, в котрої користи не було, бо командант батареї з батареєю утік після того, як довідався, що я наказав віддати його під суд за невиконання боєвого наказу. Перед тим, як я мав здавати Полтаву, з Київа вийшла січова бригада, казали до мене: всі ми зраділи, зібрали останні сили і відбили ворога від Полтави, але прийшли січовики з самостійним завданням, абсолютно не визнавали мене і моїх наказів і навіть ніякого звязку не хотіли зі мною тримати. Виявилось, що вони мають самостійну задачу іти на Харків, не підлягаючи мені; добре, хай буде так, тоді я мусів-би їм підлягати, бо в бою повинен бути один старший начальник, але цього не було зроблено, не розумію чому: чи Головним Командуванням навмисне було так підстроєно, чи то зроблено по нездатности керовників. Нарешті получилось, що січовики стояли на північ від Полтави і не хотіли мені допомогти в той час, коли мої люде вмірало обезсилені. Один раз, здається, курінь січовиків взяв участь у бою в Полтаві, але скоро відійшов; ми більше січовиків не бачили. Чув, я що Головне Командування випустило повідомлення, що січовики Полтаву повернули, то була провокаційна брехня. Ніякої допомоги від Головного Командування я не мав, а тільки руйнування моєї справи і війська. Де-кілька разів старшини і козаки Республіканської дивізії, Харківського Слобідського полку і полку Яна Кармелюка казали мені: «Пане отамане, хоч тиждень відпочити в резерві і ми знову будемо гнати ворога». Люде цих

частин часто умлівали на постах від переутомлення, але зібравшись з останніми силами йшли умірати в нерівних боях з більшовиками.

З селянами ніколи ніяких непорозумінь не було.

Чув, що обвинувачували мене в тім, що штаб носив російські погони – неправда! Потім обвинувачували, що штаб носив українські погони – не тільки штаб, але всі старшини й козаки Республіканської дивізії, також полки – Яна Кармелюка, Харківський, Слобідський і ин.; наказа від Головного Командування знати погони не було.

Обвинувачували, що моє військо не одягло червоної розетки, так, але червоний колір є емблема нашою ворога – більшовика, а у нас є національний колір. Червоні розетки, то безумовно був компроміс з більшовиками і вносив в армію тільки руїну.

Обвинувачували, що 120 мільонів я украв і хотів тікати на Дон – чи варто мені в цьому оправдуватись? Краще я попросив би Державного Контрольора, аби він затребував від Ради Міністрів відчота в тих 120 мільонах, котрі відобрали від мене...

Отаман Петлюра сказав представникові Республіканської дивізії Авраменкові ⁴², що я обвинувачуюсь і в тім, що їздив і жив в сальон-вагоні, а це не-демократично; на це не нахожу навіть потрібним що-небудь відповідати.

Багато всяких обвинувачень, збудованих на абсолютній провокації піднімалося проти мене, але офіційально я й до цієї пори нічого не знаю, не знаю, яке пред'являється мені обвинувачення. Слідства ніякого не ведеться. Я весь час шукав права, я весь час вірив, що є люде, котрі не загубили совість і мають горожанську відвагу просто подивитися на мою справу. Ніхто до цієї пори не хоче уявити собі, що як би я був зрадником, то ніколи я би не виступив на повстання ⁴³, а з початку став-би на той шлях, який мені був потрібний і вкупі з Німцями все перевернув-би верх дном.

Судьбу повстання рішив я, у мене була найсильніша військова сила на Україні, найславетніші бої велися мною, найбільше святих героїв було в моїх полках, але ми в той час про себе не писали, не кричали про себе, залишили це на після, бо ми знаємо, що в бойових обставинах завше про себе кричать і пишуть тільки ті, котрі нічого не роблять, котрі подвигів не мають і утворюють їх реклямою. Я ж особисто за славою ніколи не гнався.

Тепер я домагаюся суду і публічної реабілітації, домагаюся відання під суд заарештувавших мене, або допомагавших цьому –

значкового Волоха і всіх старшин Гайдамацького полку, окрім цього військового старшину Тютюнника, Вірко і всіх тих осіб Головного Командування, котрі благословляли мій арешт.

Також прохаю наказати розібрати той трус, котрий робився з 26 на 27 січня, задовольнити мене по моєму рапортові відносно трусу і передати суду винуватих. Ніяких великих посад я не хочу, а прохаю Вас повернути мене до моєї Республіканської дивізії і дати мені змогу битися з ворогами України. Республіканську дивізію прохаю виділити зі складу Запорозького корпусу в «окрему» і придати до неї всі ті частини, котрі, хоч і не входять в її склад, але котрі я будував, або з котрими мене зріднила бойова праця, як то полк Яна Кармелюка, Харківський, Слобідський полк, Запорозький інженерний курінь, Запорозький авіаційний відділ, Республіканський важкий дивізіон і кінно-горний дивізіон Альмазова ⁴⁴.

Всі документи залишилися при штабі армії, про судьбу котрих не знаю.

Чекаю права, як можна швидче, бо мій обов'язок перед Україною кличе мене до зброї.

Отаман Болбочан.

м. Станиславів.

(Українське слово (Берлін). – 1921. – 1 липня.)

Документ № 11

Уривок з протоколу
допиту П. Болбочана військовим слідчим
Не пізніше 30 березня 1919 р.

22 січня с. р. о 5 годині [ранку] в м. Кременчук я був заарештований курінним 3-го піш[ого] Гайдамацького полку Волощенком, який зробив це по наказу свого команданта полку значкового Волоха, а по чиему наказу арештував мене Волох, для мене невідомо. Разом зі мною був заарештований мій штаб і тимчасово керуючий Запорозьким Корпусом полковник Саліванський. За що я був заарештований? Весь час я допитувався відповіді, але до цієї пори я ніякого толку добитися не можу.

Після арешту мене хотіли визволити полки 2-ї Запорозької дивізії й другі частини, але я не дозволив, я думав, що в Києві

найду право. Привезли мене до Києва, де й посадили 24 січня в готелі «Континенталь» в № 22, а полковник Саліванський і полковник Гайденрайх були посаджені на гауптвахту. Останні штабні старшини були визволені в Кременчузі. Я міг втікти з дороги, так і з готелю «Континенталь», але цього не робив, бо все-таки сподівався на правовий розгляд свого діла, а по-друге, не хотів давати в руки ворогам оправдання мого арешту. Але ніхто не міг відповісти на моє запитання, за що я заарештований. Всі відрікалися, всі нічого не знали, а ті, котрі могли би відповісти, як отаман Петлюра, Коновалець, стар[шина] А. Мельник, стар[шина] Чайківський, члени Директорії та інші, ті або ніякої відповіді не давали, або зовсім не хотіли мене прийняти і відповідали – нема дома, зайнятий. Представникові 2-ї Запорозької дивізії сотникові Авраменкові отаман Петлюра відповів, що ведеться слідство, а на запитання, в чім же обвинувачується отамана Болбочана, відповів: «Отаман Болбочан роз'їжджав і жив в сальон-вагоні, а то не демократично». Так я нічого не міг добитися, а в ніч з 26 на 27 січня на квартирі у моєї дружини Січовиками був зроблений трус, також у моєї тітки і у моїх родичів. Трус робили Січовики Осадного Корпусу Коновальця по ордеру старшини Чайківського і поводитися вони гірш, як більшовики в 1917 р., коли вони були в Києві. Забрали у дружини всі гроші, плаття, матерію, срібло, білизну, забрали мої речі, обмундирування, фотографії, листи, щоденники і різні фамільні пам'ятки, ок[р]ім цього забрали мою стару зброю і самопали, а всього на суму 90 000 карбованців, не рахуючи того фамільного добра, котре порахувати не можна і котре взагалі не має ціни. Коли звертався я з приводу трусу до старшини Чайківського, він, як пійманий злочинець, нерішуче відповів, що нічого не знає про цей трус. Тоді уже моя дружина стала клопотати, аби їй повернули гроші і речі, але її ніхто прийняти не хотів, і тільки після різких домагань п. Є. Коновалець «змилосердився» і прийняв дружину мою, але сказав, що відносно арешту мого нічого не знає і зробити нічого не може, а відносно трусу сказав, що то був трус самочинний.

Нігде не можна було знайти права, навпаки, як тільки шукаєш його, то нариваєшся на всякі образи. То був такий час, що ніхто не загарантований від розстрілу по бажанню одного кого-небудь з властей імущих, або тих, котрі біля них притулилися, а офіційно тільки повідомлять, або зовсім будуть мовчати, що забитий під час побігу, як то Січовики грубо зробили з ген[ералом] Келлером ⁴⁵. Все-таки звернувся я до ген[ерала]

Грекова, тодішнього військового міністра. Він сам приїхав до мене і щиро сказав, що абсолютно нічого не знає в моїй справі і що Петлюра не говорить про причину мого арешту. Для ген[ерала] Грекова, як всім відомого чесного чоловіка, вся історія моя була абсолютно незрозумілою.

Члени Директорії теж ніякої відповіді не давали, навпаки, тодішній голова Директорії В. К. Винниченко виступив на Трудовому Конгресі з інформаціями провокаційного змісту. Ясно стало мені, що шукати права не було у кого і треба було помиритися з тим. 1 лютого виїхав я зі своєю дружиною з Києва до Станіслава на заслання, а полк[овник] Саліванський і полк[овник] Гайденайх за 4–5 днів до мого виїзду були випущені з гауптвахти після того, як заплатили кому слід хабара і зовсім спокійно були на волі в Києві. Не знаю, може, і я був би випущений з-під арешту, якби заплатив солідний хабар або доплатив до того, що забрали під час трусу. Всім відомо, що Осадний Корпус тоді мав повну фактичну владу на Україні.

Скоро три місяці, як я живу в Станіславі з словесною заборонаю виїжджати за кордон Галичини і вже три місяці чекаю, а може, проясниться і блисне промінь права.

Міг би я утікати і в закордонну армію вступити, але це значить, розв'язати руки «нашим національним героям», котрі сфабрикували і благословили мій арешт, і тим оправдати їх розпорядження. Три місяці я уже чекаю, але все-таки маю надію, що колись правда візьме верх, все моє діло тоді впливе на світ Божий, а разом можна буде витягнути на світ Божий і тих людей, котрі під покровом «патріотизму» і «соціалізму» до цієї пори творять своє Каїнове діло, руйнують Україну, до цієї пори не хочуть порядку на Україні, бо в мутній воді легше ловити рибку, а коли наступить правовий порядок, конкретна діяльність цих «героїв» скінчиться, і кожну справу тоді в свої руки візьме спеціаліст. Зараз тільки починається слідство, я маю надію і вірю, що військовий суд досконально розбере мою справу. Але де шукати тих людей, котрі могли би дати цінний матеріал про свою діяльність? Де шукати той штабний матеріал, котрий міг би з'ясувати всю мою діяльність? Судьбу бувшого мого штабу не знаю. Не знаю, які документи там залишилися, не знаю, які документи залишилися в Генеральнім Штабі і у Петлюри. Для мене не буде дивно, коли вся та камарілля, котра постаралася мене заарештувати, піднесе військовому суду сфабриковані документи з фантастичними обвинуваченнями мене в різних злочинствах – я до всього готовий;

З місяці слідства не призначали – часу було досить, аби чудовищні документи підготувати і тепер піднести суду. Проти мене обвинувачень немає ніяких, але процес мій розкриє усю діяльність головного командування і наших керівників, починаючи ще з 9–10 листопада 1918 р., коли організувалося повстання, а подія з трусом на квартирі моєї дружини і моїх родичів крок за кроком виявить і всю діяльність п[олковникі]в Осадного Корпусу в Києві. Підкреслюю, я ні в чім не винуватий і ніяких обвинувачень проти мене і мого штабу немає, а на ті обвинувачення, котрі приватно доходять до мене, як чутки і провокаційні інсинуації, я рахую своїм обов'язком і достоїнством не відповідати і не захищати себе від тих вуличних дрібних нападок, котрі на мене сипляться. Можу звернути увагу тільки на те, як я уже вище зазначив, отаман Коновалець 21 січня увечері по дроту сказав мені, що нічого йому не відомо відносно розпорядження про мій арешт, а на самому ділі недавно мені говорив сам старшина Сушко, що він, Сушко, одержав наказ арештувати мене ще за тиждень до мого арешту, але він відмовився виконати цю операцію. Старшина Сушко підлягав от[аману] Коновальцеві.

Прохаю Військовий Суд розібрати мою справу і вияснити, за що я був заарештований і притягнути до відповідальності винуватих в цьому, бо ніякої вини за мною немає, а я до цієї пори не знаю точно, кого вже мені притягнути до відповідальності за всі провокаційні інсинуації?

Консеквентно тільки знаю, що керував і санкціонував арешт орган Головного Командування на чолі з найвидатнішими військовими керівниками того часу: там і отаман Петлюра, отаман Коновалець і отаман В. Тютюнник, багато знає, а може не тільки знає і старшина Чайківський, і багато других. Не Головного Командування бувший комісар Вірко багато старався в підготовці ґрунту для арешту всякими брехнями?

Прохаю Військовий Суд передати Суду за розбишацький трус, котрий робили з 26 на 27 січня 1919 р., отамана Коновальця, старшину Чайківського, видавшого ордер на трус, і всіх винуватих в цьому, а також домагаюся повернення мені 90 000 карбованців і всієї зброї – срібляна шабля, самопал-великий, «мавзер» з набоями, середній «бравнінг» і «наган», а також жаловання по посаді з січня місяця. Прохаю Військовий Суд притягнути до відповідальності В. К. Винниченка за провокаційні інформації на Трудовому Конгресі.

Вірю, що Військовий Суд вияснить всю мою справу і допоможе восторжествувати правді. Моя вся діяльність як патріота

і військового проходила на очах всього українського народу, починаючи з листопада 1917 р.

Більше нічого не можу сказати відносно арешту, хай останнє доповнять отаман Петлюра і його співробітники. При цьому прикладаю копії двох докладів з фронту, котрі випадково тільки залишилися у мене, крім цього прикладаю рапорт військовому міністрові ч.7 і 8 і копію рапорту голові Директорії за ч.6. Всі ці документи прохаю прилучити до мого діла.

Показане писав власноручно в присутності військового слідчого.

Полковник Болбочан.
Станіславів.

(Архів С. Цана (СГД). – Спр. 3. – Б/н. Машинописна копія.)

Документ № 12

Закон про утворення Державної Слідчої Комісії для розслідування подій повстання 29 квітня 1919 року 30 квітня 1919 р.

Копія

ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ
ЗАТВЕРДЖУЄМО
30 квітня 1919 року.

Підписали:

ГОЛОВА ДИРЕКТОРІЇ ПЕТЛЮРА

ЧЛЕНИ: Ф. Швець ⁴⁶

ЧЛЕН-СЕКРЕТАР А. МАКАРЕНКО ⁴⁷

Посвідчую: Державний Секретар

УХВАЛЕНИЙ КАБІНЕТОМ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ
ЗАКОН
про утворення Державної Слідчої Комісії
для розслідування подій повстання 29 квітня 1919 року

1. Для негайного всестороннього розсліду повстання 29 квітня 1919 року проти законної влади Української Народньої

Республіки, з участю де-яких урядових осіб, установ і організацій, а також приватних осіб, утворюється Державна Слідча Комісія в складі: Голови, призначаємого Директорією з внесення міністра Юстиції, 3-х членів, призначаємих відповідними Міністрами по одному від Міністерств: Юстиції, Військового, Внутрішніх Справ і 3-х членів – козаків по призначенню Головного Отамана.

2. Для законности постанов Комісії необхідна участь в засіданні: Голови Комісії, або його заступника, яким вважається представник Міністерства Юстиції, не менш 2-х членів Комісії і Секретаря Комісії, або його Товариша.

3. Постанови Комісії оскарженню не підлягають, а постанови та акти окремих членів Комісії та осіб, виконуючих її доручення – оскаржуються до комісії, при чому подача скарги не затримує дальнішого руху справ.

4. Комісія має окрему канцелярію в складі: секретаря, його товариша та інших осіб по призначенню Голови Комісії.

5. Комісія, окреми Члени її з доручення Комісії, а також особи, які будуть в розпорядженні Комісії для переведення розсліду, користуються всіма правами судових і військових слідчих і виконують свої обов'язки, згідно уставів: карного судочинства і військово-судного.

6. Комісії надається право накладати на судових і військових слідчих Членів Окружних, апеляційних і військових судів виконання слідчих обов'язків, як по окремим дорученням, так і по цілим справам, при чому в такому разі ці особи вважаються прикомандірованими в розпорядження слідчої комісії.

7. Комісія, окреми її члени і особи, що знаходяться в її розпорядженні, мають право безпосередніх зносин зо всіма урядовими особами і установами, безпосередньої виїмки кореспонденції, накладення арештів на капітали та інші цінності, заборони вивласнення нерухомого майна осіб, притягнених до слідства, переведення трусів і арештів, а також мають право вимагати від усіх осіб і установ державних, громадських і приватних неотмінної допомоги і співучасти.

8. Комісія має право безпосередньо підіймати карне переслідування проти урядових осіб всіх рангів, а також і приватних осіб.

9. Прикорочення обвинувачення переводиться по постанові комісії при участі в складі комісії: Міністра Юстиції, яко генерал-прокурора, або особи прокурорського догляду по його призначенню.

10. Закінченні справи Комісія передає до надзвичайного

військового суду, який утворюється на підставі закону 25 січня 1919 року наказом Головного Отамана.

11. Комісії надається [право], недочекуючись закінчення всього розслідування, передавати до зазначеного суду з'ясовани справи що до окремих обвинувачених.

12. Видатки на отримання Державної Слідчої Комісії переводяться з коштів Державної Скарбниці і потрібні суми асігнуються в розпорядження Міністра Юстиції в порядку авансового асігнування.

13. За роботу в комісії одержують платню лише ті співучасники комісії, які не одержують платні по своїх постійних посадах, по такому обрахунку: Голова та Члени Комісії по 150 гривень на добу, а канцелярськи случажи не вище 100 гривень на добу, по призначенню Голови Комісії.

14. Співучасники комісії, які служать в урядових установах, одержують платню по своїх постійних посадах з тимчасовим звільненням від виконання службових обов'язків.

15. Голова Комісії користується правами урядової особи 3 класи, а члени комісії правами IV класи.

16. На видатки по утворенню Державної Слідчої Комісії і переведення в життя цього закону асігнувати в розпорядження п. Міністра Юстиції коштів Державної Скарбниці П'ЯТЬДЕСЯТ ТИСЯЧ (50.000) гривень авансу.

17. Закон цей ввести в життя по телеграфу.

Підписали:

ГОЛОВА КАБІНЕТУ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ

Б. МАРТОС ⁴⁸

МІНІСТР ЮСТИЦІЇ

АНДРІЙ ЛІВИЦЬКИЙ ⁴⁹

З оригіналом згідно:

В. О. Начальник Канцелярії Директорії (підпис)
/Начальник відділу Загальних Справ (підпис)

(ЦДАВО України. – Ф.3810. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 1–2. Копія.)

Рапорт співробітника
Політичного департаменту МВС УНР

7 травня 1919 р.

Копія

Пану Директорові Політичного Департаменту Міністерства
Внутрішніх справ

Співробітника Політичного Департаменту
Міністерства Внутрішніх Справ N.

РАПОРТ

Згідно Вашого наказу виїхав я 26-го квітня ц/р. в коман-
діровку до Галичини.

Галичина зробила на мене дуже прикре вражіння. Харчів
ніяких не можна дістати на станціях, тільки в містах по рес-
тораціях можна дістати харчі і то дешевше чим в Наддніп-
рянській Україні.

Всі міста переповнені отаманами, які розкидають грішми,
купують кам'яниці ⁵⁰ і т. и. Вони суть причиною дорожнечі.

В Станиславові знаходяться члени Директорії Швець
і Андрієвський ⁵¹ а також майже всі члени бувшого уряду.
Члени бувшого уряду збираються часто на наради, вони дума-
ють зробити переворот в духу буржуазії. Головну ролью виді-
грає там Афанасьєв ⁵², він ставить резолюції на постановках
правительства: «Ганебне, не виконувать», такі само резолюції
ставить і Андрієвський.

Коли були чутки про переворот, який будтоби мав статися
в Рівнім, то Афанасьєв був дуже радий. В розмові зі мною
1-го Травня він назвав Головного Отамана нікчемною людиною.
Він сказав, що с[оціал] д[емократи] осідлали Петлюру і їдуть
на ньому. Давно було пора його змусити до уступлення.

Дальше Афанасьєв видав приказ звільнити Полковника Мар-
тоса (брата прем'єра) з посади начальника охорони експедиції за-
готовок грошових паперів і вислати його за межі Галичини.

Він-же видав був приказа заарештувати товариша Міністра
Нянчура ⁵³ однак пізніше його відминив, про це було доставле-
но копію приказа. (Афанасьєв підписується керуючим Міні-
стерства Фінансів).

1-го Травня в кавярні «Австрія» я бачив Маєвського ⁵⁴ і Афа-
насьєва; з ними були ще майор і сотник Галицької армії і ще
один Наддніпрянець. Маєвський щось їм читав, з відірваних

слів, які я почув, я виніс вражіння, що він читає лист до когось з делегатів на мировій конференції, щоб він вживав заходи щоб конференція признала переворот. Кривицький⁵⁵ виїхав до Праги буцім-би в справі заключення валютного договору і вивіз з собою чужоземну валюту. В Станіславові знаходиться Болбочан. Кажуть, що він купив дім де сходяться всі монархисти і взагалі буржуазні елементи на наради. Болбочан страшно розкидує грішми. Він купив недавно брилянтовий перстень за 10 000 карбованців, браслет за 15 000 гривень і заказав вісім шовкових костюмів для жінки.

Взагалі в Станіславові багато Наддніпрянців закупило кам'яниці. Даньків⁵⁶ мав купити в Теробовлі кам'яницю за 150 000 карбованців.

В Тернополі мене питали як виглядає Оскілко⁵⁷ і Агапів⁵⁸. Були чутки, що він мав тікати на Луцьк або на Угорщину. Там же казали мені, що якийсь француз з двома деньщиками тайком пробивається до Петлюри невідомо з якою метою.

Молода Галицька інтелігенція і селянство бажає тісної злуки з Україною. Селянство хоче землі без викупу.

Дальше воно дуже невдоволено, що до війська не беруть поляків і жидів. Селянство допомагається, щоби полякам не давати землі через те, що вони її не боронять.

Козаки і учительство бажає, щоби його зрівняли що до платні з Наддніпрянцями. 1-го Травня на робітничому святі в Станіславові робітники винесли резолюцію, якою визнають Директорію. Вони висказались за знесення кордону і за одно правительство.

Зі всіх галицьких діячів до тісної злуки з Україною вороже ставиться один тільки Лев Бачинський⁵⁹. Він каже, що Україна Галичині нічого не дала, більшовикам дала хліб і цукор, а Галичині нічого.

Між козаками в Галичині дуже мало тепер дезертирства, давніше було. Були випадки, що до села посилали артилерію. Тепер видно більше зрозуміли положення. Коли хто втече з війська, то до його родичів посилають карну експедицію, коли експедиція не найде козака дома, то забирає коня, корову, кури і т. д.

Робітництво добре зорганізовано. Провідниками його були Безпалко⁶⁰ і Темницький⁶¹. Можна надіятися, що Секретаріят скоро уступить своє місце більш лівому. Багато тому пошкодило те, що деякі з членів уряду почали торгувати нафтою.

Позаяк робітництво добре організоване, то можна надіятися, що все пройде без проливу крові.

Подаючи про все вищезазначене до Вашого відома вважаю необхідним засновати в Станіславові постійний пункт.

Пунктом по моїй думці може керувати...*, але йому потрібно двох людей, з котрих один мусить обов'язково галичанин, який би знав добре польську і німецьку мову.

Підписав: Співробітник Н.
Родзивилів 7-го Травня 1919 р.

З оригіналом згідно:
Т. в. о. Начальника Відділу
Внутрішньої Інформації Марченко ⁶².

(ЦДАВО України. – Ф.3810. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.65–66. Копія.)

Документ № 14

Повновазь отамана П. Болбочана
24 травня 1919 р.

Державний Секретаріат Військових Справ
Дов. Ч. 4806

Повновазь

Отаман Петро Федорович БАЛБАЧАН уповноважений Д[ержавним] С[екретаріатом] В[ійськових] С[прав] з всіх людей на Західній Україні, котрі не підлягають опублікованому приказови мобілізації [на] формовання охотних формацій. Місце побуту формовання район Микулинці, Скалат і на полудни. За ви посаджене тих формацій то є крісами і мундирами і т. д. відповідає отаман Балбачан. Потрібні гроші асигнує Державний Секретаріат. Розуміється що отаман Балбачан має право формувати ті формації із всіх прочих людей як взагалі з наддніпрянців. Місцеві адміністрації повинні і мають це формовання попірати.

Станиславів, дня 24. мая 1919.

За секретаря (Підпис) **

(ЦДАВО України. – Ф.3810. – Оп.1 – Спр.2. – Арк.22. Оригінал.)

---

* Так у тексті.

** Печатка: «Державний Секретаріат військових справ».

На звороті документа – штамп реєстрації документа в Тернополі 27.5.1919 р. і печатка: «Команда міста Тернопіль».

Документ № 15

Наказ Ч. 4
державного інспектора Запорізької групи військ
Дієвої армії УНР М. Гавришка

6 червня 1919 р.

§ 1. Всі негайні питання, які підлягають вирішенню Державного Уряду, до прибуття Уряду Республіки, будуть вирішуватись мною.

§ 2. Місцевість, що занята військами запорізької групи лічиться на військовим стані, а тому, усякій злочин на зазначенні[й] території буде каратись судом військового часу.

§ 3. Помічаю що де які особи дозволяють собі легковажно відноситись до розпоряджень Державних Інспекторів. Зазначаю що такі вчинки будуть суворо каратись. Всі питання, які торкаються життя громадян мусять бути зроблені виключно з відома і згоди Державних Інспекторів, або самими Інспекторами.

§ 4. Всі громадяне повинні негайно здати захоплене іми військоове майно, за невиконання цього будуть притягнені до самої важкої відповідальності до смерти включно.

Державний Інспектор Запорізьких військ,

Отаман Гавришко ⁶³.*

(ЦДАВО України. – Ф.2279. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.18. Листівка.)

---

* Листівка видрукувана в друкарні «Комісаріату».

Лист полковників
Запорізької групи військ Дієвої армії УНР
до державного інспектора М. Гавришка

7 червня 1919 р.

Державному Інспектору Запорозьської групи

Зібрання полковників Запорозьської групи Військ Української Народної Республіки.

Ми, полковники полків Запорізької Групи, рахуючись с сучасним військовим становищем, настроєм козаків і настроєм селян тих сел, які ми проходили при наступі, сьогодні зібравшись усі в купі і згоді порішили: За для підняття нашої військової бойової мощі нашій групі необхідна об'єднаність всіх наших подій у персоні одної відомої військово-освіченої людини, яка б безпосередньо без політики направляла наші частини у бій з смертельним ворогом України «Комуніей» і іншими ворогами Самостійної України.

Ми військові люде, політичних справ у сучасний тяжкий мент України не визнаєм, а рахуючись з тим що перш за усього треба звільнить Україну від грабіжників, а потім рішати свої домашні справи, від Уряду Української Народної Республіки рішуче вимагаєм аби на нашу групу був негайно призначений от. Болбочан – людина чисто військова.

Це наше вимагання ми будемо підтримувати усіма маючимися в наших руках засобами.

Підписали: Отаман Л., помішник отамана, полковник N і шість полковників полків ⁶⁴.

З оригіналом східно:

(Підпис) *.

(ЦДАВО України. – Ф.2279. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.17. Копія.)

---

* Печатка: «Державний інспектор Запорозьської групи М. Гавришко. 7.VI.1919 року.»

Лист державного інспектора М. Гавришка
до командувача Запорізької групи військ
Дієвої армії УНР отамана В. Сальського

7 червня 1919 р.

У.Н.Р.
Державний Інспектор
військ
Запорожської Групи
7 червня 1919 р.
Ч.45
М. Д/Армія

Отаману Сальському ⁶⁵.

Командири полків дорученої Вам групи звернулись до мене, як представника Державної влади з заявою, де від уряду рішуче вимагають негайного призначення на посаду командуючого військами Запоріжської групи людину яку вони добре знають з гарного боку а також знали б як старшини так і козаки, аби уникнути можливого недовір'я та положити кінець виникаючому антагонизму. Такою людиною вони назвали свого старого борця-запоріжця отамана Балбочана. Свої вимоги вони заявили в категоричній формі без жадних компромісів. З приводу усього зазначеного я, аби спасти єдену надію України запоріжців від розвалу на підставі § 1 закону від 13 травня с/р про Державну Інспектуру, я цим пропоную Вам негайно здати свої обов'язки отаману Болбочану, а щоб уникнути неізб'ижного кровопролиття, наказую Вам не перечити наказам Командуючого військами групи Отамана Болбочана, позаяк Ви мною усовуєтесь з займаної Вами посади.

Підстава: Закон від 13 травня с/р § 6 ⁶⁶.

Державний Інспектор
Військ Запоріжської групи,   Отаман Гавришко.

(ЦДАВО України. – Ф.3810. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.69–69 зв. Оригінал.)

---

* Документ скопійовано з оригіналу рукою М. Гавришка.

Лист державного інспектора Запорізької групи військ
Дієвої армії УНР М. Гавришка до П. Болбочана

7 червня 1919 р.

У.Н.Р.
Державний Інспектор   Республіканських Військ Отаману
військ   Петру Болбочану
Запорожської Групи
7 червня 1919 р.
Ч.46
М. Д/Армія

На підставі § 1 закону від 13 травня с. р.⁶⁷, рахуючись з настроєм військ, та їх бажаннями, висловленими в поданій мені записці полковників групи, аби охоронити нашу єдину надію України групу військ запоріжців від неменучого розвалу, наказую Вам негайно вступити в командування військами запорожської групи. До сього додаю, що згідно моему наказу Ч.4 § 1⁶⁸ по інспекції, за відсутністю Уряду, я виконую його функції в вирішенню негайних питань, а тому Вам належит підлягти цьому наказу.

Державний Інспектор   Отаман Гавришко *

(ЦДАВО України. – Ф.2279. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.16. Оригінал.)

---

* Печатка: «Державний Інспектор Запор[ізьких] військ».

Телеграма Головного отамана С. Петлюри
командувача Запорізької групи військ
Дієвої армії УНР отаману В. Сальському

9 червня 1919 р.

Наказую оголосити по полкам Запорізьської групи слідуючий мій наказ ⁷⁰:

Сьогодні в ранці Державний Інспектор Запорізьської групи Гавришко самовільно і незаконно усунув з посади Командуючого Запорізьською групою Отамана Сальського, призначивши на його місце Балбачана. Вчинок цей Державного Інспектора Гавришка є незаконним і тому пан Гавришко мною усовується з посади Інспектора з відповідальністю перед судом за зроблений ним злочин; Отаман Сальський, котрому довіряю я, як Головний Отаман, і наше Народне Правительство, і котрий доказав свою велику здібність з надзвичайним успіхом провівши таку складну операцію, – залишається і надалі Командуючим Запорізьською групою. Отаман Балбачан, не дивлячись на офіціальну заяву Головного Інспектора про незаконність роспоряджень пана Гавришка і одміну його, одмовився не приймати посади, а заявив, що Головний Отаман мусить рахуватися зі ставшимся «фактом» і поставив ряд вимог цілком політичного характеру, заявивши, що його обрали командіри полків 7-ої дивізії і «чорношликів» і що ці військові частини, особливо «чорношлики» цілком підтримують його. Рахуючи вчинок Балбачана, як самовільний захват влади, я призначаю слідство над ним, наказуючи йому негайно прибути до Ставки. З заяв делегації полку «чорношликів» я переконався, що вони нічого спільного з авантюрою Балбачана не мають, що вони залишаються строго дисциплінованим полком, що свято виконує лише бойові завдання, не втручаючись в політичні справи. Будучи глибоко певним в тому, що козаки і старшини і інших полків Запорізької групи поділяють позицію «чорношличників» що до Балбачана і глибоко переконаний в тому, що славні Запоріжці, що доказали своїми ділами свою любов до України і в даному разі будуть на висоті великих завдань, які стоять перед нами спереду, я наказую всім козакам і старшинам ніяких наказів Балбачана не виконувати, а виконувати накази От[амана] Сальського, як законного Командіра Запорізької групи. Той, хто буде виконувати накази Балбачана, є зрадник України і він готує своїй Батьківщині ніж в спину.

9/VI–1919 року.

Головний Отаман   Петлюра.

(Український козак (часопис Української Народньої Армії). – Ч.4. – 1919. – 11 червня.)

Документ № 21 *

Службова записка

**Головного державного інспектора Дієвої армії УНР
В. Кедровського**

9 червня 1919 р.

«Поінформування про стан річей Кедровського ⁷¹.

Командир 7 бригади Зельницький ⁷².

Проти комкому Сальського нічого не маємо. Але те що зроблено урядом над Болбочаном ми не могли зостатися [с] покійним[и], колиб був він виний – ми б сами його розстріляли. Болбочана не судили, реабілітували, посилали в Італію форм[увати] війська. Узнавши це ми прийняли на увагу те, що Болбочан сам формував частини, ім'я його високе, а раз він реабілітован, тільки ця реабілітація не була оголошена, ми полковники, по порозумінню з останніми, і першої дивізії, за виключенням захворівшого Загородського, постановили щоби у нас був отаман Болбочан, про що доложили держ[авному] Інспектору. Цього ми вимагаємо, бажаємо і зараз, хоча і відомо що нас збираються заарештувати.

Полк[у] – Респуб[ліканського] П[олковни]к Шепель ⁷³.

Безумовно п[ол]к проти Уряду не піде но все ж таки прохає щоб от[аман] Б[олбо]чан був от[аманом] Кошу. Це бажання всього п[ол]ка, – п[ол]к не опрашувався уставним способом – мусить знати настрої і бажання козаків і старшин.

Зараз теж п[ол]к прохає Балбачана. Бажанно скінчити полюбовно, без опросів козаків, бо внесе розлад. Вимога не ультимативна.

Полк[овник] Діяченко ⁷⁴ чор[них] шликів ⁷⁵.

Все це сказала делегація – я приєднуюсь до думки і заяви делегації.

---

* На бланку: «Службова записка начальника канцелярії Інспектора Республіканських військ по національно-політичних справах».

Раз не дають Болбоч[ана] – силою не будемо добиватись, хоча бажання мати полков[ника].

Поінформовання Романченко ⁷⁶ що казав Болбочан.

Зельн[ицький]. – Це ще не значить що Болбочан збирався робити переворот і заарештовувати, піддержки на це у нас він ще не мав. Необхідно було усунути в Корпусі того безладдя, яке сталося за останні часи.

Корпус є аполітичний.

Кедровський інформація причин призначення отам[ана] Сальського.

Полков[ник] Мазеп[инського] П[ол]ку. У нас думка одна як сказав отаман дівізії, так думаємо і ми. У всіх на устах балачки про Болбочана, а де він, а що з ним, а через що його не судять. Після призначення його в Італію ще збільшилися.

Полк згодиться з любим отам[аном] кошу, але бажано бу-
лоби мати от[амана] Балбачана підпис.

На самій нараді полковн[иків] 7 і 2-х з 8 дивізії.

Це були бажання, а не вимоги.

Що до опори яко на реальні сили для перевороту, то тако-
го питання на нараді не розбиралось.

Ром[анченко]. Чи мов от[аман] Бол[бо]чан сказав я не
Оскілко, військо запоріжське не Оскілковське?

Більшість заявляють ні цього не було.

Нач[альник] дів[ізії] Осмоловський – наше військо не піде
за одним чоловіком для того, щоби зробити переворот, не піде
проти уряду, військо лише бажало своїм отам. Балбачана, який
в наших очах реабілітован дорученням уряду їхати в Італію.

З Наливайків[ського полку] Пирогів ⁷⁷

Я теж скажу, що і другі полковники.

Прочитан наказ Головн[ого] Отамана під ч.479.

Наказ Головного Отамана од 9.VI ч. 479 відносно отам. Бал-
бачана вислухав, цей наказ виконано і даю обіцянку вжити
всіх заходів недопустити отам[ана] Балбачана захопити владу
от. групи озбройною силою:

Отаман 7 дівізії Осмоловський
Отам[ан] бригади Зільницький
командир мазепінців – Дубовий
командир республ[іканців] – Шепель
кінного полку – Дяченко
командир наливайківського полку – Пирогів.

(ЦДАВО України. – Ф.2279. – Оп. – Спр. Арк.24–29. Оригінал).

Документ № 22

Наказ Ч.70256
Головного отамана С. Петлюри
начальнику контррозвідувального відділу
штабу Дієвої армії УНР М. Чеботаріву.

9 червня 1919 р.

Начальнику К[онтр]-Розвідочного відділу Штабу Д[ієвої] А[рмії].

За злочинну діяльність проти законного народного правительства, за злочинне захоплення влади – посади Командуючого Запоріжської Групи і тим дезорганізацію військового фронту під час щастливого наступу проти ворога, я, в порозумінню з Правительством Укр[аїнської] Народної Республіки, оголошую п. Болбочана і Гавришка поза законом, наказую заарештувати цих осіб. В разі відмовлення його їхати до ставки Головного Отамана доставити покликаючись на наказ ч. 75 ⁷⁸.

9/VI.19. ч.70256

Головний Отаман

Петлюра.

(ЦДАВО України. – Ф.2279. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.15. Оригінал).

Документ № 23

Рапорт М. Чеботаріва начальнику Розвідувального відділу штабу Дієвої армії УНР В. Коваленку
10 червня 1919 р.

Начальник
Контр-Розвідочної
Частини
Штарм Дієвої
10 Червня 1919 р.
ч.427
Д. А.

Начальнику Розвідочного
відділу Шт[абу] арм[ії] Дієвої

Наказ Ч.207 по штабу Дієвої армії УНР

10 червня 1919 р.

НАКАЗ

Військам Дієвої Армії Української Народньої Республіки
Ч.207

«10» червня 1919 року.
(По Штабу Дієвої Армії)

Для розгляду справи отамана БАЛБАЧАНА в звязку з останніми подіями в Запоріжській групі, призначаю надзвичайний суд в складі: Голови Команданта Штабу Дієв[ої] Армії осаула КЛИМА ⁸¹ і членів: секретаря Головної Державної Інспекції хорунжого Лінкевича ⁸², Командіра окремої резервної сотні сотника Вербицького *, бунчужного Окремої сотні при Штабі Дієвої Армії Бартоша і ройового Комендантської півсотні Штабу Дієвої Армії Гусака при секретареві, Слідчому Штабового Суду при Штабі Дієвої Армії Подільському, Прокураторові хорунжому Певному і оборонцеві козакові командантської півсотні Штабу Дієвої Армії Дідухові.

Розвідка: закон про надзвичайні суди 26 січня б. р.⁸³

Оригінал підписав:

НАКАЗНИЙ ОТАМАН

ОСЕЦЬКИЙ.

НАЧАЛЬНИК ШТАБУ Дієвої Армії, отаман МЕЛЬНИК.

З оригіналом згідно.

Начальник загального відділу

Штабу Дієвої Армії

(підпис) **

(ЦДАВО України. – Ф.2279. – Оп.1. – Спр.3 – Арк.22. Копія.)

---

* У тексті зустрічається і як Бербецький.

** Печатка: «Штаб Дієвої Армії».

Постанова надзвичайного військового суду

10 червня 1919 р.

Постанова

1919 року, 10 червня, м. Чорний Острів ⁸⁴. Надзвичайний Військовий Суд при Штабі Дієвої Армії в складі: голови суду – Коменданта Штабу Дієвої Армії осаула Кліма, членів: секретаря Головної Державної Інспекції хорунжого Лінкевича, Командіра окремої резервної сотні сотника Бербецького, бунчужного окремої сотні при Штабі Дієвої Армії Бартоша і ройового Комендантської півсотні Штабу Дієвої Армії Гусака при секретареві слідчому Штабового Суду при Штабі Дієвої Армії Подільському, Прокураторові хорунжому Певному і оборонцеві козакові командантської півсотні Штабу Дієвої Армії Дідухові розглянувши справу про отамана Петра Балбачана, найшов: 9 сього місяця між 11–12 годиною по наказу Головного Отамана від 9-го червня за ч.70256 при активній допомозі другої сотні Дорошенківського полку був арештован отаман Балбачан за те що він злочинно захопив владу – посаду Командуючого Запоріжською групою і тим дезорганізував військовий фронт під час щасливого наступу проти ворога; цей злочин предб[ачений] арт. 246 [С.В.П. *] (XXII кн. 1869 року, вид. 4) ⁸⁵. З огляду на вищезазначене суд

ПОСТАНОВИВ:

- 1) притягти отамана Балбачана, як обвинуваченого в злочині предб[аченому] арт. 246. С.В.П. (XXII кн. 1869 року, вид. 4)
- 2) міру препинення залишити тримання під арештом,
- 3) прийняти справу про отамана Балбачана для розгляду в судовом засіданні Надзвичайного Суду 10 червня 1919 р.

Голова Надз[вичайного] Суду
Секретар

осаул Клим
Подільський

Ця постанова мені прочитана: Отаман Балбачан.

(ЦДАВО України. Ф.2279. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.21. Оригінал).

---

* С.В.П. – тут і далі вживається російська аббревіатура «Свод законов о воинской повинности».

Документ № 27

Обітниця свідків надзвичайного військового суду
10 червня 1919 р.

Обітниця

Обіцяю і клянуся Всемогучим Богом перед святим його Євангелієм та Животворящим Хрестом Господнім, що не захоплююсь ні приязню ні родством, ніже очікуванням вигод, або другими якими небудь міркуваннями я по совісти покажу в сім ділі суццю правду, та не утаю нічого відомого мені, пам'ятаючи, що я у всім сім повинен буду дати відповідь перед законом і Богом на Страшнім Суді його, в свідотство сеї моєї клятви даю власноручний мій підпис.

Червня 10 дня 1919 р.
Ст. Чорний Острів.

Старшина Кедровський
Старшина Аполон Певний ⁸⁶
Старшина Іван Романченко.

(ЦДАВО України. Ф.2279. – Оп. 1 Спр. 3. – Арк.23. Оригінал.)

Документ № 28

Протокол засідання надзвичайного суду
10 червня 1919 р.

«ПРОТОКОЛ

засідання Надзвичайного Суду при Штабі Дієвої армії
10 червня 1919 року в м. Чорний Острів. 11 год. 15 хв.

Як обвинуваченому, отаману Балбачану, була прочитана постанова з обвинуваченням і Голова Суду спитав, чи признає отаман Балбачан себе винуватим – він отповів, що винуватим себе признає, тільки не в той міри, як написано в постанови. Як були приведені до присяги свідки, обвинувачений попрохав, щоб допитали полковників Республіканського, Мазепінського, Наливайкінського полків, Полковника Кінно-

Запоріжського полка, начальника 7 дивізії, полк. Богунівській сотні Яна Кармелюка.

Прокурор заявив, що може допитувати цих свідків і не треба буде, голова суду згодився. Приступили до допита обвинуваченого.

Обвинувачений отаман Балбачан показав:

«Полковникі частин пропонували мені їхати з ними (це було коли ми виїздили з Підволочиську) но я отказався. Но вони заявили, що все одно, хочу я їхати, чи не хочу, вони мене з собою повезуть. Я получив наказ від Державного Інспектора військ Запоріжської групи, щоб я негайно вступив в командування військом Запоріжської групи. Я відмовився, кажучи, що я цього не можу зробити без санкції головного командування. Командір Запорожської групи отаман Сальський получив наказ від Державного Інспектора Запор[ожського] війська передати свою владу мені. Я пішов до отамана Сальського і спитав його, що нам робити. От[аман] Сальський одповів, що він мені владу передати не може самовільно; як я хочу забрати владу, то раніш мусю заарештовати його. Но я сказав, що нічого я не буду робити без наказу головного командування. Цю справу мав вирішити отаман Сушко, якого до мого арешту я не бачив. Потім приїхав Державний Інспектор У.Н.Р. і в відповідь мені сказав, що отаман Гавришко не має право видавати такі розпорядження. В приватних балачках з Державними Інспекторами Романченко і Певним я говорив, що я дуже поважаю отамана Петлюру, против політікі міністрів нічого не маю, тільки маю против їх безробиття; це я говорив не як командір корпусу, а як щирий українець; головне, щоб був фронт цілий». На запитання прокурора, що він (от[аман] Балбачан) казав Інспекторові Певному, обвинувачений одповів: «Я против от[амана] Петлюри нічого не маю, але ж бажано б було щоб кабінет був діловий». На повторне питання прокурора, чи тільки те він казав, от[аман] Балбачан отповів: «Тільки те». На запитання прокурора, яки експерименти проізвились над запоріжським корпусом, обвинувачений одповів: «Корпус дезорганізував от[аман] Волох, який є людина малообразована, бувший фєдфєбель». На запитання, преставники яких кол звертались до нього, щоб він взяв владу в Запоріжським корпусі в свої руки, от[аман] Балбачан отповів, що персонально їх він назвати не може, але преставникі ті були від самостійників-соціалістів і хліборобів-демократів. На запитання, яку він визнає армію: політичну, чи аполітичну, – отповів: «аполітичною, яка підлягає наказам своїх начальників». Далі

от[аман] Балбачан пояснив, що виїхав з Волочиську 7 червня б[іжучого] р. ввечері і папера про вибори його полковниками командіром корпусу випадково не захватив з собою; в Колодно він посилав свого значкового по приватним справам.

Перерва на обід від 12 г. 40 хв. – 2 год.

Петро Федорович Балбачан, родився [в]1883 році 5 жовтня, православний, з Хотинщині в Бесарабії, жонатий, письменний, під судом не був. Додає: совість моя перед Україною чиста.

Допит свідків: Володимир Іванович Кедровський, 30 років, православний, маю посаду Головного Державного Інспектора Дієвої Армії. По ділу показую: В 8 годин ранку 9 с[ього] м[ісяця] я прийшов до Головного Атамана і там одержав заяву зібрання полковників Запорізької групи військ У.Н.Р. і словесний наказ їхати і аннулювати наказ отамана Гавришка про призначення атамана Балбачана. Як я спитав от[амана] Балбачана, чи можна лічити справу ліквідованою, він отповів: побалакайте з полковниками. Ввечері, коли полковники були закликани до штабу групи, полковники дали підписку, що вони не будуть підтримувати політичних змагань отамана Балбачана, а будуть безприкословно виконувати накази вищого командування.

Персональний осаул от[амана] Балбачана мав розмови в м. Колодно, де стояв штаб групи, з вартовим отаманом Літовчиком, з комендантом штаба Шерстюком, з помішником начальника оперативного відділу Барило⁸⁷. Є відомости, що в розмовах цих було зазначено, що певні Балбачановські частини є: мазепінській полк, [полк] черношличників і полк харківський Кіш Слободської України⁸⁸. Питання прокурора: «Яксо числа отаман Балбачан приїхав до Проскуріва» – отповідь: «7, під вечор». Коли було одержана постанова старшин корпусу», отповідь: «8-го після обіда».

Свідок Аполон Василевич Певний. 32 року, православний, жонатий, зараз маю посаду Інспектора Північної групи.

Я спитав отамана Балбачана, чи він вступив, чи не вступив в виконання обов'язків командуючого групою. Відповідь: «Юридично ні, але ж фактично – так; і з цим Головний Отаман повинен считаться». На прохання яко українця полагодить цю справу без проліття крови, отаман Балбачан згодився і мене прохав передати Головному Отаману його прохання приїхати в Проскурів для полагодження справи гарантуючи недоторковність особи, але лише в тому разі, коли Головний Отаман не

буде звертатися до козаків. В розмові от. Балбачан зазначив, що справа сама по собі ліквідується безболізно для фронту, бо самий факт його виступлення для командування Запоріжською групою викличе уход в отставку сучасний кабінет ради міністрів. Балачки про те, що я на Чорний Острів мушу послати два полкі щоб викинути з валок міністерський апарат – не відповідає дійсності бо досить для цього одних чорношличників. Відносно формування кабінету висловив погляд, що він мусить бути построений по діловому принципу, відкидаючи всіх представників від партій яко їх представників; до того ж ще начальником Штабу Дієвої Армії мусить бути призначена людина фахова, а отаман Мельник мусить бути усунутий. В беседі жадного слова про членів Діректорії не було згадано, а до Головного Отамана Петлюри відносився з пошаною. От[аман] Балбачан зазначив, що він не Оскілко і військо у мене запоріжського корпусу не оскілковське; йому відомо що до Проскуріва викликано військо Сушко; для боротьби досить двох полків. Про своє призначення на посаду командіра Запоріжського корпусу от. Балбачан заявляв, що він сам не прохав; його примусили полковники; він юридично ще не вступив в виконання обов'язків і для того, щоб це не відбилось на фронті і не розбило на групи війська, прохає санкціонувати це призначення Головним Отаманом, але і прохає передати Головному Отаману рахувати це свершившимся фактом.

На запитання прокурора чи де яки громадянські кола не вимагали від отамана Балбачана, щоб він став на чолі Запоріжського корпусу, отаман Балбачан отповів: «Тижня три тому назад в м. Станіславові до нього з'явилися приставники партії соціалістів-самостійників а саме голова партії Симонів⁸⁹ і член Діректорії Андрієвський і пояснили, що коли отаман Бал[бачан] буде стояти на чолі Запоріжського корпусу, то існуючий уряд сам собою відийде і треба скликати державну нараду, яка б вибрала б президента для всієї України. Цю пропозицію представники пропонували не один раз. Член партії хліборобів-демократів С. Шемет⁹⁰ с той же пропозицією являвся до нього теж. Я ні на одной нараді де розглядалися питання про державний устрій України не був, виключаючи одно засідання, де розглядалась справа про призначення отамана Балбачана командуючим одним з участков Галицько-большовицького фронту. 7-го червня от[аман] Балбачан бачився з Шеметом в м. Проскуріві і Шемет сам почав розмову про державний устрій України і мабуть, як зазначив підсудний, велась розмова про те щоб він (от[аман] Балбачан) прийняв корпус.

Я – Іван Степанович Романченко, 33 роки, жонатий, православний, маю посаду помішника Головного Державного Інспектора Полевих Управлінь Дієвої Армії.

По ділу показую: По наказу Головного Отамана я з головним Інспектором Кедровським отпавився в Запоріжський корпус для ліквідації цей справи. В розмові в кабінеті от[амана] Сальського, от[аман] Балбачан заявив, що він згодився прийняти посаду командіра Запоріжського корпусу по бажанню і вимозі полків 7 і 8 дивізії і пропанував нам звернутись по цій справі до командірів тих частин; в розмові віч на віч зо мною він заявив слідуюче: «Я згодився прийняти команду лише під давліннем обставин і для того, щоб спасти корпус від розвалу; знаю що коли я буду командувати корпусом кабінет міністрів може подати в одставку; але може це і краще. Я тих людей в Чорном Острові зовсім не поважаю і вважаю для справи кращим утворить новий, діловий кабінет; проти Головного Отамана і проявлення його влади в любий формі, чи в диктатурі, чи в президентурі абсолютно ничого не маю і підлягать Головному Отаману буду. Хочу щоб ця справа рахувалась «post factum»; в тому разі коли 6-та дівізія не хоче мене бачить на чолі корпусу я згодин прийняти під команду лише 7 і 8 дівізію; призначення моє на цей пост мусить бути, бо це есть [завершений факт].

На мое запитання чи всі обставини зважив пан Отаман, – він одповів: «так»; а на запитання, чи вважає можливим со-
противляться озброєнной силою наказу Головного Отамана о негайном залишенні влади, – відповів: «коли на мене пошлють Сушка, то відповідальности на себе не беру, прошу ще раз передати Головному Отаману і урядові, що подію треба рахувати за факт закінчений; я не Оскілко і військо у мене не Оскілковське.

В 7 годин вечора судії почали совіщаніе. В 8 годин вечора і 20 хвилин обвинуваченому отаману Балбачану був прочитан вирок надзвичайного суду по котрому він карається на смертну кару через розстріл.

Голова Надзвичайного Суду

Клим

Секретар

Подільський

(ЦДАВО України. – Ф.2279. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.30–34 зв. Оригінал.)

Судовий вирок П. Болбочану

10 червня 1919 р.

ВИРОК

Надзвичайного військового суду по ділу
от. Балбачана Петра, обвинуваченого по статті 246 С.В.П.
(XXII кн., 1869 року, вид 4)

Іменем закону У.Н.Р. на підставі наказу наказного отамана ч. 207 з 10 червня 1919 р. надзвичайний військовий суд при Ш[табі] д[ієвої] Армії на засіданні своїм 10-го червня 1919 р. в Чорнім Острові в складі: голови суду коменданта Штабу дієвої армії осаула Кліма, членів: секретаря Головної Державної Інспекції хорунжого Лінкевича, командіра окремої резервної сотні сотника Вербецького, бунчужного окремої сотні при штабі дієвої армії Бартоша і ройового комендантської півсотні Ш[табу] д[ієвої] А[рмії] Гусака при секретареві слідчому штабного Суду при Штабі дієвої Армії Подольського, прокураторові хорунжому Певному і оборонцеві козакові комендантської півсотні Штабу дієвої армії Дідухові розглянувши справу згадуваного от. Балбачана допитавши его, а також свідків: Головного державного Інспектора В. Кедровського, державного інспектора північної групи А. Певного і поміш[ника] головного державного Інспектора Романчука надзвичайний суд постановив: отамана Балбачана Петра за его злочинну акцію, завдяки якій сталась дезорганізація військ У.Н.Р. ведучих наступ, позбавити усіх прав стану і покарати смертю через розстріл згідно наказу військам дієвої армії У.Н.Р. ч. 75 § 9⁹¹ ст. 246 С.В.П. (XXII кн. 1869 вид. 4.)

Голова надзвичайного суду
Осаул Клим

Члени: Сотник Вербицький
Бартош
Лінкевич
Гусак

Секретар Подільський.

(ЦДАВО України. - Ф. 2279. - Оп.1. - Спр.3. - Арк.13-13 зв. Оригінал.)

Лист П. Болбочана до Наказного отамана
Дієвої армії УНР О. Осецького

10 червня 1919 р.

Наказному Отаману Військ
Ук[раїнської] Нар[одної] Республіки.

Прохання

Я засуджений на смертну кару – не так я винуватий, аби нести таку сувору кару. Прохаю Вас, пане Отамане, взяти на увагу і ту працю і ту користь, котру я колись приніс для України. Не дайте дурно загинути чоловікові, котрий може колись щось зробив для неньки України. Випадок, котрий трафився зі мною був не по моїєї вині.

Окрім сього, не залишайте без куска хліба хвору мою дружину і хворих старих моїх родителів. Дуже прохаю Вас, пане Отамане, розглянути мою справу і прохаю помиловать, або о зменьшенні суворої кари. Я готов саму важку роботу провадити простим козаком, або подвергнутися острокизму. Хтів би ще просити Вас прийняти мене, вислухати по важній справі.

Отаман Болбочан.

10/VI–19 р. *

(ЦДАВО України. – Ф.2979. – Оп.1. – Спр.3. – 14–14 зв. Оригінал.)

---

* На тексті листа резолюція: «Негайно Шт[аб] а[рмії] Дієв[ої]. Представити на догляд п. Головному Отаману прох[ання] от[амана] Балбочана. От[аман] Осецький. 11.VI.1919 р.»

Документ № 31

Рапорт голови надзвичайного військового суду
осавула А. Кліма Наказному отаману Дієвої армії УНР
О. Осецькому

Не пізніше 11 червня 1919 р.

Надзвичайний
Військовий Суд при
Шт. Д. А.
«(?)» червня 1919 р.
ч.1.

Пану Наказному Отаману *

Рапорт

При цьому надсилається акт з вироком з розгляду справи отамана Балбачана згідно наказу Військам Дієвої Армії ч.207.

Додаток: Акт.

Голова Надзвичайного Суду
Секретар

Осаул Клім
Подільський».

(ЦДАВО України. – Ф.2279. – Оп. 1. – Спр.3. – Арк.12. Оригінал.)

---

* Резолюції:

1. Негайно. Н[ачальник] шт[абу] а[рмії] Дієв[ої]. Представити на поклад п. Головному Отаману військ У.Н.Р. прохання от[амана] Балбачана. Наказ[ний] Отам[ан] Осецький. 11/VI 1919.

2. З боку державного інспектору до затвердження вироку суду перешкод не зустрічається. 12/VI-19 – Головний Інспектор Кедровський.

3. Докладено особисто. От[аман] Ос[ецький]. 12/VI. На підставі арт. 25 і 27 закону про Надзвичайні Військові Суди 26 січня 1919 р., вирок суду затверджую. Наказ[ний] От[аман] Ос[ецький]. 13/VI.

Лист Наказного отамана
Дієвої армії УНР О. Осецького
до Міністра юстиції УНР А. Лівницького

11 червня 1919 р.

НАКАЗНИЙ ОТАМАН
ВІЙСЬК У.Н.Р.

«11» червня 1919 р.
Ч. 216 п.ш.

П. МІНІСТРУ ЮСТИЦІЇ *.

Ставка

При розгляді мною справи про злочинство Отамана Балбачана, обвинуваченого по арт. 246 Військового карного Статуту 22 кн. Св.В.П. виявилось, що в його злочинних подіях брали участь деякі цивільні особи.

З огляду на це прошу Вас, аби було призначено вступне слідство. Отамана Балбачана треба негайно допитати, позаяк він присуджений Надзвичайним Військовим Судом при Штабі Дієвої Армії до кари на смерть.

Наказний Отаман

Осецький

За штаб-старшину для доручень Левинський

(ЦДАВО України. – Ф.3810. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.28. Оригінал.)

---

* Резолюції:

1. «Д. Негайно»

2. «Одержано в 5. й годині з огляду на те, що справа Отамана Балбачана може мати тісний зв'язок з справою Оскілка, прохаю п. заступника Голови Державної Слідчої Комісії В. В. Лихопоя негайно допитати Балбачана». 5. й год. 11 червня 1919 р. Міністр юстиції А. Лівницький.

Наказ Ч.210
по Дієвій армії УНР

12 червня 1919 р.

«Значка
1731–1840»

Наказ
військам Дієвої Армії
Україн[ської] Народ[ньої] Респуб[ліки]

12 червня 1919 р.
Ч.210

За останні часи я помічаю випадки порушення дисципліни в Дієвій Армії.

З другого боку, чую голоси про необхідність твердості і рішучого припинення всякого самочинства.

В такій то час, в час військових, а навіть бойових подій, в Запоріжській групі військ трапився випадок надзвичайного порушення військової дисципліни: Отаман Балбачан задався метою усунути від керування боєм командуючого цією групою Отамана Сальського. Отаман Балбачан, як старий старшина, не міг не знати, яке тяжке порушення дисципліни він робить, усуюючи з посади Отамана Генерального Штабу Сальського, більш місяця блискуче керуючого бойовими операціями запоріжської групи.

Не зважаючи на те, що це порушення дисципліни було вчинене при допомозі Інспектора Гавришко, Отаман Балбачан не міг не знати, що останній не мав ніякого права призначати його на посаду минаючи військове начальство.

Це вже другий випадок за два місяці мого керування Дієвою Армією по посаді Наказного Отамана, коли особи займаючи високе положення в армії намагаються порушити військовою дисципліну в час самих важливих військових подій.

Це показує, що якась злая сила бажає зруйнувати фронт військ Української Народ[ньої] Респуб[ліки], які в боротьбі з лютим ворогом ллють кров за волю і щастя своєї батьківщини.

В першому випадку злочинці втікли, втік також і злочи-

---

* Документ скопійовано О. Шаповалом. Прим.: «Захов[ано] в музеї іст[орії] Укр[аїни] у Празі».

нець Гавришко, оголошений як і отаман Балбачан, Головним Отаманом Петлюрою поза законом ⁹².

Аби припинити надалі всякі порушення дисципліни і показати військовим, що вони повинні всіма засобами підтримувати фронт, а не руйнувати його затверджую засуд надзвичайного військового суду, присудившого Отамана Балбачана до смертної кари через розстріл.

Попереджую всіх, що всяка спроба самочинного захоплення військової влади і руйнування фронту буде беспощадно каратися.

Наказ цей оголосити по всіх військових частинах до сотні і батареї і команди включно і широко розповсюдити серед населення, за відповідальністю начальників частин і повітових, мійських і залізничних комендантів.

Оригінал підписав:

Наказний Отаман Осецький.

Т. в. о. начальн[ика] Штабу Дієвої Армії
Отаман Тютюнник.

З оригіналом згідно:

за начальника загальн[ого] Відділу
Штабу Дієвої Армії Скринченко.

(Архів Цана. (СГД). – Спр. 3. – Б/н. Рукописна копія.)

Документ № 34

**Рапорт командувача Запорізької групи військ
Дієвої армії УНР В. Сальського
Наказному отаману О. Осецькому**

12 червня 1919 р.

У.Н.Р.
Командуючий
Запорожською Групою
«12» червня 1919 р.

Ч.0194/р
М. Проскурів

Наказному Отаману

Рапорт *

При цьому представляю рапорт Отамана Кобзи ⁹³, при чому докладаю, що Головний Отаман був зацікавлений роллю О[тамана] Кобзи в Балбачанівській авантюрі.

Додаток: Рапорт О[тамана] Кобзи від 12 червня 19 р.

Отаман Сальський.

Нач[альник] Штабу
Генштабу полковник Воскобойніков ⁹⁴.

(ЦДАВО України. – Ф.2279. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.3. Оригінал.)

Документ № 35

Рапорт кошового отамана
Харківського Слобідського коша І. Кобзи
командувача Запорізькою групою Дієвої армії УНР
В. Сальському

12 червня 1919 р.

Кошовий Отаман
Харківського Слобідського
Кошу

Командуючому Запорізькій
Групою Отаману Сальському

12 червня 1919 року

ч.

м. Проскурів

РАПОРТ **

На Ваші словесні запитання докладаю:

1) про Болбочановську авантюру я і мої люди довідалися тільки по прибутті в м. Проскурів і ніхто за допомогою до мене не звертався

---

* Штampi на рапортi: «Штаб Дієвої Армії. 28.VI.19 р. ч.1256»; «Управління Штабу Дієвої Армії. 28 червня 1919 р. ч.887».

** Резолюція: «Представить Наказному Отаману з докладом, що п. Головний Отаман був зацікавлений роллю Кобзи в Болбочан[івській] авантюрі. 12.VI.» Підпис: «Сальський».

2) Богацько раніш, як тільки я прибув на цей фронт до мене підходили де які особи, очевидно знаючі мене, но я їх не знаю, з заявою, що якийсь-то Секретаріат та Головний Отаман призначає Болбочана Командуючим групою і що треба скласти якусь заяву. На це я відповідав, що Болбочан нужен був командуючим в Слободці–Бирзула і неякої заяви не підписав.

3) В Слободці–Бирзулі, коли ми дійсно прибували в анархії і без командування, представниками другої дівізії було запропоновано запро[шу]вати з Одеси Болбочана Командуючим, на це я погодився і підписав листа, но Болбочана ми не бачили.

4) Ви мене повідомили, що Болбочан особливо часто посилався на моє ім'я, звичайно я не знаю чому, но думаю, що Болбочану було відомо, що я користуюсь довірям серед Запоріжського Кошу і тому [це довір'я] могло дати йому якісь плюси., * що на Слобожанщині ми тільки з Болбочаном робили переворот проти гетьмана, но тут мені здається, Болбочан перепутав ситуацію. Після того він, як командуючий, від мене далеко стояв, а після Кременчуга і зовсім зник і останій раз я бачив його зовсім випадково і м. Тернополі, при чому він хвалився, що одержує цікаву місію.

5) Як громадський діяч, я не авантюрист і не яких назначень не шукаю, а пішов працювати в тяжку годину з своєю рідною організацією. У Бирзулі був такий тяжкий крах, що мене умовляли приймати командування над Лівобережною армією, но я і тут не цікавлючись посадою не схотів виходити з своєї рідної організації.

6) Наконець, чи відомо Вам, що я тільки один з своєю невеличкою, але ж міцною частиною, недозволив Авантюристам не визнавати Деректорію і заберіг за для Держави ті остаткі армії, котрі зараз так хоробро луплять ворога.

Обставини були таки, що коли б я був загубив голову і не zorganizовав біля себе групу частин, то люди б сипнули в пащі куди можливо, а може б даже вкупі в Раковським ⁹⁵ пішли б проти Вас, бо з малим політичним досвідом люди не бачуть, що роблють.

Бажав би, щоб Ви цім поцікавились, а у мене є багацько хвактів проти авантюристів.

Кошовий Отаман Кобза.

(ЦДАВО України. – Ф.2279. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.4–4 зв. Автограф.)

---

* Текст обривається через пошкодження паперу.

Протокол допиту П. Болбочана

12 червня 1919 р.

Згідно персональної пропозиції пана Міністра Юстиції.

Протокол

1919 року червня 12 дня, в Чорному Острові, Член Державної слідчої комісії, з додержання 443, 722 ст[атеї] уст[аву] карн[ого] судоч[инства] допитував, як свідка нижче-прописаного, який показав:

«Я, Петро Федорович Болбочан, до своїх показань додаю:

Раніш я не все показував Вам, бо чекав приїзду Головного Отамана і йому одному хотів все розказати. Оповідання моє починається з часу, який був примірно два місяці тому назад. Тоді саме на життя в Станіславів приїхав член Директорії Андрієвський. Я якось прийшов до пана Андрієвського з проханням, щоб була вирішена моя справа. З паном Андрієвським в одному номері отелю жив тоді і член Директорії Швець. Після того як я офіційно поговорив по своїй справі з Андрієвським і Швецем, я вийшов з їх номера вмісті з паном Андрієвським і пішов з ним обідать. Ми з Андрієвським розговорились і він прямо сказав мені, що мені треба повернутись до військової праці, а дали буде і політична праця. Після цього мені приходилось зустрічатись як з Андрієвським, так і з Афанасьєвим (директором якогось департаменту), Сімоновим, Богун⁹⁶, Белінським⁹⁷ (бувш[им] морським міністром), які в розмовах зо мною поширювали горизонт і говорили про необхідність перевороту. Особливо необхідність державного перевороту обстоював Шемет, який в той час приїхав із Одеси і зробився душою «кружка», який складався із осіб, яких я тільки що поіменував. Після повстання Оскілка до Станіславіва приїхав Сімонів. Після його прибуття в Станіславові відбулася нарада в Товаристві «Молода громада» на улиці Богдана Хмельницького. На цю нараду мене закликав Шемет, і я бачив власними очима, що на нараді цій були: член Директорії Андрієвський, Шемет, Сімонів, Білінський, Александр Шаповал, Богун – він же Чудінов, якийсь поміщик лохвицького повіту, призвища якого я не знаю, і якийсь приятель Шемета – здається інженер, фамілія якого записана у моєї жінки, яка по

прохання Шемета повинна була передати йому гроші. На нараді всього було нас чоловік 9 або 10, при чому мені здається був якийсь галичанин. Чи був на цій нараді інженер Колард⁹⁸ я не пам'ятаю. За Коларда я знаю, що він самостійник, але балачок я з ним не вів і тільки часто бачив його з Маєвським. Швеця і Маєвського на нараді не було, і Швець взагалі не був вхожий в ці круги. На нараді Сімонів читав привезеного з собою листа: «Правда про Оскілка», но його слухали тільки декілька осіб, бо цей лист повинні були розіслати всім. Я не слухав, що читав Сімонів, і зміста цього листа передати не можу, бо в той час з кимсь балакав, чи з Богуном, чи з кимсь инчим. Після цього нарада ця вирішила, що необхідно всякими засобами добиватись, щоб я командував якою небудь частиною, до якої всі ці люди, що були на нараді, могли б переїхати. Переїхати, як вони казали, їм треба було, щоб зберегти себе від репресій, яких вони сподівались в звязку з тим, що вони до того часу робили. Із військових частин для мене намічали, або запоріжський корпус, або як це не вийде, то яку-небудь військову частину на Збручі. На нараді всім верховодив Шемет, вносив формули, висловлював бажання, а решта з ним погоджувались. На нараді Шемет говорив про проект Державної наради і висловлювався за те, що як всі вони переїдуть до моєї військової частини, то тоді вони почнуть «діло». Слово «переворот» не було сказано, але під ділом всі ми, що були на нараді, розуміли державний переворот. Я тепер показую Вам все найбільш яскраве, а подробиці потім покажу, бо тепер стомився. Ця нарада відбувалася місяця півтора назад, і в той час була уже в Галичині надзвичайна комісія Няньчура, з присутністю якої лічилися, не дивлячись на те, що переведені комісією арести паралізовались через члена Директорії Андрієвського, який впливав на Галичанський секретаріат⁹⁹ владою своєї посади. Днів через три, або чотири після наради Андрієвський¹⁰⁰ і Шемет були у мене і стали рішуче вимагати, щоб я став на чолі військової частини, після чого вони приїдуть до мене і, як перший крок почнуть видавати часопись. В цій часописі, як вони казали, будуть дискредитувати всіми силами кабінет міністрів, щоб підготувати почву і щоб легше було населенню пережити державний переворот. Андрієвський казав, що у його є документи, компрометуючи всіх членів Директорії, окрім Петрушевича, і особливо компрометуючи Швеця і А. Г. Макаренка. Ці документи Андрієвський хотів дати до часописі, але мені їх не показував і з змістом їх мене не познайомив. Я не дав ясної відповіді на прописане домагання, бо

згоден був щоб мене призначила влада, але самочинно не хотів їхати до війська. Після цього Андрієвський ще разів два заходив до мене з Шеметом, говорили зо мною про задуманий їми державний устрій і розказали мені, що Головним Отаманом буде генерал Греків, президентом Української республіки Петрушевич, або яки[й]сь старий Чикаленко ¹⁰¹, кабінет міністрів буде чисто діловий і на чолі його стоятиме Сімонів. В кабінет повинні будуть вийти самостійники, народна партія, хлібороби-демократи і соціалісти-федералісти; не виключалось, що в кабінеті будуть і соціал-демократи, але які по призвищам, мені не казали. Говорили про те, що Антанті приємно буде бачити міністром закордонних справ Мацієвича ¹⁰². Приблизно це ж саме казали мені Сімонів, Афанасьєв, а особливо Шемет, який майже кожен день бував у мене, бо обідав, де я жив. Шемет просто стояв у мене над душою і вимагав, щоб я скоріше погодився з їх програмою і, як що їм не трапиться добути офіційно для мене військову частину, то щоб я зробив це неофіційно і сам би взяв таку частину в свої руки. Через те, що я все-таки хотів бути призначеним офіційно, Шемет і його гурток, який я назвав раніш, через Галицьку народну партію впливали на Секретаріат, а цей останній, після того, як клопотти його перед Головним Отаманом Петлюрою нічого не дали, доручив мені формування нових військових частин. Представляю до цього мого показання повновласть на ці формування від Галицького секретаріату. (Свідок представив прописану повновласть ¹⁰³). Здається за день, чи за два до того, як я одержав це уповноваження мені по розпорядженню Сімонова Афанасьєв видав двадцять п'ять тисяч карбованців українськими гривнами, як я догадуюсь із їхніх партійних грошей. Ці гроші мені дали на розходи по моїм роз'їздам і на організацію війська, яке я мав формувати. В цей самий час праве крило Галицької армії одходило і стали боятись, що той район, де мені доручено було формувати військо, буде захоплений поляками. Настрій гуртка Шемета похитнувся, але вирішено було задуману їми справу продовжувати, тим більш, що як вони казали, Антанта їм всім допоможе, а Галичанський Секретаріат перешкоджати не буде, бо він взагалі не буде добре ставиться до уряду наддніпрянців. Члени Секретаріату – люди обережні і з приводу цього не висловлювались. Коли почався наступ ворога на Станіславів, то я виїхав на Чортків–Копичинці і там побачив, що із нових формувань нічого не вийде, бо не було ні кадрів, ні амуніцій, ні зброї. Тоді я вирішив їхати до Головного Отamana і просити, щоб мене було призначено

в його розпорядження. Мені тоді сам Отаман пропонував їхати до Італії, на що я погодився. Коли про це дознався Шемет, то мені прийшлося кожен день переживати неприємности, бо Шемету не хотілось, щоб я їхав з України. Нарешті, коли ми з Шеметом виїхали з Тарнополя, то в Богдановці Шемет холодно попрощався зі мною. До Проскуріва я доїхав слідом за Директорією, не маючи на меті виступати проти державного уряду. В день прибуття мого до Проскурова туди приїхав і Шемет, який знову насів на мене і став вимагати, щоб я взяв в свої руки Запорозький корпус. А тут ще приїхали полковники цього корпусу і інспектор корпусу Гавришко. Всі вони зробили великий вплив на мене, і я погодився їхати до запоріжців, не маючи сили суперечити їм. Особливо насідали на мене тоді Шемет і Гавришко, але чого останній так старався, мені не відомо, бо я його мало знаю. Шемет між инчим запевняв мене, що поляки з нами погодяться і помиряться, і що вони формують уже українські частини. Все це вмісті взяте і примусило мене рішитись стати на чолі Запоріжського корпусу, але я всім зазначив, що проти Головного Отамана я не виступлю, і так і зробив. Я ще забув показати, що гурток Шемета ще в Станіславові вирішив, що після випуску часопісі вони заарештують уряд через ту частину, яка буде в моїх руках. Це я чув від Шемета і члена Директорії Андрієвського. – Подробиці я маю показати инчим часом і тоді може ще що пригадаю, а тепер я дуже стомився і перехвилювався взагалі, через що не можу більше показувати. Показаніє прочитано Петро Болбочан.

Приписано: «був», «після наради», «хлібороби-демократи і», «стати на чолі Запоріжського корпусу». Закреслено: «так», «було», «на виступ проти державного уряду», «зав». *

Член Державної Комісії Лихничий. **

(ЦДАВО України. – Ф.3810. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.16–21. Оригінал.)

---

* Приписка члена Державної слідчої комісії Лихничого.

** Кожний розворот сторінок протоколу підписано «Петро Болбочан».

Лист полковників
Запорізької групи військ Дієвої армії УНР
до Уряду УНР

15 червня 1919 р.

Від 15 червня 1919 р. Д[ієва] армія.

Ми Запорозжці по старому історичному звичаю обібрали нашим командуючим нашого старого запорожця отамана Болбочана, якого від нас в м. Кременчузі вирвано було без жадного пояснення причин. Коли в Кременчузі заарештовали отамана Болбочана ми спокійно чекали правдивого суду, якого і досі не було й отаман Болбочан замість повернення його до запорожців, де він так багато працював над збудованням військової дисципліни і боевої міцности, якої ви маєте змогу бути свідком, зараз одержав призначення в Італію. Коли ми висловили свої бажання і тверду волю про повернення атамана Болбочана до запорожських військ над нашими старими традиціями запорожців надглумилися: юрба паних розбишак вірвалась в будинок розположення запорожців і захватила нашого старого запорожця. Певне розуміння загальних державних справ утримало нас від кровопролиття. З біллю на серцю та ненавистю до тих кол, що руйнували Україну і досі продовжують цю руйнацію, ми виступаємо вперед, щоби бити нашого ворога грабіжника, давши Вам повну змогу опам'ятатися. Ми доказали, що дисципліноване військо проти уряду не йшло і не піде. Ми доказали, що із за персональних справ пролиття крові не бажаємо. Болбочана обвинувачують ніби-то у виступах проти уряду; ні з його, ні з нашого боку цього не було, тай немає жадної для цього рації, тому що ми твердо упевнені, що сам уряд довго так працювати не зможе, а тому зазначаємо, що життя отамана Болбочана рахуємо під персональною відповідальністю членів уряду У.Н.Р. Тому ми заявляємо, що наше запорізьке військо стоїть за збудовання міцної держави, яка б захистила людність її від зовнішніх оточуючих ворогів. В цей час політика якої-небудь окремої партії чи особи як правої так лівої бути не може. Вся людність України мусить прийняти діяльну участь у великій будівничій праці, а тому отамана Болбочана ніхто не має права одірвати від нас, бо він є наш старий працівник, людина освічена і заплямованість його честі не доказана.

Хай буде над ним самий гострий контроль, але працю продовжувати він мусить і повинен, що своїми підписами стверджуємо. (Підписи сторонців (прихильників) *).

Всі тіж командири, що й перше ¹⁰⁴.

З первописью згідно:

Запорозьського війська полковник Г а в р и ш к о Микола.

(Українське слово (Берлін). – 1921. – 1 липня.)

Документ № 38

Лист П. Болбочана
до Наказного отамана Дієвої армії УНР О. Осецького
17 червня 1919 р.

П. Наказному Отаманові
Військ Української Народньої Республіки

Прохання

Прохаю Вас, пане Отамане, розрішити допустити до розгляду моєї справи, яко оборонця, полковника Наркевича ¹⁰⁵.

Полковник Наркевич, яко юрист-фаховець, може допомогти моїй справі.

Петро Болбочан.
17.VI. – 19 р.
м. Ярмолинці. **

(ЦДАВО України. – Ф.2279. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.6. Оригінал.)

---

* Примітка редакції «Українського слова».

** Резолюція на документі: «Хай почека[є]. От[аман] Осецький. 19/VI.19 р.»

Лист члена Директорії А. Макаренка
до Наказного отамана Дієвої армії УНР О. Осецького
22 червня 1919 р.

У.Н.Р. Член Директорії Української Народньої Республіки 22 червня 1919. Ч.1179 Кам'янець	П. Наказному Отаману Зразок П. Голові Ради Народніх міністрів і п. Міністру Юстиції
--	---

П. Голова ради Міністрів і п. Міністр Юстиції листом від 20 червня б. р. звернулись до мене з повідомленням, що допит отамана Балбачана в справі виключного державного значіння нині вже закінчився і прохають одміни даного мною в свій час на ст. Чорний Острів, за відсутністю П. Головного Отамана, наказу про затримання виконання вироку суда відносно отамана Балбачана, який наказ був даний мною на прохання П. Голови Ради Міністрів і Міністра Юстиції.

Маючи на увазі, що зазначений наказ був даний мною виключно за відсутністю П. Головного Отамана, бо в той мент я був єдиним представником Верховної Влади, котрий міг заступати П. Головного Отамана, згідно висчеспомянутого листа Голови Ради Міністрів і Міністра Юстиції від 20 червня б. р., а також зважаючи на постанову Ради Міністрів від червня б. р., котра підтверджує, що справа Балбачана цілком залежить від П. Головного Отамана і Вас, Пане Отамане, – вважаю зазначений свій наказ, яко тимчасовий, нині відміненим і дальший напрямом всієї цієї справи залежним виключно від військової влади.

Член Директорії
Урядовець особливих доручень

Макаренко
Пертиванів.

(ЦДАВО України. – Ф.2279. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.11–11 зв. Оригінал.)

Документ № 40

Рапорт отамана П. Болбочана
Наказному отаману Дієвої армії УНР О. Осецькому
Не пізніше 26 червня 1919 р.

Наказному Отаману Військ
Ук[раїнської] Н[ародної] Респ[убліки]
Рапорт

Прохаю Вас пане Отамане вислухайте мене, вислухайте всю правду, велику правду. Я її можу повірити Вам, пану А. Г. Макаренко – члену Діректорії і Головному Отаманові. Она буде мати велике значення.

Отаман Балбачан. *

(ЦДАВО України. – Ф.3810. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.15. Оригінал.)

Документ № 41

Лист Наказного отамана Дієвої армії УНР О. Осецького
до начальника канцелярії Головного отамана С. Петлюри.
26 червня 1919 р.

Негайно

Наказний Отаман
Військ УНР
«26» червня 1919 р.
ч. 284/ п.ш.
Ставка

П. Начальникові Канцелярії
Головного Отамана

З огляду на телеграму П. Головному Отаману від Голови Кабінету Народніх Міністрів від 16-го червня б. р. ч. 1763 і наказу Члена Діректорії У.Н.Р. П. Макаренка від 22 червня б. р. ч. 1179 прохаю повідомити, чи не буде яких небудь розпоряджень від П. Головного Отамана по справі Петра Балбачана, маючи на увазі два прохання Балбачана на ім'я п. Голов[ного] От[амана] –

---

* Приписка на документі «Замість себе уповноважую вислухати Балбачана Голову Ради Міністрів Б. Маргоса. Макаренко».

наслід[ок] яких мені невідомий. По одержанні відповіді, що таких розпоряджень не буде, ділу буде даний дальший хід.

Оригінал підписав: Наказний Отаман Осецький
За Штаб Старш[ину] для доручень значковий Карев

З оригіналом згідно:

Отаман для доручень при Наказн[ому] Отамані

Гречанко

м. Балін.

28/VI-19 р.*

(ЦДАВО України. Ф.2279. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.10. Оригінал.)

Документ № 42

Лист начальника канцелярії Головного отамана
до Наказного отамана Дієвої армії УНР О. Осецького **
26 червня 1919 р.

УНР

Канцелярія

Головного Отамана

Українських Республіканських військ

26 червня 1919 р.

ч. 2434

До пана Наказного Отамана

Маю за честь сповістити пана Наказного Отамана, що

---

* На документі стоять печатки: 1) «1 Упр[авління] Шт[абу] Д[ієвої] Ар-
м[ії]. Ч.878. Одержано 28.VI.1919 р.»; 2) «Шт[аб] Д[ієвої] А[рмії]. Одержано
28.VI.19 р. ч.1250. Балін».

** На звороті цього документа: «Д[уже] Негайно

До п. Начальника Штабу Дієвої Армії.

Згідно резолюції Наказного Отамана

Додаток: 1) Рапорт Голови Надзвичайного Суду при Штабі Дієвої Армії
від 10 червня 1919 р. ч.1. з резолюціями; 2) Вирок суду по ділу Петра
Балбачана; 3) Припис члена Діректорії п. Макаренка від 22 червня ч.1179;
4) Копія відношення Наказного Отамана від 26/VI.19 р. (26 червня)
ч.284/ п.ш. до Начальника Канцелярії Головного Отамана (Відповідь
Начальника Канцелярії Головного Отамана від 26 червня 1919 р. ч.2439 на
звороті сього)».

Отаман для доручень при Наказному Отамані

Отаман Греченко

28 червня 1919 року

ч.288/ п.ш.

прохання Петра Балбачана на ім'я Головного Отамана Головним Отаманом одержані, але відповіді Головний Отаман дати не буде.

Начальник канцелярії

Сотник

За начальника загальної частини

Бутенко

Шешко *

(ЦДАВО України. Ф.2279. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.9–9 зв. Оригінал.)

Документ № 43

Супроводжувальний лист
до акта слідчої справи П. Болбочана

30 червня 1919 р.

Штаб Дієвої

Армії

Комендатура П. Голові Суду при Штабі Дієвої Армії
«30» червня 1919 р.

ч.1148

При цьому надсилається акт в справі от[амана] Балбачана. Вирок згаданого виконано 28 червня 1919 р. в 22-годині на станції Балін.

Додаток: Акт.

Комендант Ставки Осаул Клим

(ЦДАВО України. – Ф.2279. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.8. Оригінал.)

---

* Резолюція на документі: «На[чальник] шт[абу] а[рмії] Д[ієвої]. Наказую негайно виконати вирок суду по ділу Петра Балбачана від 10 червня 1919 року, маючи на увазі, що два прохання Балбачана до п. Головного Отамана лишились без відповіді. По виконанні все діло надіслати до Штабового суду при Штабі Дієвої Армії. Наказний Отаман Осецький. Ч.287/п.ш. 28/VI. 1919 р.»

Закон Директорії УНР
«Про покладення на Державну Слідчу Комісію для
рослідкування подій повстання 29 Квітня 1919 року
розсліду повстання Отамана Балбачана
з участю деяких осіб та організацій»

5 липня 1919 р.

ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ Народньої Республіки

З а т в е р д ж у є м о: 5 липня 1919 року

Голова Директорії Петлюра

Члени: А. Макаренко, Член-Секретарь Ф. Швець.

Посвідчую: Державний Секретар Л. Шрамченко ¹⁰⁶.

Ухвалений Кабінетом Народніх Міністрів

З А К О Н

Про покладення на Державну Слідчу Комісію для рослідкування подій повстання 29 Квітня 1919 року розсліду повстання Отамана Балбачана з участю деяки[х] осіб та організацій. На доповнення закону 30 Квітня 1919 року «про утворення Державної Слідчої Комісії для розслідування подій повстання 29 квітня 1919 р.»

п о с т а н о в и т и:

1. На Державну Слідчу Комісію, яка утворена згідно згаданому закону, покласти й розлід повстання Отамана Балбачана проти влади Української Народньої Республіки з участю деяких осіб та організацій.

2. Державна Слідча Комісія користується, що до розліду цього повстання, всіма правами й на неї покладаються всі обов'язки, які зазначені в згаданому законі 30 квітня 1919 року.

3. Закон цей перевести в життя по телеграфу.

Голова Кабінету Народніх Міністрів Б. Мартос.

Міністр Юстиції Андрій Лівіцький.

З оригіналом згідно: За Начальника Відділу Департаменту
Законодавчих Справ Державної канцелярії (підпис)

---

* Резолюція на документі: «Одержано Сл[ідчою] Ком[ісією] 12/VII-19 р. Ч.138».

Звірив:
Діловод 1-го Департаменту
Міністерства Юстиції *

(ЦДАВО України. – Ф.3810. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.2. Копія.)

Документ № 45

Постанова Державної слідчої комісії

12 липня 1919 р.

Постанова

1919 року, Липня 12 дня в Кам'янці Подільському Державна Слідча Комісія у складі:

Голови Комісії: П. О. Христюка ¹⁰⁷

Членів Комісії: В. В. Лихопоя ¹⁰⁸

О. О. Чеховича ¹⁰⁹

Секретаря Комісії: Я. М. Кривицького

заслухавши закон від 5 Липня 1919 року про покладення на Державну Слідчу Комісію розсліду повстання Отамана Балбачана з участю деяких осіб та організацій, постановила: приступити до розсліду повстання Отамана Балбачана.

Голова Комісії: П. О. Христюк

Члени Комісії: В. В. Лихопой

О. О. Чехович

Секретар Комісії: Я. М. Кривицький.

(ЦДАВО України. – Ф.3810. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1. Оригінал.)

---

* Підпис нерозбірливий.

Документ № 46

Наказ Ч.262 по штабу Дієвої армії УНР

12 липня 1919 р.

**Наказ
військам Дієвої Армії Україн[ської] Народ[ньої]
Республіки**

**Ч.262
12 липня 1919 року
(По штабу Дієвої Армії)**

Оголошується військам, що вирок надзвичайного суду від 10 червня 1919 р., яким засуджено Отамана Балбачана за зраду до смертної кари через розстріл, виконаний 28 червня 1919 р.

Наказ цей оголосити по всіх сотнях, батареях та командах.

Розвідка: Наказ Військам Дієвої Армії від 12 червня б. р. під ч. 210.

(ЦДАВО України. - Ф.3172. - Оп.5. - Спр.2. - Арк.109. Оригінал.)

Документ № 47

**Лист завідуючого Військово-судовими справами
голови Державної слідчої комісії**

28 липня 1919 р.

**Ш Т А Б
ДІЄВОЇ АРМІЇ
По Управі 2-ї
Відділ Юридичний
«28» липня 1919 р.
Ч. 327/3553
Ставка**

Голові Державної Слідчої Комісії

На Ч. 141

Повідомляю, що згідно наказу Військам Дієвої Армії від

12-го Липня б. р. Ч.262, присуд над Отаманом Балбачаном був виконаний 28 червня б. р.

Уся справа знаходиться, згідно ст. 35 закону про військові надзвичайні суди, в Штабовому Суді при Штабі Дієвої Армії, до Предсідателя якого й надислано Ваше відношення Ч.141 для виконання.

Завідуючий Військово Судовими
Справами Царків
Діловод Гаймановський ¹¹⁰ *

(ЦДАВО України. – Ф.3810. – Оп.1. – Спр2. – Арк.29. Оригінал.)

Документ № 48

Протокол допиту О. Жуковського

14 серпня 1919 р.

Протокол

1919 року Серпня 14 дня м. Кам'янець на Поділі. – Військовий Слідчий Штабного Суду Ложкин ¹¹¹, прикомандирований до Державної Слідчої Комісії, згідно дорученню зазначеної комісії, з додержанням 443 ст. Уст[аву] Кар[ного] Суд[очинства] допитував низчепрописаного, як свідка, який показував

Я Олександр Тимофієвич Жуковський,
34 років, православний, полковник,
б[увший] командір Окремого Кордонного
корпусу, постійно мешкаю м. Балта на
Поділі

По справі показую:

В справі Отамана Балбачана в гуртках Бутенко ¹¹² мені нічого не відомо. Більше показати не можу. Показував і писав власноручно.

Жуковський

Військовий Слідчий

Ложкин

(ЦДАВО України. – Ф.3810. – Оп.1. – Спр2. – Арк.33. Оригінал.)

---

* Підпис нерозбірливий.

Документ № 49

Лист Головного державного інспектора
Дієвої армії УНР В. Кедровського
до Державної слідчої комісії

20 серпня 1919 р.

У.Н.Р.
ГОЛОВНИЙ
ДЕРЖАВНИЙ ІНСПЕКТОР

Відділ _____

20 Серпня 1919 р. До Державної Слідчої Комісії
ч. № 2384

м. _____

По обставинам бойовим і політичним нахожу неможливим щоб зараз на фронті допитувались старшини підписавші прохання про призначення Балбачана командіром Запорозького корпусу.

Головний державний
Інспектор Кедровський
За. Начальника канцелярії *

(ЦДАВО України. – Ф.3810. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.44. Оригінал.)

Документ № 50

Протокол допиту В. Кедровського

20 серпня 1919 р.

Протокол

1919 року Серпня 20 дня м. Кам'янець на Под[іллі] Військовий слідчий Штабов[ого] Суду Ложкін прикомандирований до Державної Слідчої Комісії, згідно доручення зазначеної комісії, з додержанням 443 ст. Ус[таву] Кар[ного] Суд[очинства], допитував низчепрописаного, як свідка, який показав

Володимир Іванович
Кедровський, 30 років,
Православний, Головний
Державний Інспектор

---

* Підпис нерозбірливий.

По ділу показую. Державний Інспектор Запоріжської групи Гавришко був членом партії соціалістів революціонерів відомий мені своєю працею під час Секретаріату за часи Центральної Ради.

Більше по ділу показати нічого не можу.
Поки маю честь.

Володимир Кедровський

Військовий Слід[чий] Ложкін

(ЦДАВО України. - Ф.3810. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.45. Оригінал.)

Документ № 51

**Відповідь Прокурівського повітового карно-розшукового
відділу на запит Державної слідчої комісії**
21 серпня 1919 р.

Начальник
«2» мійського району
ПРОКУРІВСЬКОГО
ПОВІТОВОГО
КАРНО-РОЗШУКНОГО
ВІДДІЛУ
№ _____

Пану Військовому Слідчому
Державної Слідчої Комісії

21 серпня 1919 р.
м. Прокурів на Поділлі

На персональне Ваше запитання повідомляю, що виявити де мешкав в місті Прокуріві Отаман Волобочан та Сергій Шемет не предоставилось можливим.

Вияснилось лише, що якийсь Отаман 6 Запорожської дивізії мешкав по Дворянській вулиці в будинку Вула, а потім перейшов в помешкання Шільмана по тій же вулиці.

Відомості про Отамана Болобочана може дати був. помішник Коменданта Новіцький.

Начальник карно-розвідного
Відділу 2 району м. Прокурова *

(ЦДАВО України. Ф.3810. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.48-48 зв. Оригінал.)

---

* Підпис нерозбірливий.

«Протокол

1919 року Серпня 21 дня м. Проскурів. Військовий Слідчий Штабового Суду Ложкин, прикомандирований до Державної Слідчої Комісії, згідно дорученню згаданої комісії, з додержанням 443 ст. Уст[аву] Кар[ного] Суд[очинства], допитував низчезозначеного, як свідка, котрий показав:

Трофим Хведірович
Верхола ¹¹³, 32 років,
Православний, Проску-
рівський повітовий комісар,
постійно мешкаю у
м. Проскурові по Дворянській
вул. 2-69

По ділу показую: В перших числа червня місяця біжучого року з приходом Українських військ в м. Проскурів, на Дворянській вул., в будинку Вуля, зупинивсь Штаб 6 Запоріжської дивізії на чолі з Отаманом Ліневським ¹¹⁴. В Штабі Запоріжської Групи і 6 дивізії я бував що дня. Через 2-3 дні з приходом дивізії розповсюдилась серед старшин і козацтва дивізії чутка, що отаманом Запоріжської групи назначен замість отамана Сальського отаман Балабачан. Ця чутка схвилювала як старшин так і козацтво. Одного дня я був покликаний отаманом 6 дивізії Ліневським, представником Міністерства внутрішніх справ Поплавським і Начальником Штаба 6 дивізії, – прізвище забув, в тій справі, що приїхав новий отаман групи Балабачан, вже відстранив від керування дивізією Отамана Ліневського і других. Що Отаман Сальський зараз веде переговори з Штабом армії, аби поладнати цей конфлікт, який може вилитися в криваву сутичку між козацтвом Запоріжської групи, позаяк Отаман Балабачан упирається на полк чорних запоріжців з 7 дивізії. Питали мене де знаходяться Міністри і Директорія і чи я маю звязок з ними. Я звязку не мав і мені сказано було отаманом Ліневським що зараз ведуться переговори між чорними запоріжцями і 6-й дивізією, щоб вони не обставали за Балабачаном, а 6 дивізія його арештує. Над вечір той отаман Ліневський мені сказав що Чорні Запоріжці нічого не мають проти арешту Балабачана і того-же вечера він був арештован Дорошенківським полком 6 дивізії. Мені сказано було, що він відправлен в Чорний-Острів в Штаб Армії. Арештован він був в Штабі Запоріжської групи, Дворянська вул. Б[удинок] Вуля.

Де мешкав в Проскурів отаман Балабачан і Сергій Шемет – мені не відомо. Більш по ділу додати нічого не можу.

Показ власноручний Трохим Верхола
Військовий Слідчий Ложкин.

(ЦДАВО України. – Ф.3810. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.49–50. Оригінал.)

Документ № 53

Протокол допиту М. Новицького

22 серпня 1919 р.

Протокол

1919 року Серпня 22 дня м. Жмеренка. Військовий Слідчий Штабового Суду Ложкин прикомандирований до Державної Слідчої Комісії, згідно дорученню згаданої комісії з додержанням 443 ст. Уст[аву] Кар[ного] Суд[очинства], допитував низчепрописаного, як свідка, який показав

Михайло Михайлович

Новіцький¹¹⁵, 24 років, православний, сотник, бувший помішник

Проскурівського Повітового коменданта зараз старшина для доручень при Завідуючому по пересуванню військ, під судом і слідством не був.

Постійно мешкаю Хрестіновка
військ[ова] част[ина]

По ділу показую. В перших числа червня б. р., коли я прибув в Проскурів для формування Управління Повіт. Команданта – о справі Балбачана мало чув і знав. Де жив в той час Балбачан і Шемет, хто у них бував не знаю, установити місце їх мешкання можна по корешкам квитків котрі здані в губерніяльну командатуру в ліквідаційній комісії. Де і хто заарештовував Балбачана – не знаю. Більш по цьому ділу показати не можу. Показ писав власноручно. Михайло Новицький.

Військовий Слідчий

Ложкин.

(ЦДАВО України. – Ф.3810. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.51. Оригінал.)

Протокол допиту В. Сальського

27 серпня 1919 р.

Протокол №

1919 року серпня дня 27 село Ковалівка Обухівського повіту на Київщині. Військовий Слідчий Штабного Суду Ложкин, прикомандирований до Державної Слідчої Комісії, згідно дорученню зазначеної комісії, з додержанням 443 с. Уст[аву] Карн[ого] Суд[очинства], допитував низчепрописанного, як свідка, котрий показав:

Я Володимир Петрович Сальський * 34 років, православний, осаул генштабу, командуючий Запоріжською групою військ.

Київ, Тургеневська вул. 77, кв. 7.

По ділу показую. Командувати Запоріжською групою я почав 18 травня 1919 р. У той же день у Штаб групи прибув тільки що призначений Державний інспектор Гавришко. Будучи Держ[авним] Інспектором групи добродій Гавришко весь час проводив у 7-й дивізії, мало цікавився іншими дивізіями і зовсім не організував інспекторіату при групі. Людина назвичайно обмежувана, нетактовна, у якої нове призначення закрутило голову, він старався уявити собою саму найвищу владу у групі. Неодночасно про це зазначав мені персонально. У мене з ним склались дуже гострі відносини, позаяк він втручався в оперативні і інші справи, які не входили в його компетенцію. В перший день прибуття до Штабу Гавришко мені сказав: «Що він єсть інспектор від Держави, а не від сучасного ганебного уряду» і дійсно іноді критикував уряд і взагалі ставився до нього негативно. По деяким розмовам і деяким непомітним фактам я помічав з самого початку командовання більш менш тепле і прихильне відношення до Балбачана у 7-ої дивізії, яке було для мене цілком зрозуміле, поза як Балбачан біля двох років командував групою, а сьома дивізія розвернулася з Запоріжського полку, який формував і з початку командував сам Балбачан. Перший раз я побачив Балбачана в Проскурові в ресторані в кампанії Гавришко,

---

* Тут і далі всі підкреслення зроблені Військовим слідчим Ложкіним.

нач-діва Осмоловського комполків: Зеліницького *, Дьяченко, других не пам'ятаю, але згадую, що компанія була досить велика. Там же привітавшись зі всіма старшинами я познайомився і з Балбачаном. Це було на другий день після захоплення Проскурова себто 7 червня б. р. На слідуєчий день 8 червня біля 7 годин ранку мені принесли додаване відношення від Державного Інспектора Гаврішко за ч.45 від 7 червня 1919 р. (зазначене відношення дійсно передане слідчому). Цім відношенням Гаврішко мене усовував з посади і призначав на моє місце отамана Болбачана. Це для мене було несподівано і я рахував, що це єсть наслідок гострих моїх відносин з д. Гаврішко і його обмежености і не тактовности. Такого ж змісту одержав папірець полк. Воскобійників, якому запропоновано було виконувати накази Отамана Балбачана, а не мої. Я не визнав за Держ[авним] ін[спектор]ом право мене усунути, тим більш, що у Чорному Острові знаходилися Головний та Наказний Отамани, з якими був певний телеграфічний зв'язок. Тому я наказав на[чальнику] шта[бу] груп[и] виконувати тільки мої накази і ні в яким разі не отамана Балбачана. Полковник Воскобійник доклав, що на чим би ні стало, він так і буде робить. Зараз же про це я повідомив персонально по прямому дроту Начальника Штабу Дієвої Армії Мельника. Коло 9 годин до штабу групи під'їхав отаман Балбачан з ним начдів 7-ї дивізії Осмоловський і командири полків, між якими добре пам'ятаю Зельницького. В слід за Балбачаном підійшов полк Чорних Запорозжців, котрий вистроївся проти Штабу. За кінним полком з музикою пройшли решта полків 7-ої дивізії. Оскільки я пам'ятаю в цей день шов упертий бій між Проскурівим і станцією Богданівцями. 6 і 8 дивізії були в цей день на позиції, а 7-ма дивізія мусила [відбути] в цей день в Проскурів в резерв групи. Коли піши полки пройшли, отаман Болбачан прийшов в мою кімнату і запропонував мені здать посаду командуючого групою йому, показав рукою на вулицю, що він спирається на силу і на бажання командирів полків і дивізіій. В той час як 7-ма дивізія проходила коло штабу до мене явився отаман Загроцький з 7-го червня б. р., вступивший у командування 6-ою дивізією. От[аман] Загроцький доклав, що він рішуче протестує проти вчинка Балбачана і в знак протеста подає рапорт про хворість, який тут же і був подан. Після от[амана] Загородського прийшов наштадів 6-ої [дивізії]

---

* Йдеться про Зельницького.

Стефанів, який доклав, що як тільки Балбачан вступе у командування корпусом (групою), то 6-та дивізія, а в першу чергу гайдамаки його скинуть і як треба буде, то і вступлять в бій з 7-ю дивізією. Ціх дві інформації з'ясували мені, якій може бути заколот і що, як тільки тут розпочати озброєну боротьбу, то в Проскурові опиниться весь фронт. У мене склався твердий намір ліквідувати цю справу поволі спокійно при допомозі авторитета Головного Отамана, виявивши в першу чергу дійсний настрій частин 7-ої дивізії. А тому на пропозицію отам. Балбачана я рішуче відповів, що посади не здам і боюся, що його вчинок зруйнує фронт. Отаман Болбачан сказав мені, що він мене арештує. Я відповів, що озброєного опіра чинити не буду, бо не маю для цього сил в Проскурові, а саме головне боюся зруйнування фронту. Отаман Балбачан вийшов з моєї кімнати і як мені доклали вів розмову з начальником і командірами полків 7-ої дивізії. Через пів години він прийшов знов і сказав мені, що він ні в яким разі мене не арештує. На це у нього єсть свої міркування і рішуче пропонує мені здати посаду. Я просив його розмову про це лишити. Тоді на мій погляд отам. Болбачан ростірявся, почав мені розказувати, що за ним стоять широкі кола громадянства, що цього вимагає користь України, що це має не місцеве значення, а далеко ширше політичне, що це він робить для того, щоб змінити уряд і деяких старших військових начальників і таке інше. Було враження таке, що створився якийсь то тупик, з якого от[аман] Балбачан не находе вихода. Він кілька раз виходив з моєї кімнати, хвилювався, повертався до своєї попередньої пропозиції. Тим часом я продовжував на його очах давати розпорядження, підписувати папери і давати накази. Мені було докладено, що частини кінного полку чорних запоріжців заняли другий поверх (готель «Венеція» по Александрівській вулиці), а штаб займав третій поверх. Коли я вийшов з своєї кімнати, то побачив часового біля дверей своєї кімнати, а другого часового біля кімнати отамана Балбачана (кімната д[обродія] Гаврішко). Д[обродій] Гаврішко весь час знаходився у Штабі, але до мене в кімнату не заходив. Решті решт я сказав отаману Балбачану, що переговорю по прямому дроту з Головним Отаманом і як Головний Отаман накаже, то так і зробию. Отаман Балбачан зазначив, що він проти Головного Отамана не йде. Тоді я пропонував йому самому переговорити з Головним Отаманом. Він відмовився і просив, щоб я переговорив. Розмова моя з Головним Отаманом була досить довга, пам'ятаю, що я звертав увагу Головного Отамана на можливість заколоту і просив вирішити

справу так щоб цього заколоту уникнуть, додавши, що при цьому питання мого власного самолюбства я зовсім відкидаю. Головний Отаман відповів, що він командірує Головного Інспектора Кедровського, який всю справу розв'яже на місті. Цю відповідь я виголосив отам. Балбачану, котрий сказав, що буде чекать. Після Балбачан продовжував сидіть в своїй кімнаті, здається з добр[одієм] Гавришко, а решта кінного полку чорних запорожців пішли на місце свого розташування у м. Проскурів. Життя і праця у Штабі шло нормальним порядком. Тільки біля моєї та кімнати Балбачана (д[обродія] Гаврішко) стояли часові. Коли приїхав Головний Державний Інспектор Кедровський я його поінформував по всій справі а далі він уже персонально вів переговори з отам. Балбачаном. Більш я з отаманом Балбачаном не бачився. Коло 15 години він вийшов з Штабу і більше в штаб не повертався. Тим часом з докладів і розмов багатьох осіб, а яких саме не пам'ятаю для мене з'ясувалось, що козаки абсолютно в цій справі не знають, що це єсть справа кількох старших старшин 7-й дивізії. Пізніш коло 19–20 годин до мене явилась делегація від кінного полку чорних запорожців, яка зазначила, що вони були введені в обман. Ця делегація перед тим була у Головного Отамана на станції і привезла від Головного Отамана записку досить довгу, в якій Головний Отаман реабілітував чорних запорожців. Ця записка була оголошена в наказі по групі і в той же вечер розіслана. З пізніших розмов я знаю, що безумовно козаки нічого не знали по цій справі і були обманути. Командір кінного полку чорних запорожців Дьяченко потім докладав мені, що він виконував наказ начальника 7-й дивізії і в цьому всьому він не бачив нічого дивного, що в дійсности було так я не певен. Арешт от[амана] Балбачана був переведен на приватній квартирі (адреси не знаю) по розпорядженню, здається Головного Державного Інспектора частиною Дорошенківського полку, яка всупереч оперативному наказу групі була залишена у Проскурові з відома Нач[альника] дів[ізії] 6-ої Запоріжської отамана Ліневського, котрий потім пояснював це випадковим збігом обставин. Добродій Гавришко у той же день кудись зчез забраши казенний екіпаж та коні. Хто бував у Балбачана у Проскурові і хто мав на нього вплив я нічого не знаю. Що торкається д. Шемета, то я не знаю чи був у цей час він у Проскурові. Знаю з пізніших розмов, що коли Балбачан зі штабу перейшов на приватну квартиру, то там була виставлена сильна варта з Наливайківського полку 7-ї дивізії, яким командував тоді полковник Зельницький, про якого на підставі теж

приватних розмов і чуток у мене склалось враження, що він брав найбільш активну участь в справі Балбачана. Стверджувати це іншими фактами крім наведеного не можу. Прохання до Центрального Уряду про призначення отамана Балбачана командуючим Запоріжською групою було підписано всіми командірами полків 7-ої дивізії, командіром дивізії і його помішником, крім наштадів 7-ої Каплуна і де якими полковниками 8-ої дивізії. Більш по ділу додати нічого не можу. Показ мій мені оголошен. Вписано: «у 7-ої дивізії» «як» закреслено «в» вписано замість закреслено[го]: «все це єсть».

Володимир Сальський

Військовий Слідчий Ложкин *.

(ЦДАВО України. – Ф.3810. – Оп.1. – Спр.2. – Арк. 52–54 зв. Оригінал.)

Документ № 55

Протокол огляду документа,
наданого В. Сальським

2 вересня 1919 р.

Протокол

2 вересня 1919 року в м. Кам'янці Подільськом в. о. Військового Слідчого, прикомандированого до Державної Слідчої Комісії, Бразоль ¹¹⁶, згідно пропозиції Державної Слідчої Комісії, керуючись 315–321 ст. У.У.С.**, при нижчепідписавшихся понятих, провадив огляду документа, представленого свідком осаулом Ген[ерального] Шт[абу] Володиміром Петровичем Сальським при допиті його 27 серпня б. р. при чому оказалось:

На аркуші паперу атраментом написано відношення «отаману Сальському» такого змісту: «Командіри полків дорученої Вам групи звернулись до мене, як представника Державної влади з заявою, де від уряду рішуче вимагають негайного призначення на посаду Командуючого військами Запоріжської групи людину яку всі добре знають з гарного боку а також знали б як старшини так і козаки, аби уникнути можливого

---

* Кожний розворот сторінок протоколу підписано: «Володимир Сальський».

** У.У.С. – тут і далі російська абрєвіатура «Устав уголовного судопроизводства».

недовіря та положити кінець виникаючому антагонизму. Такою людиною вони назвали свого старого борця-запоріжця отамана Болбочана. Свої вимоги вони заявили в категоричній формі без жадних компромісів. З приводу усього зазначеного я, аби спасти єдину надію України запоріжців від розвалу на підставі § 1 закону від 13 травня с/р про Державну Інспектуру, я цим пропоную Вам негайно здати свої обов'язки отаману Болбочану, а щоб уникнути неізбінного кровопролиття, наказую Вам не перечити наказам Командуючого військами групи Отамана Болбочана, позаяк Ви мною усовуетесь з займаної Вами посади. – Підстава: Закон від 13 травня с/р § 6. Державний Інспектор Військ Запоріжської групи, Отаман Гавришко» (Підпис). Печатка Державного Інспектора Запор[ізьких] військ У.Н.Р. та такого ж змісту угловий штамп на відношенні. Відношення з 7 червня 1919 р. ч. 45 м. Д. Армія.»

В. О. Військового Слідчого Бразоль

Поняті: 2 нерозбірливі підписи.

Постанова

2 вересня 1919 р. в м. Кам'янці Подільськом в. о. Військового Слідчого, приком[андирований] до Державної Слідчої Комісії Бразоль, оглянув, згідно пропозиції Державної Слідчої Комісії, відношення Державного Інспектора Гавришко до отамана Сальського та мая на увазі його велике значіння для діла, керуючися 372 ст. У.У.С., постановив: огляжене в протоколі з ц[ього] ч[исла] відношення приобщити до діла як річевий доказ.

В. о. Військового Слідчого Бразоль.

(ЦДАВО України. – Ф.3810. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.59–59 зв. Оригінал.)

Документ № 56

Лист в. о. військового слідчого Бразоля
до канцелярії Міністерства морських справ УНР

14 вересня 1919 р.

«В Канцелярію Морського Міністерства.

Прошу сообщити мені чи знаходиться зараз в м. Кам'янці б. Морській Міністр Білінський, коли чекається його повернення до Кам'янця, як що він зараз в відсутності і де він зараз знаходиться.

В. о. Військового Слідчого прик[омандирований]
до Державної Слідчої Комісії Бразоль
14 вересня 1919 р.
ч.51
м. Кам'янець Подільськ *

(ЦДАВО України. Ф.3810. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.61–61 зв. Оригінал.)

Документ № 57

Лист Головного державного інспектора Дієвої армії УНР
до Державної слідчої комісії
20 вересня 1919 р.

Головний
Державний Інспектор До Державної Слідчої Комісії
Головних Управлінь (Кам'янець)
Дієвої Армії
«20» вересня» 1919 р.
Ч.2995/110

На ч. 169

З наказу Головного Державного Інспектора повідомляю, що б[увший] Державний Інспектор Запоріжської групи п. ГАВ-РИШКО усунен з посади ще в червні місяці і відомостей де зараз він знаходиться в Головній Державній Інспектурі не мається.

Начальник Персонального
Відділу (підпис нерозбірливий)
Діловод (підпис нерозбірливий)

(ЦДАВО України. Ф.3810. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.62. Оригінал.)

---

* Відповідь на звороті документа:

ДО ПАНА ВІЙСЬКОВОГО СЛІДЧОГО БРАЗОЛЯ.

Повідомляю, що Ст. Лейтенант БІЛІНСЬКИЙ, як Начальник Дівізії Морської піхоти, весь час перебуває на фронті, а по відомостям за останні часи знаходився на ст. Матейки, біля Жмерінки.

Міністерству нічого не відомо, коли він може повернутися до Кам'янця.

Директор Канцелярії
Військовий старшина (нерозбірливий підпис)
Ч.543.

14 вересня 1919 р.
Діловод (нерозбірливий підпис).

Документ № 58
Протокол допиту М. Чудінова

7 жовтня 1919 р.

Протокол

1919 року жовтня 7 дня у м. Кам'янець-Подільським Військовий Слідчий, командирований до Державної Слідчої Комісії Ігорь Мещерський¹¹⁷ згідно дорученню Комісії допитував з додержанням ст. 443 Уст[аву] Карн[ого] Суд[очинства] нижчеписаного свідка, котрий показав:

Я, Микола Степанович Чудінов 37 років православний мешкаю у м. Кам'янці-Под[ільському] по Поштової вул. ч.14 по ділу показую:

Про працю самостійників у Галичині я нічого не знаю в тім напрямку щоб підтримувати Оскілка. Весною, не пам'ятаю саме коли, мене покликав Сергій Шемет, коли я був в Станіславові, у приватний дім на якийсь збір, де були представники різних партій в тим числі У[країнських] С[оціалістів] Р[еволюціонерів] і У[країнських] С[оціалістів] Д[емократів]. Здається, Балабачана там не було. Балачки там були звичайні – про ситуацію і таке інше. На другий день було призначено у Молодій Громаді знов зібрання, було на тому зібранню чоловік 7–8. Були там Мацієвич, Липа і інші був і Балабачан. В кінці зібрання, коли декілька чоловік різішлось приїхав Симонов, якого я вперший раз бачив, і почав казати новості, котрі він привез. Що він казав точно не помню, знаю тільки, що він казав про обставини при котрих проходила Оскілковщина. У Станіславові я мешкав на одній вулиці з Шеметом і Балабачаном. Я з ними часто зустрічався які особисти їх були відношення я не знаю. Більш з приводу сього сказати нічого не маю*.

Прочитано. Микола Чудінов.

Мещерський.

(ЦДАВО України. – Ф.3810. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.63–64. Оригінал.)

---

* Підкреслення зроблені рукою слідчого Мещерського.

Постанова Державної слідчої комісії
у справі П. Болбочана

Не пізніше 30 листопада 1919 р.

Постанова

1919 року листопаду дня, в м. Кам'янці на Поділлі Державна Слідча Комісія, яка утворена на підставі законів з 30 квітня і 5 липня ц. р. для розсліду повстання отаманів Оскілка і Балбочана, розглянувши справу про повстання отамана Балбочана з участю де-яких осіб і організацій [визнала]:

I

В травні 1919 року Державним Інспектором Запорізьської групи було призначено Гавришка, який в перший же день прибуття до штабу групи зауважив командуючому групою Володимирі Сальському, що він – Гавришко – «Інспектор від Держави, а не від сучасного ганебного уряду». Почавши службу, Гавришко весь час проводив у 7 дівізії, в якій помічалось більш-менш тепле і прихильне відношення до свого прежнього командуючого Балбочана, мало цікавився инчими дівізіями, але одночасно старався уявити собою саму найвищу владу.

II

6 червня 1919 року в Проскурові Державний Інспектор Запорізьських військ отаман Гавришко видав від свого імени друкованого наказу за ч.4, в § 1 якого було зазначено: «Всі не-гайні питання, які підлягають вирішенню Державного Уряду, до прибуття Уряду республіки будуть вирішатись мною».

III

7 червня 1919 року, на другий день після захоплення нашими військами Проскурова, туди прибув отаман Балбочан і побував в ресторані в досить великій компанії з Гавришком, нач[альником] дів[ізії] Осмоловським, ком[андирами] полків Зельницьким, Дьяченко та инчими, яких свідок Володимир Сальський не пам'ятає.

8 червня біля 7 годин ранку командуючому групою

Сальському доставлено було відношення з 7 червня 1919 року ч.45 за підписом Дер[жавного] Інсп[ектора] Гавришка такого змісту: (...) * ¹¹⁸.

Такого ж змісту папірець одержав від Д[ержавного] Інсп[ектора] Гавришка Нач[альник] шт[абу] групи полковник Воскобойников, якому Гавр[ишко] пропонував виконувати накази Балб[ачана]. Одночасно останній Балбачан одержав від тогож Інспектора Гавришка відношення 7 червня 1919 р. ч.46 такого змісту: (...) ** ¹¹⁹.

7.VI.1919 р.

До цього відношення приложена була посвідчена підписом Д[ержавного] Інспектора Гавришка копія заяви такого змісту: (...) *** ¹²⁰

Прізвища осіб склавших заяву, не зазначені, а тільки прописано: «Підписали»:

Командуючий групою Сальський не визнав за Д[ержавним] Інсп[ектором] право усунути його з посади, тим більш що в Чорному Острові находився Головний і Наказний отамани з якими був певний телеграфний зв'язок. Около 9 години ранку до штабу групи [приїхав] отаман Балбачан, а слідом за ним підійшли полк чорних запорожців і решта полків 7 дивізії. В цей самий день ішов упертий бій між Проскуровим і Богданівцями с большовиками, через що 6 і 8 дивізії були на позиції, а 7 мусила бути в Проскурові в резерві. Одночасно с прибуттям 7 дивізії до штабу Нач[альник] Шт[абу] 6 дів[ізії] Стефанів доложив Команд. Запор[ізької] Групи Сальському, що як тільки Балбачан вступе в командування, то 6 дивізія, а в першу чергу гайдамаки його скинуть і, як треба буде, то вступять в бій з 7 дивізією.

Явившись в помешкання штабу групи от[аман] Балбачан запропонував команд[уючому] групою Сальському здати йому командування і показав рукою на вулицю, зазначаючи, що він опирається на силу і на бажання командірів полків. Получивши відповідь від Сальського, що цей останній посади не здасть, і попередження, що вчинок Балбачана зруйнує фронт, Балбачан об'явив Сальського арештованим, але через пів години, після розмови з полковниками зауважив Сальському, що по якимсь своїм міркуванням він Сальського не арештовує, а тільки рішуче пропонує здати посаду йому Балбачану. Коли Сальський

---

* Так у тексті.

** Так у тексті.

*** Так у тексті.

знову в цьому відмовив, то Балбачан, відімо розтірявшись став казати, що за ним стоять широкі кола громадянства, що цього вимагає користь Укр[аїни] і що він – Балбачан це робить для того, що змістити уряд і де яких вищих військових начальників. Цю розмову от[аман] Балбачан вів де-кілька разів, виходив з кімнати Сальського, знову повертався і обстоював свою пропозицію. В помешканні штабу групи От[аман] Балбачан заняв кімнату Держ[авного] Інсп[ектора] Гавришка, біля дверей якої, як і біля дверей кімнати Сальського на весь час, як бачив Сальський, поставлені були вартові. Нарешті Сальський запропонував поговорити по прямому дроту з Головним Отаманом і зробити так, як він накаже. Балбачан зауважив, що проти Головного Отамана він не йде, але говорити з Отаманом відмовився і просив щоб Сальський сам переговорив по цій справі. (Виконуючи це завдання Сальський докладно з'ясував Головному Отаману події в групі і звернув його увагу на можливість заколоту, якого всіма засобами треба уникнути) *. Головний Отаман відповів на це, що він командировав Головного Інсп[ектора] Кедровського для розв'язання справи на місці. Це вирішення Головного Отамана Сальський передав Балбачану, який сказав, що буде чекати і перебував потім в кімнаті Інсп[ектора] Гавришка, не вкасуючись в життя штабу. Чорні запорожці, що стояли перед штабом, тим часом пішла в місце свого росташування в Проскурів. Коли приїхав Гол[овний] Інсп[ектор] Кедровський, Сальський проінформував його в справі, а далі Кедровський вів переговори персонально з Балбачаном.

Інсп[ектор] Кедровський сповістив Балбачана, що Головний От[аман] наказав анулювати наказ Гавришка про призначення Балбачана командиром Запоріжськ[ої] групи, і запитав Балбачана, як можна цю справу считати ліквідованою. Балбачан на це відповів: «побалакайте з полковниками». (Вечером того ж дня полковники закликані були до штабу групи і зауважили Г[оловного] Інсп[ектора] Кедровського, що вони не будуть підтримувати політичних вагань Балбачана і підуть виконувати накази вищого командування. Крім інспектора Кедровського Балбачан вів розмови з Аполоном Певним і прибувшим одночасно з Кедровським Галичан[ином] Гол[овним] Держ[авним] Інспек[тором] Романченком. Обом свідкам Балбачан сказав, що він

---

* Між рядками в дужках зроблено приписку: «Нарешті після доклату Сальського Гол[овному] От[аману] до Проскурова прибули Голови[и] Держ[авний] Інспектор Кедровський.»

не Оскілко і військо в його не Оскілковське, рахується з тим, що вступ його до командування може викликати одставку кабінету міністрів, але знаходить для справи корисним утворити новий діловий кабінет міністрів представників всіх партій.

Зокрема Балбачан Певному заявив, що він Балбачан юридично не вступав в командування групою, але фактично вступив і з цим Головний Отаман повинен считатися. Далі Балбачан, щоб це не відбилось на фронті і не розбило на групи військо просив, щоб Головний Отаман санкціонував призначення Балбачана на посаду Командуючого групи і одночасно просив передати Головному Отаманові рахувати це призначення свершившимся фактом.

На прохання Певного полагодити справу без пролиття крові, Балбачан просив передати Головн[ому] Отаману його прохання приїхати в Проскурів для налагодження справи, гарантуючи недоторканність особи, але лише в тому разі, коли головний отаман не буде звертатися до козаків. Свідку Романченку от[аман] Балбачана теж зауважив, що призначення його на пост командуючого групою єсть уже завершений факт і що коли на його – Балбачана пошлють Сушка, то відповідальности на себе він не бере. З приводу цього-ж Балбачан казав свідку Певному, що як йому відомо до Проскуріва викликано військо Сушка і що для боротьби досить двох полків.

9/VI ч.70256 Головний Отаман видав наказ такого змісту: (36) * 121.

На підставі цього закону отамана Балбачана було арештовано і віддано до Надзвичайного Військового суду по обвинуваченню в злочині, передбаченому 246 арт. С.В.П.

На засіданні прописаного суду, яке відбулося 10 червня ц. р. в м. Чорному Острові отаман Балбачан заявив, що він вивуватим себе признає, але не в тій мірі, як написано в постанові. В пояснення справи Балбачан зауважив, що полковники частин Запоріжської групи пропонували Балбачану їхати з ними з Підволочиську і не дивлячись на його відмову, сказали що повезуть його з собою **. Далі він Балбачан отримав наказ Держ[авного] Інсп[ектора] вступити до командування і з приводу цього вів переговори з Сальським, а далі запевнив інсп[екторів] Романченка, Певного, що проти Гол[овного] От[амана] він не йде. На доп[олнит]ельні запити Балбачан відповів,

---

* Так у тексті.

** Над рядком приписка: «Из Волочиська Балб[очан] виїхав...».

що до його звертались представники громадських кол, а саме від самостійників соціалістів і хліборобів-демократів і просили, щоб він – Балбачан взяв владу в Запоріжському корпусі в свої руки. Він Балбачан ні на одній нараді, де розглядалися питання про державний устрій України не був, але до того неділі за три (до суду) приходили як представники партій соціалістів-самостійників голова цієї партії Сімонів і член Директорії Андрієвський і поясняли, що коли Балбачан буде стояти на чолі Запоріжського корпусу, то існуючий уряд сам собою відійде, через що треба буде скликати державну нараду і обікрати президента для всієї України *.

(ЦДАВО України. – Ф.3810. – Оп.1. – Спр.2 – Арк.70–74 зв. Оригінал.)

Документ № 60

Лист В. Липинського ¹²²

до Міністра закордонних справ УНР В. Темницького

26 липня 1919 р.

У Відні, 26 Липня 1919 року

До Вельможного Пана Міністра Закордонних Справ
Української Народньої Республіки.

Вважаючи, що взятий послідніми часами курс внутрішньої політики Директорії і Правительства Української Народньої Республіки веде Державу до загибелі, що такими фактами, як розстріл Отамана Болбочана, Правительство Української Народньої Республіки стало виразно на шлях партійного терору, прошу Вас, Вельмишановний Пана Міністре, зараз же звільнити мене, як не належного до сучасних правительственних партій – з посади Посланника Української Народньої Республіки у Відні, бо, одержавши вчора від п. Сотника Індишевського ¹²³ офіційльні вісти про події в Україні, не можу репрезентувати таке Правительство, котрого діяльність, після мого переконання, стала державним і національним злочином.

Вячеслав Липинський

(The Political and Social ideas of Vjaceslav Lypyns'kyj //Harvard Ukrainian Studies. – Volume IX. – Number 3/4. – December 1985. – P.154.)

---

* Закінчення тексту відсутнє.

Лист В. Липинського
до Міністра закордонних справ УНР А. Лівницького
16 жовтня 1919 р.

У Відні, 16 Жовтня 1919 року.

До Керуючого Міністерством Закордонних Справ У.Н.Р.
[Української Народньої Республіки]
Вельможного Пана Андрія Лівницького
Вельмишановний Пане Міністре!

У відповідь на письмо Ваше з 15 Вересня б. р. маю честь переслати Вам і через Ваше посередництво Правительству У.Н.Р. мою щирю подяку за вдоволення мого прохання про димісію і за ті високо-ласкаві слова, котрі Ви зволили передати мені від себе і від імени Уряду нашого. Сі слова і висказане в них до мене довіря тим цінніші для мене, що вони дають мені моральне право, розстаючись з політичною діяльністю, сказати щиро і отверто Вам, керовникам нашої політики, які причини примусили мене з жалем великим від нашої державної роботи відійти. Вони дають мені теж право звернути Вашу увагу на деякі факти, котрі, на мою думку, приносять велику шкоду нашій національній справі і нашому державному будівництву.

Щоб уникнути всяких непорозумінь, мушу насамперед з'ясувати своє становище (Вам м. б. зрештою відоме) супроти подій останніх часів.

Отже коли я, призначений, як Вам відомо, Послом од Гетьманського Уряду і разом з тим переконаний сторонник гетьманської форми правління, рішився, після зробленої мені пропозиції, остатись на своїм становищі і при Уряді Республіканським, то керувався я перш за все принципом, що в ті тяжкі і рішуючі для нашої нації і держави часи не вільно нікому усуватись від роботи, не вільно свої приватні погляди і бажання ставити вище від загальної справи, що на бік мусять відходити розеднуючі моменти, а мусить натомість культивуватись все, що єднає всіх нас Українців коло спільного і всім нам однаково потрібного державно-національного будівництва. Підставою мого лояльного відношення до нового Уряду була тверда надія, що Уряд сей, научений гірким досвідом нещасливої класової політики послідних часів Центральної Ради, не повторить старих своїх помилок,

не повторить також помилок тих українських правих та поміркованих кругів, котрі, сотворивши Гетьманщину, не зуміли однак найти дороги до порозуміння з лівими українськими колами, а тим самим не зуміли підняти до загально національної ідеології і витворити того міжкласового національного цементу, без котрого будова держави нашої абсолютно неможлива.

Адже новий Уряд повстав з ідеї «*Національного Союзу*» і коли, думав я, він зважився в такий страшний момент руйнувати повстанням власну Українську Державу тільки через те, що, на його думку, керманічі цієї держави вели не національну і вузько класову політику, то він власне – Уряд повстанський – стане Урядом не вузько-класовим і справді національним.

Ця надія дала мені силу устояти на своїм посту підчас органічно мені противних страхіть нещасливої пам'яті братоубійчої війни в перших часах повстання; вона дала мені право переконувати моїх однодумців Гетьманців, що вони помиляються, відходячи з прокльоном від української політичної праці, втікаючи зі свого, не менше їм рідного, як і українським соціялістам, краю; вона дала мені змогу працювати, дивлячись потім на масову еміграцію української соціялістичної інтелігенції, яка, під видом всяких потрібних і непотрібних місій, а то й так просто, втікала в світ за очі з України від діл рук своїх; вона удержувала мене врешті від привабливої спокуси відійти геть від того – зовсім зрештою зрозумілого – розгардяшу, який запанував був тоді в нашій закордонній політиці, руйнуючи те, що здобула вже собі українська державність за кордоном в часах Гетьманщини.

Одначе дальші події в Україні скоро сі мої надії знівечили, і разом з цими подіями розвіялась моральна підстава мого співробітництва з політично відмінним від моїх поглядів Урядом, підстава, без котрої ніяка честна і лояльна праця неможлива, бо лояльність в співробітництві людей різних переконань мусить бути все обостороння.

Я побачив, що не зважаючи на те страшне становище, в яким опинилась наша Держава, Уряд Республіканський, ще менше як давний Уряд Гетьманський (бо там хоч проби бували) спромігся зробити над собою те моральне зусилля, котре дало-б йому змогу об'єднати коло себе всі верстви і всі класи України для оборони своєї Батьківщини. Пустившись берега, він покотився по лінії найменшого опору, по лінії вузько-класової партійности і безвідповідальної демагогії. Не він веде народ за собою, як се личило-б в ті критичні часи Урядові Народньому і тій інтелігенції, котра за ним стоїть, а сам дає себе вести

темній, неволею довгою здеморалізованій масі. І на сій безпросвітній дорозі нищиться не тільки держава, але й сама Нація наша, нищиться сама наша національна ідея. Факт розстрілу Отамана Болбочана, котрий для мене став безпосередньою причиною моєї димісії – се тільки вище, видніше полумя того процесу самопалення, в якому згоряє наша хата.

Розстріл Отамана Болбочана се не «дрібний епізод», як доводиться від декого чути. Не дрібний тому, що при наших страшнім убожестві на людей, кожна свідома, честна одиниця на вагу золота важиться в нашім національнім бюджеті. Не дрібний тому, що Болбочан був одним з найвидатніших представників тих Українців, котрі хоч пристали до національної роботи допіру в часах революції, але пристали щиро і всею душею. Він був одним з тих честних, свого імени достойних офіцерів, котрі, вступивши до української армії і прилучившись до свідомого українства, творили оружну міць і підставу нашої Держави. І цього лицаря, що буючись з ворогом пройшов всю Україну і що з неї не втік до самої послідньої хвилини (хоч міг се зробити, як се зробило, ще й гроші позабиравши, сотні інших «народолюбних» отаманів), благаючи цілими місяцями від Уряду тільки одного – суду над собою, який би дав йому змогу доказати свою невинність і вернутись на фронт до своїх улюблених полків – цього, одного з так рідких дійсних українських патріотів, розстріляли... За що? «За намір перевороту, організованого самостійниками, та хліборобами-демократами» – прочитав я, очам своїм не вірячи, в урядовім «огляді стратегічного і політичного становища на Україні» від 26 Червня с. р. Але-ж, тоді, чому розстріляний тільки Болбочан, чому до суду не притягнені всі самостійники і всі хлібороби-демократи, чому після того Ви, Вельмишановний Пане Міністре, мене, як Вам відомо, члена Головної Управи Хліборобсько-Демократичної партії, запрошуєте від імени Уряду прибути для участі в розв'язуванню важливих державних питань??

Зразу-ж підкреслюю, що ні на хвилину не допускаю тут підступу чи провокації, і тому вважаю себе в праві, шануючи нашу Державу, шануючи її Уряд, шануючи врешті честь нації і честь свою, відповісти на адресоване до мене запрошення Уряду так: призначте ревізію процесу Отамана Болбочана; реабілітуйте його добре, честне імя; реабілітуйте на словах і на ділі добру славу тих партій і груп українських, котрих Ви обвинувачували в «зradі»; припиніть безглуздий партійний терор і забезпечте фактично примітивну політичну волю для всіх горожан України, від правих Гетьманців до лівих С[оціалістів]

Д[емократів] включно – тоді тільки появиться спільний ґрунт для співробітництва всіх честних людей України, тоді врешті буде знайдений може той міжкласовий компроміс, та середня національна, державно-творча лінія, без котрої оце вже два роки бемось ми як риби об лід, кровю і руїною значучи свій шлях до визволення.

А поки що факт розстрілу Отамана Болбочана розкриває найстрашнішу язву нашого національного організму, яка починає ятритись все більше і більше на тлі знов таки класової політики і партійної нетерпимости Уряду – язву національного розкладу і рецидиву споконвічної нашої національної дезерції.

Тільки одна Українська Народня Республіка з поміж всіх держав, що народились тепер до нового життя, витворила масову еміграцію; тільки одна Україна, маючи найменше рук спосібних до праці, порозганяла своїх синів по цілому світі. До Польщі та Денікіна тікають ті малодушні, слабщі, котрі – «коли вже й Болбочана розстріляли» – зневірились в існування повних, твердих моральних вартостей, що забезпечували-б життя і добру славу одиниці, між своїми принаймні. Знов же за кордоном, на еміграції, Ви бачите не тільки гетьманців, хліборобів-демократів, самостійників, але і соціалістів «занадто правих» і соціалістів «занадто лівих»; на еміграції бувші міністри правих і лівих кабінетів, на еміграції провідники партій, одно слово всі, хто не може працювати в атмосфері, затроєній ядом злоби, ненависти, взаїмних підозріннь, інтриг, безпідставних обвинувачень, постійного цькування – всі, хто не може працювати, не будучи певним, чи не прийдеться згинуту завтра не з рук ворога, не за Батьківщину, а від безглузлого наклепу, якогось пройдисвіта авантюриста, з кайновим пятном «зради», з імям «ворога народа» на собі.

Тим часом сусіди наші, у котрих демократія м. б. не гірша, а з певністю на людей богатша від нашої, всіх кличуть до діла, до роботи. У Чехів аграрії працюють спільно з с-демократами, а на офіційальних прийомах у одного чеського Посла, старого партійного соціал-демократа, ми бачили представників всеї чеської утитулованої аристократії, хоч ця аристократія ще більше зверху зденаціоналізована, а багато меньше демократична, чим наша велико- і мало-хуторянська. У Поляків голова держави соціаліст працює любісенько з головою кабінету націоналістом; Росіяне і ті, нам залишивши по наслідству свою давню азійську взаїмну нетерпимість, обєднуються поволі всі коло одних імен, коло одної ідеї спасіння Росії. Навіть бідні Білоруси і ті здається могли-б послужити для нас приміром національної єдности, взаїмної до себе пошани і толерантности,

не кажучи вже про Грузин, Латишів, Литовців і не згадуючи про великі культурні народи, котрі, як ся війна послідня доказала, в часах державної небезпеки на бік відкидають всякі класові, партійні і внутрішні незгоди...

Хай врешті, поки ще час, подумає наш Уряд, що оце розпо-рошення, розатомізованя нашого суспільства, сполучене з безконтрольним хозяюванням в державі монопольних «партій», грозить нам врешті не тільки державно-політичною, але й національно-культурною катастрофою. Бо всі ті честні українські працюючі, котрими держалася досі і може тільки держатися в будуччині наша національна ідея та культура, будуть в короткім часі з голоду по всяких еміграціях пропадати, – тоді коли численні на жаль грабіжники нашої державної казни, враз з пограбованим нашим народнім добром кинуться товпою до ніг всякого, хто стане твердою ногою в Україні. І коли се буде знов чужий завойовник, то хай не потішають себе деякі наші «оптимісти», що з цих, мовляв, злодіїв на місце «чужої» зруйнованої, своя питома «буржуазія» народиться. Приклад бо нашої руйницької боротьби клас в XVII стол. показав, що всякі того рода «оборонці черні» від «старшинського гнету», всякі заступники «козаків нетяг», що то «коня не мали де попасти» (в XVII столітті, на степах!), любісенько найпокірливішими рабами та «вірними холопами» чужого кулака поставали і на руїнах України розсіялися та запаніли, все що в ній було дійсно цінного на довший час викорінивши і приголомшивши...

Клясова та партійна політика нашого Республіканського Уряду, крім спустошення во внутрішнє життя, внесла ще й страшенну плутанину в політику нашу закордонну. Не пишучи тут історії наших днів і розуміючи, що в тім тяжкім положеню що до закордону, в якій опинився наш Уряд, помилки були неминучі, – не буду тут цих помилок перечисляти і дозволю собі звернути Вашу увагу тільки на найважлище, на те, що являється гріхом проти духа нашої нації і нашої історії – на політику Уряду супроти Польщі.

Кожному бо, хоч трохи з історією нашою ознайомленому Українцеві, мусить бути відомо, що не на те пішов наш народ добровільно під проводом Гетьмана Богдана в каторгу російську, щоб здобути нарешті, ціною тієї трьохсотлітньої каторги, визволеня з під польської держави можна було легко, за миску сочевиці, продати та занапастити. Всякий уряд на українській території, котрий би наважився заключити мир з Польщею тоді, коли польська держава стоїть хоч одною ногою на клаптику землі нашої, буде зметений нашим народом, бо такий закон

нашої історії, проти котрого досі ще ні один український політичний діяч безкарно не пішов. І не страшна в тім всім для нас Польща – котра при цілій форсі Антанти ледве війну з бідною, голодною, ще й «наддніпрянською» політикою збаламученою Галичиною «виграла» – і мир нам справді з Польщею потрібний, але не такий, при котрім в тил нам все ударить наше москвофільство. Бо поки Українська Держава не забезпечить українську націю від Заходу краще, чим се робила держава російська, доти Росія в Україні не стане пережитком і визволитись нам з під її впливів буде неможливо.

Се одно. А друге – кожній тверезій людині, яка вже за останні роки мала досить нагод переконатись, що від проголошення і навіть переведення в життя найрадикальніших соціальних принципів, ані пшениця краще не родить, ані фабрики краще не працюють, ані лад і порядок в краю не заводиться – ясно, що без притягнення до економічної, культурної і державної праці спольщеного українського елемента на Правобережжі – Державі Українській ніяк не обійтись. Для мене і для того гуртка моїх товаришів, котрі вийшли з цієї полонізованої української верстви, се стало ясно від того часу, як ми усвідомили собі потребу праці не тільки для національної, але й для державної української ідеї. Знаючи зблизька цю рідну нам верству, ми були певні, що вона дасть не тільки прекрасних фахових робітників, так потрібних нашій хліборобській країні, але й внесе велику вкладку і в державно-політичну і в національно-культурну українську роботу, через те, що сильно привязана до землі і сильно звязана з землею, вона заховала в собі багато українських традицій і старого «земського» патріотизму, тобто тих вартостей, без котрих ні справжня культура, ні на довшу мету продумана державна політика, повстати не може. Для політичного і національного усвідомлення цієї верстви ми працювали від 1908 року почавши, в ряді періодичних і спеціальних видань і результати цієї праці почали по трохи оказуватись вже в самім початку революції і відродження українського політичного і національного життя. І як би державне життя наше нормально, еволюційно розвивалось, то згодом ся верства, сполучившись з аналогічними зросійщеними українськими «людьми землі», витворила-б ту честну і розумну помірковано-консервативну, в західно-європейському того слова значінню, групу, без якої не може обійтись ні одна сучасна нація ні держава, так як не може обійтись без задержуючих мізкових центрів людський організм, попадаючи при паралічі цих центрів в розстрій всіх своїх рухів та в повне божевілля.

Для повороту цієї верстви до рідного народу (так само зрештою як і багато численнішої верстви зросійщеної, беручи очевидно на увагу відмінні центри притягання) необхідні були і єсть дві умови. Перша – сі люде мусять твердо знати, що Польща, котра їх було колись від народу українського відорвала, вже більше на Україну за згодою українського народу не повернеться і що всякі протидержавні залицяння до цієї Польщі, яко держави, їм від законного хозяїна землі української не простяться. Друга – що та Україна, до котрої вони зі своєю працею приходять, радо їх, як рідних синів своїх привітає і до спільного «щастя та нещастя», як се в таких випадках за Гетьмана Богдана говорилося – прийме; що, другими словами, витвориться відповідними заходами те сприяюче національній реасиміляції психологічне «milieu», без котрого взагалі остаточне сформування нашої нації неможливе.

Але-ж відповідна політика в сій справі Республіканського Уряду, як за часів Центральної Ради, так і за часів Директорії, як раз йшла в напрямі діаметрально протилежному. Хто зі спольщених Українців за Центральної Ради здеклярував як «Поляк», той, як член «національної меншости» користувався спеціальними привілеگیями в Республіці, не тільки в сфері політичній, але й навіть в сфері аграрно-економічній, що вже тоді було для простих українських смертних одною з багатьох незрозумілих містерій правлячої [е]с-[е]рської політики. Для охорони «польських» маєтків, з дозволу Уряду закладались спеціальні польські комітети і бували випадки, що як «неправославний» Українець-католик звертався в своїх маєткових справах до українських державних установ, то тодішні наші державні мужі його до цих польських комітетів відсилали. Ще гірше справа ця стала за часів Директорії. Всі національне свідомі з поміж спольщених Українців, котрі за Гетьманщини так чи инакше брали участь в українській державній праці, очевидно як «буржуї» і «кровопійці» були виставлені на «месть народню», а одночасно ті, що, як «Поляки», з самого початку під державу українську підкопувались, приготовляючи ґрунт для польської окупації, користувались опікою або принаймні неутралітетом повстанців.

Для ілюстрації наведу приклад з послідніх часів: зі знаних мені таких двох спольщених дідичів з Поділля, один Українець бере за Центральної Ради участь в українській культурній, а за Гетьманщини, як урядовець, і в державній роботі. Не маючи змоги, за цим ділом, бути у себе вдома, тратить там все своє добро, по перевороті Урядом Директорії звільняється з посади

і, хоч потім знов приймається на службу, але все з запідозрінням, як «польського пана» в контр-революційности, в «зраді» на користь Польщі і т. д. В результаті – яко людина честна – в найближчому майбутньому буде одним з численних кандидатів на голодного українського емігранта. В той самий час другий дідич, здеклярувавшись як Поляк, врятовує при помочи австрійських військ своє добро, виїзжає спокійно до Варшави і врешті, в характері «репрезентанта» польського уряду, приїзжає звіттам до Кам'янця, удостоюється там почесного прийому, йому даються спеціальні потяги і спеціальна протекція і т. д. Коли до того додати, що всі ці протеговані нашим урядом того типу «Поляки» певні, що раніше чи пізніше вони опиняться в Польщі, то – питаю – чи багато знайдеться між ними таких, котріб-б проміняли вигідне і навіть, як оказується, для жителів Української Народньої Республіки почесне польське горожанство і екстериторіяльність, на гіркий хліб український, присмачений українськими обвинуваченнями в «буржуйстві» та «зраді» і обсипаний, як все українське, болотом з польського боку. Так і в сій області (про відношення до Росції, до зросійщених українських кол, до «фаховців» і т. д. не говорю, бо се забрало-б за багато місця) зубожіло і скошлявіло, дякуючи хибному напрямові нашої політики, національне життя наше. А що в даному разі нищиться як раз та праця, котрій я віддав дуже багато сил та енергії на протязі останніх десяти літ своєї громадської діяльности, то не дивуйтесь Пане Міністре, що до дальшого її нищення я рук своїх прикладати не хочу.

На прикінці ще про одну історичну паралель, котрою послідніми часами радо послуговуються публіцисти наших урядових і півурядових газет, рівняючи наш сучасний визвольний рух з Мазепинщиною. Так, коли змінити відповідно масштаби, анальоґія в дійсности знайдеться. Але, поминаючи те, що не педагогічно в такі горячі часи брати для сучасности ті приклади з історії, котрі фіяском і руїною для тодішніх наших покоління скінчилися, треба принаймні, коли вже беремо їх, показати ясно в чім була зроблена тоді помилка, щоб зайвий раз цих помилок не робити і наглядних лекцій про те, як не можна і не треба будувати державу, не давати, бо ці лекції за багато сліз і крови народови нашому коштують.

Отже дійсно Гетьман Мазепа вів в початках своєї діяльности, так само як і деякі теперішні наші провідники народу, чисто класову політику, віддаючи в жертву цій класовій політиці національний ідеал волі і незалежности, котрий був правда вже тоді у нього в серці, але не в ділах. Підчас довгого періоду свого

москвофільства і запобігання на всі лади перед царем Петром (по теперішньому період федераційний) він підрізав коріння у всіх тодішніх «самостійників», тоб-то тих, що національно-державну справу хотіли поставити у всю її височінь і висунути на чоло тодішнього українського визвольного руху. В той спосіб здеморалізував він безпосередньо той клас, до котрого належав, і посередньо весь народ, на чолі котрого стояв. І коли в кінці він, бажаючи бути честним з собою і примушений ходом подій, сам став на шлях «самостійности», то статочне, «городове» козацтво, котре одно могло тоді (а може й тепер) рішити про долю України, бачучи заподіяну ним до того часу національній справі шкоду, йому не повірило і за ним не пішло. Його власний, політично здеморалізований ним старшинський клас йому зрадив і в результаті він остався сам з горсткою ідеалістів, для котрих вже виходу іншого не було, і з полками запорожських кондотерів, котрим однаково було з ким битись і за що битись, аби битись. Натомість проти себе мав Мазепа його-ж власною політикою в Україні вигодовану тодішню большевицько-Петровську Росію і мав голову тодішньої православно-національної течії, всіми патріотами українськими поважаного, полковника хвастівського (тодішня «Галичина»!) Семена Палія, який не міг простити Гетьманові його невизрадної і дволичної політики супроти Польщі. Справа Мазепа мусіла бути програна і збаламучений, обдурений, збитий з пантелику своїми провідниками і чужими завойовниками український народ більше сотні літ в церквах Мазепою побудованих проклинав по царському наказу того, хто хотів, але не зумів дати йому волю.

І трагедія цього страдника патріота дає нам оцю велику науку: не вільно провідникам народу за для приватних, класових, чи яких небудь інших хвилих політичних інтересів жертвувати вічним і незмінним, поки існує нація, і всій нації спільним ідеалом національної волі і національної солідарності в обороні цієї волі. Того «Святая Святых» не вільно під загрозою деморалізації і руїни народу братоубійством ображати, «приватною» затемнювати, іншими хоч би найкращими гаслами підмінювати, а берегти його треба свято так, як бережуть його у всіх класах та верствах Англіїці, Німці, Французи, всі дійсно великі європейські народи. Наша нація – велика нація, і тишком нишком, невеличким коштом чіпляючи наш державний та національний віз до чужих, хоч би і великих валок, чи то до «всесвітньої революції», чи то до «Інтернаціоналу», чи то до «Антанти», здобути для неї волі не удасться. Так само для боротьби за цю волю раба, поки він

раб, не можна купити ні грішми, ні «землею». І тільки величезним моральним зусиллям, тільки безмежною любов'ю до української національної ідеї і до ідеї державної як політичного олицетворення повної національної волі, тільки об'єднанням абсолютно всіх честних національних сил коло внутрішньої праці для цієї ідеї – можна буде з 40 мільйонів темних самоїдствующих невільників виховати героїв, котрі збудують Україну, а в ній краще для всіх – людське життя. Се станеться. Але чи перед тим народ наш перейде ще через одну страшну внутрішню руїну – се в великій мірі залежить від тих людей, котрих доля на чоло народу нашого тепер поставила...

Коли-б сей лист мій хоч трошки допоміг Вам, нашим людям начільним, сю істину зрозуміти, то я був би щасливий, що не на дармо виконав я вложений на мене Вашим довірям обов'язок – сказати Вам, так як я її розумію – всю правду.

Прийміть Вельмишановний Пане Міністре вислови моєї найглибшої до Вас пошани.

Вячеслав Липинський,
[бувший] посол У[країнської] Д[ержави] і У.Н.Р. у Відні

(The Political and Social ideas of Vjaceslav Lypyns'kyj //Harvard Ukrainian Studies. – Volume IX. – Number 3/4. – December 1985. – P.154–164.)

Документ № 62

Рапорт полковника М. Гавришка Раді Міністрів УНР
28 травня 1920 р.

У.Н.Р.
Запорозьського війська
Полковник
Гавришко Микола
Ч. 48
28 травня 1920
м. Вінниця

До Високої Ради Міністрів Української Народньої Республіки

Рапорт

В 1919 р. в червні місяці 13 дня відозвою Голови Ради Міністрів п. Мартоса до народу України я був оголошений зрадником

держави і народу, а також поза законом за допущення мною, як інспектора Запорозьких військ до команди Запорозьким Корпусом полковника Болбочана, який перед тим безпідставно був заарештований підлеглим йому командантом полку, нині відомим авантюристом Волохом. Мені було приписано збір на реставрування Гетьманщини та інше, не вважаючи на те, що ще з першого дня обібрания гетьмана Скоропадського, передбачаючи з цього наслідки, я не погодився на визнання над собою його влади і примушений був залишити межі України; а за зраду Скоропадського Україні та взагалі по міркуванням державного характеру, я прийняв команду над Республіканським військом на північній Полтавщині й успішно закінчив борбу з гетьмансько-російськими військами та їх потішниками Німцями.

Алеж на далі я не міг спокійно девитись на ті важкі події, які переживала наша Вітчизна при гнилім запілля та відсутності належного боевого керування, що створювало атмосферу сприяючу остаточному руйнуванню української армії і держави. Однак, як військова людина, я завжди був далекий від того, щоби дозволити собі втручатись в політику що до праці або програму уряду, а тому лише дбав про свою працю, яка-би чесно проводилась в межах моєї компетенції. Особливо це було необхідно тоді, коли Директорія цілком перейняла [владу] до своїх рук, а разом з тим почались інтриги та демагогічні вчинки серед деяких осіб командного складу. Так в початку 1919 р. Омелько Волох в Кременчузі заарештував команданта Окремого Запорозького Корпусу полковника Болбочана ніби-то за зраду. Для мене цілком було ясно, що Волох ще не доріс до того, щоби бути здібним викорінити будь яку зраду в державі, а навпаки, в кожную хвилину важкого державного життя він гаразд приложити свою руку до усякого роду зради і як що він заарештував полковника Болбочана, то виключно задля того, щоби самому обняти команду корпусом, що і сталося. Тверда надія на правдиве слідство заспокоювала в цім випадку обурені гнівом серця війська Запорозькою корпусу; в тім разі і я, як н[ачальник] 10 п[ішої], дивізії, тоді підлягавшій полковнику Болбочану, разом зо всіма вірив, що правдиве слідство відкриє усю дійсність. Частина людей зі слабкими головами, а то й нечистою совістю кричала про зраду, мислила, що виключно полковник Болбочан віддав Лівобережну Україну, а деякі таємні особи з Шинкарівського табору, як змії шипіли про зраду Болбочана, надаючи цьому характер [під]лої системи зрадництва, так званої «болбочанівщини» і коли зараз приймемо до уваги таємну інструкцію агітаторам-комуністам то

з попередньої промови комісара Лейби Бронштейна-Троцького до курсантов видно, що оголошена Волохом зрада Болбочана, була дуже добре використана комуністами, а коли прийняти до уваги дальнішу діяльність Волоха аж до переходу в стан комуністів-грабіжників, то хто може заперечити, що Волох виконав свої завдання гірше, як того хотілося Лейбі Бронштейнові-Троцькому. На превеликий жаль деякі Українці ніби-то на захист патріотизму, на всіх роздоріжжях твердили про зраду Болбочана і цим приносили користь тільки одним завойовникам комуністам, а тут ще до всього того і «вірні сини України» висунули радянське гасло. Кільце большевицьких полків гнало весь фронт українських озброєних людей, бо назвати їх військом з погляду військової науки було трудно.

Правда були в той час частини ще боекватри, як Запорожський корпус, бо Волох зараз же по арешті Болбочана захворів на тиф і тому не встиг деморалізувати корпус. Фронт систематично посувався на захід, тимчасом приятелі комуністів, що перебували серед нас, продовжували свою чорну працю.

Запорожський корпус докотився аж Уманщини, де зупинився до бою і цілою низкою боїв відпер ворога, але команда армії здала вже Козятин, а деякі особи, що займали поважне місце в штабі дієвої армії, просто зазначили про припинення війни. На біду до корпусу повернувся Волох і досить демагогічно приступив до команди корпусом 13 березня 1919 р. Я в той час тимчасово виконував обов'язки начальника штабу корпусу і з першої розмови з Волохом прийшов до переконання, що він має намір зєднатись з комуністами, а тому просто заявив йому, що він погубить корпус, а сам подався до димісії, за що й був заарештований. Після цього пройшло 3–4 днів і Волох, зібравши нараду на залізниці в Ятківці під загрозою примусив підписати універсал про скасування директоріанської влади і перехід на бік рад. Після цього розпочався формений розвал корпусу, бо начальник другої Запорожської дивізії отаман Юрко Осмолівський зі своїми полками та іншими, що прилучились до них, не підлягли цьому універсалові, а Гайдамаки, послушавши свого «батька» Волоха, розпочали з комуністами «братання», за що поплавилися цілком двома своїми куріннями та дякуючи їм майже весь загинув піший Республіканський полк. Після цього «батька» Волоха прогнали з корпусу, алеж він вже встиг вивести його на одеський шлях, Жмеринка вже була зайнята. На цей шлях вивів свої війська отаман Колодій¹²⁴, очевидно під впливом заснуваного в його штабі ревкому. Наймити комуністів добре знали, що на цім шляху усе добро мусить попасти до рук їх

патронів. Що Волох про це дбав свідчить те, що разом з Гайдамаками він вивіз з Проскурова кільканайцять тисяч рушниць, які цілком попали до рук комуністів.

Коли Волоха усунули з посади він розпочав провадити агітацію, що війська продаються Румунам і що кожний чесний Українець не повинен вступати на землю румунських буржуїв. Але на нього тоді вже ніхто не звертав жадної уваги і тоді він першим ешаломом через Бесарабію проїхав до головної ставки не для чого іншого, як для того, щоби ще нанести удар нашій армії. По приїзді нашого корпусу до Радзивілова, щоби охоронити наше військо від комуніста Волоха, я подав через начальника розвідки теперішнього начальника охорони головного Отамана Чоботаріва доклад головній команді, де документальними даними охарактеризував його діяльність, зазначивши, що у Вапнярці в присутності моїй, отамана Кобзи та полковника Зільницького Волох заявив, що після арешту полковника Болбочана він хотів заарештувати ще й усю Директорію, в тім разі і, «авантюрика Петлюру». Звичайно, що такими подіями він би виконав цілком завдання комуністів. Мені не відомо, чи цей доклад дійшов до головного отамана, але на другий-же день мені Волох заявив, що колиб він знав, що я його так атестую, то вже давно мене-би розстріляв. Свою заяву робив Волох упевнено, додавши в свій час, що сам персональний ад'ютант головного отамана Доценко ¹²⁵ на його Волоха боці. Дійсно, Волох за свою діяльність не був притягнений до відповідальности, а навпаки по кількох днях був призначений начальником першої запорозької дивізії, але дякуючи одвертому виступу проти його команданта Гайдамацького полку полковника Виноградова ¹²⁶ та командного складу інших частин дивізії, він не наслідився туди показатися. Після цього Волох одержав призначення головного отамана всіх повстанців України і війська позбулися його, алеж далеко було до того, щоби їм позбутись від руйнуючої «праці отаманів від большевизму».

Тайний лівий с[оціаліст]-р[еволюціонер] Кедровський не міг погодитись, щоби він не був теж якимсь головним і от утворюється державна інспектура, а сам він становиться головним інспектором. Стало цілком зрозумілим, що інспектура такого напрямку донищить армію і я примушений був прийняти на себе новий удар Волохівщини, щоби і надалі охоронити корпус від розвалу, а тому на прохання командного складу Запорозжців, я згодився на інспектора військ, надаю право кожному начальникові дивізії підбирати собі інспектора, щоби праця провадилася в згоді; в полки, та окремі частини

інспекторів не призначаю, бо інспектура во всій своїй красі зразу зруйнувала-би міць армії, яка в той час ще була. Алеж бувший помічник т. в. о. командуючого запорожською групою, теперішній комуніст Ліневський, ставши тоді начальником дивізії, підбрав собі інспектора Дерещука¹²⁷, теж теперішнього комуніста. Таким чином Волохівщина стала відживати. Цих два мужі України були в повазі у т. в. о. Командуючого Запорозьською групою полковника Сальського і щоб остаточно не загострювать відносин між мною та командуючим групою, поки що усунення їх з армії відкладаю. Після цього всього, та ще й хиб командного складу під час операцій, у запорожців невольно воскресла в пам'яті та людина, яка залишила по собі світлі сторінки і, стоючи на боці правди, перешкоджувала Волохові та його компанії проводити на поводі у комуністів свої ганебні справи. Кроки Волоха в бік комунізму, кожна зайва від цього смерть запорожця лише зміцнювала любов та приязнь до свого чесного борця – запорожця полковника Болбочана. Після зайнята міста Проскурова до запорожців прибув полковник Болбочан, якого в той час оправдали після довгого інтернування в Галичині. В той час я одержав від командного складу запорожців заяву, про призначення полковника Болбочана до команди групою. Переконавшись в злій волі Волоха, та його компанії, бачучи як гине наша армія, і прийнявши до уваги міжнародню ситуацію, яка вимагала від нас міцної армії, я став на ґрунті зміцнення боевої мощности армії – запорожців та охорони їх від деморалізації і розвалу Волохівщини, а тому па підставі 1. параграфа закону про державну інспектуру допустив полковника Болбочана до команди запорожської групою, пославши до Головного Отамана рапорт про затвердження. Зразки, як заяв запорожців, так рівно і моїх розпоряджень до цього додаю. Річ в тім, що по російським законам (бо про це вказівок в української влади не було), коли начальник військової частини підпадав під слідство, то посада рахується за ним і по оправданню його він приступає до виконання обов'язків попередньої служби, таким чином моя санкція на вступ полковника Болбочана до команди Групою була цілком підставна. З цього було зроблено цілий державний переворот і мене за се було оголошено зрадником держави і народу. До цієї партії «Волохівських патріотів» прилучився, як персональний ворог полковника Болбочана, наказний отаман Осецький, безглузді розпорядження якого в бутність його Н[ачальни]ком Генерального Штабу осуджувались полковником Болбочаном, та не ним одним, а усіма, хто тільки ніс тягар військ на своїх плечах. Ці мужі держави спаса-

ли її по своєму і всіх, хто тільки болючи душею за дійсні інтереси людности України, хто в державнім розумінню загальних справ підкреслював хиби тодішнього урядового розпорядження, особливо військового центру, називали зрадниками, контрреволюціонерами то що. Диктатура соціалістичного кабінету знищила всяку волю вільного слова і на зразок совдепії засудила чимало громадян на бездіяльність.

Полковник Болбочан вже божевільний був розстріляний. Мене Осецький вже з Ярмолинець наказав без суду розстріляти і здавалось-би, що по їх розумінню, зрада винищена, так ні, треба випускати до народу України особливо відозву про зраду командного складу, що лише віднімало повагу до командного складу, а гніль запілля та невідповідні керування військами з центру давало армії цілу низку неуспіхів, що ще більше підривало довіря до бойового старшинства. Міністерство Лозанівської пропаганди ¹²⁸ було отруєю армії, воно лише те й знало, що кричали про болбочанівщину, зато про Волоха ніхто ані одним прикрим словом не обмовився. Між тим Волох, виїхавши до повстанців, написав до гайдамаків листа, щоб кидали «того Петлюру» і переходили до нього – батька Волоха, де він обіцявав їм золоті гори. Гайдамака Маслов, та Ліневський приложили усі зусілля, щоб допомогти «батькові Волохові», алеж на перешкоді їм став командант Гайдамацького полку полковник Виноградів, за що його зрадницьки вбили в селі Охримовцях, а тимчасом гайдамаки повели рішучу агітацію на користь Волоха і довели деякі частини до формального бунту, а тим часом ворог, зайнявши Проскурів посувався на Камянець. Дякуючи к[оманди]ру 2 запорожської дивізії отаманові Осмоловському, тому самому, що стояв разом зі мною та іншими запорожцями проти авантюрика Волоха та його прибічників, вдається Проскурів відбити, а тимчасом підспіває галицька армія і справа на деякий час поліпшала, алеж, власне кажучи, для тих хто дивився очима не звичайного обивателя, ці справи лічитись ліпшими не могли. Київський бій виявив все це гаразд. Армія розпадалася, аж доки не докотилася до Любара–Чарторії, де Волох остаточно наніс ніж в спину частинам армії, що складалася з найкращих лицарів України. Не стану нагадувати докладно, як на Уманьщині Волох, Ліневський, Дерещук та інші крикуни «болбочанівської зради» нападали на республіканське військо, грабували його та найкращих вояків розстрілювали, то були найприкріші хвили життя нашої республіканської армії. У важку хвилю такого її життя прилучився я до запоріжців, серед яких перебував до зєднання з фронтом

Головного Отамана, алеж офіційно я рахуюсь зрадником України та поза законом.

В час нової доби відбудови України, коли голос правди та палка любов до рідною краю покликає усіх його синів, хто тільки здібний стояти вище шкурно-посадної політики, я не можу спокійно перебувати в стороні, бо тоді я був-би по почуттю свого серця дійсним зрадником, а тому сим звертаюся до Високого Правительства У.Н.Р. з проханням розглянути мою попередню діяльність, яка мала своїм завданням боротьбу з нечесним елементом армії. Для вирішення справ про зазначену діяльність я прибув від Запоріжського Корпусу до уряду У.Н.Р.

Полковник Гавришко Микола.

(Українське слово (Берлін). – 1921. – 1 липня.)

Документ № 63

Спогади Г. Макаренка
про останні дні життя П. Болбочана

ПОЛКОВНИК П. БОЛБОЧАН
(останній акт життя)
Написав Гр[игорій] М а к а р е н к о ¹²⁹

Уряд У.Н.Р. доходив кінця: не було набоїв, одягу, ліків і сам він перебував у залізничному вагоні в Тернополі. В Тернополі ухвалено післати мого брата до ЧЕХ, щоб закупив, що можливо. Брат узяв у дорогу і мене. На другий день ми були в Станиславові. Брат мав справи до Національної Ради, і мусів бачитися з політичними діячами які відбували засідання. Засідання затягнулося до пізна, а нам переказали, щоб не чекали. Ми пішли з братовою на вечеру до ресторану «Одеса» (давніше «Австрія», а тепер «Варшава»).

Елегантний ресторан з прегарною, гарно одягнуеною публікою, не нагадував, що переживаємо трагедію народу! В ресторані, за окремим столом одиноко задумавшись сидів полк[овник] Болбочан, коло ніг лежав його пес. Мені зразу кинулося в очі знайоме обличчя, бо я мав зустрічі і балачки з Болбочаном в Полтаві (1918 р.), але, що це дійсно полковник мене впевняла і братова, бо він бував у них у Києві. З братовою ми умовились запросити Болбочана до свого столика на шкляночку кави. Я підійшов до нього і він зразу пізнав мене; пригадали

собі полтавські події і поділилися пережитими вражіннями і перейшли до нашого стола. Я не знав, що він без діла і навіть на «вигнання», це я дізнався потім з його балачок.

Я звернувся до нього: «Пане отамане! Як же ви сидете в ресторані, слухаєте музики, нічого не робете, а на фронті всяка військова людина цінна, а ви булиб золотом під теперішню хвилю, за вами щастя і успіхи. ПРИГАДАЙТЕ Полтаву, Чернігівщину, Херсонщину – таж Болбочан орел України! Я кріпко вірю, що ви вивелиб нас з цього кута державної смерти. В такому тоні мовила до нього і братова.

Він задумався, й довго не відповідав, а далі схвильовано каже: «МЕНЕ НЕ ХОТЯТЬ ПАРТІЙНИКИ, а найбільше Петлюра, звуть мене авантурником, лагодять якийсь суд наді мною, а в таких обставинах немає можливости працювати, тим-паче у ВІЙСЬКУ». Що було, те минуло! – кажу йому. Я піду до Петлюри, просити за вас, він полтавець, земляк. Він добре знайомий мені ще з Київського з'їзду земських діячів України, я постараюсь доказати йому вашу необхідність в армії. Я ходив теж і за полковника Кудрявцева і вийшло добре, його теж далеко держали від армії, як і багатьох і вийшло добре, а чи ви маєте гірші заслуги перед Україною, як Кудрявцев?

Балачка затяглась більше як 2 години і нарешті ми умовилися, що полковник прибуде на другий день в 5-ій годині вечора на помешкання брата. Справа наша з поїздкою до Чех не здійснилась, було вже запізно їхати. На другий день, в зазначеній годині дійсно прибув Болбочан. Провели вечір на всяких пригадках; полковник любив оповідати пригоди війни, споминав геройські вчинки своїх козаків та старшин запорізьців. По вечері йшли балачки про приїзд його до Тернополя, брат запевнив полк[овника] Болбочана словом, що справа його про поворот до війська вийде на добре, що Петлюру він «переломить» своїми доказами, що він не такий злий на полковника, як він собі думає. При кінці розмови Болбочан дав слово приїхати до Тернополя, де стояв у вагонах уряд.

Днів через три я уже бачив Болбочана коло вагонів у Тернополі. Він був у брата, знайомих військових, був гарно настроєний, сміявся, що ми так довоювались, що тільки й маємо української землі, що під вагонами уряду...

Одного вечора він зайшов до нас дуже невеселий, розказав, що був у Петлюри, що [той] прийняв його чемно, і навіть сердечно мовив, що давно чекав на його... бо, тільки він один може виконати важне доручення – поїхати за полоненими до Італії, а на фронті він мало буде корисним, бо тепер буде зараз

переформовання відділів, а коли він поверне з Італії з полоненими, то обійме команду якоюсь військовою частиною на фронті, коло тих, що ділили його славу військову, коло своїх побратимів запорізьців.

Я зрозумів його смуток! Я був у Петлюри, він теж мене впевнив, що Болбочан найліпше прислужитися батьківщині, коли поїде до Італії за полоненими.

Я знав раніше, що кандидатами на поїздку до Італії є Голубович (б[увший] прем'єр за Центральної Ради і ген[ерал] Осецький і мають попертя один партії с[оціалістів] р[еволюціонерів], а другий військових), і що балачки про поїздку полк[овника] Болбочана, це лише балаканина і проволока часу. Я зрозумів Болбочана, що переговори в Станиславові і вся розмова його там мала підстави. Я мав важні справи і мусів виїхати з Тернополя ближче до фронту.

Пройшло багато дні[в] і я по службових справах приїхав до тодішнього постою уряду УНР в Чорний Острів. Знайомий мені старшина запитав мене, чи не приїхав я дивитися на «розстріл» Болбочана, що відбудеться о 8-ій годині вечора і вже викопана яма... Здивований я запитав його – якого Болбочана? Як сталося? Завіщо? Він розказав мені про якусь зраду, відозву, полк[овника] Гавришка, що Чоботарів привіз його закованим...

Він кріпко вірив, що полк[овник] Болбочан не зрадив Української Держави, а хіба, що малі люди звели з ним свої порахунки, шукали його і найшли, за що причепитися. Мені стало важко. Обняв мене смуток, бо і я був завинив, намовлявши полк[овника] Болбочана повернутись до війська. Була вже 5-та година, оставалось до кари смерти Болбочана 3 години. Що-ж робити? Чим і як допомогти? На С. Петлюру не було надій, бо він дипломатично виїхав на фронт і не повернеться скоро.

Смертний присуд як я довідався підписав інтриган ген[ерал] Осецький, тому я пішов до нього. По дорозі зустрів пані Осецьку в товаристві ген[ерала] Юнакова¹³⁰ і став благати їх допустити мене до генерала, що моя справа розходиться про життя Болбочана, що кара смерти є помилкою та порахунком ворогів, партійників, або москалів... Але на всі мої мольби пані Осецька не сказала де перебуває її чоловік ген[ерал] Осецький і де його можливо знайти...

Я вернувся до брата і поставив питання так: як Болбочан буде розстріляний сьогодні, то я теж покінчу з собою, ми є співвинні у цьому ганебному каїнову вбивстві, ми ж намовили його прибути до уряду. Неможливо, щоб Болбочан був

розстріляний! Роби, що хочеш, ти маєш якусь владу, за щось відповідаєш! Брат порадив «в останнє» звернутись до міністра юстиції А. М. Лівницького, та просити його рятунку для Болбочана. Через кілька хвилин я був у Лівницького. Лівницький мій [знайомий] по Полтавському Геберніальному Земству, прийняв мене чемно, порадив закликати й міністра премера Б. Мартоса, щоб зробити нараду з членом Директорії Макаренком. Я був уже трохи втішений, бо А. Лівницький і Б. Мартос полтавці і вони не дадуть забити популярного на Полтавщині полк[овника] Болбочана. Нарада трьох постановила припинити кару смерті і зробити нове слідство.

Цього ж вечора почалось слідство, новий допит Болбочана. Я пішов туди де був замкнений Болбочан і побачив його на колінах. Він кричав: «моя дружино, донечко, мої рідні, дорогі, спасайте мене». Мої нерви не витримали, я сам розплакався як ніколи в життю і вийшов від нього. А крики, його, мольби і молитви летіли все дужче й дужче...

Слідство його доручено було вести членові по особливо важним справам при Полтавському Окружному Судові ЛИХОПОЙ-БАШЕВСЬКОМУ, який при українському уряді У.Н.Р. займав якусь військову посаду в роді заступника міністра.

По переслуханні Болбочана я підійшов до Лихопоя-Башевського і запитав як слідство? «Нічого нового не гаваріт, а так, напускаєт сімуляцію, моліться, крічіт, всьо то не может памочь делу, должен понесті кару, – может бить смерті і не будет».

Кричали б і ви пане слідчий, колиб над вашою невинною шиєю висіла мотузка – відповів я, знаю, що той за крик! Бо і сам був засуджений німецьким військовим судом на кару смерті у Полтаві. Лихопой пообіцяв мене повідомити про кінцевий хід слідства. Лихопой-Башинський високий судовий царський урядовець, відомий україножер у Полтаві, здається, що кожного борця за волю України, за її самостійність він засудив би лише на кару смерті...

Так, не знайшовши нічого «протидержавного» в справах Полтавського повітового Земства, він, Лихопой знайшов великий злочин України: 50 цеглин куплено до земської школи членом Управи без колегіяльної постанови Управи і тому діяльність земства застановив. Дуже, дивно, як цей ворог національного руху, цей злочинець нашого відродження, міг займати високу відповідальну посаду і судити українського героя? Тільки спасаючи себе від большевиків, цей ворог пристав до українців, щоб шкодити нам!!

По справам праці, я з Чорного Острова відіхав до Проскурова і не міг уже стежити справи Болбочана. Я дізнався, що 28 червня 1919 р. забили Болбочана! Страшні річі розказують: що його добили прикладами, коли він упав на коліна. Останні слова його були: донечко моя, рятуй мене!..

За Кам'янцем Подільським є перша станція «Балин». Там спочиває його тіло. Його поклонники насипали могилу, обгородили, насадили квітів...*

Будучи в канцелярії Директорії в Кам'янці Подільському, мені показав брат письмо до члена ДИРЕКТОРІЇ АНДРІЯ МАКАРЕНКА, як[им] правом він припинив кару смерти над Болбочаном 12-го червня 1919 р., з вимогою дати негайно пояснення. Підписаний був Одрин ¹³¹ міністр. Я довго хоронив цей документ, бо він був для мене дивний! Одрин по фаху б[увший] лікар – людина гуманітарної професії, як цей оборонець життя людини, міг бажати крові-смерти насильної над чоловіком! Дивний цей лідер соц[іалістів] револ[юціонерів] жадний на кров, та щей заслуженого вояка!

Йшли гіркі часи нашого перебування в Кам'янці Подільському: Денікінці підходили вже близько, за один перехід могли зліквідувати нас. Я зустрів на вулиці Кам'янця П. Лихопоя-Баховського **, веселого, щасливого, він підійшов до мене і мовив: «ЗНАЄТЕ, Я ЄДУ ДО СВОЇХ, БУДЕТ РОССІЯ ВЕЛИКАЯ, ВСЕ НАРОДИ БУДУТ ВМЕСТЕ, ХАРАШО БУДЕТ ВСЕМ, КАК І ПРЄЖДЕ, ну что сказать в Полтаве, ВАШИМ ДОЧКАМ!» Дочкам нічого не кажіть, а Полтаві скажіть, що ви приймали участь в убійстві вірного сина України полк[овника] Болбочана! «ЧТО ДЄЛАТЬ ведь НЕ МНЕ АДНАМУ ХАТЕЛОСЬ, ЧТОБИ БОЛБОЧАН НЕ ЖІЛ...» Я не став слухати далі – відійшов від нього. Лихопой-Башевський поїхав до «своїх». Так погіб цей славний герой нашого визвольного руху! Тяжкий мені цей спогад!

Б о р и с л а в 1930.»

(Літопис «Червоної калини» – 1930. – Ч.7–8. – Липень–серпень. – С.11–12.)

---

* Примітка редакції «Літопису «Червоної Калини»: «Редакторові Черв[оної] Калини довелось літом 1920 р. побувати в Балині. Він шукав за могилою Болбочана і випадково довідався, де вона. Біля будки залізничної на оболоні був ледве знак, що там когось закопали. Стояв похилений хрестик з дощини, на якій була бляшка з видрукваним числом.»

** Так у тексті.

Уривок з рукопису монографії С. Цапа ¹³²
«Тернистими шляхами во ім'я державності».
Частина 2 *

«Вечором о год[ині] 5-й. 7.6.1919 р. полковник Гавришко поїхав до полковника Болбочана в Готель на Олександр[івській] вулиці, пропонуючи йому їхати разом з ним на фронт, й перевірити самому відношення до нього частин військ, бо фактично Болбочан хитався й не давав остаточної відповіді на наказ Державного Інспектора обняти командування. Він очікував, що принесе делегація Запорожців, що виїхала до Гол[овного] отамана Петлюри, щоб той не думав, що Болбочан задумує підняти путч подібний до Оскілковського в Рівному 29.4.1919 р. По довгих розмовах Болбочан в доповіді Держ[авного] Інспек[тора], двох своїх осаулів сотників Коржа й Письменного 8.6. виїхав на фронт для перегляду частин Запоріжської Групи, де був ра[ді]сно зустрінутий і щиро сердешно вітаний як старшинами, так і вояцтвом...

Повернувшись з фронту в Штабі Запоріжської Групи в Проскурові провадилися переговори між полковником Болбочаном, Інспектором Корпусу полковником Гавришком і тогочасним на[чальни]ком Запоріжської Групи Сальським.

Присутні при тому старшини комсотні Штабу Корпусу, що була розташована поруч будинку Штабу Групи на Олександрівській вул[иці]: штаб-старшини для доручень – сотник пізн[іше] підполковник Микола Россіневич ¹³³, новопризначений з 8 червня другий старшина для доручень – підполковник Варфоломій Євтимович ¹³⁴, Нач[альник] зв'язку Штабу Групи сотник пізн[іше] підполковник Іван Ремболович ¹³⁵, ад'ютанти сотники: Н. Корж ** і М. Письменний...

«Полковник Болбочан з'ясовує Сальському сучасне положення, що уряд своєю діяльністю нічим не різниться від московських большевиків. Населення політичною хитаниною уряду дезорієнтоване, коли там у москалів «граб награвлене» переводиться раптово, тотально, то у нас, це самісеньке треба

---

* Частина 2 «Доба Директорії УНРеспубліки» рукопису «Тернистими шляхами во ім'я державності» писалася С. Цапом протягом травня 1930 – лютого 1938 рр.

** С. Цап помилково називає сотника Івана Коржа Миколою або ж Николою.

робити лише з дозволу влади, лише в роздріб і не відразу... При таких умовах життя, населення очікує як якогось спасіння своєї чесної праці і дії.

Уряд УНР сьогодні оголосив майже все населення чомусь своїм ворогом....! А де ж його союзники? В ньому, а зокрема у відділі пропаганди, сидять безумовно большевики та їх підручні майстри. А Петлюра, амбітна людина їм потурає, і є в їхніх руках лялькою. Населення прагне чесної боротьби, уряд цього не розуміє і не бажає, бо нічим як вже сказав не різниться від большевиків.

Інтереси вимагають для добра України змінити політичні методи, засоби, й саму систему уряду. До уряду мають прийти нові практичні будівничі, бо соціалісти до кінця свого життя будуть співати по старому, – для них, не забувайте, ріднішим братом є скорше Ленін чи Раковський, ніж ми, борці за незалежність держави.

Петлюра в полоні марксистівської бездержавної кліки, він є морською свинкою в соціалістичних і міжнародних дослідах експериментальної хірургії над людством.

Ви ж самі добре знаєте, що сказали представники Антанти за нас, а зокрема за нього, а це нам не приносить честі в світі...

Керувати мусить хоч тимчасово військова диктатура, оперта на патріотизмі [й] знанні, а не авантюризмі, досвіду, законі, честі й сили. Тоді лише настане сякий такий лад, а нещасне населення побачить законність, а не вічний грабунок, здириства й сваволі!

Тоді припускаю, що Антанта інакше буде дивитись на нас, коли побачить у нас законність, справедливість; тоді вона перестане фаворизувати Польщу й Денікінщину та перестане вірити нашптуванню їхніх агентів, яких є там багато... Тоді Антанта дасть нам також поміч, ліки, одяг, зброю. Ви самі чудово знаєте, що половина Запорозжців хоріє на сипняк... За решту частин не знаю. Але думаю, що й там не краще. Ви знаєте, що кожен третій ходить босий і без сорочки... В розкрадених інтендатурах пустка... Воші – це тиф – смерть армії від якого більше гине, ніж від ворога...

Щоб спасти Україну – потрібна як я вже вам казав, хоч тимчасова розумна диктатура, а щоб запровадити її потрібне надійне, патріотичне регулярне військо, що буде її підтримувати. А це військо є! Це славетній Запоріжський Корпус! Так! так! пане отамане – це Запоріжський Корпус – спасіння Матері України відповів на це Інспектор Корпусу полковник Гавришко. Полк[овник] Болбочан продовжуючи далі розмову говорить: «Запоріжський Корпус є йому вірний». От[аман] Сальський

запитав: «що властиво від мене як тимчасового командира ваших Запорожців Ви бажаєте?» – Полк[овник] Болбочан: «справа дуже й дуже делікатна, живемо в часах дуже відповідальних, тому я пропоную передати згідно розпорядження Інспектора Корпусу мені командування корпусом. Цього вимагає зараз наша сучасна політика і зараз від вашого й мого рішення залежить майбутнє України, яку ще можна буде врятувати від москалів всіх відтинків та поляків. За себе я вже рішив, черга за Вами, а ваша незгода чи кого іншого буде мати фатальні наслідки для України на протязі пару місяців. Запам'ятайте це все...»

От[аман] Сальський: «я знаю, що ваші слова про політику уряду – жорстока, свята правда. Ця політика веде Україну до катастрофи..., але немає й певности, що диктатура може цю справу врятувати. Я вояк, як і Ви, пане полковнику! Звук виконувати накази. Для добра справи, без тіни протесту, без особистої урази, чи образи передам Вам негайно командування Запор[іжським] Корпусом, коли мені накаже Головний отаман Петлюра, та прийму кожне інше місце на яке мене призначать...»

Полк[овник] Болбочан: «пане отамане! Але ж зрозумійте, ви самі прекрасно розумієте й чудово знаєте, що Петлюра фанатик соціаліст, та є в полоні інтернаціоналістів Мазеп ¹³⁶, Чеховських ¹³⁷, Феденків ¹³⁸ і т. д. Ви ж розумієте добре, що він не може діяти так, як того вимагає стан речей на фронті – добро Батьківщини. Серед населення хаос, катастрофічне положення України за кордоном... Він навіть коли б і пішов на це, то на це ніколи не підуть і його не пустять його ж партії. Ви ж знаєте, що це людина глибоко цивільна, зі справами військовими не знайома, фанатик соціал-демократизму і невільник своєї доктрини. Як і всі фанатики – він впертий! На все, що стоїть поза соціалізмом, він є сліпий, глухий і німий! Я пропоную Вам ось що: Я перебіраю від Вас КОМАНДУВАННЯ ЗАПОРІЖСЬКИМ КОРПУСОМ і Вас призначаю начальником штабу... Запоріжці народ певний підтримають. Люди для праці й добра України є. Такі що вміють і хочуть працювати для держави, а не для інтернаціональних партій. Згода?»

От[аман] Сальський: «Ні, не можу, Ви на моєму місці також би так зробили. Наказ зверху...» Настала перерва. По Олександрівській вул[иці] почувся цокіт кінських копит і спів «Ой гай, гай!»

Полковник Болбочан разом з адьютантом виходить з кімнати на балкон й знизу вулиці до кімнати донеслася зична команда «Струнко! Лі-во глянь!» Пісня втихла. Кінний полк Чорних Запорожців віддав салют полковникові Болбочанові, що стояв на балконі. Він привітав полк, махнув рукою і з долини знова

почулася команда «вільно» «Пісню!» Й знова полинула після Кін[ного] полку Чорних Запоріжців, а було там досить співаків-колишніх бурсаків... Полковник Болбочан знова повернувся до кімнати... От[аман] Сальський стояв і нічого не говорив... Болбочан звертаючись до Сальського говорить: «гляньте, подивіться, як браво виглядають чорношличники. Вони однако-вісінькі в бою, чи на параді, в час перемоги і поразки. Незломні вояки за Україну...» Даючи цим правдоподібно зрозуміти Сальському, що Чорношличники, на один кивок його руки зроблять те що захоче...

Сальський відповів: «Так, так, пане полковнику! Бачив їх в роботі під Давидківцями...» Болбочан: «Я міг би вжити проти Вас силу, от якраз оцих Черних шликів, але я цього не бажаю, я не хочу вдаватися до сили..., ми не соціалісти, що використовують все, що для їхньої мети корисне». Сальський: «Так пане полковнику, маєте святу правду, коли б ви захотіли відібрати у мене корпус при допомозі чорношличників, чи якоїсь другої частини, то проти них я не можу виставити навіть ні одного козака. Правда міг би покликати гайдамаків, це ж око і уші уряду, але наколи б я це зробив – сюди прийшли б большеви-ки. А Корпусу передати Вам все ж таки не можу...»

Інспектор Корпусу полковник Гавришко під час розмови гладив свою коротеньку чорну борідку.

Болбочан сказав Сальському: «подумайте й добре розважте все те, що я вам говорив і запам'ятайте, що від вашого рішення залежить доля України. По обіді прийдемо про вашу остаточну відповідь».

Полковники: Болбочан, Гавришко, адъютанти, сотники Корж, Письменний, легесеньким кивков голови залишили приміщення Штабу Запоріжського Корпусу...

Бої на фронті йшли досить успішно. Начштабу безперестанно доповідав про успіхи. Звонили телефони, цокотіли телеграфні апарати.

Старшини з цікавістю приглядалися до новоприбулого старшини Варфол[омія] Євтимовича нар[одженого] 28.8.1888 р. в с. Перегонівці Васильківського повіту на Київщині в родині священника Пимона і Ганни нар[одженої] Багаржевської. Зак[інчив] архітектурний відділ Київської Худож[ньої] Школи й Чугуївську Військову Школу, які закінчив по першому розряду в 1913 р. Під час світ[ової] війни був декілька разів ранений. З 1917 р. стає в ряди піонерів українського Війська разом з Міхновським¹³⁹, полк[овником] Глинським¹⁴⁰ і т. д. Бу[в] адъютантом і пом[ічником] нач[альника] школи ім. Гетьм[ана] Хмельницького

в Києві. Під час наступу Муравйова¹⁴¹ на Київ перебував на службі в Шкільній Управі Військового Міністерства й командував курінем Вільного Козацтва в обороні Києва. Перебуваючи на військовій службі в 1918 р. в Києві – він успішно закінчив також Українську Драматичну Школу М. Лисенка в Києві. Тепер цей живий як ртуть підполковник мав виконувати обов'язки булавного старшини для доручень Штабу Корпусу.

Євтимович безперестанно закидав Сальського різними питаннями... Один другого звали лише по імені, видно, що це були старі добрі знайомі. Вражіння робило, що Сальський, хоче себе оточити своїми знайомими, бо старшина до нього ставилася дуже холодно. Його призначення вона вітала лише тому, що він збавив Запорожців від відпоручника Петлюри – Волоха. А це вже багато значило. Запорожці були свідомі того, що жодний вищий старшина Корпусу «як реакційного» не буде призначений на командування ним.

Нараз почувся голос Євтимовича: «пане Володимире! Що ви зробите, як що Болбочан прийде по відповідь от хоч би з отими «чорношличниками». Сальський: «Милий пане Варфоломію, то вже буде так, як Бог дасть, але, добровільно, Корпусу Болбочанові не передам... не можу. Діагноз полковника Болбочана про УНР, про уряд, Петлюру, населення, партій – цілком правильний, хиба ж Ви не бачете самі. На жаль у всьому цьому є свята правда, котимося до загину..., не виперли б нас большевики з Лівобережжя, не притиснули б до Збруча. Вся Армія – це одні слова й на папері. Коли б слова Болбочана не були правильні, не було би поразок, невдач. Не були б ми в такому стані як зараз. Сьогоднішня ота Армія фактично зо всіма тилами немає й 50 тисяч вояків. Третина хора на тиф. Те, що ще стоїть на ногах і може битися голе й босе... Не всі мають зброю... Муніцію маємо вже лише ту, що здобуваємо. Наша опинилася вся у ворогів... Населення от ті «сорок мільонів», що вже слухати про те осточортіло, в кращому разі до нашої боротьби ставиться байдуже, а в гіршому то й вороже. В цілому Болбочан має рацію, населення нас не розуміє, уряд вияснить потребу боротьби не вміє, тому населення вірить не нам, ...а большевикам. Нам треба триматися... Переворот небезпечна справа, приносить тяжкі ускладнення і внутрішню боротьбу використовує ворог. Пригадайте за повстання проти Гетьмана – заплатили негайною втратою цілого Лівобережжя... Спроба перевороту Оскілка – загнала за Збруч. Якась ліпша нова спроба, хоч би навіть удалася, просто нас ліквідує... Бо вже немає нам куди відступати – кругом ворог... Польща не краща від інших...»

Знова прийшов начальник штабу з докладом... Сальський був дуже захоплений операціями к[оманди]ра Кінного Дивізіону 6-ї Запоріжської див[ізії] полковника Петра Сікорського.

Сальський викрикнув: «От чорти чубаті, будуть тепер шаткувати большевиків поки самі не розсиплються. Сікорський – це чорт на коні... Так, так пане Варфоломію – будете булавним старшиною для доручень Корпусу – ця праця Вам давно знайома, а Запорожський Корпус кажу Вам того вартий – ним сміло можна всім чортам вязи крутити...»

Євтимович: «Скажіть мені пане Володимире, що то воно за «чорти» оці запорожці!?» – «Е, це є дуже цікаві „чорти“... вони посилають в пекло всіх ворогів України...»

В Радивиліві, я одержав призначення на командира Запорожського Корпусу. Не знаючи його спробував відмовитися... Розпитую всіх добрих знайомих в Генеральному Штабі, що це за корпус, що це за звір, скільки їх, звідки так раптово появились тут аж з півдня, десть якось через вогонь большевиків, через Румунію. Чув за них дещо в добу Гетьманщини... Відповідають мені, що це дійсно легендарне, а до того ще й регулярне військо, скільки їх не згинають, а стоять!.. Перейшовши через Румунію були в Заліщиках, потім в Бродях, сьогодні стояли десть біля Кременця, а де будуть стояти вечором, чи за годину, то вже передбачати трудно. Б'ють большевиків аж пір'я сиплеться».

Згодився – поїхав, розшукав. Подивився на око втішного мало. Виснажені й обшарпані, мундири з гетьманських часів... Артилерії мало. Один лише кін[но]-гір[ський] дивізіон полк[овника] Алмазова. В Румунії вони склали багато зброї, тощо... Чимало перехоріло на тиф – ходять як тіні, але видно в цілому, що вояки регулярники. Познайомився з деякими командирами більших частин. Правду кажучи прийняли мене холодно, як чужого..., бо ж призначений тими, кого не люблять... Командири їхні виглядають браво і командувати таки вміють. Так що мені, старому полковникові генштабу повчитись у них не гріх... Готовляться вдарити на червоних у напрямку Катеринобургу на Горині... Коновалець посилає їм від СС-в 6 кулеметів – подарунок Запорожцям.

Віддав я їх 3-му полкові, бо в ньому більше людей ніж у цілій 7-й Запоріжській див[ізії]. Повіз їх сам. Ви не повірите, пане Варфоломію, що то за «чорти». Вони просто кинулися цілувати кулемети. Це найкраща прикмета вояка, що любить зброю.

В Корпусу є три дивізії: шоста, сьома, восьма. Шоста найбільша – до чотирьох тисяч набереться. Це інструмент концертний – прут в наступ, що не стримаєш. Так само в обороні. Командує нею полковник Загородський, правду сказати,

особисто хоробрий, але душею й нервом є полковник Генерального Штабу Стефанів¹⁴². Одважний-розважний, а головне вміє говорити з Загородським. Стефанів прекрасний тактик.

Сьома Запоріжська дивізія разом з обозами – має понад дві тисячі. Зате вже краща й регулярніша від шостої. Командує нею відважний полковник Осмоловський красунь... лупить ворога і здатний завдати шалені удари. Так б'є, що аж сам розсипається в бойовому терену й три дні переводить збірку дивізії. Дивізія ця має чудовий старшинський кадровий склад, що виплекався у 1918 році.

Восьма Запоріжська дивізія – командує нею старий кадровий ще з I світ[ової] війни полковник Базильський¹⁴³. Дивізія є складом найменша. Вона дуже пошарпана має до тисячі багнетів після всього пережитого. Найбільш регулярна. Дисципліна дуже сувора. Тверда в наступі і обороні. На неї можна більше покладатися ніж на 6-ту».

Я люблю воєнне діло, знаю істоту і вартість вояка, бачив його та вивчав у світовій війні – українця, москаля, поляка, німця, австрійця... Знаю вояків старожитніх з воєнної історії. Давніше, найкращі зі всіх були старі Запорожці, а дорівняти їм можуть тепер тільки новітні, як можна сказати сьогодні мої Запорожці – 1-й Запорожський Корпус і ген[ерал] Сальський, вдаривши себе п'ястуком в груди, закінчив розмову з підполк[овником] Євтимовичом.

По обіді генерал Сальський представив нового булавного старшину для доручень вже офіційно Начальникові Штабу Корпусу, Нач[альнику] операт[ивного] відділу, Нач[альнику] зв'язку сотникові Рембаловичові, другому старшині для доручень підполк[овникові] Россіневичові, та частині старшин Комсотні Штабу Корпусу і т. д., хоч вже перед тим підп[олковник] Євтимович зголосився у н[ачальни]ка штабу і з декотри-ма старшинами познайомився приватно...

Цей день всі розмови в Штабі корпусу точилися навколо візиту полковника Петра Болбочана дополудня.

О год[ині] 4-й пополудні Сальському доповіли про прихід по полковника Болбочана, Державного Інспектора полковника Гавришка та ад'ютантів за яких 10 хвилин – Сальський нерво-во запросив прибувших.

Полковник Болбочан, уgliedівши Євтимовича, дуже втішився, розпитував його про родину, минуле і т. д.

На запрошення Сальського сідати, Болбочан відповів військовим півпоклоном і з місця приступив до розмови.

«Так надумалися пане отамане?» – Сальський нервуючись

коротко відповів: «Ви знаєте мою відповідь пане полковнику – Вашої пропозиції я прийняти не можу». «Шкода!» – різко відповів Болбочан. Державний Інспектор полковник Гавришко, звертаючись до Сальського, сказав: «Я, пане отамане знайшов вихід – як Державний Інспектор, в разі наглої потреби я маю право звільнити зі становища кожного старшину в корпусі включно до його командира. Для добра справи беру на себе відповідальність і звільняю Вас зі становища командира корпусу. Тимчасово призначаю полковника Болбочана – Вас до його розпорядимости. Отже пане отамане мій припис, а наказ подасть пан полковник Болбочан». При цьому полковник Гавришко поклав на стіл видрукований на машинці припис от[аману] Сальському.

Сальський почервонів як рак і не читаючи припису заявив полковникові Гавришкові, що інструкцію про державну інспектуру він дуже добре знає, злочину жадного не доконав, командує непогано, а тому, припис Ваш звільнити мене не має підстави... А потім з його уст вилетіло: «покличу гайдамаків» і – замовк.

Полковник Гавришко, стоячи на своєму відрізав: «повіщо пане отамане розводити балачки, коли треба діло робити! Злочин! Правопорушення! Ми вже зробили всі, починаючи від Білої Церкви та Мотовиловки почавши! Та... що з воза впало, те пропало. За ті наші злочини солоно й гірко вже заплатили! Так пора вже й за розум взятись. Ми лише посередні злочинці, безпосередні ж, це наші панове міністри і всі ті, що їм потурають, та їхні злочини замовчують і покривають. Це – я, це – Ви, це кожен з нас. По якого чорта вони мініструють тут, коли їм всім місце у большевиків, комісарювати й революцію поглиблювати?»

Булавний старшина для доручень Штабу корпусу Россіневич не встигав записувати зміст розмов. Полк[овник] Гавришко зітхнувши продовжував: «Пане отамане, живемо в часи революційні, тому мусимо й діяти, а не в цю-цю «бабки» гратися, хата горить і темні сили створили на землі своє жировисько, кожен хоче взяти якусь балку з пожарища, подивіться кругом...»

Полковник Болбочан – слухаючи Гавришкову тираду – бив стеком по халяві лакированого чобота. Нарешті Гавришко скінчив. Болбочан звертаючись до Сальського сказав: «Пан отаман Сальський – все це не гірше знає від нас і наших закидів ні супроти уряду, ні тяжкого становища не заперечив. Я знаю, пане отамане, Вам розходиться про формально правну сторону. В нашому становищі ми її не знайдемо, бо ж і полковник Гавришко правно все оформлює, що Ви не бажаєте визнати. Права й закону в Україні, як Вам відомо, сьогодні нема. Є натомість брехня й сваволя, котру створили не ми з Вами, ми є лише її жертви,

тому в обороні України, лишається нам діяти методом революційним – методом доконаних фактів. І цей метод я Вам пропоную. Не про мене чи Вас тут розходиться, а про справи, перед якими ми обидва мусимо скоритися. Коли б я дбав тільки про себе самого, то ліпшого не потребую як престати на пропозицію Петлюри – дає великі гроші і висилає, випихає мене до Італії організувати корпус з полонених галичан. Згори – він чудово знає, що ніякого формування Антанта не допустить, доки вона вважає УНР за «більшевиків другої сорти». Петлюра просто хоче мене купити дорогою командировкою, щоб у цей спосіб спекатися, та...»

В цей час увійшов начальник зв'язку Запорозького Корпусу сотник Іван Ремболович, та відрепортував отаманові Сальському, що «вже є телеграфний зв'язок із Чорним Островом, та що можна вже говорити зі Штабом Головного Отамана». Сальський наказав Ремболовичові викликати до апарату Головного Отамана Петлюру і звертаючись до Болбочана сказав: «Я пропоную інший вихід – запитаємо головного... я скажу йому про Вашу пропозицію і наколи він погодиться, я охоче передам Вам корпус».

«Ви думаєте, що Петлюра погодиться? Ніколи!» Сальський: «Спробуємо, від цього ми нічого не втратимо». «І не виграємо, а цим самим стратимо» – голосно додав полковник Гавришко.

Всі разом пішли у відділ корпусу – апаратну.

Не встиг телеграфіст прийняти відповідь по апарату, що при апараті є Головний отаман Петлюра, як сотник Ремболович доповів, що вже є також телефонічний зв'язок. Ген[ерал] Сальський наказав телеграфістові запросити Головного отамана до телефону, почувлася розмова між ген[ералом] Сальським і Петлюрою. Можна було чути деякі уривчасті, неясні звуки фонічного апарату. Зате ж слова ген[ерала] Сальського чули всі присутні.

Почалася розмова, яку наводить у своїх споминах присутній при ній булавний старшина для доручень Запорозького Корпусу полк[овник] В. Євтимович.

«...Сальський – при апараті командир Запорозького Корпусу Отаман Сальський... доброго здоров'я пане отамане!.. Гм, як поводитья?.. Новини! Хвала Богові не погані... Шоста з розгону взяла Богданівці... Натурально! Правдиві чорти! Одним скоком забрали Війтівці–Стефанів націлився на Деражню... Чекаю донесення. Втрати не великі. Натомість гайдамаки дорвалися до обозу... Чули? Так?! Є ще інша новина... Яка? Ось тут поруч зі мною, стоїть полковник Болбочан..., так... так... Пропонує, щоб я передав йому командування корпусом... Так! так, я відмовився... він доводить, що цього вимагає політика... я запропонував йому звернутися до Вас... як накажете, так і буде... Чекаю

Вашого наказу... не буде? Не передавати? Слухаю... так, так, ні за яку ціну? А може пане отамане ви самі хотіли б з полковником переговорити? Добре! «Пане полковнику з Вами хоче говорити Головний, прошу» і протягнув йому слухальця. Полк[овник] Болбочан зпершу протягнув було руку по слухальця, а потім безнадійно махнувши рукою відказав: «Е-е, не хочу... Не раз з ним говорив. Розмови не допоможуть, пробував... Хіба він розуміє? Не схоче зрозуміти! Сальський гукнув в слухальце «гальь?! Гальь! Пане Отамане! Гальь?! – вже відійшов». На це полк[овник] Болбочан: «чи не бачите, кажу ж не схоче зрозуміти, а це гірше як не зможе! Ех пане отамане, маю до Вас великий жаль, сьогодні доля дає вам до вибору: бути чи не бути Україні, й од вас залежить рішення. Я обсервував ваші бої під Купілем, Базалією, Ланівцями... Без лести признати мушу, ви перевели її класично й по мистецькі. Виказали всі дані видатного полководця – дерзновенний замір, одвагу і розрахунок, блискучий маневр і сильний удар! І ні хвилини ворогові відпочинку!.. Запорожці прегарний інструмент, але на ньому треба вміти грати. І знову скажу без лести, на цьому інструменті ви граєте прекрасно! Певен я, що й на більшому заграли б не огірше, але... В наш час у нашій боротьбі, коли йде «про бути, чи не бути», це ще не все. Бо мало добре битись і мало вигравати бої! Ми мусимо виграти перемогу! Бо ж тільки перемога дасть нам Україну. Головний ворог наш – це наше безголов'я! Сьогодні кожен вояк ще мусить бути й громадянином. А кожен громадянин – вояком. А полководець над усе сьогодні мусить бути ще й не аби яким політиком. Всі знати мусимо, за що воюємо! Бо без цього знання... Сьогодні б'єтесь ви не за Україну, а за владу над нею українських соціалістів, та явних московських попихачів»...

Тут полковник Болбочан спокійний і опанований почав знова говорити з великою пристрастю й силою переконання:

«...Які б Ви успіхи не мали, які б бої не вигравали б, ще десять, двадцять виграєте, заженете ворога аж до Дніпра і навіть за Дніпро, а там... Програєте! Чуєте – програєте! Бо ж головний ворог не на фронті – Ви маєте в тилу його союзника – власне соціалістичне кодло! В найближчому оточенню Петлюри, в Раді Міністрів, у Державній Інспектурі, на кожному кроці, у кожній щілині він сидить і підготовляє армії поразку! Гірш того, – катастрофу! Підготовляє на той час, коли от-от – в останнє ще напружити зусилля, останню подолати перешкоду, останній ворогові удар завдати, що за ним на Вас перемога, то в цю останню хвилину прийде зрада. За ціну Ваших перемог, на ціну крові ваших вояків, вони куплять у ворога – що

є одної з ними віри, вони куплять пробачення за своє ніби самотійництво. Аби лиш ворог дозволив їм бути управителями над Україною від Москви! Аби дав їм тільки фікцію влади над нею, якої вони вже закоштували... Ви мовчите... Ви знаєте про це не гірше від мене і як людина чесна не заперечуєте. Чому ж не хочете мені допомогти? Так пане отамане! Од Вас залежить вибір! Мовчите?! Не маєте відваги... Чи може і Ви з ними? Звикли тільки слухати, й котитися по рейках, ризикувати з дозволу начальства, – на написаний наказ, за номером, за датою, з печаткою, підписом! Ну, що ж, нехай і так. Доведеться діяти за себе і за Вас...» По цих словах полк[овник] Болбочан обвів очима всіх присутніх і, не сказавши ні слова на прощання, кивнув головою до супутників – державного Інспектора полковника Гавришка та свого ад'ютанта, немов наказуючи їм йти за ним, скорим кроком, ляскаючи стеком по халяві чобота, швидко вийшов з приміщення Штабу Запоріжського Корпусу.

Ген[ерал] Сальський стояв декілька хвилин мовчки, витер хусткою спітніле чоло, поправив комір мундуру, так начеб то він не давав йому дихати, розвів руками і блідий пішов до своєї кімнати.

Старшини стояли переглядаючись один на другого. Россіневич вийшов дивитися на рух війська, що відходили на позиції.

Біля нач[альника] зв'язку Запор[ізької] Групи сотника Ів[ана] Ремболовича стояв і пробував нав'язати розмову новопризначений булавний старшина для доручень Корпусу Євтимович. Обидва були психологами... Перекидалися між собою словами й нарешті полк[овник] Євтимович взяв під руку нач[альника] зв'язку цілком по приятельські, і разом з сот[ником] Ремболовичем [вийшов] з будови Штабу до міста, що вони там між собою говорили не відомо, але у своїх записках і спогадах полк[овник] Євтимович пише:

«Сотник Ремболович спершу говорив нехотя. Можна було зміркувати, що розмова, з якої він чув тільки частину, його дуже хвилювала, як і незнані йому наслідки, які наперед вгадати було не легко. Видно було й те, що він хотів би на тему почутого висловитися щиріше, але, побачивши мою близькість до отамана Сальського, не зважився. Довідавшись однак, що ми з полковником Болбочаном знайомі були давніше, та що полк[овник] Болбочан бував скільки разів у моїм домі, й відчувши, що зі мною може говорити одверто нарешті розговорився: «Полковника Болбочана Запорожці дуже люблять, та йому вірять як батькові. До от[амана] Сальського ставляться дуже обережно, бо його прислано згори тим кого не люблять. А воно

чорт зна як завжди з тим було: по тому як у Кременчузі арештували полковника Болбочана – поставили на корпус «фельдфебеля», що ледве сотнею завертати може! Чорт зна що! Що морда у нього як рапиль – дідько з ним, але ж явно до большевиків тягне, а головний йому за те нічого. (Мова йшла про ставленика Петлюри – от[амана] поручника О. Волоха). Тільки по тому як визнав совіти дали йому «по шапці» й призначили Данченка ¹⁴⁴. Той був ні риба, ні м'ясо... Є ще тут такий Загородський – шостою тепер завертає. А був колись дяком «дзвони доїв». Це штучка! Хитрий як дідько! Зо всіма добрий, а найбільше з тими, що вгорі. І всім «ніжку підставляє», та сам помаленьку на гору вилазить! З дяка отаманом став! Бо заслуги великі має – бо бачте разом з Волохом у Кременчузі Болбочана арештував, та разом з ним совітську владу визнавав. І теж йому за це нічого. Особливо хоробрий, але наказу навіть для сотні не складе. Хоч те ще добре, що свого начальника штабу слухає – заплющивши очі все, що той йому підсуне підписує... і вдає великого полководця! Так, Сальському Запорожці ще не дуже вірять, бо прийшов згори й до гайдамаків залицяється. А ми на таких уже не раз попеклися... Побачили б Ви корпус, як ми стояли на Подонню – Ремболович при цій нагоді тяжко зітхнув – а забрали Болбочана – до дідька все пішло! Воно правда, Сальський на початку показався не погано – видно зразу, що це «воєнна кісточка». От, коли б їх так разом з Болбочаном запрягти! Та коли б ще й головний на їх поклався! Соціалістам, щоб дав «колінком» – що б аж зафурчало! Так уся б тоді Україна за Запорожцями пішла! Ви з Сальським, як бачу в добрих стосунках – Бога ради порадьте йому, що б він з Болбочаном якось разом... Тоді таку «карточку» загнемо, що через місяць в Києві будемо...»

Знаючи про прибуття полковника Болбочана регулярні, хоч і до краю виснажені запорізькі частини кинулися на ворога як леопарди нищучи на своєму шляху всі ворожі перешкоди і то значні. Вони, й лише вони, на той час спасли ситуацію і не допустили до повного знищення не лише армії, але й отого нелюбого ними со[ціалістичного] уряду Петлюр-Мартосів. Запорізькі частини за короткий час пролетіли як вихор в боях від Почаєва аж до Проскурова. Це 160–150 верстов по прямій лінії... Не дивлячись на фізичне стомлення їхній дух лицарів гнав вперед. За цей короткий час в своїх бойових діях славетними новітніми Запорожцями було розбито 12 реєстрованих піших червоних полків, два кінних, три бронепотяги, 7 панцерних авт. Розпорошено безліч частин, які в паніці відходили далі й далі на схід. Вони наносили своїми сконцентрованими ударами поважні втрати червоним частинам

і завдавали багато турбот червоному командуванню. Запоріжжя мало добрих кадрових знавців військового діла.

З ними не могла за весь час рівнятися жодна інша частина як раніше, так і тепер. Оспівувана лібералами група СС на цей час фактично прикривала ліве крило операцій Запорізької групи, яка при вмілому маневруванні крім перемог над ворогом здобувала багато трофей.

Запорізькі [частини] йдуть вперед й закріплюються на лінії Пархомівці–Позирки–Меджибіж–Деражня–Зіньків.

Большевики вже 7-го червня вечором відступають з Деражні, залишаючи безліч зброї, амуніції, одягу в потягах на залізниці. Вони відходять в напрямку на Жмеринку, одначе їхні сильні панцерні потяги курсують і безперестанно шлють смертоносні стріли зі своїх чисельних гармат на бронепотягах, силкуючись за кожную ціну прорватися в напрямку Проскурова. Вони на ст[анції] Богданівці прикривають висадження з потягів своєї піхоти, гармати та інших частин. Одначе зусиллям 6-ї і 8-ї Запорізької див[ізії] ця спроба ліквідована. 6 Зап[орізька дивізія] здобула ворожий бронепотяг і то дуже сильної конструкції і вже з 9-го на 11.6. обсаджують лінію ст[анцій] Голосків–Меджибіж–Станиця–Деражня на р. Буг. Ст[анція] Деражня в руках ворога. 7-ма Запорізька – резервна – Проскурів–Заруддя–Заріччя. Підбадьорені відвідинами на фронті полк[овником] Болбочаном, Запорізькі частини, за виключенням безумовно Гайдамаків і деяких пару старшин з Дорошенківського полку, з нетерпінням очікують перебрання ним командування Запор[ізькою] Групою. На нещастя не так сталося. Пророки прогресу діставшись на «хвилину» з вагонів під дах в «столиці» Кам'янці продовжували своє каїнове діло...

ДРУГИЙ АРЕШТ І СМЕРТЬ ПОЛКОВНИКА ПЕТРА БОЛБОЧАНА

Після розмови Сальського, Петлюра з Чорного Острова вислав для «ліквідації путчу» Гол[овного] Держ[авного] Інспектора хорунжого-полковника по посаді Кедровського, по парт[ійній] лінії соц[іаліста]-революціонера, та його помішника цивіліста Романченка, відомого скорше як «товар[иш] Гармидер». З р[озвідки] і кон[тр]розв[ідки] полк[овника] М. Чеботаріва та хорунжого Всевол[ода] * Коваленка з наказом

---

* У тексті помилка. Правильно – Василя.

негайно заарештувати і віддати під в[ійськовий] суд Болбочана і Держ[авного] Інспектора Запоріж[ської] Групи Гавришка і кого вони визнають ще потрібним. Обидва зараз же були оголошені поза законом...

Вийшовши зі Штабу Запор[ізької] Групи полк[овники] Болбочан, Гавришко, сотники Корж, Письменний та ін[ші] пішли до приміщення Штабу 3-го Запор[ізького] ім. Наливайка п[ішого] полку, який перебував на той час в резерві в м. Проскурові.

За яку годину, після виходу зі Штабу Запор[ізької] Групи, приблизно біля 20 години вечора, сумної пам'яті чорного дня 9-го червня 1919 р. в Штаб Наливайківського полку прибув з Дорошенківського полку 6-ї Запор[ізької] див[ізії] сотник Хмил. Ю. і дуже просив авдієнції у полковника Болбочана.

В присутності командира Запоріжського Налив[айківсько-го] полку полковника Зельницького Павла, його поміщика полковника Пирогіва Миколи, ад'ютанта полку сотника Н., персонального ад'ютанта полк[овника] Болбочана та старшин штабу 3-го Запор[ізького] ім. Наливайка полку сотник Ю. Хмил. доповідає рапортом полк[овнику] Болбочанові:

«Пане Полковнику! З Чорного Острова крім Кедровського і Романченка прибули також до Проскурова з наказу Г[оловного] отамана Петлюри відомий нам Чеботарів з Коваленком – це всі добре відомі нам ліквідатори всіх опозицій до со[ціалістичних] експериментів уряду. Всі вони зараз знаходяться вже в Штабі Запор[ізької] Групи і конферують з от[аманом] Сальським – про що, мені не відомо. Я отримав від них наказ про Ваш, пане полковнику, і полковн[ика] Гавришка арешт. Наказ маю виконати цієї ночі».

Відрапортувавши – сотник Ю. Хмил. просить всіх кому загрожує арешт чим скорше змінити помешкання, аби він прибувши сюди з сотнею війська для виконання наказу, тут, в цьому помешканню їх не знайшов.

При цьому сот[ник] Х. розповів, що частини їхньої див[ізії] відмовляються виділити для цієї справи сотню. Після довгого намовляння к[оманди]ром Дорошенківського полку хор[унжим] Ів[аном] Литвиненком, йому таки вдалося намовити 6-ту т. з. «Глодоську» сотню полку, що складалася з повстанців та партизанів з м. Глодос на Херсонщині. Ця сотня припала дуже до вподоби теж зреволюціонованому к[оманди]рові полку Литвиненкові¹⁴⁵ – фаворитові Петлюри так самісінько як і от[амана] Омелька Волоха. Тому, ці два мікрофони влади очі і уші Гол[овного] Отамана були в складі 6-ї Запор[ізької] дивізії, з благословення

вічно лавіруючого комдива Загородського, хоч в його іноді деяких потягненнях наступали йому на п'яти як начштадів генштабу полковник Стефанів та[к і] пом[ічник] комдив[а] полковник Бурковський¹⁴⁶, старий чесний досвідчений вояка.

Таким чином 6-та «Глодоська» сотня Дорошенківського полку була дана до розпорядження сотника Хміль.

Далі сот[ник] Хм. оповідає, що йому натякнули, щоб він у випадку якогось спротиву подав знак частині ССів під кермою сот[ника] Романа Сушка, які мають зараз же штурмувати як Штаб Запорізької Групи, так і штаб 3-го Запор[ізького] Наливайківського полку, та що біля Штабу Групи знаходяться вже сотні СС під командою сот[ника] Сушка, розставляючи тяжкі кулемети і стоять всі напоготовлю. Чому саме доручена така «делікатна» справа Сушкові Запоріжцям було відомо, знали всі його наставлення до Запорозжців ще з часів тимчасового «фортунного» його перебування в 2-му Запорізькому полку на демаркаційній лінії Української Держави і РСФСРеспубліки в осені 1918 року на Новгород-Сіверській Землі...

На превелике здивовання, полковник Болбочан коротко відповів сот[нику] Хм.: «...Пане сотнику – як старшина ви мусете виконати наказ своїх зверхників, а звідси я не рушуся нікуди...»

Сотник Хм. засмучений відійшов...

На випадок якогось більшого спротиву соціалістичне начальство видало наказа групі сотника Романа Сушка – кондотера штурмувати Штаб Запорізької Групи і Штаб Наливайківського полку.

Цей дрібний чоловічок почав розставляти по Проскурові кулемети. Жолдяк Сушко думав заробити слушний жольд від «батька» всіх руїнників! Шкода, що не дійшло до сутички. Це дало б спромогу розправитися раз і назавжди із соціалістичним урядом, із Волоховцями і з «глодовцями» і зо всіма жолдяками головного руїнника Петлюри. Вони були б зметені бойовою Запорізькою силою. Шкода! Було б припинено раз на завжди галапасництво соціалістичних акул над українським народом!

Знаючи практику соціалістичних акул уряду УНР, командир Наливайківського полку полковник Зельницький Павло негайно виставив для охорони загородження біля приміщення Штабу кулеметну чоту і сотню піхоти. Решта частин полку стояла в повному поготівлі. Штаб Запор[ізької] Групи фактично вже скрито був бльокований кондотьєрами Сушка, в котрому вели «переговори» Гол[овний]Дер[жавний]Інспектор Кедровський з пом[ічником] і н[ачальник] охорони Петлюри з пом[ічником].

Десь біля 10 год[ини] 9-го червня 1919 р. до Штабу

Наливайківського полку зі співом наближалася «Глодоська» б сотня Дорошенківського полку, дана до розпорядження сотника Хм. щоб дати тим осторогу загроженим.

Охоронна сотня Наливайківців затримує «глодосців» перед будовою Штабу полку й далі не пускає. Сотник Х[мїл.] стоїть, він не видає жадних наказів... Чути «переговори». «Глодосці» пасивні бачучи перед собою загартованих дисциплінованих регулярників. Старшина Наливайківського полку дає глодосцям 5 минут часу для залишення терену перед будовою Штабу полку...

Довідавшись про це – полковник Болбочан наказує не чинити жодного спротиву й пропустити сотника Хм. до себе.

Старшини просять Болбочана, щоб він вийшов на двір заднім ходом будови... Цю пропозицію полк[овник] Болбочан відкидає, заявляючи: «Я не вчинив нічого протизаконного, нічого не боюся, хоч і знаю вибрики уряду...» Йдіть відси, аби часом не забрали когось з Вас разом зі мною.

Полковник Гавришко, сотн[ик] Письменний і старшини штабу полку виходять... і Наливайківці пропускають сотника Хмїл. з трьома вояками до будови Штабу полку...

Входить сотник Хм. – Болбочан сам віддає йому свою кавказьку шаблю, револьвер, планшетку з полевою книжкою й наказує сотникові Хм. виконати одержаний наказ арешту. Сотник Хм. вагається... він блідий стоїть струнко перед полковником Б[олбочаном]... Цю картину старшини Штабу обсервують через відчинене вікно... Полковник Гавришко, сотник К[орж] і П[исьменний] пішли, тим спасли своє життя й уникли мучеництва полковника Болбочана.

Відійшли... сотник Хм. і полк[овник] Болбочан впереді, а позаду сотня «глодосців» Дорошенківського полку, яку чомусь дехто називав «Богданівського полку». Це помилка.

Жодна частина регулярних формацій Запорозжців такого злочинного наказу ніколи не виконали б, бо ж в очах Запорозжців полк[овник] Болбочан був взірцем лицарства, чести, патріотизму та їхньої бойової слави.

Не було й жодного спротиву на наказ полковника Б[олбочана] в Проскурові, так само як і під час його першого арешту Волохом по наказу Петлюри в Кременчузі 24 січня 1919 р.* Олександром Загородським і Омельком Волохом.

Не було ніякого заворушення в Дорошенківському полку

---

* С. Цап у своїй праці «Тернистими шляхами во ім'я державності» датує перший арешт П. Болбочана 24 січня 1919 р.

з нагоди прибуття полк[овника] Болбочана до Проскурова як на протязі років писали соціалістичні маги. Правдою є, що агітацію серед «глодосців» – повстанців [вів] к[оманди]р Дорошенківського полку хорунжий Ів[ан] Литвиненко, який волею «головного» став надійним к[омандир]ом полку. Литвиненкові вдарив до голови чад революції, завдяки котрій він одержав командування полком. В Дорошенківському полку було досить добрих кадрових вищих старшин, що стояли на чолі сотень, чи куренів, тому він боявся, що на випадок зміни в вищому командуванні Запорожцями він піде, або в «абшид», або ж буде десь молодшим старшиною в сотні, в крайньому випадку командиром сотні. К[оманди]р кін[ного] полку Чорних запорожців Дяченко рвався з полком до Чорного Острова, аби силою звільнити полк[овника] Болбочана з пазурів Петлюрівської «чека» – на жаль, починаючи від к[оманди]ра 7 див[ізії] і ком[андирів] полків не дістав морал[ьної] підтримки!

Ніхто з Запорожців не бачив в Проскурові, як тоді писалося в револ[юційній] пресі, розкиданих «Болбочанівських летючок». Навіть ті з найближчих до Болбочана не бачили їх.

А наколи може вони пізніше і появилися в руках марксистського петлюрівського «правосуддя», то це міг бути лише фальсифікат шефа пропаганди соц[іал]-революціонера Ничипора Григор'єва, що у своїх відозвах уряду оповіщав всіх купців, офіцерів, урядовців, священників і майже все населення України ворогами УНР. У цього героя революцій – всі, що не належали до соціалістів були ворогами народу!

В ту ж пізню ніч 9 червня 1919 р. начальник Охорони * С. Петлюри відвіз Полковника Болбочана з Проскурова до Чорного Острова, де перебував «високий» уряд. Полк[овник] Болбочан був посаджений до окремого вагону «в'язниці смерти на колесах», що стояв на запасовому тору ст[анції] «Чорний Острів».

Штаб Запорізької Групи і частини, одержавши звістку про арешт полк[овника] Болбочана занепокоївся. Сальський втратив рівновагу... Цю звістку Запорізьким частинам на фронті в ніч з 9 на 10 червня принесли сот[ники] Письменний, Корж, полковник Гавришко, за якими також шукали агенти уряду... На цю вістку фронт захитався, хотіли знятися з фронту й повернути багнети проти зненавидженого соц[іалістичного] уряду в Чорному Острові – уряду, який не нічого корисного не

---

* Ймовірно, тут помилка. Йдеться про М. Чеботаріва, який дійсно в 1920 р. обіймав посаду начальника охорони Головного отамана, а в червні 1919 р. був начальником контррозвідочної частини розвідвідділу Штабу Дієвої армії УНР.

робив, а лише виробляв «проекти» щоб перехитрити й перегнати своїх вчителів з Москви... Вислана делегація до Петлюри, а він запевняв, що волосок не спаде і арешт є тимчасовий, запевняючи словом честі...»

(Архів С. Цапа (СГД). – Спр.1. – Арк.160–173. Оригінал.)

Документ № 65

Уривок з листа сотника І. Барила
до генерала М. Омеляновича-Павленка *

12 серпня 1934 р.

Високоповажний Пане Генерале!

Для встановлення історичної правди, хочу просити Вас Пане Генерале справдити мої відомості, чи я часом не помиляюся:

1) Після Любарських подій (*листопад-грудень 1919 р.*) – Прим[ітка] переписувача) **, де нарада не дала жадних позитивних рішень, як і Староконстантинівська, Запорізьці в нарадах уділу не приймали, бо фактично в той час тільки вони провадили бої з московською Добрармією, виступ отамана О. Волоха – коли г[оловний] отаман ВТК ДО ПОЛЬЩІ. Запорізькі формації провадили бої з денікінцями і відходили на лінію Романів–Печенівка–Миропіль–Чорторія. 5.XII.1919 Штаб Запорізької Групи стояв в Мирополі, а Запор[ізький] Дорошенківський полк в районі ст[анції] Миропіль. Ви ж здається в той час були в Чорторії з деякими командирами полків на останній нараді

---

* Витримки з листа сотника І. Барила були зроблені сотником С. Цапом з оригіналу, який зберігається в архіві Б. Монкевича. На початку документа – примітка С. Цапа: «ВІДПИС З ЛИСТА СТАРШИНИ 2-го Запорізького полку Окремої Запорізької Дивізії, VI Харківського Армійського Корпусу, потім осула/адютанта Штабу Лівобережного протибольшевицького фронту і Штабу 1-го Запорізького Корпусу, кожора і Командарма Генерала Михайла Омелянович[а]-Павленка СОТНИКА ІВАНА БАРИЛА з приводу кн[иги] Ом[еляновича] Павленка «Зимовий Похід». З дня 12 серпня 1934 р.

Цей лист зберігається в архіві сотника 4 Запорізького ім. Гет[ьмана] Б. Хмельницького полку Запорізького корпусу Бориса МОНКЕВИЧА.

Сотник І. Барило жив на еміграції в Лодзі. По другій світовій війні доля його не відома».

** Тут і далі примітки, виділені курсивом, належать С. Цапу.

командирів збірних груп. В день 5.ХІІ.1919 поляки неочікувано повели наступ з Полоного на Любар і після невеликого бою зайняли станцію МИРОПІЛЬ, де підступно обеззброїли Дорошенківський полк з 6-ї Запорізької дивізії. На наш протест поляки відповіли, що вони мають наказ від свого к[оманди]ра 13-[ої] польської дивізії Стжельцуф Кресових – штаб якої стояв у Шепетівці, щоби всі українські частини обеззброїти – бо зробилися большевиками. Цей же наказ вони видали, що г[оловний] отаман С. Петлюра, який відіхав – втік до Варшави, просив польське командування про це. Що ж до цих відомостей, то мені, тоді оповідали рівнож старшини 45. полку Стшельцуф Кресових, які вже тоді стояли в Мирополі.

Одержав від підполковника Маруценка-Богдановича відомості з польських джерел, що тоді на ст[анції] Миропіль захоплено 8000 енцив-українців (полонених) 45-м полком Стшельцуф Кресових 13-ї польської дивізії піхоти і наказ ко[манди]ра цієї дивізії за бравурну атаку капітана Ресецького, і це в той час, коли у Варшаві була вже підписана навіть декларація УНР з 2.ХІІ.1919.

Частина Штабу Запорізької групи – переважно хворих на тиф і ранених був теж взятий до полону і обеззброєний. А ВИ ПАНЕ ГЕНЕРАЛЕ З КОНВОЄМ, і час[т]иною КОМЕНДАНТСЬКОЇ СОТНІ і адютантами відбиваючись відійшли яром до Печенівки, де на ст[анції] стояли Мазепинці – 2-й Запорізький полк, які після бою з поляками дня 6.ХІІ.1919. разом з рештками частин 6, 7 і 8. Запорізьких дивізій рушили в Зимовий похід. Що ж торкається наказу г[оловного] отамана Петлюри, про якесь призначення Вас ним офіційально командармом Армії, ТО ТАКОГО В ТОЙ ЧАС НЕ БУЛО, тільки пізніше, аж на початку 1920 р., він був підписаний і доручений Вас для формальностей. ЦЕ ОСТАННЄ ДУЖЕ ВАЖНЕ! Не так давно, був у мене ген[ерал] Олександр Загородський, який рівнож твердив, що такого наказу не було, а гол[овний] отаман С. Петлюра просто кинув Армію без жадних деректив і втік до Польщі.

Оскільки ж командуючий Українською Армією, про це в своїх споминах не написав, то це він зробив тільки фактично із за добра нашої справи. Це дуже важний матеріал для будучих наших істориків.

2) В листопаді 1920 р. після відпочинку нашої Армії, було їй наказано перейти ранком 11/ХІ. в наступ по всій лінії фронту. Дня 8.ХІ. ген[ерал] О. Удовиченко на відтинку фронту правої групи перейшов на бік большевиків к[оманди]р командантської сотні 9-ї бригади (комбриг полк[овник]

Лисогор ¹⁴⁷), 3-ї Залізної дивізії, забираючи з собою чоту кіннотників.

10/XI. комдив 3-ї дивізії О. Удовиченко, без відома Штабу Укр[аїнської] Армії, скликав командирів частин до Могиліва н/Дністром – штаб був у Могиліві. 3-й кінний полк (полк[овник] М. Фролов) був витягнутий в одну лінію на участку від Шаргороду до Яруги. Пригадую, що Ви пару разів підкреслювали Удовиченкові, аби оперативний Штаб див[ізії] був у (...) *, а кін. 3-й полк зосередити в Озерянах. Пізніше, по відомостях старшин штабу 3-ї Залізної дивізії, ген[ерал] Удовиченко чомусь звернувся понад Вашу голову до г[оловного] отамана Петлюри, брат котрого поручник Петлюра іменований, чи підвищений до ранги полковника, командував «етапним курінем» 3-ї Зал[ізної] дивізії, з проханням, аби дозволив стати його штабові в Могилеві і Петлюра дав на це дозвіл, без жадного порозуміння з командармом Армії себто з Вами. Через таке положення, Штаб Армії, ніяк не міг налагодити звязку з 3-ю дивізією ген[ерала] О. Удовиченка. Коли большевицькі частини повели наступ на праву групу, то всі командири його частин були в Могилеві на нараді. (Де панове розважалися улаштувавши навіть виставу доповненою ріжними додатками, грали на сцені артисти і аматори, а між ними і старшина комендантської сотні хор[унжий] Микола Литваківський, обовязком якого було охороняти перш за все штаб 3-ї дивізії, а тим більше в такий небезпечний час. Коротко розважали г[оловного] отамана(...) **

І коли большевицькі сильні московські частини повели наступ на праву Групу, то всі командири частин дивізії були у Могилеві на «нараді» і розважалися. ПЕРШІ фатальні відомости про повну поразку 3-ї Зал[ізної] дивізії і інших частин правого крила ШТАБ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ ОДЕРЖАВ ПО ТЕЛЕФОНУ І ТЕЛЕГРАФУ АЖ З НОВОЇ УШИЦІ 10. XI.1920. аж о годині 22-й від старшини для доручень. Про те, що г[оловний] отаман Петлюра виїхав до ген[енерала] Удовиченка, то Штаб Укр[аїнської] Армії, нічого те не знав, але чомусь про те знав ген[енерал] О. Удовиченко. І так, майже без боїв, найсильніша своїм складом 3-тя дивізія в першому ж бою завдяки цьому розсипалася...

Цікаві спостереження, не лише мої, але й багатьох старшин Армії – куди б Петлюра не поїхав до війська на фронт, то там

---

* Так у тексті.

** Так у тексті.

завжди неуспіх і катастрофа. Не мав щастя? (Я цілковито це підтверджую також з власних обсервацій 1920 року. Підполковник Марущенко-Богданович).

Що до цих відомостей, то вони мені потрібні, для спростовання, бо дехто освітлює їх неправдиво. З другого боку до мене дійшли відомости, що у ВАРШАВІ дехто займається провокаціями, що НІБИ НА ВАС ЛЕЖИТЬ ВІНА ЗА НЕВДАЧІ УКР[аїнської] АРМІЇ В ОСТАННІХ ОПЕРАЦІЯХ.

(Січень 1919 р.). Стверджені у мене відомости, що так само підтверджується самим ген[ералом] О. Загородським. Це тичеться першого арешту Запор[ізького] Комкора полковника Петра Болбочана ще у Кременчузі, коли арешт відбувся (в ніч з 24 на 25 січня 1919 р. – Прим[ітка] переписувача С[тепана]Ц[апа]) * в присутності Волоха, Загородського, Стефанова. Арешт виконав значковий Гайд[амацького] полку Волощенко. Після переведення арешту Штабу, ВСІ ЦІ ОСОБИ СПІЛЬНО З ВОЛОХОМ ПРОВАДИЛИ ПО ТЕЛЕГРАФУ РОЗМОВУ з гол[овним] от[аманом] С. Петлюрою. В ТОЙ МЕНТ я рівнож був з деякими старшинами на телеграфному відділі, БУДУЧИ В ТОЙ ЧАС СТАРШИМ АДЮТАНТОМ ОПЕРАТИВНОГО ВІДДІЛУ ШТАБУ. МЕНЕ І інших з телеграфу з револьверами в руках «випросили» до другого переділу. Виявилось при розмові, що значковий гайдамаків О. Волох мав наказ від гол[овного] от[амана] Петлюри ЗААРЕШТУВАТИ БОЛБОЧАНА ЗІ ШТАБОМ І НА МІСЦІ РОЗСТРІЛЯТИ. ВИКОНАТИ ЦЬОГО НАКАЗУ ВІН, ЧИ ВЛАСТИВО ВОНИ, не могли, що проти цього і гайдамаків активно виступили всі запорізькі формації за винятком Дорошенківського полку. Загородський в той час здав полк хор[унжому] І. Литвиненкові. Запорізьці були б цілковито знищили гайдамаків і Дорошенківців, але полковн[икові] Болбочанові було шкода козаків і [він] не бажав категорично проливати кров, а тому суворо заборонив збройно виступати, підкреслюючи, що зайшло якесь непорозуміння і провокація, а суд, чи властиво правне доходження висвітлить все. По телеграфу отаман Волох доложив Петлюрі, що виконати наказу він не може, бо в обороні Болбочана і його Штабу виступили Запорізьці. ТОДІ ПЕТЛЮРА НАКАЗАВ ВИВЕЗТИ ЗААРЕШТОВАНИХ З Кременчуга і з району розташування Корпусу

---

* Так у тексті. С. Цап помилково вважає 24 січня днем арешту П. Болбочана, хоча полковник був заарештований вранці 22 січня, а 24 січня був доставлений в Київ, де протягом тижня перебував під арештом в готелі «Континенталь».

і там розстріляти. Так привезли їх живих до Київа. Петлюра до Київа суворо заборонив їх привозити. Коли привезли заарештованих з Кременчуга то крім гайдамаків була охорон[н]а делегація старшин Запорізьких полків, через що Волох в дорозі не міг виконати наказу Петлюри і їх розстріляти. І коли в Кисві доложили про це Петлюрі, то той від переляку аж зблід. Він лише вигукнув «Що ви наробили, чого ви його сюди привезли?» Тоді він видно боявся забурень...

ЩОДО ВОЛОХА, Волощенко і ін[ших] розвідка Штабу Лівобережного фронту і Запорізького Корпусу, мала відомості, що вони є большевиками, тому Болбочан вижидав відповідної хвилі, аби Волоха заарештувати. Про це він докладав до Директорії і Петлюрі. Треба тут пригадати, що перше непорозуміння з Петлюрою у полк[овника] Болбочана, було ще в с. Ігнатівці під Київом, де відбувалася нарада командирів всіх частин, що відійшли з Київа в січні 1919 р. Тоді полк[овник] Болбочан жадав, аби Петлюра був в складі частини, під одною командою, але цивіліст Петлюра був в той час скорше духов[н]им провідником-командиром Слобідського Коша Гайдамаків, яким командував б[увший] шт[абс] капітан О. Волох, а н[ачальни]ком штабу коша був сот[ник] О. Удовиченко. Та тоді Петлюра не забажав підлягати жадній військовій владі і самопасом пішов на Житомир-Коростень-Нов[оград] Волинський. Він мав з собою печатку «Командир Гайдамацького Коша Слобідської України». В Київі кіш мав в своєму складі біля 400 вояків, гармати і кінсотню... В Київських боях в коші було багато людей національно свідомих, але пізніше, то було вже багато людей просто грабіжників і провокаторів. **КОЛИ ЗАПОРІЗЬЦІ З НІМЕЦЬКИМИ ЧАСТИНАМИ ВСТУПИЛИ 1 БЕРЕЗНЯ 1918.** до Київа, то за ними слідом приїхали і гайдамаки Волоха-Петлюри і почали робити в Київі свої «порядки». Мали їх віддати під суд. Запорізький загін під командою ген[ерала] Присовського і полк[овника] Болбочана, як відомо, почав розгортатися в дивізію, а пізніше в корпус. Як ген[ерал] Присовський, полк[овник] Болбочан і інші старшини були рішуче проти тому, аби «гайдамаки» були зараховані до складу Запорізьців, бо вже тоді їх рахували як шкідливий і ненадійний елемент, а крім того, вже тоді в тому коші було багато вже формальних большевиків...

3) Коли повстанча Директорія розпочала повстання проти Гетьмана України, полк[овник] Болбочан поставив Директорії і її командуванню республіканськими військами наступні умови:

1. Після звільнення Київа має там стояти два полки Запорізьців для втримання ладу і спокію і несення залогової

служби. Тут Болбочан брав під увагу те, що знова почнеться панування розбещеної отаманії і пізніше – анархія.

2. Залишити в столиці весь державно-адміністративний апарат, лише цілковито явний шкідливий елемент усунути.

3. Вжити всіх заходів до [залучення] відповідальних перед законом людей до державної праці, якими поступово замінити виконавців старого апарату ненадійних.

ПІСЛЯ ЗАЙНЯТТЯ ПОЛТАВИ, ЛУБЕН, КОЛИ ДЕЯКІ ЗАПОРІЗЬКІ ЧАСТИНИ, КЛИНОМ ВРІЗУВАЛИСЯ на підступи до Києва, то Директорія суворо наказала не вступати їм до Києва спіраючись на свої республіканські повстанчі купи і розреклямований «Осадний Корпус» фендриха Євгена Коновальця, який став [в]еличати себе самозванно полковником, чи то отаманом.

Тоді полковник Болбочан і Штаб Запор[ізького] Корпусу **ЗАПРОТЕСТУВАВ** і подав до відома Директорії і Петлюрі наступне:

1) Маю великий сумнів, аби в Києві відбувалася нормальна державна праця, без регулярного, нашого Українського Війська, якого в Києві немає, а може й не буде. На селянські дивізії отамана Д. Терпила/Зеленого, та інші повстанчі бувші купи покладатись не можна. Січові Стрільці Коновальця стосунків і умов нашого життя не знають і **БОЄЗДАТНІСТЬ ЇХНЯ ЯК І МОРАЛЬНА ЯКІСТЬ Є СУМНІВНА**. А в той час я певний, що вони будуть мати фатальний вплив на перебіг ситуації.

2) На відповідальні посади військові чомусь призначається молодих і навіть викинутих з Армії старшин, в той же час, сильні військові сили фахові, які щиро бажають служити Україні, сидять у страху тероризовані, або без діла усунуті. Треба їх притягнути до праці, а для контролі можна призначити фахових довірених людей.

3) **НА ВІДОПОВІДАЛЬНІ ВІЙСЬКОВІ ПОСАДИ В ЧАСТИНАХ ЧОМУСЬ ПРИЗНАЧАЄТЬСЯ МОЛОДШИХ** старшин галичан. Цей елемент в крайньому можна вжити до адміністративної праці, **БО У ВІЙСЬКУ ВОНИ ЗАСЛАБИ, І БУДУТЬ ШКІДЛИВІ, ТИМ ПАЧЕ**, що наш козак, є до них вороже устосований за їхнє політиканство. Весь цей час бої з московськими червоними регулярними частинами і повстанчими ріжними загонами провадили майже виключно тільки Запорізькі регулярні формації. Правда недовго, на Чернігівщині ще невеликий відділ б[увшої] Окремої Козацької дивізії.

ПІСЛЯ ВПЕРТИХ БОЇВ НА ХАРКІВЩИНІ І ВОРОНІЖЩИНІ, ПО ВЕЛИКИХ ВТРАТАХ ЗАПОРІЗЬКИЙ КОРПУС

ВІДХОДИВ ВЖЕ 6 СІЧНЯ 1919 р. до Полтави. Директорія і Петлюра весь час обіцяли прислати допомогу, але її так і не бачили, а наколи і прибували якісь купки, то зараз же переходили до большевиків, але в бій не вступали і не бажали. Вони, на 2-й день, коли довідувалися, що мають відійти на фронт, то всі розбігалися.

З ЛОХВИЦІ прибула до Запорізьців «допомога» піший «полк» піхоти під командою якогось незнамого нам підполковника Михайла Крата¹⁴⁸. Коли в Штабі Запор[ізького] Корпусу запитали його, чи полк є надійний, боїздатний, чи можна йому довіряти? Крат відповів, що «ТАК». І коли цьому надійному був виданий наказ і диспозиції виїхати на фронт проти большевиків і їхніх регулярних і ірегулярних частин, то вже на 2-й день вранці КРАТ КАТЕГОРИЧНО ЗАЯВИВ, що «ПОЛК ВІДМОВИВСЯ ІХАТИ НА БОЛЬШЕВИЦЬКИЙ ФРОНТ». Тоді полковник Болбочан і генштабу полковник Гайденрайх видали наказ полкові виїхати на «Денікінський фронт», якого фактично тоді ще не було, а в тому напрямку посувалися бувші повстанчі директориянські отамани, які пустили вже червону барву. То цей «полк» разом з Кратом з великою бідою доїхало до Константинограду менша половина полку. Решта розбіглася зі зброєю. Ті, що доїхали – далі їхати не захотіли... Тоді штаб фронту і корпусу, видав наказ кінсотні сот[ника] Дяченка і комендантській сотні вирушити до Константинограду і обеззброїти рештки цього допоміжного директориянського полку. Після невеликої стрілянини і спротиву «полк» був обеззброєний. Які не втікли були розділені по пятаках до частин корпусу. Та згідно звітів за яких 2 тижні і ці «пятки» ухитрилися здезертувати. *(Цей полк був зформований з повстанців під час протигетьманського повстання в Ромнах тощо М. Кратом. Нараховував до 1000 озброєних песиголовців. Мав 12 станкових кулеметів і імпрізований «бронепотяг[»] з одною полевою гарматкою. Це[й] «панцерник» був під командою хорунжого Івана Деревянки, який фактично найбільше допоміг у розброєнню, виманивши з загону кулеметчиків. Цей хорунжий Деревянка не дивлячись на майже дівоче личко – був цілковито вже в ті часи лисий як кавун. Лишився він потім у запорізькому гірському гарм[атному] див[ізіоні] і доля його занесла разом з Запорізьцями аж до польських таборів за дротами. Де він тепер – живий, чи на правді Божій не відомо. (Примітка переписувача Запорожця С[тепана]Ц[апа]).*

Після переходу Корпусу на Правобережжя з району Умані мала прийти ціла «бригада піхоти ім. г[оловного] от[амана]

Петлюри», або як говорили «Петлюрівська гвардія». На початку, як оповідали, командував нею полковник Володимир Сікевич ¹⁴⁹. Складалася з 2-х «полків»[.] 1-м командував Шаповал, 2-м якийсь Хоменко. Стояли вони в с. ІСКРЕННА і в с. СЕНЬКІВКА, біля 6 верст на захід від станції ІСКРЕННА на лінії ЗНАМІНКА–ЦВІТКОВО. Вона йшла на поміч цілий місяць, тоді коли Запорізькі частини провадили бої з московськими сильними регулярними частинами і частинами бувшого повстанчого Директоріяньського отамана штабс-капітана Григорєва, що по чуткам вже перейшов на бік большевиків, а н[ачальни]ком штабу у нього б[увший] пор[учник] Юрко Тютюнник ¹⁵⁰, *(Бригада петлюрівської гвардії була вже теж збольшевизована цілковито. Обезброєна Запор[ізьким] полком ім. Гет[ьмана] Сагайдачного. Деякі вояки з неї, користуючись темрявою, розбіглися, але в районі Знаменки довелося Запорізьцям з цією бандою ще битися (Прим[ітка] переписувача Запорожця С[тепана] Ц[ана]).*

4) Коли Запорізький Корпус залишив Лівобережжя і вступив на Правобережжя, то запорізьці здивовані побачили, що тут всякі війська, бувші регулярні і ірегулярні б[увші] повстанчі, були ріжнومانітно одягнені, без жадних дистинкцій-відзнак як старшин, так і підстаршин, у декого на рукавах якісь «петлі». Не всі мали на кашкетах і шапках кокарди-тризуби, а хто і мав, то з під тризуба виднілася червона розетка, або просто кусок червоної латки. Ніхто не мав в цій масі старшинських і підстаршинських наплечників-погонів. Ці люди скорше виглядали на якісь ребелізантські чи большевицькі загони. На Лівобережжі всі частини Української Армії були в уніформі і всі мали встановлені законом гетьманського уряду відзнаки старшин і підстаршин на наплечниках-погонах. Навіть, вже після повалення Гетьманщини, КОЛИ ХТО З НОВИХ КАЦИКІВ ДИ[Р]ЕКТОРІЇ ПРИЇЗДИВ З КИЇВА, то раніше ніж зголоситися в Штабі Лівобережного фронту, чи Запорізького Корпусу, мусів наперед вбратися по військовому як належить і з відповідними ранговими дистинкціями-відзнаками. Ще там був у силі закон Української Гетьманської Держави, що кожний старшина, який навіть не свідомо припне собі хоч одну відзнаку старшини як йому належить більше, підлягає він «в[ійськовому] судові деградації та 15 років тяжкої в'язниці». Так говорив закон! А тут на Правобережжі – всякі червоні бинди і биндочки під кокардою-тризубом, на грудях плащів, чемерок, кожухів. На Лівобережжі наші старшини по залагах наказували багатьом революціонерам, зокрема військовим скидати на місці свої революційні «регалії»...

Не дивлячись на те все, що зі Штабу Головного Отамана Петлюри і генерального Штабу, одержано біля 30 наказів, аби Запорізьці скинули наплечники-погони, та під тризуби начепили червону стрічку. Перший такий наказ був одержаний по телеграфу, я, спільно з полковником генштабу Гайденрайхом доложив полковникові Болбочанові, який наказав мені знищити такий глупий наказ революційних маніяків. Після цього, я всі подібні накази нищив.

Ще тоді, коли Запорізьці провадили бої на Харківщині, Київ-Директорія оголосила мобілізацію за 7–8 років. На Правобережжі вона здається частково була переведена, але наслідки були марні і навіть шкідливі.

На Лівобережжю силою влади як командуючий фронтом Штаб і Болбочан не дозволив переводити мобілізацію і подав Директорії свою думку:

1) Мобілізація за 7–8 років яку оголосила Директорія є шкідлива. Для того, аби прийняти таку кількість людей то треба мати на місцях добре налагоджений мобілізаційний апарат, як рівнож і по управліннях повітових військових начальників... Мобілізованих людей зганяється до управлінь, що будуть там голодними і неодягнутими – і дякуючи пропаганді поробляться большевиками.

Немає підготовлених, бо повстанням розігнані кадри старшинські і підстаршинські. ТОМУ ШТАБ ЗАПОР[ізького] КОРПУСУ І ФРОНТУ ПОДАЄ СВОЮ ДУМКУ: Перевести мобілізацію лише старшин від наймолодших до найстарших річників, підстаршин за 10 років і всіх відправити на навчання на Поділля і Волинь...

З ДОБРАРМІЄЮ І ДОНЦЯМИ – де напевно будуть вжиті з обох сторін більші сили, а також тоді напевно піchnуться зачіпки з ними у поляків, румунів і військ Антанти.

4) Не буду говорити про термін, але треба подумати над скликанням Українського парламенту. Це буде мати велике значення як в Краю так і закордоном. С. Петлюра на це все відповів, що «подумає».

Не пройшло і тижня після перевороту, як на Лівобережжю появилася маса ріжних «культурно-освітніх інформаторів» і то все зі ставки гол[овного] отамана Петлюри. Ці люди удавалися безпосередньо до полків, з ріжними інформаціями, але виявилось, що ці особи, мали за завдання підривати авторитет полковника Болбочана і самого Запорізького Корпусу і провокувати його. Натурально, що таких інформаторів Запорізьці приймали як «належитья». Не знаю, чи багато

з них дібралося з поворотом до Київа. Прищепилися вони тільки у гайдамаків. Розвідка сконстатувала сталий звязок цими людьми з Петлюрою і Волохом; навіть на ст[анції] Полтава був заарештований один старшина Гайдамацького полку з провокативним доносом Волоха до Петлюри. Там же на станції Полтава був знова інший випадок. Приїхав від гол[овного] отамана зі спеціальним дорученням дідок, прізвища його вже зараз не пригадую, але був родом з Білої Церкви. Його знають всі наші отаманчики. З'явився він до коменданта станції Полтава-Харківська і почав на власну руку видавати різні «поглиблюючі революцію» розпорядження. Комендант хотів [його] заарештувати, але виявилось, що він мав необмежену владу від Петлюри. Але, коли його таки заарештували, то він заявив: «що я сам можу заарештувати вас всіх і самого Болбочана»... Не пригадую вже прізвища вартового старшини, який про це доложив по телефону до Штабу, але, після мого докладу начальникові Штабу, наказано комендантській сотні таки його заарештувати. Після арешту цього «дідка» було відправлено до Лубен.

В цьому періоді Болбочан мав пару разів розмову про генерала Натієва: Після вступу Директорії до Київа, Натієв з'явився в Київ і зголосився. Але С. Петлюра начебто заявив йому: «наразі для нього нічого не має»(...) *. І він був заарештований. Про це довідався полковник Болбочан і просив, аби ген[ерал] НАТІЄВ був звільнений і призначений в його розпорядження. Петлюра хитався і прирік це зробити. Проходили дні за днями в ті чорні часи, а ген[ерала] НАТІЄВА НЕ БУЛО ВИДНО В ШТАБІ. Запорізьким Корпусом тоді командував генштабу полковник Сильванський. Болбочан знова звернувся до Директорії і Петлюри з докладом, що полк[овник] Сильванський буде добрим командиром 2-ї Запорізької дивізії, а на корпус просив вислати знова ген[ерала] Натієва. Тоді Петлюра заявив, що «в справі ген[ерала] Натієва, ми робимо перевідкування, бо він, будучи на службі у Гетьмана, під час протигетьманського повстання відіграла «недобру роль». Ми маємо відомости, які дуже його обтяжують. Справа перейде до Надзвичайної Слідчої Комісії Директорії У.Н.Р.»

Тоді полк[овник] Болбочан заявив Петлюрі: «з ким маєте будувати, властиво затримати державність, коли всіх віддаєте до Надзвичайної Слідчої Вашої Комісії, я за нього ручаюся, що

---

* Так у тексті.

він нічого ніколи не робив на шкоду України, я за нього ручаюся і прошу надіслати мені його в моє розпорядження. Що ж до ваших «документів», які його провокують, то це підступ ворогів наших, або непорозуміння».

Додаю, що за яких 1 1/2 місяці перед повстанням проти Гетьмана, Гетьман пропонував Натієву бути командуючим всіма військами України. Натієв тоді поставив точки: Цю посаду він погоджується прийняти тільки тоді, коли до кадрів усіх частин в столиці будуть додані Запорізькі старшини яких є досить. В Києві, щоб став залогою 2-й Запорізький полк. Решта формуючих частин в столиці має бути вислана до провінції, де мають прискіпити своє формування. Гетьман начебто на ці умови не погодився, і тому Натієв посади не прийняв. Коли бої з большевиками [йшли] біля Полтави, до Болбочана приїхав ген[ерал] Натієв, якому Болбочан дав можливість проїхати на Кубань, а пізніше до Грузії, де він і загинув у бою з большевиками. *(Тут сотник Барило помилився. Натієв після свого повороту з Грузії на Україну яких 2 місяці перед вибухом протигетьманського повстання був в Штабі Окремої Запорізької дивізії, який [був] перенесений з Білокуракино до м. Старобільська над Айдаром з 1.IX.1918 р. а 2-й Запорізький полк в той час стояв на пограничній смузі на Новгород-Сіверщині, штаб полку у м. Воронку. З Старобільська ген[ерал] Натієв виїхав в розпорядження Генерального Штабу. Чи приймав він запропоновану йому Гетьманом нову посаду не відомо. Однак відомо, що під час протигетьманського повстання Директорії, ген[ерал] Натієв перебував між державними частинами військ 9-ї дивізії Чернігівського Армійського Корпусу, що ОПЕРУВАЛА НА ЛІНІЇ ЧЕРНІГІВ–НІЖИН проти повстанців. Після абдикації Гетьмана України і його наказу по військах держави «припинити пролиття братньої крові і братовбивчу війну» – 18.XII.1918 р. ген[ерал] Натієв виїхав автомобілем 9-ї дивізії Чернігівського Арм[ійського] Корпусу, якою командував замордований повстанцями 19.XII.1918 р. генеральний хорунжий ДАЦЕНКО, що був піднятий в Дарниці на багнети і кинутий на пероні, до Києва на переговори з чинниками повстанчої Директорії. В Києві Натієв був заарештований і посаджений – з оповідання, між полоненими вояками державних військ у Педагогічному Музеї, який був підмінований в часі Різдвяних свят і полоненні в більшості там загинули, а між ними наче-то і ген[ерал] Натієв, як доходили поголоски під час боїв Запорізьців в районі Полтави і Кременчуга*

напередодні арешту Болбочана, Гайденрайха, Сильванського та ін. в Штабі Корпусу і Лівобереж[ного] фронту. Про вибух бомби в Педагог[ічному] Музеї, де сиділи полонені, ходило весь час багато оповідань оскаржуючи чинників «Осадного Корпусу СС» зокрема панів Ю. Чайковського, Кульчицького, Коновальця та ін., які довший час відписували, що «бомбу підклали вороги-добровольці, щоб визволити полонених...» Пресі, яка виходила в Києві, було суворо заборонено про це писати. Пройшли літа, і під час мого перебування на еміграції в Чехії, мої добрі знайомі-приятелі, б[увші] старшини Грузинської армії, які перебували на еміграції теж в Чехії як інж[енер] арх[ітектор] Д. Далідзе і кн[язь] Олександр Ніжерадзе (по чутках застрілювався пізніше у Відні в 1928 р.) оповідали і твердили, що ген[ерала] Натієва у Грузії не було в той час, не відомий він також був і у військах Добрармії, ні у Врангеля в Криму. В Грузії в той час ходили чутки, що ген[ерал] Натієв служить в Українській Армії (Примітка переписувача-запорожця С[тепана] Ц[ана]).

Коли відбувалися тяжкі бої в січні 1919 р. в районі Суми, Охтирка, Богодухів, Мерчик, Люботин-Зміїв-Ізюм на Слобожанщині, то туди на фронт виїхав полковник Болбочан. В день повороту з фронту Болбочана до Полтави приїхав з Києва теж вже отаман Василь Тютюнник. В Штабі Лівобережного фронту і Запорізького Корпусу прийняв його генштабу полковник Ляшко. В. Тютюнник представився як новий начальник Генерального Штабу, хоч вже ходили чутки, що він був розігнаний повстанчими ватагами Коновальця. Почав В. Тютюнник розпитувати про Болбочана, та інших старшин і де є Болбочан. Йому відповіли, що є на фронті, але незабаром повернеться. Надійшов генштабу полковник Гайденрайх і В. Тютюнник запитав його про ситуацію на фронті. Показали його на мапі... Коли приїхав Болбочан з фронту – доповіли йому, що з Києва прибув отаман В. Тютюнник і хоче негайно бачитися з ним. Болбочан просив хвилину зачекати – бо просто з фронту і трьохденного неспання. Після короткого відпочинку, Болбочан попросив Тютюнника, який почав розпитувати про становище на фронті, Болбочан вияснював йому на мапі, картина була дуже сумна... Почалися якісь суперечки. Тютюнник почав твердити, що пот[рібно] видати такі й такі розпорядження військам. Розмови ставали все гостріші. Тоді – Болбочан з місця звертається до нього і наказує в 24 години залишити Лівобережну Україну, але Тютюнник показує зарядження Петлюри, в якому говорилося, що Болбочан має виконувати

всі його, Тютюнника розпорядження. Але цей наказ П[етлюри] нічого не допоміг і В. Тютюнник мусів виїхати з Полтави.

5) Василь Тютюнник був рівно ж приятелем Волоха і його гайдамаків. З В. Тютюнником ми, Запорізьці, завжди мали непорозуміння, ще під час Гетьманщини, коли стояли на Чернігівським фронті від Гомеля, до Новгород-Сіверська. Весь час, він до нас і доті чіплявся... Не знаю, що у нього була за політика. Не любив чомусь В. Тютюнник нас регулярних Запорізьців. За Гетьманщини він був лише помішником начальника оперативного відділу Генерального Штабу Української Держави, а н[ачальни]ком Оперативного відділу був генштабу полковник Євген Мішковський¹⁵¹. В. Тютюнник був у вересні 1918 р. підвищений з ранги сотника до ранги ВІЙСЬКОВОГО СТАРШИНИ за вислугу літ. Здається він був навіть соціал-революціонером, але твердити не може.

6) Коли бої з большевиками вже точилися в районі Полтави, то тоді з Києва був висланий курінь Січових Стрільців Коновальця під команду сот[ника] Р. Сушка. Цей Сушко був колись улітку 1918 р. пару місяців в 2-му Запорізькому полку, у 5-му заштатному куріні. Полком командував тоді Болбочан. Висилаючи цей курінь до Полтави – С. Петлюра, чомусь видав по телеграфу наказ, згідно якого Сушко, призначався – о горе! Навіть командуючим фронтом і Болбочан мав увійти з усіма військами в його підлеглість, але цей курінь СС так до Полтави і не доїхав – бо ситуація фронту не дозволила... *(Курінь СС – Р. Сушка був розбитий, ще в дорозі одним з загонів б[увшої] «бригади ім. Петлюри», що перейшов на бік большевиків під КОМАНДОЮ Хоменка, що прибув з під Черкас під Гребінку (Прим[ітка] переписувача – запорожця С[тепана] Ц[ана]).*

Але цей мій історичний матеріал, властиво документ має багато доказів, хто в той час силкувався і стояв на чолі. Сьогодні, з невідомих причин роблять чомусь з С. Петлюри творця нашого війська, а фактично, він весь час лише його руйнував. Хочу тут коротко пояснити про історію Корпусу Січових Стрільців Коновальця. Після розформування загону Січових Стрільців як охорони Центральної Ради, з проголошенням Гетьманщини 29.4.1918 р. Коновалець і Ко залишилися в Києві і підпільно забавлялися «політикою». Деякі старшини і стрільці розлізлися по всій Україні і не знали, що їм робити. До дому, до Галичини їхати не хотіли, а може й боялися, що при найкращому можуть потрапити на західний фронт як вояки австро-угорської армії, біда! А тут спокушали добрі часи

отаманії за Центральної Ради, і може ще колись тут можемо відіграти роль, та ще й заробити. Треба жити. Багато з них пішло влітку у відоме большевицьке повстання на Таращанщині і Звенигородщині, що очолювалася б[увшим] членом Ц[ентральної] Ради Шинкарем і большевицьким підпільним ревкомом. Порядніші під фальшивими документами, повлаштовувалися на працю як біженці з Холмщини, Волині тощо. Почали вони потроху пробиратися і до Запорізьців. Всі запорізькі частини, за винятком 2-го Запорізького полку, яким командував тоді Болбочан, не тільки, що не мали жадного бажання і законного права їх приймати, але просто їх ненавиділи за їхнє політиканство в минулому і деморалізацію. Урядово справа з бувшими полоненими вояками австр[ійської] армії теж ще не була вияснена. За тихим дозволом ген[ерала] Натієва полк[овник] Болбочан почав цих «сердяг» брати під свою опіку. На початку зформував з них сотню, а згодом і курінь 5-й поза штатом.

Весь той час він ганяв на Чернігівщині день і ніч їх на теоретичне і практичне навчання і то по нашому! Ці всі навчання, муштри, вправи, ці ославлені пізніше невідомо для чого січовики кляли й проклинали. Навчання, му[ш]тра, вправи, завдання, далися їм взнаки до смерти, але полк[овник] Болбочан таки зробив з них вояків. Підготовляв кадри. Після закінчення вишколу й перевишколу, в одному з наступних боїв на пограниччю з регулярними московськими частинами большевики облили їх кровю. Тоді Болбочан призначив їх курінним Сотника Р. Сушка. Там були старшинами хор[унжі] Чайківський, Загаевич¹⁵², МЕЛЬНИК Федір, Стефанів, Борис, Андрух¹⁵³ та ін.

Після позитивного полагодження справи цих б[увших] полонених австро-угорської армії між урядами Української Держави і Австро-угорським Гетьман дав дозвіл формувати Загін Січових Стрільців у Білій Церкві. І всі ці люди з 5[-го] заштатного куріня 2-го Запорізького полку здавши зброю в Штабі полку у м. Воронку 8-го жовтня 1918 р. були відіслані транспортом до Білої Церкви на формування Загону С[ічових] Стрільців згідно наказу по Військовій Офіції Української Держави ч. 440. А за півтора місяці пізніше ці Січові стрільці командували вже в Корпусі С.С. «дивізіями, бригадами, полками».

7) Хочу тут додати, коли ми з 2-м Запорізьким полком приїхали з Чернігівського фронту на пограниччю до Харкова в ніч з 14 на 15.XI.1918 р. з ранку був парад і огляд полку

командуючим VII-м Харківським Армійським Корпусом Генерального Штабу Генеральним Значковим Олександром Лігнау. Перед тим за Гетьманщини він здається був віце міністром в[ійськових] справ. 2-й полк мусів йти в повному боевому шику з Балашовського двірця на Миколаївську площу. Це біля 7–8 верст. Боевий склад полку на той час був: 1600 багнетів, повного складу кінна сотня, з 12 легкими кулеметами, сотня 24 станкових кулеметів – к[оманди]р сот[ник] Куц¹⁵⁴, 2 гарматні батареї. Командирів курінів не перераховую. Всі були одноманітно вбрані – згідно приписів уніформи Армії Української Держави. Коли ми йшли по місту, то нам кидали квіти і робили цілу дорогу овації.

Огляд робив ген[ерал] Лігнау, який дякував нас на бої на Чернігівському пограничному фронті як полковникові Болбочанові і всім Запорізьцям. По огляді й параду, він звернувся з чулою промовою до полку, в якій підкреслив роль Запорізьців сказавши «тут, перед ним стоїть не тільки регулярне військо Українське воскреслої Держави, але нащадки старих лицарів Запорізьців, і ствержую з чистим сумлінням фахівця, що добра також була гвардія російська (в рос[ійській] службі він командував гвардійськими частинами), але я не можу її порівняти з тими бійцями Запорізьцями, що стоять зараз перед мною. Хай живе Гетьман і Україна, та її вірне Новітнє Запорізьке Військо! Слава ВАМ І ВАШОМУ БОЙОВОМУ КОМАНДИРОВІ!»

(Тут побр[атим] сот[ник] Барило не віддав все більшменш точно. На перегляді полку був присутнім і Штаб Окремої Запорізької Дивізії, що на той час був у м. Старобільську над Айдаром. Окр[ема] Запор[ізька] Дивіз[ія] була на правах корпусу, але тоді входила в склад VII-го Харківського Армійського Корпусу. 17.XI.1918 р. БОЛБОЧАН пізно вечором повернувся з штабу Хар[ківського] Арм[ійського] Корпусу. З Чернігівщини згідно наказу 2-й полк вирушив поступово по курінях XI.1918 р. наладувавши перший транспорт 13.XI. Вечером 17.XI. вибухло повстання робітників залізничників на Балашовському двірці, але воно було за 2 години ліквідоване. Того ж дня появились в околицях Харкова повстанчі ватаги, кружляли вістки про бунт С[ічових] Стрільців у Білій Церкві. Вночі 18.XI. полк[овник] Болбочан викликав командирів курінів і полк вирушив на обсадження державних установ. «Конфінування» Комкора ген[ерала] Лігнау доручено сотникові Дяченкові Петрові, якому ген[ерал] Лігнау заявив: «Я присягав Гетьманові і Державі Українській, прися-

ги не порушую, можете робити зі мною те що вам було наказано». Харківські представники «Національного Союзу» чи вірніше інтернаціонального – оголосило владу Директорії У.Н.Республіки. Представник Союзу інженер Сергій Прокопович ТИМОШЕНКО соц[іал] дем[ократ] зайняв місце Харківського Губерніяльного Старости Володимира Доморадського – як губерніяльний комісар Харківщини. Сергій Тимошенко соц[іал] дем[ократ] і масон інженер будівельник, пізніше відомий ляхоман і посол до пол[ьського] Варшавського Сейму і сенатор, який хвалився в Польському Сеймі в 1935 році, що «ВІН ЩЕ В 1905 році під час 1-ї російської революції БОРОВСЯ В КИЇВІ ЗА НЕЗАЛЕЖНУ ПОЛЬСЬКУ ДЕРЖАВУ.» Див[ись] Львівський часопис «Батьківщина» Ч.24/83. з 28. червня 1936 р. Оце такі були представники того «Національного Союзу». В досвідку 18.XI.1918 р. на передмістю Харкова появились досить значні повстанчі ватаги анархо-комуніста Чередняка, що входили в склад т. зв. 1-й повстанческой Украинской дивизии якою керував анархо-комуніст Нестор Махно. Почався танок смерти Української Держави. Запорізький полк вступив з загонами Чередняка в бій. Примітка переписувача запорожця С[тепана] Ц[ана].

8) Тепер торкнуся щодо розгону Запорізцями «Селянських» зїздів у Харкові і Полтаві, за що нападають наші «державні» мужі руїнники на полковника Болбочана. На Слобожанщині починаючи з пограниччя провадилися тяжкі бої з Московськими регулярними частинами та повстанцями різних відтинків. ПІСЛЯ ЖОРСТОКИХ БОЇВ ПІД БІЛГОРОДОМ, КОЗАЧОЮ ЛОПАНЮ І КУП'ЯНСЬКОМ де Дорошенківці, Кармелюківці, Богданівці, Мазепенці понесли досить значні до 40% втрати у своїх рядах, наші частини почали під тиском ворога відходити в напрямку ХАРКОВА, по можливості везучи з собою не лише ранених, але навіть і деяких забитих непохованих в стужу, морози і безперестанні бої з Московськими регулярними частинами. Московські робітники в Харкові, а було їх там вельми багато почали підносити голову. Багато тоді було їх заарештовано нами і німцями(...). В таку бурхливу добу ЕСЕРІВСЬКА «Селянська партія» без ніякого порозуміння з командуванням фронту і Запор[ізького] Корпусу скликала цей «селянський» ЗІЗД. Аби обійтись без конфліктів командарм полк[овник] Болбочан, через директоріанського губкомісара С. Тимошенка – дав до зрозуміння, аби зїзд був скликаний легально і то пізніше з огляду на ситуацію, одначе формально за дозволом ніхто не звернувся... Тоді Болбочан

наказав не перешкоджати зїздові, мати сталу обсервацію і дивитися в «обоє», що саме виключеться з того есерівського гнізда. В той же час було наказано розвідці фронту і Запор[ізького] Корпусу взяти під обсервацію підготовчу діяльність аранжерів і працю самого того зїзду. Ще до зїзду було стверджено, що він має характер чисто московський і більшовицький, чи пак комуністичний. Про це ж саме доносив Болбочанові і штаб Німецького Корпусу який ще залишився в Харкові. Так воно й вийшло за пару днів. В перший же день зїзду вони вивісили большевицький червоний прапор з серпом і молотком. Було наказано комендантській сотні розігнати цей зїзд, що і було виконано. Але деякі аранжери повтікали через несучільний фронт до моск[овських] большевиків, другі до Полтави, послуговуючись всякими Директоріянськими і Нац[іонально] Союзовими вказівками. ЗА ТИЖДЕНЬ ХАРКІВ (6.1.1919) вже був зайнятий регулярними і ірегулярними большевицькими московськими частинами.

ДРУГИЙ ТАКИЙ ЗІЗД, два тижні пізніше скликано було також ДО ПОЛТАВИ. Тут, хочу додати, що коли Запорізьці займали Полтаву, то тут після невеликого бою з боку станції Полтава-Київська зі своїми бандами увійшов сумної пам'яті повстанчий отаман б[увший] штабс капітан і член Цен[тральної] Ради Шинкар. Цього добродія-капітана і юриста ми добре знали ще з 1917 року і початку 1918 р. по Київу. Він ще тоді з нашою отаманією з Цен[тральної] Ради руйнував військо. Ці його повстанчі банди обсадили деякі інституції Полтави і почали грабувати магазини з військовим майном. Болбочан наказав Шинкареві з'явитися в Штаб Корпусу і фронту. Але Шинкар не зголошувався. Тоді було передано Шинкареві наказ, аби він негайно вивіз свої банди з Полтави. В додатку до того, представник Штабу Німецьких військ, які не дивлячись на революцію у себе ще були в Полтаві панами ситуації, хоч і тримали самі нейтралітет, з ультиматумом про негайне очищення Полтави від банд Шинкаря. Шинкар вийти не хотів. Тоді Запорізьці вигнали загони Шинкаря, а сотникові Дяченкові [наказали] заарештувати і виконати вирок над Шинкарем і його підручними за грабунки, вбивства і не виконання наказів війська, та за його Київські, Таращанські та Звенигородські гріхи. Але сот[ник] Дяченко наказу не виконав, ніби через те, що Шинкар йому втік. Правда, це діялося в темну ніч... І в цей же саме час, наші партії призначили в Полтаві, як перед тим в Харкові, свій «селянський» зїзд.

Полтава вже в той час була оголошена на військовому стані. По відомостях розвідного відділу, цей зїзд мав носити характер харківського. По наказу Штабу Запор[ізького] Корпусу зїзд був заборонений. Але лідери не дивлячись на заборону зїзд таки скликали, але він не закінчився, бо вже бої точилися з большевиками в районі самої Полтави, де був оголошений осадний стан. Чомусь на протязі десятків років за цей зїзд нападають на Болбочана ліво-есер міністр і большевик Павло Христюк і Ко і навіть останніми часами деякі з військових кіл «політики».

До цього в додаток подаю: в Полтаві господарив Директоріянський отаман Шинкар зі своїм Ревкомом, який складався з самого Шинкаря, б[увшого] Полтавського заступника голови міста соціал-демократа Косенка, матроса в[ійськової] флоти «Сашкі» Гурова, згодом кровавого коменданта Полтавської губерніяльної Ч.К.-місії та ін. Ревком цей заповнив вязниці старшинами, підстаршинами кадрів Полтавського Арм[ійського] корпусу, чинами Державної Варти, урядовців староства тощо. До більших розстрілів ревком Шинкаря не відважився завдяки протесту німецької залози, яка заявила ревкомові, що «вони будуть тримати нейтралітет так довго, поки представники нової влади не вжикуть репресій супроти заарештованих»... Це подіяло. Одначе ревком вже не визнавав ні самої Директорії і Запорізького командування, яке 30.XII.1918 постановило звільнити Полтаву і околиці від екстремного «правління» ревкому отамана Шинкаря у якому по донесенню розвідки перебували бувші члени Харківського ревкому. Після коротких сутичок з шинкарівцями В НІЧ 3 5 НА 6. СІЧНЯ 1919 р. 2-й Запорізький полк вступив до Полтави. Під тиском ворога Штаб Корпусу і Лівобережного протибольшевицького фронту прибув 10.I.1919 р. до ПОЛТАВИ, яка з перших днів протигетьманського повстання опинилася в руках повстанчих отаманів на чолі з большевиком ШИНКАРЕМ, де найвищим Директоріянським представником був революційний комітет, якого чисто московсько-більшовицькі заклики-відозви були розліплені на стовпах, стінах будов тощо. Вони так яскраво виділялися в зимі своїм червоним не лише змістом, але й кольором.

Цей ревком складався не лише з місцевих соц[іал]-демократів, соц[іал]-революціонерів, комуністів, але [й] з прибулих з інших міст. Недаром тогочасний большевицький комфронт, а пізніше в 1923–1925 рр. большевицький повпред В. О. Антонов-Овсієнко в Чехословаччині у своїх спогадах

писав: «Под знамьона Петлюри ми отпавілі все свої революціонніе комітети»... (Див[ись] Командарм Антонов-Овсієнко «ЗАПИСКИ О ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЕ» Т. III). Найбільший рейвах чинив один з теперішніх організаторів бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижу і уенерівський діяч б[увший] кооператор соц[іал]-дем[ократ] з міста Лохвиці Ілля Косенко. Шинкар був якимсь воєнкомом, а Матрос Гуров – його заступником. Озброєні їхні повстанчі купи блукали по місту і грабували інтендантські магазини VI-го Полтавського Армійського Корпусу. Возилося добро з магазинів на санях на возах і навіть так як снопи з поля пакунки з військовою білизною, одягом тощо. Прийшлося обезброювати це реввійсько. Спротиву майже не клали, зброю склали, але були такі навіть наївняки, що вимагали по 40 карбованців «добових» за роботу як їм було обіцяно коли вони «повалять гетьманський панський буржуазний уряд і проженуть німців». ГОЛОВНИМ ЇХНІМ ОСЕРЕДКОМ БУВ ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ МОНАСТИР. Гірше було з самим РЕВКОМОМ. Прийшлося його заарештувати. Матрос Гуров втік, заявивши, що він забороняє вступати у переговори з представниками Запорізького командування, бо лише вони є дійсними представниками народу і влади. На початку ревком прийшлося посадовити до в'язниці, але в обороні ревкому виступав Волох з гайдамаками, і на наказ Директорії були звільнені з в'язниці. Вечором, того ж дня, Шинкар зібрав знова рештку ватаги і розпочав своє «урядування». Тоді Штаб Корпусу дав наказ поновного арешту Шинкаря доручивши вже тепер справу сот[нику] П. Дяченкові. Переведений ним обшук. Знайдено в одній кімнаті скриньки з гранатами і гроші. Було затримано 20 осіб, між ними – 2 еманціповані «дами». Випав вирок штабу. Дяченкові наказ[а]но його виконати. На цей раз Шинкар втік – правда з простреленою рукою. Крім регул[ярних] моск[овських] частин сунулися бувші директоріянські отамани: Упир, Скиба, Чубенко, Скрипник. Упир – пізніше співробітник Кобеляцької Ч.К. Це фактично був авангард московських регулярних червоних військ. Чи притягала ці купи здобич у Полтаві, чи мали вони наказ своїх невидимих зверхників остаточно знищити запілля і відступу Запорізьців не відомо...

12-го січня 1919 р. у зв'язку з ситуацією на фронтах прибув з двома уповноваженими Директорії У.Н.Р. в Штаб Запорізького Корпусу і фронту знова підполковник Василь Тютюнник. Після довгих розмов про становище на фронті з Болбочаном, Гайденрайхом і Лешком, і Тютюнник чомусь знова накинувся

на присутніх, що й далі Запорізькі частини не мають під тризубами на головних накриттях червоних стрічок, ходять в наплечниках з відзнаками ранг старшин і підстаршин як за гетьманщини. Спів отамана В. Тютюнника й на цей раз носив чисто ліво-есерівський большевицький характер і його «патерностер» – чисто большецький зміст. Він пару разів сказав, що всі закони і розпорядження Гетьманського уряду скасовані розпорядженням Директорії... Всі слухали мовчки, аж нарешті командуючий Лівобережним фронтом заявив панові новоспеченому отаманові Василеві Тютюнникові, аби він зняв сам і то зараз зі своєї шапки червону бинду – як емблему комунізму і поневолення вже значної частини УКРАЇНИ большевицькими ордами, що стало сунуть з півночі в Україну. Що досить вже є деморалізаторів війська і народу і без нього і його нових політичних зверхників, що довершують свою юдину роботу у вірному Україні війську з якого залишилося вже дуже мало. Найкраще буде, наколи він і його допровід до 24 годин виїдуть з Полтави назад до своїх вчителів разом з мандатом Петлюри»... (При цьому полк[овник] Болбочан з сарказмом запропонував їм своє авто яких при штабі було подостатку. Того ж таки дня В. Тютюнник зі своїми цивілістами виїхав приблизно о 5-й годині вечора з Полтави. Прим[ітка] переписувача – Запорожця С[тепана]Ц[ана]).

Полковника Петра Болбочана оскаржував г[оловний] отаман Петлюра, що начебто він зі своїм штабом мав злучитися з Добрармією. Це неправда! Інша річ, що наші частини мали стик на фронті з Донськими козачими частинами, де на Дону на той час не перебувала московська Добрармія – вона була на Кавказі. Відношення з козаками було добре. Та в районі здається БАХМУТУ ці добрі стосунки почав псувати значковий гайдамаків пізн[іше] отаман Волох роблячи самочинні на них напади. Про це довідався Штаб і полк[овник] Болбочан суворо заборонив під карою суду Волохові це робити. На запитання Петлюри, «яке відношення до нас Добрармії?» – Болбочан відповів, що «наразі жадних акцій з московськими добровольчими частинами не маємо, маємо лише стик з частинами Всевеликого Війська Донського, що з ними стосунки наразі добрі, вони нас не чіпають і що отаман Волох провокативно, стало має з ними перестрілку».

(Тоді на Дону не було жадних московських частин Добрармії. Вона була на Кавказі як видно з наказів Донської і Добрармії: «Тяжолоє положеніє Дона усугублялось ещо тем, что его западная граница оказалась открытой: немецкіє

войска покидали Україну. Она не могла даже подавіть разгул анархістических банд на своїй території, предвестниц большевизма. Положеніє стало крайне критическім... На Дон нужно було перебрасивать часті освободівшихся от борьби на Кавказе сіл. В конце декабря 1918. создаются общій фронт Донцов і Добрармії потребовавший общего командования. Переведено саглашеніє между отаманом ген[ералом] Красновим і ген[ералом] Денікіним і подчиненніє войска войска получили наименованіє Вооруженных сил Юга Росіи (В.С.Ю.Р.) Донци отходят. На Україні с бегством Гетьмана і уходом немцев, развивается анархія, результатом которой большевизм... судьба Украины не может не отозваться на положеніи Крима... Добрармія начинает развивать действия на широком фронте: союзники оказывают существенную помощь: ТЕПЕРЬ, КОГДА ГЕТЬМАН ПОКИНУЛ УКРАЙНУ, БИТЬ ЕЙ В ЛОНЕ ЄДИНОЙ І НЕДЕЛИМОЙ России. 9–10–11 января 1919 побатальонно Марковци уезжали на север. Генерал Тимановский з большой группой уехал в Одесу для формирования там частей Добрармії. В Армавіре, Кавказкой, Тихорецкой наши ешелони встречались криками «ура»... «Марковци в боях і походах за Росію в освободительной войне 1917–1920 годов.» Кн. Вторая 1919–1920. Париж, ст. 5–6. Примітка переписувача Запорожця С[тепана] Ц[ана]).

9) Після протигетьманського повстання Командуваню Запор[ізького] Корпусу довелось мати стосунки з цивільною адміністрацією Директорії, яка урядувала, поки сиділа за плечима війська, що кривавилося в тяжких боях на фронті. Губерніяльним комендантом Харківщини був чомусь ген[ерал] Нельговський. Залогову службу в Харкові несли поки що Новоповсталій Слобідський Кіш під командою інж[енера] поручника КОБЗИ. Кіш цей складався з б[увших] Гетьманських полків Харківського та Охтирського... *

(Архів С. Цана (СГД) – Спр.3.)

---

* Текст обривається.

ПРИМІТКИ

1. Петлюра Симон Васильович (1879–1926) – український державний, громадсько-політичний і військовий діяч, голова Директорії УНР, Головний отаман Армії УНР, публіцист. Народився на Полтавщині. Член Революційної української партії (РУП), з 1905 р. – Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). До 1917 р. – співробітник і редактор багатьох українських видань у Києві, Львові, Москві та ін. У 1916–1917 рр. – заступник уповноваженого Союзу земств на Західному фронті. Член Української Центральної ради (УЦР), голова Українського генерального військового комітету (УГВК). 15.06.1917 р. призначений генеральним секретарем військових справ, однак офіційно цю посаду обійняв лише 15.11.1917 р. 31.12.1917 р., не погоджуючись з політикою голови Генерального Секретаріату В. Винниченка, вийшов з уряду. У січні 1918 р. виїхав на Лівобережжя, де створив «Гайдамацький кіш Слобідської України». Після постанови Української Держави у травні 1918 р. очолив Всеукраїнську спілку земств, діяльність якої мала яскраве антиурядове спрямування. 27.07.1918 р. заарештований за підозрою у підготовці антидержавного замаху. Після звільнення 14.11.1918 р. виїхав до Білої Церкви, звідки керував антигетьманським виступом Директорії, членом якої був обраний заочно. Головний отаман Армії УНР. Після виїзду В. Винниченка за кордон (11.02.1919 р.) став головою Директорії, одночасно перервав членство в УСДРП. Після інтернування Армії УНР у Польщі разом з урядом деякий час перебував у Варшаві. Після вимог СРСР видати його радянській владі переїхав наприкінці 1923 р. до Будапешта, звідти до Відня і Женеви, а у 1924 р. – до Парижа. Керував діяльністю уряду УНР в екзилі, редагував тижневик «Тризуб». Писав статті й брошури, присвячені боротьбі українського народу за державність, організації української політичної еміграції. Убитий 25 травня 1926 р. в Парижі агентом НКВС С. Шварцбартом.

2. Начальник штабу Лівобережного фронту полковник Гайденрайх.

3. Палій-Неїло Борис (1876–1956) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Родом з Полтавщини. Отримав освіту в Полтавському кадетському корпусі, Московській військовій школі, Миколаївській військовій академії. Учасник Першої світової війни. У 1917 р. – член УЦР і УГВК; комендант українських військових частин на Полтавщині та начальник Полтавського міського гарнізону. Навесні 1918 р. став організатором гарматних частин в українських корпусах. За доби Української Держави – помічник командувача військ у Києві. Восени 1918 р. підтримав Директорію, організатор військового параду 22.1.1919 р. у Києві на честь Злуки ЗУНР і УНР. У 1919–1920 рр. перебував на командних посадах в Армії УНР. З липня 1920 р. – генерал для особливих доручень при Головному отамані С. Петлюрі. В еміграції жив у Перемишлі, де заснував і очолив філію Українського Центрального Комітету, опікувався колишніми вояками Армії УНР. У повоєнний час жив у США, де й помер.

4. Український Національний Союз (УНС) (до серпня 1918 р. мав назву Український Національно-Державний Союз (УНДС)) – координаційний осередок політичних партій, професійних та культурних організацій, опозиційних до гетьманського уряду П. Скоропадського. Утворився після виходу з УНДС Української демократично-хліборобської партії і вступу до нього УСДРП, УПСР та інших лівих організацій. У ніч з 13 на 14.11.1918 р. УНС утворив Директорію, яка розпочала повстання проти Гетьмана. Головами УНС були А. Ніковський, В. Винниченко, М. Шаповал.

5. Скоропадський Павло Петрович (1873–1945) – український державний і військовий діяч, Гетьман України (1918 р.). Походив із старовинного козацько-шляхетського роду. Учасник російсько-японської (1904–1905 рр.) та Першої світової воєн; флігель-ад'ютант російського царя Миколи II, генерал-лейтенант. У 1917 р. – командир 34-го армійського корпусу Південно-Західного фронту, реорганізованого восени в 1-й Український корпус; почесний військовий отаман Українського вільного козацтва. 29.04.1918 р. на Всеукраїнському хліборобському конгресі в Києві проголошений Гетьманом України. 14 грудня 1918 р. внаслідок протигетьманського повстання, організованого УНС, намагаючись уникнути кровопролиття, зрікся влади і виїхав до Німеччини. В еміграції – провідник українського гетьманського (монархічного) руху у Західній

Європі, США і Канаді: член Ради Присяжних Українського союзу хліборобів-державників (УСХД), з 1937 р. – голова Союзу гетьманців-державників. Загинув у Німеччині під час бомбардування.

6. Філатєв Олександр Валер'янович (1849–?) – український військовий діяч, генерал-майор російської армії. Закінчив Воронежський кадетський корпус, Санкт-Петербурзьке піхотне училище. Службу проходив у Санкт-Петербурзькому військовому окрузі. З 1915 р. – у резерві Київського військового округу. За доби Української Держави – командир 3-го армійського корпусу. Взимку 1919 р. керував Одеською групою військ Армії УНР.

7. Григорієв Матвій (1888–1919) – український військовий діяч, капітан російської армії. Під час атигетьманського повстання діяв на півдні Правобережжя України в районі Миколаєва, підтримуючи Директорію. Провів декілька успішних військових операцій. У січні 1919 р. з наказу начальника Генштабу Армії УНР був направлений у розпорядження командувача Лівобережного фронту П. Болбочана, після арешту якого виступив з гострою критикою дій військового проводу. На початку лютого 1919 р. перейшов на бік більшовиків, брав участь у наступі радянських військ на Миколаїв, Херсон і Одесу, зайняті військами Добровольчої армії та Антанти. Знаходився під сильним впливом лівих українських партій, зокрема Української партії соціалістів революціонерів (УПСР) (боротьбістів). Розуміючи антиукраїнську спрямованість дій Радянської Росії, розірвав з більшовиками, проголосив себе отаманом повстанської армії України й воював проти Червоної армії спільно із загонами Н. Махна, з наказу якого був убитий 27.07.1919 р.

8. Кудрявцев Павло Омелянович (1873–1921) – український військовий діяч. Народився на Полтавщині в родині православного священика. Навчався в Полтавській духовній семінарії, Політехнічному інституті в Катеринодарі, Новочеркаському козацькому училищі. Служив у різних кубанських козацьких військових частинах. Брав участь у Першій світовій війні. 1917 р. – козачий полковник, один з організаторів УГВК. У березні – квітні 1918 р. – полтавський губернський комісар. За часів Директорії командував Полтавським корпусом, а невдовзі – Залізничною дивізією, яка незабаром була підпорядкована штабу корпусу Січових Стрільців. 25.05.1920 р. призначений тов. військового міністра УНР В. Сальського. Після переходу Армії УНР через Збруч підвищений у ранг генерал-хорунжого Армії УНР, очолив роботу по передачі

майна та зброї польській владі. Помер 1 лютого 1921 р. у Тернополі.

9. Сидоренко Григорій (1874–1924) – український громадсько-політичний діяч, дипломат, за фахом – інженер шляхів сполучення. Народився у Херсонській губернії. Один з лідерів Української партії самостійників-соціалістів (УПСС), член УЦР. У січні-квітні 1918 р. – міністр пошти і телеграфу УНР. За часів Української Держави – член президії Всеукраїнського союзу земств. У листопаді-грудні 1918 р. як делегат від Українського національного союзу брав участь у переговорах з представниками Антанти в Яссах. У січні-серпні 1919 р. очолював делегацію УНР на Паризькій мирній конференції. У 1919–1922 рр. – посол УНР у Відні. В еміграції жив у Чехо-Словаччині, з 1923 р. працював директором бібліотеки Української господарської академії у Подєбрадах. Помер у Празі.

10. Ено Еміль – французький дипломат. У 1918–1919 рр. – французький консул в Одесі. Дотримувався відверто проросійської орієнтації, заперечував існування окремої української нації, приписуючи появу «українського питання» лише польським і німецьким інтригам. Підтримував Добровольчу армію. Попри те, що його дипломатичні повноваження залишилися до кінця нез'ясованими, став для українських діячів головним речником союзних держав в Україні, чиї погляди представляли позицію Антанти.

11. Тимошенко Сергій Прокопович (1881–1950) – український громадсько-політичний діяч, за фахом – інженер-архітектор. Народився на Чернігівщині, освіту набув в Інституті цивільних інженерів у Петербурзі. З 1903 р. – член РУП, згодом – УСДРП. Працював архітектором у Ковелі, дирекції Південно-Західної залізниці у Києві, на будівництві Південно-Донецької залізниці. У 1917 р. – член УЦР, заступник голови харківського губернського виконавчого комітету, харківський губернський комісар. В 1919 р. – інспектор Міністерства шляхів сполучення УНР, 1919–1921 рр. – міністр шляхів сполучення УНР в урядах І. Мазепи, В. Прокоповича й А. Ливицького. Учасник Другого Зимового походу. У 1923 р. оселився в ЧСР, був обраний доцентом, 1925 р. – професором Української господарської академії в Подєбрадах. У 1928–1929 рр. був ректором академії, з 1930-х роках мешкав у Луцьку, де очолював Товариство ім. Петра Могили та Честнохресне братство на Волині. Голова Волинського українського об'єднання, депутат Варшавського сейму і Сенату. У 1940-х роках мешкав у Німеччині та США. Помер у Каліфорнії

(США). Автор проектів церков, лікарень, гімназій, електро-станції тощо.

12. Сіра Дивізія (Сірожупанники, Сірожупанна дивізія) – українська військова частина періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Назву дістала від кольору уніформи. Формування й вишкіл розпочався з березня 1918 р. у Володимирі-Волинському. Після сформування стала офіційно іменуватися Першою стрілецько-козацькою дивізією. Складалася з 4 піхотних полків, гарматного полку, кінної та інженерної сотні. Особовий склад – 6 тис. козаків і 140 старшин. У серпні 1918 р. передана у розпорядження Збройних сил Української Держави. Командувачі – ген. В. Сокира-Яхонтів, згодом – ген. Васильєв. У вересні-жовтні 1918 р. частини дивізії були дислоковані у районі Стародуба і Конотопа на кордоні з РСФФР. Скорочена до 1200 чол. Під час протигетьманського повстання перейшла на бік республіканських військ. Брала участь у боях проти більшовицьких військ на Чернігівщині. Частина сірожупанників, потрапивши під вплив більшовицької агітації, відмовилась виконувати накази командування, внаслідок чого була розформована. З її частин створено Сіру дивізію під командуванням ген. А. Пузицького. У квітні 1919 р. реформовано у корпус (командувач ген. Мартинюк), а в травні – у 4-ту Сіру стрілецьку дивізію в складі Волинської групи, окремі підрозділи якої воювали в складі частин Армії УНР до листопада 1920 р.

13. Цей документ з деякими розбіжностями під назвою «Розмова С. Петлюри по прямому проводу з отаманом П. Болбочаном про перебіг військових подій. 10 грудня 1918 року.» вміщено в збірнику «Симон Петлюра: Статті. Листи. Документи». – Т.ІІІ. – Київ, 1999. – С.52–57.

14. Осецький Олександр Вікторович (1873–1937) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Походив із шляхетського роду з Волині. Освіту набув у Полоцькому кадетському корпусі, Першому військовому Павловському училищі, на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. Учасник Першої світової війни, генерал-майор російської армії, командувач 2-ї бригади 1-ї Гренадерської дивізії. У січні-лютому 1918 р. – начальник залоги, один із керівників оборони столиці в боях з більшовицькими частинами. За Гетьманату – командир 6-го Полтавського армійського корпусу, з червня – начальник охорони Правобережних залізниць. Під час антигетьманського повстання – начальник штабу повстанчих загонів Директорії УНР. У грудні 1918 – січні 1919 р. виконував обов'язки військового міністра УНР, 15.04.–19.07.1919 р. –

Наказний отаман Армії УНР. Після поразки повстання В. Оскілка – командувач Волинської групи Армії УНР. У липні 1919 р. призначений старшим радником з військових справ і заступником голови місії в справі евакуації військовополонених українців з Італії. Проте це відрядження не відбулось. З 1920 р. – голова військово-дипломатичної місії в Бельгії. Останні роки життя мешкав у Франції. Помер 26 лютого 1937 р. в Парижі.

15. Махно (Махненко) Нестор Іванович (1888–1934) – провідник анархістського селянського повстанського руху Півдня України в добу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Народився в селянській родині на Катеринославщині. Одержав неповну початкову освіту. З 1906 р. належав до організації анархістів-комуністів «Спілка бідних хліборобів». За участь в експропріаціях державного майна для партійних цілей засуджений на довічну каторгу. У 1917 р. повернувся на батьківщину, де розпочав власні «соціалістичні» перетворення та організацію селянських військових загонів на зразок місцевої самооборони. Виступив проти влади гетьмана П. Скоропадського та німецької військової адміністрації, завдяки чому отримав широку підтримку серед селянського населення. Невдовзі почав військові акції проти Армії УНР та денікінських загонів на боці більшовиків. Однак незабаром виступив проти радянської влади, не сприйнявши «воєннокомуністичні» заходи. У період денікінської окупації України створив і очолив 80-тисячну Револьюційну повстанську армію України (махновців). У 1920 р. уклав угоду з більшовиками про спільну боротьбу проти армії П. Врангеля. Після закінчення військової операції радянська влада розпочала масове знищення махновців. Протягом 1921 р. продовжував боротьбу з Червоною армією, але в серпні змушений був емігрувати до Румунії. Згодом мешкав у Польщі, Німеччині та Франції.

16. Шинкар Микола Ларіонович (?–1920) – український військовий діяч, штабс-капітан російської армії. У 1917 р. – член УЦР, Всеукраїнської ради військових депутатів, командир загону «Вільного козацтва» на Звенигородщині, в січні 1918 р. – командувач військ Київської військової округи. Влітку 1918 р. керував повстанськими загонами (до 5 тис. бійців), котрі діяли в районах Канева й Корсуня проти гетьманської влади; під час протигетьманського повстання 30 листопада 1918 р. зі своїми загонами захопив Полтаву, вчинив жорстоку розправу над місцевою цивільною та військовою адміністрацією, жертвами якої стали понад 100 старшин і командир IV Полтавського корпусу генерал О. Слісаренко. Тісно пов'язаний з українськими лівими

есерами, навесні 1919 р. підняв повстання проти Директорії УНР на Полтавщині. Загинув у листопаді 1920 р. в боях з українськими військами під Уманню.

17. Денікін Антон Павлович (1872–1947) – російський військовий діяч, генерал-лейтенант. Учасник Першої світової війни, у 1917 р. командував військами Західного, а потім Південно-Західного фронту. Після загибелі в квітні 1918 р. генерала Л. Корнілова обійняв посаду головнокомандувача Збройних сил Півдня Росії. Один з лідерів білого руху й організаторів Добровольчої армії. Перекоаний прихильник «єдиної і неділимої» Росії. У квітні 1920 р. був змушений піти у відставку, поступившись генералу П. Врангелю.

18. Бронський В'ячеслав Михайлович (1876–?) – український військовий діяч. Військову освіту отримав у Чугуївському піхотному училищі та Миколаївській академії Генштабу. Учасник Російсько-японської та Першої світової воєн, генерал-майор. За часів Української Держави (1918 р.) – голова військового комітету Генерального штабу армії. На початку 1919 р. – другий помічник начальника Генерального штабу Армії УНР.

19. Гулий-Гуленко Андрій (1886–?) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Родом з Ново-Архангельська (нині Кіровоградщина). У 1917 р. – капітан російської армії, згодом – в українському війську. У 1919 р. очолював повстанські відділи на Півдні України, в січні 1920 р. зі своїми загонами приєднався до Армії УНР у Першому Зимовому поході. У часі підготовки і проведення Другого Зимового походу (1921 р.) – командир Бессарабської групи Армії УНР, яка вийшла з Румунії в Україну одночасно з групою Ю. Тютюнника з Польщі. Виступ групи А. Гулого-Гуленка не вдався, і вона повернулася на територію Румунії. Згодом нелегально перейшов на територію УСРР, де у липні 1922 р. був заарештований ЧК. У 1925 р. його засуджено до тривалого ув'язнення. Проте в 1927 р. А. Гулий-Гуленко з'являється у Польщі нібито після втечі з ув'язнення. Подальша його доля залишається нез'ясованою.

20. Коновалець Євген (1891–1938) – український військовий і політичний діяч, полковник Армії УНР, Верховний комендант УВО (1920–1934), Голова Проводу ОУН (1929–1938). Родом з с. Зашків (Львівська область). У студентські роки – представник студентства в ЦК Української національно-демократичної партії. Брав участь у бойових діях під час Першої світової війни в складі австро-угорської армії, у 1915 р. потрапив у російський полон. Восени 1917 р. в Києві став одним з організаторів формації

Січових Стрільців, потім – командир куреня, полку, дивізії, корпусу та групи СС. Під час антигетьманського повстання 20.11.1918 р. був призначений начальником Осадного корпусу, що наступав на Київ. В Армії УНР – командир дивізії, корпусу, армійської групи; полковник Армії УНР. Після саморозпуску СС 6.12.1919 р. перебував у польському таборі для інтернованих у Луцьку. З 1922 р. – в еміграції. Ініціатор створення Української військової організації (УВО, 1921 р.) та Організації українських націоналістів (ОУН, 1929 р.). Перший голова її Проводу. Вбитий у Роттердамі 23.05.1938 р. агентом НКВС.

21. Греків Олександр Петрович (1875–1959) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Походив із шляхетського роду з Чернігівщини. Освіту набув на юридичному факультеті Московського університету та в академії Генштабу. У роки Першої світової війни – генерал-майор російської армії. У 1917 р. – начальник штабу 6-го армійського корпусу II армії Південно-Західного фронту, з серпня 1917 р. – командир цього ж корпусу, у листопаді – начальник штабу Київської військової округи. Член УПСС. З грудня 1918 р. – командував Південної групи військ Армії УНР. Наприкінці 1918 – на початку 1919 р. – міністр військових справ УНР, перший Наказний отаман Армії УНР. У складі української делегації вів переговори в Одесі з представниками Антанти про надання Директорії УНР воєнної допомоги у боротьбі проти більшовиків. 9.06.1919 р. призначений командувачем Галицької армії. Підготував і провів Чортківський наступ 1919 р. В еміграції жив у Австрії. 1948 р. заарештований «СМЕРШем» у Відні і засуджений до 25 років ув'язнення. У 1956 р. Грекова звільнили, після чого він переїхав до Австрії де й помер у Відні 8.12.1959 р.

22. Сушко Роман (1894–1944) – український військовий і політичний діяч, полковник Армії УНР. Народився на Львівщині. У роки Першої світової війни – поручник Легіону Українських Січових Стрільців. У 1916–1917 рр. перебував у російському полоні. Наприкінці 1917 р. – один з організаторів формації Січових Стрільців у Києві, в 1919–1920 рр. – командир 11(2) дивізії СС, потім – 16-ї бригади Січової дивізії. Учасник Другого Зимового походу 1921 р. В еміграції мешкав у Австрії. Активний діяч УВО та один з організаторів ОУН, після розколу належав до ОУН (Мельника). Убитий у січні 1944 р. у Львові.

23. Примітка редакції газети «Українське слово» (Берлін), у якій цей лист було вміщено з деякими змінами: «Цей відкритий лист тоді ж був вручений через осаулів полковника П. Болбочана всім, до кого він звернений. Команданти

1 Запорозької дивізії також всі одержали і в 1.полку він був пропечатаний окремим листом для роздачі по полку разом з наказом по полку, керував цим полком підполковник Шелест.»

24. Волох Омелян Іванович (1886–1937) – український військовий діяч, штабс-капітан російської армії. Народився в станиці Колниболотці на Кубані. Навчався в Харківській школі живопису. В 1917 р. – заст. голови комітету 47-го сибірського стрілецького полку. Восени 1917 р. – командир 2-го Українського запасного полку, взимку 1918 р. – сотник Гайдамацького коша Слобідської України. Від березня 1918 р. командував 3-м Гайдамацьким полком у складі Запорізького корпусу. 22 січня 1919 р. заарештував П. Болбочана та членів штабу Лівобережного фронту. Короткий час – командувач Запорізького корпусу. У листопаді 1919 р. – командир ударної гайдамацької бригади Запорізької групи Армії УНР. 1.12.1919 р. у м-ку Любар (нині – Житомирська обл.) намагався підняти повстання проти Директорії та заарештувати С. Петлюру та членів уряду УНР. Після поразки заколоту захопив державну скарбницю і перейшов на бік більшовиків. Член Української комуністичної партії (боротьбистів), згодом – КП(б)У. У 1923–1925 рр. – завідувач приймальні голови ВУЦВК УСРР. У 1925–1928 рр. – зав. відділу Держстраху, 1929–1932 рр. – директор науково-дослідного інституту при Головному управлінні шляхів сполучення УРСР. 1933 р. засуджений у справі т.зв. Української військової організації, у 1937 р. – розстріляний на Соловках.

25. Тютюнник Василь (1882–1919) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР, підполковник російської армії. Родом з Полтавщини. Учасник Першої світової війни, командир батальйону 25-ї Сибірської піхотної дивізії. З березня 1918 р. в українському війську на штабних посадах. Листопад 1918 – липень 1919 р. – заст. начальника Генштабу, начальник штабу Дієвої армії УНР, тимчасово виконував обов'язки командувача Армії УНР. Помер 19 грудня 1919 р. у Рівному від тифу.

26. Голубович Всеволод Олександрович (1885–1939) – український громадсько-політичний і державний діяч. Народився в Подільській губернії в сім'ї православного священика. Освіту здобув у духовній семінарії та Київському політехнічному інституті. З 1903 р. – член РУП, згодом – УПСР. Працював спочатку на Південній залізниці, згодом – начальником відділення водних, шосейних та ґрунтових шляхів Румунського фронту. У 1917 р. – член ЦК УПСР, УЦР та

Малої ради. 27.07.1917 р. – генеральний секретар шляхів сполучення, з листопада – генеральний секретар торгу і промисловості УНР. Депутат Всеросійських і Українських установчих зборів. Голова української делегації на Мирних переговорах у Бересті-Литовському (28.12.1917 – 15.01.1918 р.). 18.01.1918 р. – голова Ради Народних Міністрів УНР і міністр закордонних справ. 29.04.1918 р. заарештований німецькою військовою владою. У 1921 р. засуджений радянською владою у т.зв. «справі ЦК УПСР», у 1931 р. – у справі т.зв. «Українського національного центру». Помер у Ярославській тюрмі.

27. Січові Стрільці – регулярна військова частина, сформована з військовополонених галичан і буковинців, що під час Першої світової війни, входили до складу австро-угорської армії. Наприкінці 1917 р. у Києві було створено курінь Січових Стрільців, який брав участь у боях з радянськими загонами у січні 1918 р. Перший командир СС – Г. Лисенко, згодом – Є. Коновалець. Після постановня Української Держави роззброєний німецькою військовою владою, частина вояків влилася до Запорізької дивізії. Січові Стрільці стали головною ударною силою Директорії під час антигетьманського повстання. На базі полку СС було сформовано дивізію, згодом – корпус. У складі Дієвої армії УНР брав активну участь у боях з радянською армією.

28. Жуківський (Жуковський) Олександр Тимофійович (1884–1925(?)) – український громадсько-політичний та військовий діяч, полковник російської армії й Армії УНР. Народився в Подільській губернії. Освіту набув у Подільській духовній семінарії та Одеському піхотному училищі. У 1917 р. – член УГВК та УЦР. Належав до УПСР. 8.11.1917 р. призначений тов. генерального секретаря військових справ УНР. З 29.01.1918 р. виконував обов'язки військового міністра, 22.03.1918 р. затверджений на цій посаді. Під час гетьманського перевороту був заарештований німецькою владою й засуджений до дворічного ув'язнення. За Директорії командував Окремим кордонним корпусом і на початку 1919 р. був призначений начальником залози в Кам'янці-Подільському. 13.09.1919 р. призначений ревизором військових місій УНР у Празі, Берліні, Відні. У лютому 1920 р. репрезентував УПСР на конгресі Соцінтерну в Женеві. 1922 р. повернувся в Україну. Подальша доля невідома.

29. Мельник Андрій (1890–1964) – український політичний і військовий діяч, полковник Армії УНР. Народився в с. Якубова Воля (Дрогобиччина). У роки Першої світової війни був командиром сотні Українських Січових Стрільців

у складі австро-угорської армії; 1916 р. потрапив у російський полон. Наприкінці 1917 р. в Києві став одним із співорганізаторів формації Січових Стрільців. У січні-червні 1919 р. – начальник штабу Дієвої армії УНР. У 1920–1921 рр. працював у складі військової місії УНР у Празі. Як провідний член УВО, в 1922 р. очолив її крайову команду в Західній Україні. У 1938 р. очолив Провід ОУН, після розколу (1940 р.) – ОУН-мельниківців. У 1941 р. заарештований гітлерівцями. Після звільнення у 1944 р. вживав заходів до консолідації української політичної еміграції, виступив ініціатором створення Українського світового конгресу та Всесвітнього союзу українців. Від 1945 р. проживав у Люксембурзі, де й помер.

30. Чайківський Юліан – галицький український військовий та громадський діяч, сотник Січових Стрільців. У 1918 р. – політичний референт при Окремому загоні СС. За часів Директорії УНР – начальник Політичного відділу штабу Осадного корпусу під командуванням Є. Коновальця. У 1920 р. засуджений радянською владою до розстрілу, згодом помилуваний. Подальша доля невідома.

31. П. Болбочан помилково вважав С. Петлюра автором «Закону про створення народного війська», затвердженого Малою радою 3 січня 1918 р., згідно якого в УНР передбачалася повна демобілізація регулярної армії та створення «добровольчої армії на платних підставах, яко початок міліційної армії». Насправді ж С. Петлюра не погоджувався з такою концепцією створення українських збройних сил, нав'язуваною головою Генерального Секретаріату УНР В. Винниченком, і 18.12.1917 р. подав у відставку. «Закон про створення народного війська» був розроблений в.о. генерального секретаря військових справ М. Поршем, членом УСДРП.

32. Верховна слідча комісія й Державна слідча комісія – тимчасово діючі інституції при Міністерстві юстиції УНР. Кожна з комісій, її персональний склад та фінансування затверджувались спеціальними наказами Директорії.

33. Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) – український політичний і державний діяч, письменник. Родом з Кіровоградщини. Член РУП і один з організаторів та керівників УСДРП. У 1917 р. – голова УСДРП, тов. голови УЦР і член Малої ради, перший голова Генерального Секретаріату і генеральний секретар внутрішніх справ. За гетьманування П. Скоропадського – один із керівників Українського національного союзу та організаторів антигетьманського повстання. 14.11.1918–10.02.1919 р. – голова Директорії УНР. Виступаючи

проти орієнтації на Антанту, зрікся посади і виїхав за кордон. Згодом повернувся, але після невдалої спроби у травні–вересні 1920 р. налагодити співробітництво з радянською владою знову виїхав за кордон. В еміграції відійшов від політичного життя. Помер у містечку Мужен поблизу Канн у Франції.

34. Трудовий Конгрес України – вищий тимчасовий законодавчий орган Української Народної Республіки, скликаний Директорією УНР з метою організації влади в Україні. Проходив 23–29 січня 1919 р. у Києві. На правах вищого законодавчого органу затвердив Акт злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р. Ухвалив універсал, яким визнавав владні повноваження Директорії на час перерви у засіданнях конгресу.

35. Шаповал Олександр Андрійович (1888–1972) – український громадсько-політичний і військовий діяч, полковник Армії УНР. У 1917 р. – командир 1-го козачого полку ім. Б. Хмельницького, навесні 1918 р. – 3-го Запорізького полку в Запорізькій дивізії. Член Української партії соціалістів-самостійників. За Директорії УНР – командир Правобережного фронту Армії УНР у боротьбі проти більшовиків. У лютому–квітні 1919 р. – міністр військових справ УНР в уряді С. Остапенка. У 1919 р. – командувач Холмсько-Галицького фронту, з вересня 1919 р. – начальник закордонного відділу Головного управління Генштабу Армії УНР. На еміграції – в ЧСР, з 1930 р. – в США. Один з лідерів українського монархічного руху в Америці та Канаді; Головний отаман Гетьманських Січей Союзу Гетьманців-Державників Америки й Канади, редактор часописів «Січ» і «Наш Стяг», Голова Гетьманської Управи у США і 1-й заст. Голови президії Гетьманської ради у США.

36. Дубовий Іван (1892–1956) – український військовий, полковник Армії УНР. Родом з Чернігівщини. Закінчив Ніжинське комерційне училище (1914 р.) та прискорений курс Миколаївського військово-інженерного училища (1915 р.) Капітан російської армії, учасник Першої світової війни. У 1917 р. – у 22-му інженерному полку на Південно-Західному фронті. З лютого 1918 р. – в Окремому Запорізькому загоні, згодом – старшина 2-го Запорізького Республіканського полку. Навесні–влітку 1919 р. – командир пішого ім.Наливайка полку Запорізької групи військ Армії УНР. Учасник Першого Зимового походу Армії УНР, командир Запорізького зведеного полку. У 1920 р. – командир 1-ї стрілецької бригади 1-ї Запорізької дивізії. Наприкінці 1920 р. інтернований у польських таборах. Перший голова Товариства Запорожців.

37. Цілюрик – український військовий діяч, полковник Армії УНР. У квітні–червні 1919 р. – командир 3-го ім. Навайка полку Запорізької групи.

38. Курманович Віктор (1876–1945) – український військовий діяч, генерал-чотар Української галицької армії. Народився у с. Вільшанці на Золочівщині (нині – Львівська обл.) у сім'ї священика. У період Першої світової війни командував полком на італійському фронті в складі Австро-Угорської армії. Наприкінці 1918 р. – на початку 1919 р. – командир групи «Північ» та командувач Першого корпусу УГА, в лютому–червні 1919 р. – начальник штабу Начальної команди УГА. З 9.06.1919 р. – головноуповноважений з військових справ і член Ради уповноважених Диктатора ЗО УНР–ЗУНР. З липня 1919 р. – заст. Начальника Штабу Головного Отамана. В еміграції жив у Австрії. З 1933 р. – член ОУН, разом із М. Капустянським очолював референтуру з військових справ ПУН в УВО-ОУН у Данцигу. В квітні 1945 р. заарештований у Відні радянською військовою контррозвідкою. Помер в ув'язненні в Одесі.

39. Загородський Олександр (1889–1968) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Народився на Уманщині. На початку 1918 р. – командир пішого куреня в Окремому Запорізькому загоні, згодом – 1-го пішого полку ім. гетьмана П. Дорошенка в Запорізькій дивізії. Під час протигетьманського повстання командував військовими частинами УНР на Харківщині. З лютого 1919 р. – помічник командувача Східного фронту. У травні 1919 р. – командир 6-ї Запорізької дивізії, помічник командувача Запорізької групи, з вересня 1919 р. – командувач Волинської групи Армії УНР. Учасник Першого Зимового походу. З травня 1920 р. – командир 2-ї Волинської дивізії, згодом – заступник командувача Армії УНР. Після переходу українських збройних сил за Збруч перебував у таборах інтернованих у Польщі, де й залишився в еміграції. З 1949 р. мешкав у США. Почесний член Об'єднання колишніх українських вояків в Америці. Помер і похований у Нью-Йорку.

40. Певний Петро Васильович (1888–1957) – український громадсько-політичний діяч і журналіст. Родом з Полтави. За часів українських національно-визвольних змагань – співредактор газети «Відродження» (1918) у Києві та редактор щоденника «Україна» (1919) у Кам'янці-Подільському; в 1926–1935 рр. редагував тижневик «Українська нива» (Варшава, Луцьк). В еміграції у Польщі – голова Волинського

українського об'єднання, в 1930–1935 рр. – посол від Волині до Польського сейму. У повоєнний період жив у Німеччині, згодом – у США.

41. Чижевський Павло Іванович (1860–1925) – український громадсько-політичний діяч, дипломат. У 1918 р. – голова торгової делегації Української Держави в Швейцарії. У січні 1919 р. призначений полтавським губернським комісаром.

42. Авраменко Никифор (1893–1973) – український військовий діяч, підполковник Армії УНР. Військову освіту отримав у вищій інженерній школі в Петрограді. Учасник Першої світової війни. У 1917 р. разом з підполковником Ю. Капканом й іншими військовиками організував Перший Український полк ім. Б. Хмельницького. В Армії УНР посідав різні керівні посади – командир куреня (батальйону) саперів, начальник штабу Запорізької дивізії. Учасник Першого Зимового походу. Перебував у таборах інтернованих в Польщі. У міжвоєнний період брав участь у роботі Товариства Запорожців з центром у Каліші. Автор споминів «Спогади Запорожця» (Київ, 2007 р.).

43. Йдеться про повстання проти гетьмана П. Скоропадського, очолюване Директорією УНР.

44. Алмазов (Алмазів) Олекса Дмитрович (1886–1936) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Народився на Херсонщині. Військову освіту здобував у Тифліському військовому училищі та Артилерійській школі в Петербурзі. Під час Першої світової війни – полковник російської армії. У 1917 р. організував у Києві гарматний дивізіон двобатареїного складу, який згодом увійшов до складу 1-ї Запорізької дивізії, невдовзі – переформований у Запорізький кінногірський гарматний дивізіон. Учасник Першого Зимового походу. В еміграції жив у Польщі та Чехо-Словаччині. Очолював комітет допомоги голодуючим в УСРР. Помер і похований у Луцьку.

45. Келлер Федір Артурович (1857–1918) – російський військовий діяч, генерал. Військову освіту здобув у Миколаївському та Тверському кінному училищах, Миколаївській академії Генерального штабу. Учасник Російсько-турецької війни. У Першу світову війну командував 3-м кінним корпусом на Південно-Західному фронті. В українському війську з листопада 1917 р. За Гетьманату очолював інженерно-технічний загін, формував нові військові частини. У листопаді 1918 р. призначений командувачем Збройних сил Української Держави, після чого одразу ж здійснив ряд

антиукраїнських акцій – скасував чинні організаційні статутути в армії і запровадив старі – царські, наказав заарештувати ряд відомих діячів, намагався встановити зв'язок з армією генерала А. Денікіна та готував замах на П. Скоропадського. 27.11.1918 р. усунений з посади, у грудні – заарештований українськими республіканськими військами і страчений.

46. Швець Федір Петрович (1882–1940) – український громадсько-політичний і державний діяч, вчений-геолог. Народився у Черкаському повіті. З 1909 р. після закінчення природничого факультету Дерптського університету працював послідовно асистентом кафедри геології, викладачем Дерптської гімназії, доцентом кафедри палеонтології. У березні 1917 р. повернувся в Україну. Член Української Центральної ради, ЦК Селянської спілки і ЦК УПСР. За доби Української Держави – член Українського національного союзу. 13.11.1918 р. як представник Селянської спілки увійшов до складу Директорії УНР. 15.11.1919 р. разом з А. Макаренком виїхав з дипломатичними повноваженнями за кордон, передавши всю повноту влади С. Петлюрі. 25.05.1920 р. постановою уряду УНР виведений зі складу Директорії УНР. В еміграції в ЧСР – викладач українських вищих шкіл. У 1928–1929 рр. разом з О. Андрієвським і А. Макаренком створили Українську національну раду, яка за задумом її організаторів мала об'єднати наддніпрянських українців в еміграції. Помер у Празі.

47. Макаренко Андрій Гаврилович (1885–1963) – український громадсько-політичний і державний діяч, за фахом – залізничник. Родом з Полтавщини. У 1917 р. – організатор і голова Професійної спілки українських залізничників. За доби Української Держави – директор департаменту залізниць Міністерства шляхів сполучення, одночасно – член опозиційного органу Українського національного союзу, учасник антигетьманського повстання. Як представник Спілки залізничників увійшов до складу Директорії УНР. В листопаді 1919 р., виїхавши за дорученням уряду УНР разом з Ф. Швецем за кордон, виступив проти голови Директорії С. Петлюри. 26.12.1920 р. спільно з Ф. Швецем ухвалили постанову про «анулювання обрання Петлюри Головою Директорії» і закликали «уважати недійсними усі закони та розпорядження Симона Петлюри». В еміграції жив в Австрії, Чехо-Словаччині, згодом – у США.

48. Маргос Борис Миколайович (1879–1977) – український громадсько-політичний і державний діяч, вчений-економіст. Родом з Полтавщини. Член РУП, згодом – активний

діяч УСДРП. До 1917 р. – організатор кооперативних товариств, голова ради Дніпросоюзу. У 1917 р. – член Української Центральної і Малої рад, ЦК Селянської спілки. Перший генеральний секретар земельних справ, 8.09–26.12.1917 – заступник генерального секретаря земельних справ, один з авторів проекту земельного закону ЦР; в 1918 р. – голова управи Всеукраїнського кооперативного комітету; 26.12.1918–11.02.1919 р. – міністр фінансів в уряді В. Чехівського; 9.04–27.08.1919 р. – голова Ради народних міністрів і міністр фінансів УНР. З 1920 р. – в еміграції в Німеччині, потім в Чехо-Словаччині; один з організаторів і професор Української господарської академії в Подебрадах, у 1936–1938 рр. – директор Українського технічно-господарського інституту; у 1945 р. переїхав до Мюнхена, де став засновником і ректором Української вищої школи економіки (1945–1949). Працював в Інституті вивчення СРСР. З 1958 р. жив у США.

49. Лівницький Андрій Миколайович (1879–1954) – український громадсько-політичний і державний діяч, правник за фахом. Родом з Полтавщини. До 1917 р. – мировий суддя. Один із засновників РУП, згодом – член УСДРП. У 1917 р. – член Української Центральної ради та ЦК Селянської спілки, у липні – полтавський губернський комісар Тимчасового уряду. За доби Української Держави – член Українського національного союзу. Після встановлення влади Директорії УНР був одним із організаторів Трудового конгресу України. 9.04.1919 р. призначений міністром юстиції та заступником голови Ради народних міністрів УНР Б. Мартоса, з червня 1919 р. очолював також Міністерство закордонних справ; 27.08.1919 р. – міністр закордонних справ та заступник голови уряду І. Мазепи. У жовтні 1919 р. очолив також українську дипломатичну місію в Польщі. 22.04.1920 р. підписав Варшавську угоду. Протягом 1920–1921 рр. та 1922–1926 рр. очолював уряд УНР в екзилі. Після трагічної смерті С. Петлюри став його наступником і очолив Директорію УНР, згодом став Президентом Державного центру УНР в екзилі та Головним отаманом військ УНР. Після Другої світової війни жив у Німеччині, де й помер.

50. Кам'яниці – кам'яні будинки.

51. Андрієвський Опанас Михайлович (1878–1955) – український громадсько-політичний і державний діяч, правник за фахом. Родом з Київщини. Після закінчення у 1906 р. юридичного ліцею в Ярославлі займався адвокатською практикою в Києві. Один з лідерів УПСС. 13.11.1918 р. як представник партії увійшов до складу Директорії УНР. Виступав

з гострою критикою дій уряду Б. Мартоса, спрямованих на порозуміння з Радянською Росією. 29.04.1919 р. разом з провідними членами УПСС і Української народно-республіканської партії підтримав спробу державного перевороту, який очолив отаман В. Оскілко. Після ліквідації цього антидержавного виступу 4 травня 1919 р. вийшов зі складу Директорії УНР. В еміграції жив у Чехо-Словаччині та Австрії, входив до складу впливових політичних організацій – Всеукраїнської національної ради, Українського національного комітету та ін. У 1928–1929 р. разом з А. Макаренком і Ф. Швецем організував Українську національну раду за кордоном, яка за задумом її організаторів мала об'єднати наддніпрянських українців в еміграції. Був професором Українського вільного університету в Празі. Помер в Австрії.

52. Афанасьєв Самійло – український громадсько-політичний діяч, член УПСС, директор департаменту Міністерства фінансів УНР уряду С. Остапенка.

53. Нянчур Гордій Васильович (1884–?) – український громадсько-політичний діяч. Народився на Волині. У грудні 1917 р. – квітні 1918 р. – херсонський губернський комісар УНР, за доби Української Держави – член губернської земської управи Херсонської губернії. У часи Директорії УНР 18.04.1919 р. призначений тов. міністра внутрішніх справ УНР. У липні 1919 р. за дорученням міністра МВС І. Мазепи очолював українську міліцію та Адміністративний департамент МВС. У квітні–травні 1919 р. із спеціальною перевіркою діяльності урядовців УНР перебував у Галичині. З вересня 1919 р. – голова політичного та місцевого самоврядування департаментів МВС УНР. Влітку 1920 р. виїхав до Австрії, де й залишився в еміграції.

54. Маєвський Йосип (Йозеф) Альбінович (?–?) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, за фахом – лікар. У 1917 р. – член ЦК УПСР, УЦР, Малої ради та Всеукраїнської ради робітничих депутатів. В УПСР очолював течію т.зв. конфедералістів, які обстоювали самостійницькі позиції та виступали проти Всеросійських Установчих зборів. Редагував часопис «Конфедераліст». У січні 1919 р. – один із організаторів Хотинського повстання проти румунів та голова т.зв. Хотинської Директорії. Залишився в УСРР. У 1920-х роках працював у Держліті. Подальша доля невідома.

55. Кривецький Михайло (?–1929) – український громадсько-політичний діяч, економіст за фахом. Один з провідних діячів УПСС. У 1917–1919 рр. – радник фінансових установ українських урядів. У лютому–квітні – міністр

фінансів УНР в кабінеті С. Остапенка. В еміграції мешкав у Австрії та Франції.

56. Даньків Іван Дем'янович (1881–?) – український військовий діяч. Народився в Галичині. У 1902 р. закінчив старшинську школу австрійської армії. У роки Першої світової війни – командир сотні на російському фронті. Пораненим потрапив у полон. Восени 1917 р. прибув до Києва і вступив до Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців Є. Коновальця. Брав участь у боях при обороні Києва від більшовицьких частин М. Муравйова. У квітні 1918 р. призначений командиром сотні 1-го полку Січових Стрільців. За Гетьманату – помічник Київського губернського інтенданта. Згодом служив в Головному управлінні ремонту військ України командиром куреня, старшиною для доручень. У січні 1919 р. призначений головним начальником постачання Армії УНР, отримав звання отамана.

57. Оскілко Володимир Пантелеймонович (1892–1926) – український військовий і політичний діяч, підполковник російської армії, публіцист. Генерал-хорунжий Армії УНР. Народився на Волині в учительській родині. Учасник Першої світової війни. На початку 1918 р. – рівненський повітовий комісар УНР. За Української Держави – начальник охорони залізниць Козятинського району. У листопаді 1918 р. виступив організатором протигетьманського повстання на Волині. З наказу Директорії УНР створив 40-тисячну Північну групу військ УНР, згодом – призначений командувачем Північно-Західного протибільшовицького фронту. 29.04.1919 р. при підтримці Української партії соціалістів-самостійників і Української народно-республіканської партії здійснив спробу державного перевороту, заарештувавши у Рівному членів кабінету Б. Мартоса. Після поразки заколоту виїхав до Польщі. Перебував у таборі полонених в Домб'є, а згодом – у таборі інтернованих українських вояків у Щипйорно. У 1924–1926 рр. редагував друкований орган Української народної партії «Дзвін». Загинув за нез'ясованих обставин. За деякими даними, вбивство було здійснене з наказу Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР. Залишив спогади «Між двома світами» (1924). Автор багатьох публіцистичних статей.

58. Агапів Всеволод Миколайович (1877–?) – український військовий діяч. Військову освіту отримав у Воронізькому кадетському корпусі й Павлівському військовому училищі, академії Генштабу. Учасник Російсько-японської війни, 30 квітня 1905 р. призначений помічником старшого ад'ютанта штабу Київського військового округу. З початком Першої

світової війни брав участь у бойових діях, отримав звання генерал-майора. Восени 1917 р. призначений виконуючим обов'язки начальника штабу Київського військового округу. За доби Центральної ради й Української Держави – на штабній роботі. У січні 1919 р. призначений начальником штабу Північної групи Дієвої армії УНР. 29.04.1919 р. підтримав заколот В. Оскілка, після ліквідації якого виїхав до Польщі. Згодом перебував у Константинополі.

59. Бачинський Лев (1872–1930) – український галицький громадсько-політичний і державний діяч, адвокат. Після здобуття юридичної освіти займався адвокатською практикою у Станіславові. Належав до провідних членів Української радикальної партії. 1907–1918 рр. – член Державної ради у Відні. У серпні 1914 р. увійшов до складу Головної української ради, з травня 1915 р. – заступник голови Загальної української ради, у жовтні 1918 р. – заступник президента Української національної ради. У січні 1919 р. очолював делегацію з представників Галичини, Буковини і Закарпаття, яка 22.01.1919 р. взяла участь у церемонії проголошення Злуки УНР та ЗУНР Києві. Після переходу УГА за Збруч залишився в окупованому польськими військами Станіславові. У 1924–1930 рр. – голова УРП (з 1926 р. – Української соціалістичної радикальної партії). З 1928 р. – депутат Польського сейму.

60. Безпалко Йосип Іванович (1881–?) – український громадсько-політичний і військовий діяч, публіцист. Народився на Буковині. Деякий час займався педагогічною діяльністю – викладав німецьку мову. У 1906–1918 рр. очолював Українську соціал-демократичну партію на Буковині. У 1908–1914 рр. і 1918 р. редагував партійний друкований орган «Боротьба». У 1918 р. – член Української національної ради ЗУНР–ЗО УНР. У січні 1919 р. брав участь у роботі Трудового конгресу України. В 1919–1920 рр. – міністр праці в урядах УНР. З 1920 р. в еміграції у Чехо-Словаччині. 19.06.1945 р. заарештований СМЕРШем 1-го Українського фронту. Засуджений Особливою нарадою МВС СРСР до заслання на 5 років у Джамбульську область. Звільнений 17.06.1950 р. Подальша доля невідома.

61. Темницький Володимир (1879–1938) – український галицький громадсько-політичний діяч, дипломат, публіцист, за фахом – правник. Народився в сім'ї священника. Навчався в університетах Львова, Кракова та Відня. Активний діяч Української соціал-демократичної партії, у 1914–1921 рр. – голова управи УСДП. У період Першої світової війни – член Бойової управи УСС, Головної української ради у Відні та

активний діяч Союзу визволення України. У січні–лютому 1919 р. – заступник міністра закордонних справ УНР в уряді В. Чехівського, у квітні–серпні 1919 р. – міністр закордонних справ в уряді Б. Мартоса. Після повернення в Галичину 1922 р. відновив політичну діяльність. Разом з Л. Ганкевичем намагався відродити УСДП у 1930-х рр. Автор праці «Українські Січові Стрільці», численних статей на суспільно-політичну тематику в галицькій пресі. Помер у Львові.

62. Марченко Степан Никифорович (1889–?) – співробітник українських національних спецслужб. У 1919 р. – тимчасово виконуючий обов'язки начальника відділу внутрішньої інформації політичного департаменту МВС в уряді УНР (згодом – департамент політичної інформації). Улітку 1920 р. – співробітник (канцелярист) інформаційного бюро розвідочної управи Генштабу Армії УНР. Згодом – в еміграції в Польщі. Подальша доля невідома.

63. Гавришко Микола (?–?) – український військовий діяч, полковник Армії УНР. Активний учасник створення українізованих частин в 1917 р. Член УПСР. Під час протигетьманського повстання – організатор і командир «Республіканських військ Прилуцького загону» на Полтавщині, який було вліто в запасну бригаду Південної групи Армії УНР. 20.05.1919 р. РНМ УНР призначений державним інспектором Запорізької групи військ Армії УНР. 7.06.1919 р. видав наказ про призначення П. Болбочана командувачем військ Запорізької групи. 9.06.1919 р. Головним отаманом оголошений поза законом за підготовку державного заколоту. Уникнув арешту і повернувся на колишнє місце військової служби – командира 1-ї бригади 1-ї Запорізької дивізії Армії УНР. Учасник 1-го Зимового походу. Після інтернування української армії в Польщі разом з іншими запорожцями перебував у таборі Вадовіце, де редагував часопис «Аванс», який мав яскраво виражене антипольське спрямування і гостро критикував діяльність С. Петлюри. За це був відправлений до карного табору для інтернованих у Домб'є. Згодом перебував у таборі інтернованих у Каліші. Повністю розчарувавшись у республіканському провіді та його лідерах, М. Гавришко виїхав до УСРР. Згодом був розстріляний у справі т.зв. «Таманського путчу».

64. У часопису «Українське слово», де було вперше опубліковано цей документ, зазначалось: *«Це звернення підписали: Отаман 2(7) Запорізької Республіканської дивізії Осмоловський, т.в.о. помічника отамана 2 Запорізької дивізії полковник Зельницький, полковник 1-го Окремого Кінно-Республікансько-*

го полку Дяченко, 1-го пішого Республіканського полку Мальцев, полковник 2-го пішого Мазепинського полку Дубовий, полковник 3-го пішого Наливайківського полку Пирогів, полковник 2-го пішого Запорізького Яна Кармелюка полку Троцький, полковник 4-го пішого Богунівського полку Цилюрик». «Українське слово» (Берлін). – 1921. – 1 липня.

65. Сальський Володимир Петрович (1885–1940) – український військовий діяч, полковник російської армії. Генерал-хорунжий Армії УНР. Родом з Острога. Учасник Першої світової війни; у 1917 р. брав участь в українізації частин російської армії в Прибалтиці. З 1918 р. в українському війську, спочатку на службі в гетьмана П. Скоропадського, потім – в Армії УНР: начальник штабу 1-ї Сердюцької дивізії і військового коменданта Києва, командир Запорізького групи військ Дієвої армії. З листопада 1919 р. – міністр військових справ в уряді І. Мазепи, згодом – в уряді В. Прокоповича. Від 1924 р. – у Варшаві. До 1940 р. залишався міністром уряду УНР в екзилі. Помер у Варшаві. Був одним з найбільш послідовних прихильників С. Петлюри, а після його смерті – головним військовим радником А. Лівіцького.

66. Закон про Державну Інспектуру (Державний Інспекторат). Витяг з «Положення»:

«§6 Завданням Державного Інспекторату є:

а) стежити за своєчасним і точним виконанням всіх наказів Центральної Військової Влади, перестеригати і в пні винищувати демагогічність, саботаж, розпусту, піяцтво, мародерство, грабїжництво, та недбале відношення до служби, а також за тим, щоб не було господарських зловживань в частинах та інституціях;

б) стежити за політичним настроєм козаків і старшин і вживати всіх заходів, аби військові частини та інституції були щиро демократичні і національно виховані. Про весь ворожий та не певний елемент інспектори своєчасно повідомляють відповідних муштрових начальників; в крайньому випадку ворожий та не певний елемент Інспектор може негайно усунути з армії, рівночасно повідомляючи про це відповідне начальство, Правительство та Головного Отамана, а коли Правительство й Головний Отаман не найдуть поважної причини для усунення, інспектор попадає під відповідальність по закону 26-го січня про надзвичайні суди згідно §20 цього положення;

в) допомагати муштровій владі в справі зміцнення дисципліни серед вояцтва, розвивати між козаками та старшинами

почуття слухненности та братерства і доглядати, аби жадна провина не проходила безкарно винному;

г) вживати всіх заходів до підвищення войовничого настрою проти всіх ворогів Республіки і боротись з дезертирством;

д) брати участь у всіх військових нарадах муштрової та адміністративної влади: командний склад веде оперативні та адміністративні справи самостійно, але з відома інспекторів, інспектори ж не мають права втручатись у ці справи;

е) налагоджувати й керувати просвітною й культурною працею в військових частинах та інституціях і піклуватися про розвиток національної свідомости серед вояцтва, для чого інспектори улаштовують школи, лекції, розмови на сучасний мент, заснують книгозбірні, читальні, військові просвіти, драматичні гуртки, організують хори, оркестри і т.д.»

67. Закон про Державну Інспектуру (Державний Інспекторат). Витяг з «Положення»: «§ 1. Надзвичайні обставини, в яких перебуває зараз Україна, вимагають, аби Державний Інспекторат з одного боку був правою рукою і очима Вищої Центральної Влади, а з другого боку він не повинен зупинятися ні перед якими мірама, аби врятувати нашу армію від розпаду й деморалізації. Через усю працю органів Інспекторату повинно проходити червоною ниткою: Перемога Української Народньої Армії над ворогами Республіки, з відкіля-б вони не прийшли і хто-б вони не були – за всяку ціну».

68. Див. Документ № 14.

69. Див. Документ № 16.

70. Цей наказ далі згадується як Наказ Головного отамана від 9.VI, ч.479.

71. Кедровський Володимир Іванович (1890–1970) – український громадсько-політичний і військовий діяч, полковник Армії УНР. Народився на Херсонщині. У 1917 р. – прапорщик російської армії. Належав до УПСР (член ЦК), член УЦР та заступник голови УГВК, тов. генерального секретаря військових справ, полковник Армії УНР. За доби Української Держави – член Українського національного союзу, 30 вересня 1918 р. увійшов до військово-оперативного штабу, у якому очолював адміністративний відділ. 13.05.1919 р. призначений Головним державним інспектором військових частин та інституцій УНР. З осені 1919 р. до 1921 р. – посол УНР в Латвії, Естонії й Фінляндії. У 1921 р. переїхав до Відня. З 1926 р. в еміграції в США. У 1926–1933 рр. працював співредактором щоденної газети «Свобода». У 1955–1963 рр. у Вашингтоні працював керівником українського відділу

радіостанції «Голос Америки», автор спогадів «Обриси минулого» і «1917-й рік».

72. Зельницький – український військовий діяч, полковник Армії УНР. Навесні 1919 р. – командир 3-го ім. С. Наливайка полку Запорізької дивізії. В червні – т.в.о. помічника отамана 2-ї Запорізької дивізії. Разом з іншими 7 полковниками своєї дивізії підписав звернення на ім'я державного інспектора М. Гавришка про призначення П. Болбочана командиром Запорізької групи військ. У листопаді 1919 – травні 1920 рр. командував 3-м Богуно-Кармелюцьким куренем Запорізької дивізії.

73. Шепель Володимир (?-?) – український військовий діяч. У 1918 р. – комендант штабу Окремої Запорізької дивізії, у 1919 р. – командувач 4-го полку Запорізького корпусу.

74. Діяченко (Дяченко, Дьяченко) Петро (1895–1965) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Народився на Полтавщині. Військову службу розпочав, навчаючись у Оренбурзькій школі прапорщиків. У роки Першої світової війни – на Південно-Західному фронті. З початком революції 1917 р. – прихильник УЦР та учасник українізації у фронтових частинах. З грудня 1917 р. – у розпорядженні генерального секретарства військових справ УНР. У березні 1918 р. вступив до 2-го Запорізького пішого полку, у складі якого брав участь у поході на Крим. Улітку 1918 р. очолив 2-гу сотню кінного дивізіону Запорізького корпусу, згодом – командир Республіканського кінного дивізіону – «чорношличників». Учасник Першого Зимового походу. В еміграції сприяв улаштуванню своїх найкращих кіннотників до польської армії. У 1928 р. був прийнятий до 15-го Познанського уланського полку, де прослужив 11 років. Закінчив Польську академію Генштабу. Брав участь в обороні Варшави під час Другої світової війни. Після окупації німцями Правобережної України – начальник Поліської Січі в містечку Клесово. Брав участь у роботі ДЦ УНР в екзилі та формуванні дивізії СС «Галичина», де він командував 30-м полком протягом 1944–1945 рр. По війні виїхав до США.

75. Полк Чорних шликів – полк, сформований з Республіканського кінного дивізіону Запорізького корпусу. Козаки цієї військової частини носили чорні шапки з шликами, як символ мужності в боях та відданості Вітчизні. У літературі є такі назви формування: «чорношличники» або кінний полк Чорних Запорожців.

76. Романченко Іван Степанович (?-?) – український військовик, полковник Армії УНР. 13.05.1919 р. призначений

заст. головного державного інспектором військових частин та інституцій УНР.

77. Пирогів Микола (?-?) – український військовик, полковник Армії УНР, командир 21-го пішого полку ім. Наливайка 7-ї Запорізької дивізії.

78. Наказ Головної Команди Військ Української Народньої Республіки Ч. 75 від 24.05.1919 р. був оголошений військам Дієвої армії УНР Ч.171 27.05.1919 р. за підписом Головного отамана С. Петлюри. Виданий з метою «введення міцної дисципліни і карности в військах У.Н.Р.» Вміщував 12 статей, запозичених із військового карного статуту Російської імперії 1869 р. Серед інших стаття 9 передбачала: «За навмисне росповсюдження серед війська чуток, які можуть викликати боязність або непорядок у війську (246-1 ст. В.У. про кари) накладається кара на смерть».

79. Чеботарів (Чоботарів) Микола Юхимович (1884–1972) – український військовий та громадсько-політичний діяч, полковник армії УНР. Народився на Полтавщині. З 1905 р. – член УСДРП. Під час Першої світової війни був мобілізований до російської армії. З травня 1917 р. – голова української фракції Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів м. Харкова. За часів Української Держави перебував в ув'язненні. Звільнений разом з С. Петлюрою, в якого користувався надзвичайною довірою. На початку весни 1919 р. призначений начальником «Коша охорони Державного майна при Мінпроді», створеного для охорони транспортування цукру до Галичини. З квітня по липень 1919 р. – на посаді начальника контррозвідки Дієвої армії УНР. За наказом С. Петлюри 9 червня 1919 р. здійснив арешт П. Болбочана. У липні–серпні 1919 р. – комендант запілля Дієвої Армії, у серпні 1919 р. – квітні 1920 р. – директор політичного департаменту МВС в уряді І. Мазепи (з жовтня 1919 р. – департамент політичної інформації). 1.05.1920 р.–1.08.1928 р. – начальник охорони Головного отамана. В еміграції мешкав у Польщі, де очолював з кінця 1926 р. до січня 1928 р. розвідку й контррозвідку військового міністерства ДЦ УНР в екзилі. У 1944 р. виїхав до Німеччини, знаходився в таборі для переміщених осіб в Оберсдорфі. Згодом оселився в Ульмі, де й помер.

80. Коваленко Василь Пантелеймонович (1894–?) – український військовий діяч, сотник Армії УНР. Народився на Чернігівщині. Освіту набув у Берлінському університеті. Військову службу розпочав у 1915 р. У травні–червні 1919 р. – начальник розвідувального відділу штабу Дієвої армії УНР.

Перебував у близькому оточенні Головного отамана військ УНР, очолюючи штаб особистої охорони, підпорядкованої М. Чеботаріву. На еміграції – в Польщі. У 1922–1923 рр. працював у 5 експозитурі II відділу генштабу польського військового міністерства («двуйці») під псевдонімами «Городецький Василь» та «Совенко». Наприкінці 1924 р. у Винниках Львівського повіту заарештований польською поліцією за передачу розвідувальної інформації членам УВО. 28 березня 1925 р. Львівським окружним судом засуджений до ув'язнення на три роки. За даними архіву «двуйки» після відбуття терміну покарання вже у 1935 р. розшукувався поляками по обвинуваченню в роботі на радянську розвідку. Подальша доля невідома.

81. Клим Андрій (1891–1919) – український військовий діяч, підполковник Армії УНР. Народився у Збаражі. Освіту набув у Торговельній академії у Відні. Служив добровольцем в австрійській армії. У роки Першої світової війни – командир сотні, офіцер розвідувального відділу 3-ї австрійської армії. У 1918 р. – член австрійської ліквідаційної комісії у Києві, воював у складі Корпусу Січових Стрільців, згодом – комендант ставки Генштабу Дієвої армії УНР. Очолював комісію по ліквідації розформованого штабу Наказного отамана військ УНР. У кінці 1919 р. помер у Тернополі від тифу.

82. Лінкевич Кость Данилович (1890–?) – український військовий діяч, хорунжий Армії УНР. На надзвичайний військовий суд над П. Болбочаном був відряджений Головною державною інспектурою.

83. Закон про надзвичайні військові суди був затверджений Директорію 26.01.1919 р. Суди створювалися в місцевостях, оголошених на воєнному стані або в стані облоги, а також на театрі воєнних дій. Вироки, винесені надзвичайними військовими судами за спрощеною процедурою, не підлягали оскарженню й виконувалися негайно. Щоправда, особи, засуджені на смерть, мали право протягом шести годин після оголошення вироку звернутися з проханням про помилування або полегшення кари до «Верховної влади», тобто Директорії, «а в Дієвій армії до Головного Отамана». Склад надзвичайного військового суду не був сталим. Його створювали владою командира полку або військових начальників з рівними або більшими правами, а також губерніальними або міськими комендантами. Вони ж призначали особовий склад військового надзвичайного суду, до якого входили: голова (муштровий штаб-старшина), чотири члени (старшини і підстаршини), прокурор, оборонець та секретар.

Підсудності надзвичайного військового суду підлягали всі військові та цивільні особи за карні вчинки, які передавалися йому за законом УНР. Оскільки за доби Директорії не було переглянуто старого законодавства, а лише відредаговані окремі його статті, на території УНР продовжували зберігали чинність закони колишньої Російської імперії й Тимчасового уряду. Тому надзвичайні військові суди діяли на основі військового карного статуту «Зводу воєнних злочинів» 1869 р. Серед найбільш відомих резонансних справ, які їм довелося розглядати, були справи полковника П. Болбочана, засудженого 10 червня 1919 р. до смертної кари через розстріл; отаманів Палієнка, Святненка, Біденка, Семесенка і полковника Яценка та ін.

84. Чорний Острів – селище в Проскурівському повіті (нині – Хмельницька обл.), влітку 1919 р. місце тимчасового розташування Директорії та уряду УНР і штабу Дієвої армії.

85. Арт. 246 С.В.П. – ст. 246 військового статуту про покарання проголошувала, що «Виновный в возбуждении во время боя других словами, примером или иными действиями к бегству, сдаче или иному уклонению от боя, хотя бы такое возбуждение и не имело последствий, подвергается: лишению всех прав состояния и смертной казни». Вміщена у книзі: «Воинский устав о наказаниях (С.В.П. 1869 г., XXII, изд. 4), разъясненный решениями Правительствующего Сената и Главного Военного Суда, приказами по Военному ведомству, циркулярами Главного Штаба и Главного Военно-Судового управления и проч. По 15 марта 1916 года. Составил Д. Ф. Огнев. Изд. 6-е. Петроград, 1916. Книга двадцать вторая. Воинский устав о наказаниях».

86. Певний Аполлон Васильович (1888–?) – український громадський і військовий діяч, за фахом – агроном. У 1917 р. – член УГВК та УЦР, один з організаторів «Вільного козацтва». У травні–серпні 1919 р. – державний інспектор Північної групи військ Армії УНР. Заарештований у справі т.зв. «Українського національного центру» (1931 р.), інспірованої радянськими каральними органами.

87. Барило Іван – український військовик, сотник Армії УНР. За Української Держави 1918 р. – старшина 7-го Харківського корпусу. У січні 1919 р. – старший ад'ютант оперативного відділу штабу Лівобережного фронту. Влітку–восени 1919 р. – помічник начальника оперативного відділу Запорізької групи військ Дієвої армії УНР. У 1920–1921 рр. – ад'ютант командувача Армії УНР. В еміграції жив у Польщі.

88. Кіш Слободської України (Гайдамацький кіш Слобідської України) – військова частина у складі Армії УНР,

сформована в грудні 1917 р. С. Петлюрою. Складався з двох куренів – червоних і чорних гайдамаків, кінної отаманської сотні та гарматного дивізіону. Відзначився у зимових боях 1918 р. під час оборони Києва від військ більшовиків. У березні 1918 р. був реформований у Гайдамацький піхотний полк (командир – полковник В. Сікевич), який включено до складу Запорізького корпусу. В червні 1918 р. полк перетворено в Гайдамацьку бригаду з гарматним дивізіоном і кінною сотнею під командуванням отамана О. Волоха.

89. Симонів (Симонов) Дмитро Львович (?–1919) – український політичний діяч, фінансист, один з провідних діячів Української партії соціалістів-самостійників. З 1.12.1917 р. – директор першого контрольного департаменту УНР. З 12.02.1918 р. – т.в.о. державного контролера уряду В. Голубовича. Директор департаменту державного контролю Української Держави, у грудні 1918 р.–квітні 1919 р. – державний контролер в урядах В. Чехівського та С. Остапенка.

90. Шемет Сергій Михайлович (1875–1975) – український громадсько-політичний діяч. Народився в родині землевласників на Полтавщині. Освіту набув у Технологічному інституті в Петербурзі. З 1902 р. – провідний діяч Української народної партії. Влітку 1917 р. – один з організаторів Української демократично-хліборобської партії. У квітні 1918 р. – серед ініціаторів скликання Хліборобського конгресу, на якому гетьманом України проголошено П. Скоропадського. У період Української Держави виступав за українізацію гетьманського уряду, не підтримав антигетьманське повстання. З 1919 р. на еміграції в Австрії. У 1920 р. разом з В. Липинським заснував позапартійне об'єднання українських монархістів – Український союз гетьманців-державників, особистий секретар П. Скоропадського, помер в Австралії.

91. § 9(стаття) Наказу Головної Команди військ Української Народної Республіки Ч.75 від 24 травня 1919 р. проголошувала «За навмисне розповсюдження серед війська чуток, які можуть викликати боязність або непорядок у війську (246-1 ст. В.У. про кари) накладається кара на смерть».

92. Дивись документ № 20.

93. Кобза Іван Іванович (1874–?) – український громадсько-політичний і військовий діяч. Полковник Армії УНР. Народився на Катеринославщині. Учасник Першої світової війни. Військову службу проходив у 34-му армійському корпусі під командуванням П. Скоропадського. Один з провідних діячів Української демократично-хліборобської партії. З 6.11.1918 р. –

кошовий отаман Харківського Слобідського козацького полку. Влітку 1919 р. міський голова Кам'янця-Подільського. У 1920–1921 рр. – депутат Ради Республіки у Тарнові.

94. Воскобійників (Воскобойніков) Микола Порфирович (1880–1919) – український військовий діяч. Народився в Кременчуці. Військову освіту отримав у Київському піхотному юнкерському училищі, Миколаївській академії Генштабу. У роки Першої світової війни – підполковник, начальник штабу 1-ї піхотної дивізії Південно-Західного фронту. В українських збройних силах – з 1918 р. За доби Української Держави – начальник оперативного відділу штабу 6-го Полтавського корпусу. Наприкінці 1918 р. призначений урядом УНР начальником штабу Східного фронту. У 1919 р. – начальник штабу Запорізької групи військ Армії УНР.

95. Раковський Християн Георгійович (1873–1941) – політичний і державний діяч УСРР. Народився у Градеці (Болгарія). Один із засновників соціал-демократичних партій в Румунії і Болгарії. У 1918 р. вступив у партію більшовиків, обіймав посаду голови Верховної автономної колегії, заснованої в Одесі для боротьби проти контрреволюції в Україні та Румунії. З травня 1918 р. очолив більшовицьку дипломатичну делегацію на переговорах з урядом гетьмана П. Скоропадського щодо укладення мирного договору між радянською Росією і Українською Державою. З січня 1919 р. до липня 1923 р. (з перервами) очолював уряд Радянської України. Був послом СРСР у Великій Британії (1923–1925 рр.) та Франції (1925–1927 рр.). Восени 1927 р. повернувся в СРСР, учасник «лівої опозиції». У грудні того ж року на 15-му з'їзді ВКП(б) виключений з партії і засланий до Астрахані. У лютому 1934 р. отримав дозвіл на повернення до Москви. У 1936 р. заарештований за звинуваченням у шпигунстві й у березні 1938 р. засуджений до 20 років ув'язнення. Розстріляний в Орловській в'язниці.

96. Чудинів (Чудінов) Микола Степанович (партійне прізвище – Богун) (1880–?) – український громадсько-політичний діяч, журналіст. Один з провідних діячів УСДРП, з 1918 р. – Української демократично-хліборобської партії. У 1919 р. разом із В. Андрієвським став засновником Української народної партії.

97. Білінський (Білинський) Михайло (1882–1921) – український військовий діяч, капітан 3-го рангу Українського військового флоту. З 1917 р. належав до Української партії соціалістів-самостійників. Став одним з організаторів українського морського міністерства. У травні–жовтні 1918 р. входив

до складу української делегації, яка вела в Києві переговори з делегацією Радянської Росії про умови підписання мирного договору. З 26.12.1918 р. – морський міністр УНР в урядах В. Чехівського і С. Остапенка. 12.06.1919 р. заарештований у зв'язку зі «справою» П. Болбочана. Просидів у в'язниці півтора місяця, був звільнений з-під арешту 9.07.1919 р. У 1920–1921 рр. – міністр внутрішніх справ УНР, входив до складу Всеукраїнської національної ради. Учасник Першого та Другого Зимових походів Армії УНР. 17.11.1921 р. під час бою з червоноармійськими частинами потрапив в оточення в районі Базару. Не бажаючи здаватись у полон, застрелився.

98. Колард (Коллард) Юрій (1875–1951) – український громадсько-політичний діяч, за фахом – інженер-технолог. Народився на Полтавщині. Один із засновників Революційної української партії. У 1917–1919 рр. входив до Української партії соціалістів-самостійників. За доби УЦР – комісар залізниць Полісся. За доби Української Держави – генеральний інспектор залізниць, за Директорії УНР – міністр шляхів сполучення в уряді С. Остапенка. На еміграції – у Чехії, Польщі, Німеччині.

99. Державний Секретаріат ЗУНР–ЗО УНР – виконавчий орган влади Західноукраїнської Народної Республіки (9.11.1918–9.06.1919 р.). Після проголошення Є. Петрушевича Диктатором ЗО УНР, функції Державного Секретаріату перейшли до уряду Головноуповноважених Диктатора.

100. Андрієвський Віктор Никанорович (псевд. Ліберець) (1885–1967) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, педагог. Закінчив природничий факультет Київського університету. У 1917 р. став одним із засновників Української демократично-хліборобської партії, губернський комісар народної освіти на Полтавщині. В 1918 р. очолював спільний комітет поступових партій і організацій у Полтаві. У 1919 р. виїхав до Галичини, де керував продовольчим департаментом Державного секретаріату харчових справ ЗУНР. Один із засновників Союзу української державності (15.07.1919 р.) та Української народної партії. З 1920 р. – на еміграції у ЧСР. Протягом 1920–1921 рр. працював у культурно-освітніх організаціях у таборах для інтернованих. Помер у 1967 р. в м. Дорнштадт у Німеччині.

101. Чикаленко Євген Харлампійович (1861–1929) – український громадський і культурний діяч, меценат. Народився на Херсонщині. Навчався на природничому факультеті Харківського університету. З 1900 р. – активний член «Старої громади», Загальноукраїнської безпартійної організації.

У 1904 р. належав до Української демократичної партії, з 1905 р. – Української демократично-радикальної партії. У 1908 р. виступив одним із засновників Товариства українських поступовців. Фінансував видання щоденних українських газет «Громадська думка», «Рада», журнал «Селянин» тощо. У 1917 р. – член УЦР і Союзу українських автономістів-федералістів. Був в опозиції до соціалістичного курсу УЦР. На еміграції з 1919 р., жив у Галичині, згодом – Чехо-Словаччині та Австрії. Помер у Празі.

102. Мацієвич Кость Андріанович (1874–1942) – український громадсько-політичний діяч, учений-агроном. Народився на Київщині. Закінчив Новоолександрівський сільськогосподарський інститут. У 1917 р. – член УЦР та Малої ради, один із провідних діячів Української партії соціалістів-федералістів, генеральний секретар земельних справ УНР. У 1919 р. входив до складу дипломатичної місії, що вела переговори з представниками Антанти в Одесі. 13.02.–9.04.1919 р. – міністр закордонних справ УНР в кабінеті С. Остапенка. У 1919–1923 рр. – голова української дипломатичної місії в Румунії. З 1923 р. жив в еміграції у Чехо-Словаччині – діяльний член Української радикально-демократичної партії і президент Українського демократичного союзу в Празі. Помер у Подєбрадах.

103. Дивись документ №13.

104. Мова йде про підписи шести полковників під зверненням до державного інспектора військ Запорізької групи (див. Документ № 16).

105. Наркевич – український військовий діяч, полковник Армії УНР, за фахом – правник. За доби Директорії – виконувач обов'язків голови штабного суду при Групі Січових Стрільців. 4.06.1919 р. наказом Ч.197 по Дієвій армії був призначений прокурором надзвичайного суду, який розглядав справу затриманих контррозвідкою Дієвої армії отаманів О. Палієнка, Й. Біденка, Святненка, І. Семесенка і полковника Яценка.

106. Шрамченко Леонтій (1877–1954) – український громадсько-політичний діяч, вчений-статистик. Родом з Чернігівщини. Освіту отримав на правничому факультеті Московського університету. Належав до УПСР. У 1919–1920 рр. – тов. міністра народного господарства в уряді Б. Мартоса та державний секретар у кабінеті І. Мазепи. На еміграції в ЧСР, ФРН та Швейцарії.

107. Христюк Павло Онікійович (1880–1941) – український громадсько-політичний діяч, публіцист. Народився у Краснодарському краї. Навчався в Київському політехнічному

інституті. У 1917 р. – один з ініціаторів створення УПСР, належав до ЦК партії та ЦК Селянської спілки. Член УЦР та Малої ради. Генеральний писар Генерального Секретаріату, з 18.01.1918 р. – міністр внутрішніх справ, з лютого того ж року – державний секретар РНМ УНР. За часів Директорії УНР – тов. міністра внутрішніх справ в урядах Б. Мартоса та І. Мазепа. Наприкінці 1919 р. емігрував до Відня, де активно працював як член закордонної делегації УПСР, належав до її лівого крила. У 1923 р. повернувся на Україну, працював в Українбанку, Державидаві України та Наркомфіні УСРР. У 1931 р. засуджений у справі т.зв. «Українського національного центру». Загинув у «Севвостлаге».

108. Лихопой В. В. (Лихопой-Башевський) (?-?) – український громадський діяч, за фахом – правник. Родом з Полтавщини. Юридичну практику розпочав задовго до революції. Керуючий Міністерством юстиції за часів Директорії УНР. Був причетний до роботи Верховної слідчої комісії, утвореної на підставі закону 21.12.1918 р., яка розслідувала «злочини П. Скоропадського», а також до розробки закону Директорії про надзвичайні військові суди. У червні 1919 р. приймав участь у досліджуванні справи П. Болбочана, а в липні того ж року – член Державної слідчої комісії у справі П. Болбочана. Восени 1919 р. призначений заступником міністра юстиції УНР.

109. Чехович Олександр Олександрович (1870-?) – український військовий діяч і правник, генерал-хорунжий Армії УНР. Народився у Кам'янці-Подільському. Після закінчення Олександрівської військово-юридичної академії – військовий юрист російської армії. За доби Української Держави – член Головної військово-судової управи. Влітку 1920 р. – помічник начальника Головної управи військового суду, головного прокурора УНР. З лютого 1921 р. – начальник Головної військово-судової управи військового міністерства і головний прокурор УНР. Подальша доля невідома.

110. Гаймановський (Гайманівський) Олександр (1887–1963) – український правник. За доби Директорії УНР – урядовець юридичного відділу штабу Дієвої армії. У червні 1919 р. призначений оборонцем надзвичайного військового суду для розгляду справи затриманих контррозвідкою Штабу Дієвої армії отаманів О. Палієнка, Й. Віденка, Святненка, І. Семесенка і полковника Яценка. На еміграції – декан правничого факультету Українського вільного університету у Празі.

111. Ложкин Микола (?-?) – український військовик,

хорунжий Армії УНР, правник. 27.06.1919 р. наказом по військовому міністерству зарахований до резерву військового суду, військовий слідчий штабного суду. У серпні 1919 р. у м. Кам'янці-Подільському за дорученням спеціальної Державної слідчої комісії у справі П. Болбочана проводив допит свідків для з'ясування додаткових обставин. Згодом його заступив на цій посаді військовий слідчий І. Мещерський.

112. Бутенко Борис Аполлонович (?–1926) – український громадсько-політичний діяч, інженер шляхів сполучення. Родом з Херсонщини. Директор Подільської залізниці. Належав до «Української народної громади», яка ініціювала прихід до влади П. Скоропадського. За доби Української Держави – міністр шляхів сполучення. Створив спеціальну комісію з вироблення залізничної технічної термінології українською мовою. В еміграції належав до українських консервативних політичних кіл, які підтримували гетьмана П. Скоропадського.

113. Верхола Трофим Федорович (1887–?) – український громадсько-політичний діяч. Активний діяч національного руху на Вінниччині. У 1919 р. – прокурівський повітовий комісар.

114. Ліневський (?–?) – український військовий діяч. Навесні 1919 р. командував 1-ю Запорізькою дивізією, згодом очолив 6-у Запорізьку дивізію.

115. Новіцький Михайло Михайлович (1895–?) – український військовий, сотник Армії УНР. За часів Директорії – помічник прокурівського повітового коменданта, згодом – старшина для доручень при завідувачі по пересуванню військ УНР.

116. Бразоль Володимир (?–?) – український військовик, хорунжий Армії УНР, правник. 27.06.1919 р. наказом по військовому міністерству зарахований до резерву військового суду. З 7.08.1919 р. – виконувач обов'язків військового слідчого Міністерства юстиції УНР. У вересні 1919 р. тимчасово відряджений до Державної слідчої комісії по розслідуванню справи П. Болбочана.

117. Мещерський Ігор (?–?) – український військовик, чотар Армії УНР, правник. 27 червня 1919 р. наказом по військовому міністерству зарахований до резерву військового суду. У жовтні 1919 р. відряджений до Державної слідчої комісії, за дорученням якої допитував свідків у справі П. Болбочана.

118. Див. документ № 17.

119. Див. документ № 18.

120. Див. документ № 16.

121. Див. документ № 20.

122. Липинський Вячеслав Казимирович (1882–1931) – український громадсько-політичний діяч, історик, філософ і публіцист. Народився на Волині. Освіту набув у Ягеллонському університеті у Кракові та Женевському університеті. У 1912 р. виступив ініціатором створення Українського інформаційного комітету, завданням якого було пропагувати за кордоном ідею створення Української незалежної держави. У червні 1917 р. – один з організаторів Української демократично-хліборобської партії та автор її програмових документів. У 1918 р. – посол Української Держави в Австрії. Залишився на цій посаді і за часів Директорії УНР. Подав у відставку одразу після розстрілу П. Болбочана, висловивши таким чином свій протест. В еміграції жив у Австрії та Німеччині. У 1920 р. став засновником Українського союзу хліборобів-державників. Головний ідеолог і лідер гетьманського руху. У 1920–1925 рр. редагував неперіодичний збірник «Хліборобська Україна». Помер неподалік Відня.

123. Индишевський Ярослав Євгенович (1895–?) – український громадсько-політичний діяч. Народився на Галичині. У 1918 р. закінчив політехнічну школу у Львові. З 1920 р. по 1922 р. навчався у Празькому технічному інституті. Перебував на військовій службі в польському війську в ранзі підпоручика. Пішов у відставку в 1928 р. Наприкінці 20-х–у 30-х роках жив у Празі. Подальша доля невідома.

124. Колодій Федір Олександрович (1872–?) – український військовий діяч, генерал Армії УНР. Народився на Чернігівщині. Військову освіту отримав у 4-му Московському кадетському корпусі, Михайлівському артилерійському училищі, Миколаївській академії Генштабу. Учасник Російсько-японської та Першої світової воєн. Генерал-майор російської армії. В українській армії з кінця 1917 р. З лютого 1918 р. – командир 2-го Подільського корпусу. За часів Української Держави командував 3-м Одеським армійським корпусом. У 1919 р. очолив Східний протибільшовицький фронт. Згодом його на цій посаді змінив отаман О. Волох. Деякий час перебував у резерві Головного отамана, у липні 1919 р. очолив групу українських військ, яка утворила оборонний рубіж на лінії Дунаївці–Скала, зупинивши там червоні частини. Входив до складу Військової ради УНР. З березня 1920 р. – референт уряду УНР з військових справ.

125. Доценко Олександр (1897–1941) – український військовий діяч, підполковник Армії УНР. Народився на Полтавщині. Освіту отримав у Віленському військовому училищі.

У 1919–1920 рр. служив осавулом (старшим ад'ютантом) Головного отамана військ УНР С. Петлюри. В 1923–1924 рр. видав у двох томах збірник документів «Літопис української революції», а в 1932 р. працю «Зимовий похід». На початку 1930-х рр. жив у Каліші. Помер у Кракові.

126. Виноградов (Виноградів) – український військовий діяч, сотник. У 1918 р. – старшина Гайдамацького коша Слобідської України.

127. Дерещук Петро (1884–?) – український військовий діяч. У 1919 р. – державний інспектор у 6-й Запорізькій дивізії. В 1920–1921 рр. – керівник антибільшовицького повстання на Уманщині.

128. «Лозанівська» пропаганда – йдеться про Міністерство преси та пропаганди УНР, очолюване у 1919 р. І. М. Лизанівським. Лизанівський Іван Миколайович (1892–1937) – український громадсько-політичний діяч, кооператор. У 1917 р. – голова організаційного комітету для створення Куреня Січових Стрільців. Належав до УПСР. У 1919 р. – міністр преси та пропаганди УНР. За радянської влади – завідувачий видавництвом «Рух» (Харків). 1921 р. засуджений у справі ЦК УПСР, 1931 р. – Українського національного центру. Розстріляний у 1937 р.

129. Макаренко Григорій Гаврилович – брат Андрія (члена Директорії), Олександра та Павла (чільних діячів УПСС) Макаренків.

130. Юнаков (Юнаків) Микола Леонтійович (1871–1931) – український військовий діяч, генерал-полковник Армії УНР. Народився на Харківщині у родині військового. Навчався в кадетському корпусі, потім – у Павловському військовому училищі в Петербурзі, Миколаївській академії Генштабу. У роки Першої світової війни воював на Південно-Західному фронті. З 1916 р. – генерал-лейтенант російської армії. Підтримав український національний рух, сприяв українізації військових частин. У період Української Держави очолював Головну шкільну управу 2-го генерал-квартирмейстерства й Комісію з утворення військових шкіл та академій Генштабу. Директорією УНР призначений помічником головного інспектора Армії УНР, очолював Головну шкільну управу Міністерства військових справ, у серпні 1919 р. – начальник штабу Головного отамана об'єднаних українських армій УНР і ЗУНР. У 1920 р. призначений військовим радником Української дипломатичної місії у Варшаві. На початку 20-х перебував у Тарнові, був радником військового міністра, військовим міністром, членом Вищої

військової ради УНР при Головному отамані, Ради Українського Центрального комітету в Польщі, очолював Українське військово-історичне товариство в Польщі. Помер і похований у Тарнові.

131. Одрина Дмитро (1892–1919)– український громадсько-політичний і військовий діяч, лікар за фахом. Один з провідних членів УПСР. Член УЦР і УГВК. Заступник голови Трудового конгресу України. 9.06.1919 р. призначений міністром здоров'я і заст. голови уряду УНР Б. Мартоса. Помер від тифу у Кам'янці-Подільському.

132. Цап Степан Порфирович (1898–1978) – український військовий діяч. Народився у м. Каневі Київської губ. Освіту набув у Сумському кадетському корпусі, Оренбурзькій школі хорунжих. Службу в українському війську розпочав у старшинсько-юнкерському волонтерському загоні генерала К. Прісовського, згодом у Запорізькому корпусі. Старшина для доручень штабу Запорізького корпусу, влітку 1919 р. – Запорізької групи військ Армії УНР. Автор праці з історії Запорізького корпусу. Учасник Першого зимового походу. В еміграції мешкав у Польщі, Чехо-Словаччині, у повоєнний час – США. З 1920 р. – діяч українського гетьманського руху, з 1958 р. входив до складу вищого проводу Української гетьманської організації Америки (УГОА). Один з активних діячів Товариства запорожців ім. П. Болбочана.

133. Росіневич Микола (1893-?)– український військовий діяч, полковник Армії УНР. Народився в м. Ніжин на Чернігівщині. Закінчив Чугуївське військове училище, штабс-капітан російської армії, учасник Першої світової війни. З весни 1918 р. на військовій службі в українській армії. За Гетьманату 1918 р. – начальник учбової сотні 26-го Козелецького полку 9-ї дивізії 5-го Чернігівського корпусу. З лютого 1919 р. обіймав різні посади в Окремій Запорізькій ім. С. Петлюри бригаді: помічник начальника оперативного відділу, старший значковий, начальник штабу бригади. У травні–червні 1919 р. – в. о. командира бригади, з червня – начальник інспекторського відділу управління вартового отамана штабу Запорізької групи Армії УНР. З квітня 1920 р. – старшина 6-ї стрілецької дивізії Армії УНР, старший ад'ютант штабу 17-ї стрілецької бригади дивізії, згодом – начальник мобілізаційного відділу штабу дивізії. Наприкінці 1920 р. інтернований у польських таборах. На еміграції мешкав у Празі, де очолював філію Товариства запорожців. Активник діяч українського гетьманського руху.

134. Євтимович Варфоломій Пимонович (1888–1950) –

український військовий і громадсько-політичний діяч, журналіст. Народився на Київщині в родині священика. Освіту набув у Київсько-Софіївській духовній, реальній, художній та музично-драматичній школах у Києві та Чугуївському військовому училищі. Учасник Першої світової війни, брав участь у боях на Галичині. Протягом весни 1917 р. спільно з М. Міхновським займався організацією українських військових частин. У січні 1918 р. брав участь у боях за Київ проти червоногвардійських загонів. У квітні – керівник Головної шкільної управи військового міністерства УНР. За доби Української Держави – член Комісії по утворенню постійних військових шкіл, складу Вищої військової ради. У грудні видав друком «Московсько-український словник для військових». З квітня до жовтня 1919 р. – старшина для доручень штабу Запорізького групи Армії УНР. З березня по грудень 1920 р. – начальник відділу мілітарної підготовки населення у штабі Армії УНР, згодом – голова військово-шкільного відділу. На еміграції – у Польщі. У 1924 р. став одним із фундаторів Українського воєнно-історичного товариства, співредактор часопису «За державність». У 1928 р. переїхав до Познані. Перейшов на гетьманські позиції і гостро критикував республіканський провід та Державний центр в екзилі за співпрацю з польською владою, за що польською військовою спецслужбою («двуйкою») був ув'язнений у таборі Березі Картузькій (1936–1937 рр.). Автор низки спогадів та політичних статей. Помер у Німеччині.

135. Ремболович Іван (1891–1944) – український військовий діяч, полковник Армії УНР. Учасник Першої світової війни, капітан російської армії. Делегат українських військових з'їздів (1917 р.) У 1918–1920 рр. – начальник зв'язку Запорізького корпусу, дивізії. Учасник Першого та Другого Зимових походів. Уникнув розстрілу під Базаром. На еміграції жив у Польщі. Служив у дивізії СС «Галичина», загинув у бою під Бродами.

136. Мазепа Ісаак Прохорович (1884–1952) – український політичний і державний діяч, за фахом – вчений-агроном. Родом з Чернігівщини. Один із лідерів УСДРП. У 1917 р. – земський діяч на Катеринославщині. В 1919 р. – член Трудового конгресу, секретар ЦК УСДРП. 1919–1920 рр. обіймав посади міністра внутрішніх і земельних справ УНР, був головою Ради народних міністрів; як представник уряду УНР брав участь в Першому Зимовому поході Армії УНР (грудень 1919 – квітень 1920). На еміграції перебував у Чехо-Словаччині, викладав в українських вищих навчальних закладах у ЧСР,

був одним з керівних діячів Закордонної делегації УСДРП, членом виконкому Робітничого і Соціалістичного Інтернаціоналів. Після Другої світової війни оселився в Німеччині. У 1950 р. заснував Українську соціалістичну партію.

137. Чехівський Володимир Мойсейович (1876–1937) – український громадсько-політичний, культурний і церковний діяч. Родом з Київщини. Закінчив Київську духовну академію. Депутат І Державної думи Росії (1906 р.). У 1917 р. – один з лідерів УСДРП, член ЦК партії та УЦР. Прихильник компромісу з більшовиками, соратник і політичний однодумець В. Винниченка. 26.12.1918–11.02.1919 рр. – голова уряду і міністр закордонних справ УНР. Співавтор закону УНР про автокефалію, радник митрополита УАПЦ В. Липківського. У 1929 р. заарештований у справі СВУ, розстріляний органами радянської влади.

138. Феденко Панас (літ. псевдонім В. Тирса) (1893–1981) – український громадсько-політичний діяч. Родом з Катеринославщини. Освіту набув у Петроградському університеті. Діяльний член УСДРП та УЦР. У 1919 р. – член ЦК партії і редактор центрального органу УСДРП «Робітнича газета», учасник Трудового конгресу в Києві. У 1919–1920 рр. – товариш міністра інформації уряду УНР. У 1921 р. емігрував до Чехо-Словаччини, згодом – до Німеччини. Активний діяч міжнародного соціалістичного руху, член виконкому Соцінтерну від УСДРП.

139. Міхновський Микола Іванович (1873–1924) – український громадсько-політичний діяч, за фахом – правник. Один із зачинателів самостійницького руху в Україні. Лідер Братства тарасівців, один із засновників РУП, очолював Українську народну партію. Автор політичного трактату «Самостійна Україна». Член громадсько-політичних організацій «Молода Україна», «Стара Громада». Редактор революційних видань «Самостійна Україна» (Львів, 1905), «Хлібороб» (Лубни, 1905), «Запоріжжя» (Катеринослав, 1906), «Сніп» (Харків, 1912–1913). У 1917 р. – один із організаторів і голова товариства «Український військовий клуб ім. Гетьмана Полуботка», яке репрезентував в Українській Центральній раді. Член Українського генерального військового комітету. Засновник «Союзу Української Державності» (1917). Під його керівництвом товариство ім. П. Полуботка сформувало 1-й Український полк ім. Б. Хмельницького. Ініціатор повстання полуботківців 5.08.1917 р., що мало за мету проголошення державної самостійності України. Після провалу повстання за особистим

розпорядженням О. Керенського відправлений на Румунський фронт. У 1918 р. підтримав гетьмана П. Скоропадського. У 1919 р. був заарештований більшовиками, згодом виїхав на Кубань. Працював в установах народної освіти, кооперації. Повернувся до Києва. За нез'ясованих обставин покінчив життя самогубством.

140. Глинський (?-?) – український громадсько-політичний і військовий діяч, полковник російської армії. Член Української народної партії, політичний однодумець М. Міхновського. Член товариства «Український військовий клуб ім. Полуботка» і УЦР. Начальник резервної команди в Києві, голова Українського військового організаційного комітету. Один із засновників українських національних військових формацій у 1917 р.

141. Муравйов Михайло Артемович (1880–1918) – підполковник російської армії, лівий есер. Після Жовтневого перевороту перейшов на бік радянської влади. У грудні 1917 р. – квітні 1918 р. командував червоноармійськими загонами, що брали участь у боях проти Центральної ради, окупації Києва, згодом – у боях за т.зв. Одеську радянську республіку. В липні 1918 р. – командувач Східного фронту Червоної армії. Після спроби лівоесерівського заколоту вбитий під час арешту.

142. Стефанів Гнат Петрович (1886–1949) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Військову освіту отримав в австрійській кадетській школі. У роки Першої світової війни – командир сотні на російському фронті. У 1915 р. потрапив до полону. Восени 1918 р. повернувся до Галичини. З листопада 1918 р. – командувач Української галицької армії. 10.12.1918 р. після зміщення з посади виїхав до Києва, де вступив до Армії УНР. Командував стрілецьким полком, резервною бригадою у боях з більшовиками. У грудні 1919 р. очолив 3-й кінний полк Окремої кінної дивізії, брав участь у 1-му Зимовому поході Армії УНР. У травні 1920 р. призначений військовим аташе ЗУНР в Чехо-Словаччині. У роки Другої світової війни перебував у Німеччині. Помер у Регенсбурзі.

143. Базильський Гаврило Купріянович (1880–1937) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Військову освіту отримав у Київській юнкерській школі піхоти. Учасник Першої світової війни. Брав участь в українізації частин російської армії. Учасник Першого зимового походу. Згодом – командир 1-ї Запорізької дивізії, а ще пізніше – командир однієї із трьох груп, що самостійно боролися із більшовиками до 21.11.1920 р. Інтернований разом з вояками 1-ї Запорізької дивізії у Польщі. Після ліквідації таборів – член управи Україн-

ської станиці в Каліші. Співорганізатор Українського військово-історичного товариства в Каліші (1925 р.).

144. Данченко Олександр (1887–?) – український військовий діяч, отаман Армії УНР. У 1917 р. – начальник організаційного відділу українського Генштабу. В 1919 р. очолював Запорізьку дивізію та деякий час Запорізький корпус. Наприкінці 1919 р. разом з О. Волохом та Ю. Божком перейшов на бік більшовиків. Подальша доля невідома.

145. Литвиненко Іван (1891–?) – український військовий діяч, полковник Армії УНР. Офіцер російської армії, учасник Першої світової війни. З осені 1917 р. – старшина 1-го пішого полку ім. гетьмана П. Дорошенка, в складі якого брав участь у боях з більшовиками в січні-квітні 1918 р. З листопада 1918 р. – командир 1-го (згодом – 16-го) Запорізького полку ім. гетьмана П. Дорошенка. Учасник Першого Зимового походу Армії УНР, командир 6-го Запорізького загону, згодом – Запорізького кінного полку. З травня 1920 р. – командир 2-ї бригади 1-ї Запорізької дивізії Армії УНР, з якою був інтернований у польських таборах. В еміграції співпрацював з Державним центром УНР в екзилі. У 1941 р. – старшина Поліської Січі отамана Т. Бульби-Боровця. У 1943–1947 рр. перебував в УПА.

146. Бурківський Олександр Оттович (1874–1921) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Родом з Волині. Військову освіту отримав у Чугуївському піхотному училищі. У роки Першої світової війни – командир 465-го піхотного Уржумського полку, полковник. В українській армії – з кінця 1917 р. Командир 32-го Сумського полку. За доби Української Держави – помічник командира полку. З лютого 1919 р. – начальник озброєння Запорізької дивізії, згодом – командир 4-ї піхотної Холмської дивізії. Учасник боїв на більшовицькому й денікінському фронтах. У 1920 р. – командир 8-ї стрілецької бригади 3-ї Залізної дивізії, з жовтня 1920 р. – командувач першої кулеметної дивізії Армії УНР. З грудня 1920 р. – у таборах інтернованих у Польщі. Трагічно загинув 1921 р.

147. Лисогор Степан (?–?) – український військовий діяч, полковник Армії УНР. Капітан російської армії, учасник Першої світової війни. У 1917 р. брав участь в українізації 260-го Брацлавського полку, дислокованого у Херсоні, його командир. У 1919 р. – командир куреня 56-го Немирівського полку у складі Північної групи, командир 12-го Немирівського полку 6-ї Запорізької дивізії Армії УНР. У 1920 р. – командир Гайсинсько-Брацлавської повстанської бригади, згодом – командир 9-ї стрілецької бригади 3-ї Залізної дивізії. Наприкінці

1920 р. інтернований у польських таборах. Учасник Другого Зимового походу (1921 р.).

148. Крат Михайло (1892–1979) український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Учасник Першої світової війни, полковник російської армії. У добу Директорії УНР – старшина Армії УНР, з серпня 1919 р. – командир 8-го Чорноморського полку 3-ї Залізної дивізії. Під час 1-го Зимового походу очолював штаб Запорізької дивізії. Влітку і восени 1920 р. – заступник командира Окремого кінно-гірського дивізіону О. Алмазова в боях на більшовицькому фронті. У листопаді того ж року інтернований у Польщі. Навесні 1945 р. – помічник генерала П. Шандрука в організації Української національної армії. Згодом мешкав в США, де й помер.

149. Сікевич Володимир (1870–1952) – український військовий і політичний діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. З 1888 р. – на службі в російській армії, учасник Першої світової війни. В українській армії з листопада 1917 р. На початку 1918 р. – старшина Гайдамацького коша Слобідської України. Брав участь у боях під Києвом проти більшовицьких військ під командуванням Муравйова. У березні 1918 р. призначений командиром 3-го Гайдамацького полку, який входив до складу Запорізької дивізії. У квітні 1918 р. очолив Донецьку групу. У період Гетьманату очолював війська, що охороняли східні кордони України. На початку 1919 р. виїхав до Австрії; в 1919–1921 рр. очолював комісії з репатріації при посольстві УНР в Угорщині та Австрії. З 1924 р. проживав у Канаді.

150. Тютюнник Юрко (1891–1929) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР, родом з Київщини. Учасник Першої світової війни, поручник російської армії. З 1917 р. – учасник українського військового руху, член Центральної Ради; з лютого 1919 р. начальник штабу отамана М. Григоріва, згодом – командир Київської групи військ УНР. У 1-му Зимовому поході Армії УНР був начальником Київської стрілецької дивізії і помічником генерала М. Омеляновича-Павленка. Після інтернування військ УНР в Польщі очолив Повстансько-партизанський штаб у Львові, який почав підготовку до 2-го Зимового походу з метою підтримки повстанського руху в Україні проти більшовицької влади. Однак Листопадовий рейд 1921 р. закінчився невдачею і трагедією під с. Базар на Житомирщині, де більшовикам вдалося завдати вирішальної поразки групі Ю. Тютюнника. У 1923 р. ДПУ вдалося заманити Ю. Тютюнника в Україну і 17 червня арештувати. Після низки публічних визнань, в яких різко критикувалася політика Уряду УНР і діяльність С. Петлюри, особливо його зв'язки з Польщею, він був амністований радянською владою. Проте в 1929 р. Ю. Тютюнника заарештували і без суду розстріляли.

151. Мешковський Євген (Мишковський, Мішковський) (1882–1920) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Родом з Полтавщини. Вищу військову освіту отримав в Академії Генштабу в Петербурзі. Учасник Першої світової війни, полковник російської армії. У 1918 р. – начальник оперативного відділу Генштабу Армії УНР, з 10.12.1918 р. – начальник штабу УГА. З 26.2.1919 р. начальник штабу Східного фронту, пізніше Волинської групи та Армії УНР. У 1920 р. – генерал-квартирмейстер Генштабу Армії УНР. Брав участь у радянсько-польській війні. Поранений у бою під Чорним Островом. Похований у Тернополі.

152. Загаєвич Микола (?–18.11.1918) – український військовик, сотник, командант 3-ї сотні осадного загону Січових Стрільців, загинув у бою під Мотовилівкою.

153. Андрух Іван (1892–28.8.1921) – український військовий і політичний діяч, сотник Січових Стрільців. Один з організаторів «Січей» в Галичині. У роки Першої світової війни – підхорунжий, чотар Легіону Українських Січових Стрільців. У 1916 р. потрапив до російського полону, звідки звільнений у січні 1918 р. Після прибуття до Києва вступив до Куреня Січових Стрільців. Командував стрілецьким піхотним полком, входив до складу командних органів Січових Стрільців – Команди Січових Стрільців та Стрілецької ради. З грудня 1919 р. – в еміграції у Чехо-Словаччині та Австрії. У липні 1920 р. став співзасновником УВО. На початку 1921 р. нелегально повернувся до Києва для створення антибільшовицького підпілля. 17.7.1921 р. заарештований ВУЧК і після нетривалого слідства розстріляний.

154. Куц Віктор (1878–1942) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Родом з Криму. Закінчив Миколаївську академію Генштабу. Полковник російської армії, учасник Першої світової війни. Від 1918 р. в українському війську. За часів Української Держави – начальник штабу 1-ї дивізії 1-го Волинського корпусу. У 1919 р. – начальник організаційного відділу Генерального штабу, з липня 1919 р. – начальник штабу Запорізької групи Армії УНР, згодом очолив розвідувальний відділ штабу Дієвої армії УНР. Очолював штаби 1-го корпусу і 1-ї Північної дивізії, згодом – на посадах генерал-квартирмейстера Діючої армії та начальника мобілізаційного відділення Генерального штабу. Перебуваючи на еміграції в Польщі, брав активну участь в діяльності Українського центрального комітету та Українського військово-історичного товариства у Варшаві, один із засновників військово-наукового журналу «Табор». Помер і похований у Варшаві.

Іменний покажчик

- Авраменко Н.* 16, 20, 21, 40, 62–65, 67, 141, 216, 218, 354
Агапієв В. 225, 358
Алмазов О. (Альмазов, Алмазів) 217, 308, 354, 380
Ангел (отаман) 42
Андрієвський В. 30, 31, 50, 51, 55, 56, 60, 78, 79, 94, 155, 368, 369
Андрієвський О (Андрієвський А.) 34, 72, 76, 84, 91, 107, 124, 130, 132–136, 146, 151, 163, 242, 252, 253, 255, 282, 291, 355, 356, 411
Андрійчук Л. 87
Андрух 333, 381
Андрущенко 208
Антонечко-Давидович Б. 15, 155, 156
Антонов-Овсієнко В. 40, 54, 338
Архипенко С. 87
Афанасьєв С. (Афанасьєв) 91, 94, 95, 132, 224, 252–254, 357
Багаржевська Г. 306
Базильський Г. 309, 378
Барило 45, 47, 58, 61–64, 180, 241, 320, 330, 334, 366
Бартош 120, 237, 238, 244
Бачинський Л. 225, 359
Безпалко Й. 163, 225, 359
Бібік 134
Біденко Й. 43, 121, 128, 366, 370, 371
Білінський М. 94, 132, 135, 144, 146, 151, 252, 276, 368
Богаєвський Л. 39
Блонський 29
Божко Ю. 44, 162, 379
Болбочан Марія (Попескул) 67, 69, 72, 74, 159, 160, 185
Бочковський Л. 35
Бразоль В. 146, 275, 276, 372
Брицький П. 6, 38, 39
Бронський В. 197, 215, 347
Бульба-Боровець Т. 379
Бурковський О. (Бурковський) 317, 379
Бутенко 97, 261
Бутенко Б. 144, 265, 372
Василенко 96
Васильо М. 154, 159
Васильєв 345
Вербицький (Вербецький, Бербецький) 120, 237, 244
Вербицький П. 31
Верига В. 16, 65, 85, 158
Верхола 267, 269, 372
Вижнівський Т. 87
Винниченко В. 9, 38, 39, 43–49, 51, 55, 56, 63, 65, 67, 80, 206, 219, 220, 341, 342, 351, 377, 411
Виноградов 295, 374
Вислоцький І. 142, 143
Вірко 200, 202, 208, 217, 220
Войнаренко О. 16
Волох О. 43, 44, 48, 61–66, 70, 71, 75, 77, 123, 136, 147, 149, 155, 200, 202, 208, 210, 212–214, 216, 217, 240, 293–297, 307, 314, 316–318, 320, 323, 324, 329, 332, 338, 339, 349, 367, 373, 379, 406, 410
Волощенко 61, 212, 217, 323, 324
Ворона С. 87, 343, 358

- Воскобойніков М. (*Воскобойников, Воскобойник*) 134, 249, 270, 271, 278, 368
 Врангель П. 331, 346, 347
 Габсбург Вільгельм (*Василь Вишиваний*) 31–34, 407
 Гавришко М. (*Гаврішко*) 64, 65, 98, 100–109, 111–117, 123–125, 137, 145–150, 158, 160, 161, 163, 227–230, 232, 235, 240, 241, 249, 254, 257, 266, 270, 273–276, 279, 280, 292, 298, 300, 302–304, 306, 310, 311, 313, 316, 318, 319, 355, 360, 363, 374, 378, 389–392
 Гайденрайх (*Гайденрейх, Гендейрайх*) 21, 61, 65, 67, 218, 219, 326, 328, 331, 338, 342
 Гейманівський О. (*Гаймановський*) 163, 265, 371
 Ганкевич А. 360
 Гербель 36
 Гінденбург 208
 Гірняк 32
 Гладкий М. 100
 Глинський 306, 378
 Гнатович Б. 21
 Голубович В. 236, 200, 203, 300, 349
 Голубович С. 26, 94, 367
 Городиський 142
 Греків О. (*Греков О.*) 12, 60, 66, 69, 73, 78, 80, 81, 117, 132, 199, 204, 219, 253, 348
 Греченко 260
 Григорійв М. (*Григор'єв*) (*отаман*) 57, 208, 327, 343
 Григорійв-Наш Н. (*Григор'єв, Григор'єв*) 67, 163, 319
 Грищенко 130
 Грушевський М. 83
 Гулій (*Гулий-Гуленко А.*) 198, 347
 Гуров 337, 338
 Гусак 120, 237, 238, 244
 Далідзе Д. 331
 Даниленко 87
 Данченко О. (*отаман*) 48, 314, 379
 Даньків І. 225, 358
 Даценко 330
 Денікін А. 44, 57, 80, 86, 196, 286, 302, 304, 326, 340, 347, 355
 Дерев'яно І. 326
 Дерещук П. 157, 296, 297, 374
 Дзюба С. 75, 79, 212
 Дишлевий Н. 87
 Дідух 120, 122, 127, 237, 238, 244
 Довбня 63
 Доморадський В. 335
 Дорошенко Д. 10
 Доценко О. 295, 373, 412
 Драгомирецький А. 42
 Дубовий І. 62, 63, 101, 162, 210, 234, 352, 361, 410
 Думін О. 21
 Дяченко П. (*Діяченко, Дьяченко*) 63, 65, 100, 101, 118, 137, 141, 233, 234, 270, 273, 278, 319, 326, 334, 336, 338, 361, 363, 409, 410
 Ейгель М. 7
 Ено Е. 191, 192, 344
 Євтимович В. 13, 50, 106, 111, 156, 303, 307–309, 311, 313, 375, 414
 Єрошевич П. 84
 Жуковський О. (*Жуківський*) 19, 22, 29, 30, 144, 145, 203, 265, 350
 Заболотний (*отаман*) 42
 Загаєвич 381
 Загородський О. (*Загроцький*) 63, 110, 212, 233, 271, 308, 314, 317, 318, 321, 323, 353
 Засць М. 63
 Зелений (*Терпило Д.*) (*отаман*) 42, 48, 325
 Зельницький П. (*Зільницький, Зеліницький*) 21, 101, 116, 118, 119, 141, 234, 270, 271, 273, 278, 295, 316, 317, 360, 363
 Зощенко С. 163
 Індишевський Я. 282, 373
 Капкан Ю. 12, 354
 Каплун 273
 Капустянський М. 157, 353
 Карев 260
 Кедровський В. 99, 105, 114, 116–119, 122–125, 128, 136, 145, 147, 148, 165, 233, 234, 239, 241, 243–246, 266, 267, 273, 280, 295, 315–317, 362, 415
 Келлер Ф. 218, 354
 Кіріков 21
 Клим А. 81, 120, 128, 136, 140, 142, 238, 243–246, 261, 365
 Кобза І. 80, 134, 135, 146, 250, 251, 295, 367
 Коваленко В. 114, 116, 235, 236, 315, 316, 364, 394
 Ковтун (*отаман*) 57, 196, 200
 Коллард Ю. (*Колард*) 94, 132, 252, 369
 Колодій Ф. 66, 294, 373
 Кондратюк 21
 Коновалець Є. 32, 41, 43, 51, 55, 59,

- 60, 66, 67, 69, 71–73, 84, 93,
96, 108, 109, 115, 142, 157, 199,
200, 204, 207, 213, 218, 220,
308, 325, 331, 332, 347, 350,
351, 358, 411
- Корж І. (Корж Н.)* 11, 62–64, 69, 98,
101, 106, 114, 141, 159, 160,
303, 306, 316, 319, 416
- Корнілов Л.* 347
- Косенко І.* 337, 338
- Кош фон* 24, 27, 29, 30
- Краснов* 49, 52, 72, 213, 340
- Крат* 326, 380
- Кривецький М. (Кривицький)* 91,
225, 357
- Кривицький Я. (Кривицький)* 87, 91,
143, 156, 157, 263
- Крип'якевич І.* 21
- Кудрявцев П.* 190, 299, 343
- Курманович* 211, 353
- Куц* 334, 381
- Лазуренко С.* 56
- Левинський* 247
- Ленін* 109, 215, 304
- Лизанівський І. (Лозанівський)* 97,
297, 374
- Липа І.* 94, 146, 277
- Липинський В.* 78, 94, 152–154, 160,
180, 282–292, 367, 373, 413
- Липківський В.* 377
- Лисенко Г.* 306, 350
- Лисогор* 322, 379
- Литваківський М.* 322
- Литвиненко І.* 316, 319, 323, 379
- Лихопой В. (Лихопой-Башевський,
Лихопой Башинський)* 87,
131, 133, 143, 247, 263,
301, 302, 371
- Лихничий* 255
- Лівичський А.* 131, 133, 137, 139, 152,
153, 159, 247, 262, 283, 301,
344, 356, 361
- Лігнау О.* 45, 334
- Ліневський* 267, 268, 273, 295, 297, 372
- Лінкевич К.* 120, 237, 238, 244, 365
- Літовчик* 241
- Ложкін (Ложкин)* 144–146, 150,
265–269, 273, 371
- Луценко І.* 34
- Лучина* 141
- Людendorф* 208
- Ляшенко* 96
- Ляшко (Лешко)* 331, 339
- Маєвський Й.* 91, 132, 253, 357
- Мазепа І.* 20, 43, 62, 68, 81, 82, 89,
91, 96, 97, 101, 105, 117, 121,
126, 141, 146, 150, 160, 290,
291, 305, 344, 356, 357, 361,
364, 370, 371, 376, 413
- Макаренко А.* 76, 84, 86, 88, 96, 131,
137, 138, 156, 163, 253, 257,
259, 260, 261, 355, 357, 401, 412
- Макаренко Г.* 156, 180, 298–302, 374
- Макаренко О.* 12, 34, 69, 78, 151,
156, 374,
- Макаренко П.* 11, 12, 180, 259, 374
- Маланюк Є.* 37
- Мальцев В. (Мальців)* 63, 64, 101,
361
- Мануїльський Д.* 48
- Мартинюк* 345
- Мартос Б.* 38, 49, 50, 54, 59, 61,
74, 83–86, 88, 92–94, 96, 100,
105, 109, 110, 125, 126, 131,
133–135, 137–139, 143, 147,
149, 150, 158, 163, 224, 262,
292, 301, 314, 355–358, 360,
370, 371, 375, 412
- Мартос (брат Б. Мартоса)* 224
- Маруценко-Богданович* 321, 323
- Марченко С.* 91, 226, 360
- Маслов* 297
- Матвійців В.* 142
- Махно Н.* 56, 196, 200, 208, 335,
343, 346
- Мацієвич О.* 107, 253, 370
- Мельник А.* 69, 81, 83, 84, 114,
120, 122, 125, 142, 164, 165,
204, 218, 236, 242, 271, 350,
351, 394
- Мельник Ф.* 348
- Мещерський І.* 146, 276, 277, 372
- Мешковський Є. (Мішковський)* 66,
332, 381
- Михальчук В.* 46, 172
- Мицюк* 17
- Міхновський М.* 50, 51, 64, 79, 306,
376–378
- Монкевич Б.* 15–17, 20–26, 28, 30,
64, 320, 415
- Мошинський С.* 130, 138, 412
- Муравйов М.* 12, 307, 358, 378, 380
- Мяловський* 141
- Назарук О.* 32, 142
- Наркевич* 128, 257, 370
- Натієв З.* 18–23, 26, 29, 30, 34, 35,
45, 78, 329–331, 333, 407
- Нельговський* 340
- Ніжерадзе О.* 331
- Ніковський А.* 159, 342
- Новіцький М. (Новицький)* 267, 269,
372, 422

- Нянчур Г. 89, 224, 253, 357
 Огієнко І. 82, 146
 Оголенко Ф. 87
 Одрина Д. 302, 375
 Омельянович-Павленко М. 162, 320,
 343, 380, 422
 Осецька 300
 Осецький О. 12, 81, 82, 84, 103, 104,
 120, 122, 127–129, 131, 133,
 134, 138–140, 149, 150, 195,
 197, 201, 203, 208, 245–249,
 257–261, 296, 297, 300, 345,
 398–404, 412, 414, 415, 419, 421
 Оскілко В. 34, 84–89, 91, 94, 107,
 111–113, 129–133, 144, 146,
 151, 156, 164, 225, 234, 242,
 243, 246, 252, 277, 281, 303,
 307, 346, 357–359, 413
 Осмоловський Ю. 101, 119, 136, 234,
 270, 271, 278, 294, 297, 309, 360
 Остапенко С. 12, 82, 83, 85, 91, 95,
 135, 352, 357, 358, 367, 369, 370
 Отмарштайн Ю. 142
 Павленко В. 158
 Павлюк 12
 Палієнко О. 121, 128, 366, 370, 371
 Палій-Неїло Б. 342
 Певний А. 123–125, 147, 213,
 237–241, 244, 281, 366, 415
 Певний П. 120, 123–125, 130, 133,
 134, 157, 353
 Пелешук 76
 Пертшванів 258
 Петлюра С. 5, 16, 17, 38, 43, 45–47,
 49–51, 53, 55, 60–62, 64–66,
 69, 70, 73, 74, 76–78, 80, 81,
 84–88, 91, 92, 94–98, 102,
 106, 107, 110–113, 117, 120,
 123–125, 127–129, 134–137,
 139, 140, 143, 147, 149–151,
 155, 156, 158–162, 165, 188,
 195, 197, 198, 200–202, 204–
 206, 209, 213, 216, 218–221,
 224, 225, 230, 231, 233, 235,
 240, 242, 249, 254, 259, 261,
 295, 297–300, 303–305, 307,
 310–329, 331, 332, 338, 339,
 341, 342, 345, 349, 351, 355,
 356, 360, 361, 364, 367, 374,
 375, 380, 393, 406, 411, 412,
 419–421
 Петлюра О. (брат С. Петлюри) 322
 Петрів В. 15, 19, 23, 28, 31, 33, 52,
 407, 412
 Петрушевич С. 84, 86, 88, 92, 94,
 117, 132, 253, 369
 Пимон (священник, батько В.
 Свтимовича) 306
 Пирогів М. 101, 234, 316, 361, 364
 Письменний М. 63, 64, 69, 72, 73, 75,
 79, 106, 114, 140, 141, 212, 303,
 306, 316, 318, 319
 Піонтковський 141
 Піснячевський В. 154
 Подільський 237, 238, 243, 244, 246
 Полозов М. 14
 Полтавець-Остриця І. 12
 Поплавський 268
 Порш М. 12, 351
 Прісовський К. (Присовський) 13, 14,
 16, 18, 19, 34, 324, 375
 Прокопович В. 150, 335, 344, 361
 Прохода В. 12, 43,
 Пузицький А. 12, 42
 Разін 96
 Раковський Х. (Раковській) 48, 84,
 109, 251, 304, 368
 Ремболович І. (Ремболович) 106, 303,
 309, 311, 313, 314, 376
 Ресецький 321
 Рогоза О. 35
 Розозний Г. 142
 Романченко І. 99, 114, 116–119,
 122–126, 234, 239, 240, 243,
 280, 281, 315, 316, 363
 Россіневич М. 106, 163, 303, 309,
 310, 313, 375
 Руденко І. 87
 Сальський В. 93, 100–102, 104,
 106, 109–112, 114, 117, 123,
 125, 129, 134, 136, 145–148,
 150, 152, 157, 229, 232–234,
 240, 243, 248–250, 268, 269,
 273–275, 278–281, 296, 303–
 311, 313–316, 319, 343, 361,
 391, 414
 Самойлович М. 163
 Святненко 121, 128, 366, 370, 371
 Селіванський (Саліванський,
 Сильванський) 61, 65, 67,
 212, 218, 219, 329, 331
 Семененко І. 121, 128, 366, 370, 371
 Сергійчик В. 97
 Серета М. 6, 9, 13, 20, 28, 46, 52, 71,
 74, 78, 79, 89, 93, 102, 104, 121,
 155, 163, 164, 305, 364, 366
 Сидоренко Г. (Сідоренко) 191, 344
 Симонів Д. (Симонов, Сімонів) 94,
 124, 130, 132, 151, 242, 252,
 253, 277, 282, 367
 Сиротенко Г. 130, 135
 Сікевич В. 327, 367, 380

- Сікорський П. 307
Скиба (отаман) 338
Скоропадський П. 10, 12, 30–37,
44–46, 58, 115, 130, 148, 190,
204, 293, 342, 346, 351, 354,
355, 361, 367–368, 371, 372, 378
Скринченко 249
Скрипник (отаман) 338
Слісаренко О. 346
Слісаренко В. 39
Сокира-Яхонтів В. 345
Стахів М. 61, 86
Стелура Г. 6, 9
Стефанів Г. (Стефанов) 110, 271,
279, 309, 317, 323, 333, 378
Стефанів З. 21, 26
Стешко 261
Стрижак П. 87
Сушко Р. 31, 90, 115, 199, 220, 240,
242, 243, 281, 317, 332, 333, 348
Темницький В. 152, 225, 282, 359
Тимошенко С. 53, 56, 77, 193,
213, 214, 335, 344
Тишкевич М. 154
Ткаченко М. 27
Токаревський М. 60
Трав'янюк 42
Троцький 101, 294, 361
Тютюнник В. 73, 83, 200–203, 207,
208, 217, 220, 249, 331, 332,
338, 338, 349
Тютюнник Ю. 73, 83, 327, 347, 380
Удовиченко М. 162
Удовиченко О. 54, 321, 322, 324
Упир (отаман) 338
Феденко П. 151, 305, 377
Філатьєв О. 190, 343
Фок 6
Фролов М. 322
Хименко (отаман) 42
Хміл. Ю. (Хм.) 114–116, 316–318
Хоменко 327, 332
Христюк П. 49, 87, 143, 144, 146–
148, 156, 157, 263, 337, 370
Цап С. 4, 6, 45, 64, 72, 73, 89, 106–
111, 114, 116, 136, 137, 141,
143, 144, 150, 152, 160–163,
180, 194, 204, 205, 209, 221,
231, 248, 303–320, 323, 340,
375, 416
Царків 265
Цівчинський 159
Цегельський Л. 96
Цілюрик 101, 210, 353
Чайківський Ю. 69, 204–207, 218,
220, 333, 351
Чеботарів М. (Чоботарів) 87, 113,
114, 116, 121, 128, 135, 142,
152, 157, 158, 164–166, 235,
236, 295, 300, 315, 316, 319,
364, 365, 393, 394
Чередняк 335
Чехівський В. (Чеховський) 69, 82,
135, 305, 356, 360, 367, 369,
377
Чехович О. 87, 143, 263, 371
Чижевський П. 60, 77, 214, 354
Чикаленко Є. 41, 55, 56, 68, 132,
253, 369
Чубенко (отаман) 338
Чудінов М. (Возун) 16, 78, 101, 135,
144, 146, 151, 252, 277, 361,
363, 368
Шадлун М. 139
Шандрук П. 380
Шановал М. 69, 80, 151, 342
Шаповал О. 4, 21, 69, 75, 76, 78, 90,
94, 132, 165, 166, 188, 210–212,
247, 252, 327, 352, 413
Шапула П. 87
Шварцбарт С. 105, 150, 161, 341
Швець Ф. 72, 76, 84, 91, 96, 221,
224, 252, 253, 262, 355, 357,
411, 412
Шевченко (отаман) 42
Шевченко В. 121
Шелест В. 204, 349
Шелухін С. 163
Шемет С. 7–11, 20, 23, 34, 36, 37,
51, 64, 67, 78, 80, 94–96, 101,
102, 105, 108, 109, 115, 124,
129, 130, 132, 133, 146, 151,
155, 242, 252–255, 267–269,
273, 277, 367, 414
Шепель В. 233, 234, 363
Шерстюк 241
Шивела П. 87
Шинкар М. 39–41, 57, 196, 208, 333,
336–338, 346
Шільман 267
Шрамченко Л. 163, 262, 370
Шрамченко С. 21
Штендера Я. 16, 23, 61, 62, 65, 81,
84, 87, 90, 93, 105, 133, 134,
140, 141, 143
Юнаків М. (Юнаков) 161, 300, 374
Юрійчук Є. 6, 38, 39
Яценко 121, 128, 366, 370, 371

Додатки

**Петро Болбочан під час служби
в російській армії**

Юнкер Петро Болбочан

Під час Першої світової війни

**Петро Болбочан з дружиною,
батьком і матір'ю**

Петро Болбочан з дружиною

Петро Болбочан, 1918 р.

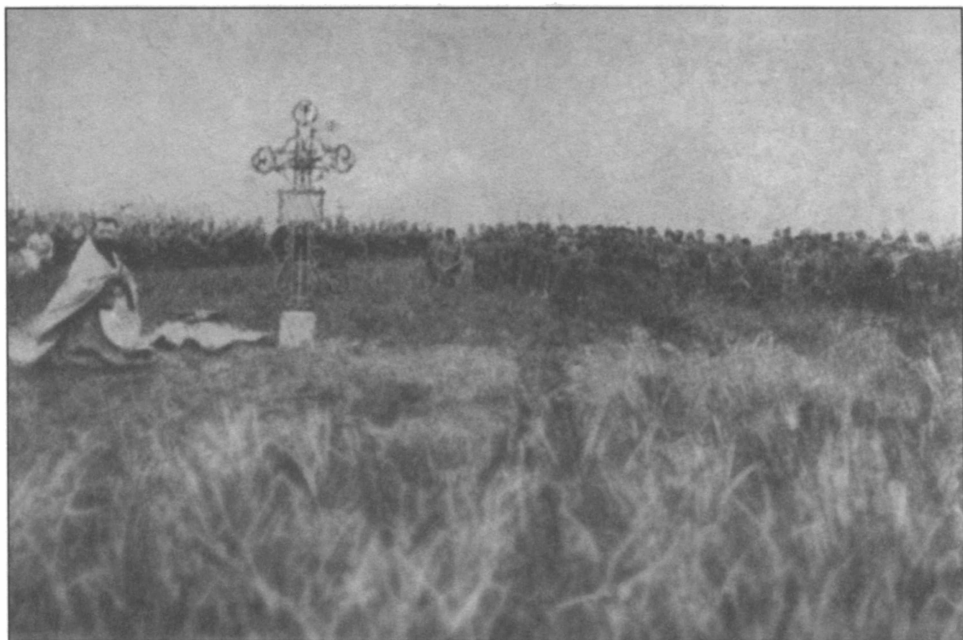
Штаб Гайдамацького коша Слобідської України. На передньому плані С. Петлюра, праворуч від нього – О. Волох. 1918 р.

**Парад українсько-німецьких військ у Харкові. 1918 р.
В середині отаман Натієв.**

**Запорожці під час зустрічі з Українськими Січовими Стрільцями
в Олександрівську, квітень 1918 р. На передньому плані соти. О. Луцький,
полковник В. Петрів, архикнязь Вільгельм Габсбург, полковники П. Болбочан
і Сельванський.**

Запорожці і Українські Січові Стрільці на о. Хортиця поблизу хреста на місці похідної церкви Запорізької Січі. Травень 1918 р.

Запорожці на бойових позиціях взимку 1918 р.

**Старшини Чорних запорожців.
1918 р.**

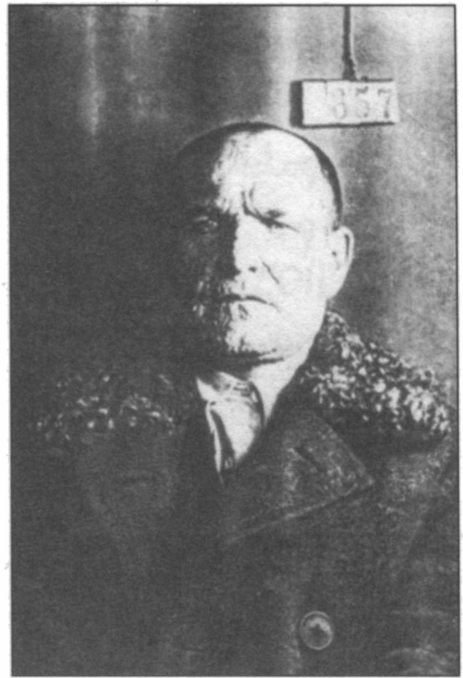

**Чорні запорожці: полковник Петро Дяченко,
підполковник Бугарин і хорунжий Шевченко. 1919 р.**

**Петро Дяченко під час служби
в польській армії.**

Омельян Волох. 1930-ті рр.

**Полковник Іван Дубовий, командир 2-го Запорізького полку,
13.04.– 22.05.1919 р. – командир Запорізького корпусу.**

Урочистий парад військ Директорії УНР, присвячений встановленню влади Директорії. Парад приймають С. Петлюра, Є. Коновалець, члени Директорії. Київ, 17 грудня 1918 року.

Директорія УНР – В. Винниченко, О. Андрієвський, Ф. Швець та С. Петлюра під час урочистого параду.

Керівники Директорії та Армії УНР. Кам'янець-Подільський, липень 1919 року. Сидять: Ф. Швець, С. Петлюра, А. Макаренко. Стоять: ад'ютант Петлюри О. Доценко, нач. канцелярії М. Миронович, полк. Куликовський, сотн. Осецький (брат Наказного отамана), генерал-квартирмейстер Генштабу Шайбле, військовий міністр В. Петрів, посильний Г. Швець, начальник Головної юридичної управи Армії УНР Є. Мошинський (?).

Борис Мартос.

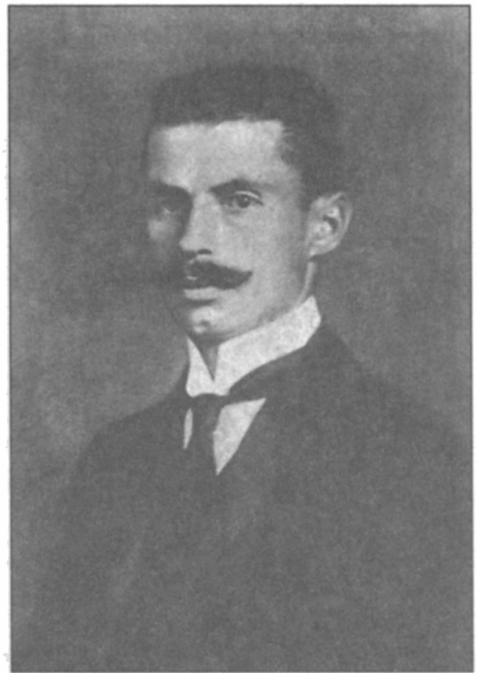
Исаак Мазепа.

Отаман Володимир Оскілко.

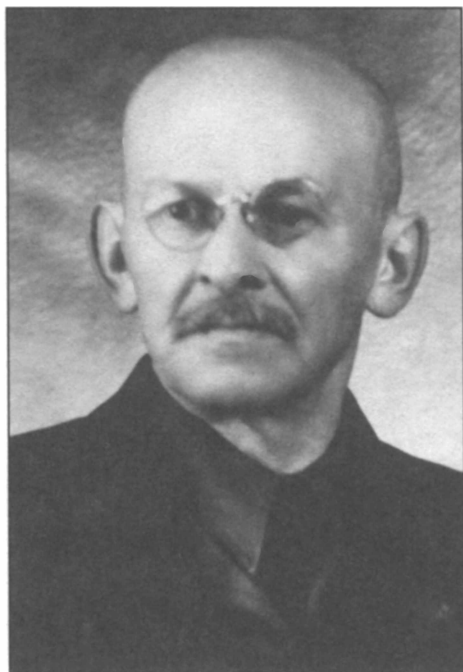
Полковник Олександр Шаповал – командир 4-го Запорізького ім. Б. Хмельницького полку. Фото 1958 року.

В'ячеслав Липинський – посол Української Держави в Австро-Угорщині. 1918 р.

Сергій Шемет. 1925 р.

**Старшина штабу Запорізької групи Армії УНР
Варфоломій Свтимович. Фото 40-х рр.**

**Олександр Осецький у формі капітана
Лейб-гвардії Преображенського полку
російської армії.**

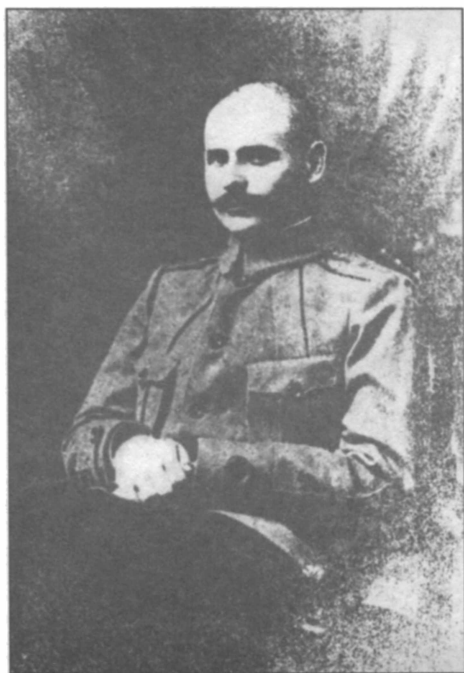
**Володимир Сальський – командувач
Запорізького корпусу. 1919 р.**

Володимир Кедровський під час служби в російській армії. 1915 р.

Наказний отаман Олександр Осецький. 1919 р.

Аполлон Певний – державний інспектор Південної групи військ Армії УНР.

Борис Монкевич – сотник 4-го Запорізького ім. Б. Хмельницького полку.

Сотник Іван Корж – осавул
П. Болбочана і поручник Швидун.

Степан Цап – сотник штабу
Запорізького корпусу, 1920-ті рр.

Обкладинка журналу „Запорожець“.

Печатка Товариства запорожців ім. Болбочана.

ПОСЛУЖНОЙ ОПИСОКЪ
Капитана 33-го владимирскаго Губельскаго Генерала Графа Викторовича
ВОЛБОЧАНЪ

ПОСЛУЖНОЙ СПИСОКЪ

Капитана 33-го владимирскаго Губельскаго Генерала

воина **ВОЛБОЧАНЪ**

Составлено номер

I. Чин, имя, отчество и фамилия.	Капитанъ Петръ Федоровичъ ВОЛБОЧАНЪ
II. Должность по службе.	Командира 9-и роты
III. Ордена и знаки отличия.	Св.Анны 2-й ст. съ мечемъ, Св. Станислава 2 ст. съ мечемъ, Св. Анны 3 ст. съ мечемъ и бантомъ, Св. Станислава 3 ст. съ мечемъ и бантомъ, в Сызганско-Уренскую медаль въ память 100 лѣтскаго юбилея Отечественной войны, и чинъ штабсъ-капитана

10-288
 Число страниц 4
 Число листов 4
 Число страниц 409
 Число листов 160429

Полковой Адръшъ
Шабазъ-Иан

Итого въ разѣ по службѣ и казенной почтѣ по:

Полковой Адръшъ
Шабазъ-Иан

РГВИА
 Фонд № 409
 Служб. № 1
 Дело № 160429

XI. Хочетъ ли жениться, на комъ, въ какомъ мѣсяцѣ, годѣ, мѣсяцѣ и числѣ рожденія дѣтей, каково имя и имя вѣрсноисвѣданія.	Женатъ первыми законами бракомъ на Дѣвицѣ Маріи Ивановнѣ ПОНЕСКУДЪ родив. 1889 года мѣсяцъ 12 дня жена вѣрсноисвѣданія православнаго
XII. Есть ли на немъ, на родственникахъ его, или, когда женатъ, на женщинѣ, политическое преступленіе, репрессіе или благодарности.	Н е имѣетъ
XIII. Подвергался ли наказаниямъ, или заключеніямъ, соединеннымъ съ ограниченіемъ въ гражданскихъ правахъ по службѣ, когда и за что вѣрно: по судебнымъ приговорахъ или въ дисциплинарномъ порядкѣ.	Н е подвергался
XIV. Выполненъ ли вѣрными и честно-прочно выполненъ съ обязательствомъ, гдѣ вѣрно, съ какою и во какое время, означенныя службы и заданія въ гражданскихъ, или въ военномъ, или въ конной, особымъ порученіемъ, сверхъ примѣкъ, обязанностей, по Высочайшему повелѣнію, или отъ начальства.	Участвовалъ въ Кампаніи 1914-1915-1916-1917 г.г. противъ Австро-Венгріи и Германіи. Контуженъ 9 марта 1916 г. Въ предостерегающаго свидѣтельства о раненіи за Е видно, что въ ому А. КОЛОДИНО 9 марта 1916 года контуженъ въ голову разорвавшимся снарядомъ, сопровождавшимся потерей сознания, кровоизліяніемъ въ сѣтчатку и сильными головными болями. Особыхъ порученій сверхъ примѣкъ обязанностей не имѣлъ, а по распоряженію начальства былъ командированъ въ особую командировку, гдѣ и находился съ 1910 года апрѣля 23 по мая 13 1910 года.

Дата	Мѣсяцъ	Число

Послужный список капитана Петра Волбочана. Листопад 1917 р.

22

Державний Секретаріат Військових Справ.
Дов.Ч.4806.

П О В Н О В Л А С Т Ь .

~~XX~~

Отаман Петро Федорович БАЛБАЧАН
уповажнений Д.С.В.С. з всіх людей на Західній Україні, ко-
трі не підлягають опублікованому приказови мобілізації до
формування охотних формацій. Місце побуту формування район
Микулинці, Скалат і на полудни. За випосажене тих формацій
то з крісами і мундурами і т.д. відвічає отаман Балбачан.
Потрібні гроші внаслідку Державний Секретаріат. Розуміть ся
^{що} отаман Балбачан має право формувати ті формації із всіх
прочих людей як взагалі з наддніпрянців. Місцеві адміністра-
ції повинні і мають це формування попірати.-

Станиславів, дня 24.мая 1919.

За Секретара:

Т. Болбачан
м.п.

Повновласть отамана П. Болбачана. 24 травня 1919 р.

Наказ Ч. 4.

8/11.
18.

Державного Інспектора Республіканських Запорізьких військ.

6 Червня 1919 р. м. Проскурів.

§ 1. Всі негайні питання, які підлягають вирішенню Державного Уряду, до прибуття Уряду Республіки, будуть вирішуватись мною.

§ 2. Місцевість що занята військами запорізької групи лічаться на віськовим стані, а тому усякій злочин на зазначенні території буде каратись судом військового часу.

§ 3. Помічаю що де які особи дозволяють собі легковажно відноситись до розпоряджень Державних Інспекторів. Зазначаю що такі вчинки будуть суворо каратись. Всі питання, які торкаються життя громадян мусять бути зроблені виключно з відома і згоди Державних Інспекторів, або самими Інспекторами.

§ 4. Всі громадяне повинні негайно здати захоплене їми військовоє майно, за невиконання цього будуть притягнені до самої важкої відповідальности до смерти включно.

Державний Інспектор Запорізьких військ,

Отаман ГАВРИШКО.

Друк. „Комісаріата“

**Наказ Ч. 4 державного інспектора Запорізької групи військ
Дієвої армії УНР М. Гавришка. 6 червня 1919 р.**

№ 7

10.

14

Державному Інспектору Запорізької групи

Вісників полковників Запорізької групи військ
Народної Української Республіки

Ми, полковники полків Запорізької групи, рахуючи
і зважаючи на нашу військову етатність, напружені
роботу і на особливий стан військ, які ми проводили
при нашій, своєчасно зібравши усі в квітні в ході пере-
їзду: до нас підійшли наші військові бойові люди
нашої групи медична евакуація: військ наших людей у
персоні одні відомі військово-санітарної служби, яка в свої
посередстві без політичних напружень наші евакуації у
з відповідними евакуації України, Кошунів і інших
евакуації Самостійної України.

Ми військові і без політичних справ у справі етатності
України не вступили в рапорти і тім що пере-
їзду: ~~також в етатності України від владників, а~~
також рапорти свої до наших справ від Уряду Україн-
ської Народної Республіки рішуче вимагаємо; аби на
нашу групу був негайно презначений етатний
Головний-медика чинів військ.

Не маємо вимагання ми будемо підтримувати усіх
зацікавлених в наших справах засіданнях.

Головний Отаман М. Кошунів, етатний, пол-
ковник М. і інші полковники полків.

Місцем і підписом:
Головний Отаман, М. Кошунів

Лист полковників Запорізької групи військ Дієвої армії УНР до державного інспектора М. Гавришка. 7 червня 1919 р.

Державний інспектор
Дієвої армії
Української групи
Військ 1919 р.
45
Григорів

Отшаму Сальському. 69

Командирчик полків дарученні Вам
групі звернувся до мене, як представника
Державної влади, і закликає, де від уряду
рошуче вимагають негайного призначення
на посаду командуючого військами Запорозь-
ської групи людини яку ~~в~~ добре знають в
Черного Бону а також діяльну як старшини
так і Козаки, аби уникнути можливого
недовір'я та пошкодження кінця вишкагому
антикомунізму. Такою людиною вважаю
названу свого старого баруц-запорозьку
Отшаму Бобдичана. Свої вимоги
вони заклали в канцелярській формі без

жодних компромісів. В приведу цю означенню і,
аби спастись едену надії України зайнятих від розвагу
на підставі ст. закону від 13 травня 99 про Керманту
Інспектуру, і цим пропоную Вам неслити згадані са-
мостями Отшаму Бобдичану, а щоб уникнути
незаконного кровопролиття, наскільки вони не на-
кити некасами Командуючого військами групи Отшамана
Бобдичана, позаяк Ви мною уведете з займа-
ми Вами посади. —

Підстава: Закон від 13 травня 99 ст. 6.

Державний Інспектор
Дієвої Запорозької групи, Отшаму Таршиве

Лист державного інспектора М. Гавришка до командуючого Запорізькою групою військ Дієвої армії УНР В. Сальського. 7 червня 1919 р.

2. 11. 19.

Державний інспектор
в і с ь к

Запорізької групи

7 червня 1919 р.

446

М. Давидович

~~69.~~
66

Вступний наказ військ Отаману
Болбочану

На підставі з'ясування від 13 травня с.р. факту
їх з наміром вийти з міста Ботаники, викраденням
в особі мені вимоги: пожиттєві зручності, аби охо-
рочити нашу єдину надію на цілі Україну. Цієї вимоги
згорілим від меншого ровану, **наказую** вам
не вийти з території і **наказую** вам вийти з території
зручності. Державного інспектора згідно наказу № 4/81.
про інспекції, до відома отамана Федуя, виконують по дружній
ввічливості кінцями підпису, отому вам намірити
пожиттєві зручності **наказую** —

Державний інспектор
Запорізької групи Отаману *Тарасов*

Лист державного інспектора Запорізької групи військ Дієвої армії УНР М. Гавришка до П. Болбочана. 7 червня 1919 р.

Назв. часті

Наказання К. Ф. Якимовича 5 армії 8.

Въ

Штабу Д. А.

ТЕЛЕФОНОГРАММА №

15

За злочини відносно армії за-
 коном народом провизителства, і зли-
 шком законенні. Знаючи - посади команд-
 ирства Зопорички Суди і їм терор-
 изаційн вибірковою армією над не-
 створити кримінальну армію воєна-
 ця, в порозумінні з М. Рабиновичем
 Шейн Левоніч Резубини очолюючи
 Болбаки і Гавришкі по вказ-
 никибу вказують даєти зух-
 в. уряд відповідально того
 до Січовки Гавришкі Обамин
 повинні на кон. Д. А.
 256/р. Головно Кірово Червоно

Наказ Ч. 70256 С. Петлюри начальнику контррозвідального відділу штабу Дієвої армії УНР М. Чеботаріву. 9 червня 1919 р.

V3

76.
22

Н А К А З

Військам Дієвої Армії Української Народньої Республіки.

ч. 207.....

* 10" червня 1919 року.

/ По Штабу Дієвої Армії /

Для розгляду справи отамана БАЛБАЧАНА в зв'язку з останніми подіями в Запорізькій групі, призначаю надзвичайний суд в складі: Голови Команданта Штабу Дієв. Армії осаула КЛИМА і членів: секретаря Головної Державної Інспекції хорунжого Дінковича, Командира окремої резервної сотні сотника Вербецького, бунчукового Окремої сотні при Штабі Дієвої Армії Бартоша і ройового Комендантської півсотні Штабу Дієвої Армії Гусака при секретареві, слухчому Штабового Суду при Штабі Дієвої Армії Подільському, Прокураторові хорунжому Певному і оборонцеві козакові командантської півсотні Штабу Дієвої Армії Дідухові.

Розвідка: закон про надзвичайні суди 26 січня б.р.

Оригінал підписав:

НАКАЗНИЙ ОТАМАН ОСЕЦЬКИЙ.

НАЧАЛЬНИК ШТАБУ Дієвої Армії, отаман МЕЛЬНИК.

З оригіналом згідно.

Начальник загального відділу штабу Дієвої Армії

Handwritten signature

Наказ Ч. 207 по штабу Дієвої армії УНР. 10 червня 1919 р.

Постанова.

12

14

21

1919 року, 10 червня, м. Чортків Дмитров. Надзвичайний
Військовий суд при Штабі Дієвої Армії в складі: голова
суду - Командант Митяду Дієвої Армії сержант Кемма,
членів: секретаря Товбуші Державної Інспекції збройного
Министерства, Командира окремих резервних сотні сотника
Терещенко, Бунурського окремих сотні при Штабі Дієвої
Армії Бартоша і помічника Командантської півбатальйон
Митяду Дієвої Армії Гусака при секретареві сироману
Митядового суду при Штабі Дієвої Армії Подішевському,
Присутствуючі збройному Товбуші і Борнучеві козацькі
командантської півбатальйон Митяду Дієвої Армії ~~Дієвої~~
розглядаючи справу про отамана Петра Бабарана,
найшов: 9 серпня місяця 11-12 року по наказу
Товбуші Отамана від 9го червня за н. 70256 при
активній допомозі друкаї сотні Дорженковського полку
був арештований отаман Бабаран за те що він
злочинно заохочує владу - владу Командантського Закарпатського
збройного і тим дезорганізував військовий фронт під час
скасування найми на війну проти ворога; цей злочин перед.
арт. 246^а С.В.П. (XXII кн. 1869 року, вид. 4). З огляду на вищезга-
дане суд

постановив:

- 1) прийняти отамана Бабарана, як звинуваченого
в злочині перед. 246^а арт. С.В.П. (XXII кн. 1869 р. вид. 4)
- 2) міру примусово замирення тримання під арештом,
3) прийняти справу про отамана Бабарана для
розгляду в судових зацікавленні Надзвичайного суду
10 червня 1919 року.

В штабі надзв. суду

наказ секретаря

Секретар Подішевський

На постанову несе прочитана

Отаман Бабаран

2
 7. 1919
 Наказному Отаману Дієвої Армії УНР
 О. Осецькому
 Завжди на Східній Карпатській
 та Руській Карпатській, аби всім
 таку Східну Карпатську. Промислову
 нас, нам Отаману, ввійти на
 увагу, то правдо і ніяк
 расов, коню і коню, прине
 дити Україну. Не дає дурно
 залучити Чорнової Коню
 модне Чорнової, щоб зрад
 для Чорнової України Чорнової
 Коню правдо і ніяк
 був не по моді і варті

Лист П. Болбочана до Наказного отамана Дієвої армії УНР О. Осецького.
10 червня 1919 р.

Акріа своє, не залишаючи
без уваги кінця хвату мого
зрештешу, хворих старих
моїх родимих дитяч про
хачо має, навір отамане, розвід
Муха мого справу, прохачо
пошадовади, аби о Зверевскіх
суборах кара я хотів саму
всю роботу провадити
просили розказати, аби надверну
Сі Олександрівну. Кінцева ще
просити має зрештешу мого
визнає по варті справ:

Отмане Бабочан

10/VI-1919

Лист П. Болбочана до Наказного отамана Дієвої армії УНР О. Осецького.
10 червня 1919 р. (продовження)

КАКАШНИЙ ОТАМАН
ВІСЬОК У.Н.Р.

11 червня 1919 р.

Із повідомленням отамана
Підляччя, об'єднаного по арт. 246. Вісьока Карно-
до Статути 22 ж.Св.В.Г. виявилось, що у його злочинних
поліях брали участь ті, які цивільні особи.

С огляду на це прошу Вас, аби було призначено вступ-
не суддівство. Отамана Б.Б.Мічана треба негайно депітати,
показав він присуджену Надзвичайною Військовою Судом при
Генерал-Армії до кари на смерть.

КАКАШНИЙ ОТАМАН
С. Птаб-Сгарда для доучень.

„Будуи. 12-11. Лип 1919 р.
Відділ Комендантура
Ч. 471/1

Д. Червоний

М. Міністерство юстиції

Вісьока Карнодо Статути 22 ж.Св.В.Г.

Вісьока Карнодо Статути 22 ж.Св.В.Г.

Вісьока Карнодо Статути 22 ж.Св.В.Г.

Вісьока Карнодо Статути 22 ж.Св.В.Г.

Вісьока Карнодо Статути 22 ж.Св.В.Г.

Вісьока Карнодо Статути 22 ж.Св.В.Г.

Лист Наказного отамана Дієвої армії УНР О. Осельського до Міністра юстиції УНР А. Лівичького. 11 червня 1919 р.

336

Держав. арх. 169 3/4-11
М. П. К. 1111

П. Наказному Отаманові
Військ Української Народної Республіки.

Ваша милість

Трошчань.

Прошу Вас, пане Отамане, розрешити допустити до розгляду моєї справи, яко оборонця, пошовника Наркевича. Пошовник Наркевич, яко користувач, моїх допомогних моїх справі

Митро Васюган

17/VI-19р.

м. Ярашанці.

Лист П. Болбочана до Наказного отамана Дієвої армії УНР О. Осецького. 17 червня 1919 р.

20 червня б.р., а також зважаючи на постанову
Ради Міністрів від червня б.р., котра підтвер-
жує, що справа отамана Балбачана цілком залежить
від П.Головного Отамана і Вас, Пана Отамана,
- зважав означений свій наказ, яко тимчасовий,
яким відміняю і дальшій напрямок всієї цієї
справи залежним виключно від військової влади:

Член Директорії *А. Макаренко*

Урядовець особливих доручень *Петровиць*

5 4
11

ЧЛЕН ДИРЕКТОРІЇ
НАРОДНОЇ РЕВІЗОРІЇ

П. Наказному Отаману,
Справа П.Голові Ради Народніх Міністрів і
П.Міністру Юстиції.

22 червня 1919
Ч 1179
м. Кам'янець

П.Голова Ради Міністрів і П.Міністр Юстиції
листом від 20 червня б.р. звернулись до мене
з повідомленням, що допит отамана Балбачана в
справі великого державного значіння ним вже
закінчився і прохавть одіями даючого мною в свій
час на ст.Чорній Острів, за відсутніст'ю П.Го-
лового Отамана, наказа про затримання виконав-
ня вироку суда відносно отамана Балбачана, який
наказ був даний мною по проханню П.Голови Ради
Міністрів і П.Міністра Юстиції..

Мавши на увазі, що означений наказ був да-
ний мною виключно за відсутніст'ю П.Головного
Отамана, бо в той мент я був єдиним представни-
ком Верховної Влади, котрий міг заступати П.Го-
лового Отамана, згідно височеспомянутого листа
Голови Ради Міністрів і Міністра Юстиції від

Лист члена Директорії А. Макаренка до Наказного отамана
Дієвої армії УНР О. Осецького. 22 червня 1919 р.

15

Наказному Отаманові Гніссю
Г. Н. Ресю.

Радюгн
Прохан Чае пале Отамане
вислухайте мене, вислухайте
всю правду, велику правду.
Я ;; мою повірания Вам,
пошу А. Т. Макаренко - Генеру
Доскмогн ; ; Генеру
Отаманові. Ора буде моїх
велике значення

Отман Данбачан
Зашією себе уривноважуюсо
вислухати танбачанову роботу
Годн Міністрів Б. Мартовска
Г. Макаренко

Рапорт отамана П. Болбочана Наказному отаману Дієвої армії УНР
О. Осецькому. Не пізніше 26 червня 1919 р.

НАКАЗНИЙ ОТАМАН

Вісьць У.Н.Р.

"....." червня 1919 р.

Ч.....

СТАВКА.

З огляду на телеграму П. Головному Отаману від Голови Кабінету Народніх Міністрів від 16-го червня б.р. ч. 1763 і відношення ^{касау} Членів на Директорії У.Н.Р. П.Макаренко від 22 червня б.р. ч. 1179 прохаю повідомити, чи не буде яких небудь розпоряджень від П. Головного Отамана по справі Петра Балбачана, *Можли на убогі. Да про*

*Ханна Балбачана на чині м. Сабел. б.р. - навіні
в яких мові невідомі.
Наказний Отаман
по Державній Канцелярії що міських Радистів
на чині б.р. ч. 1763. Директор. Канц. 1919 р.
Штаб Старшина для доручень*

нега...
2500 руб. & арм. 1919 р.
ЕСТ. Ч. 1763
Державна Канцелярія
ДІСВІД. ДІСВІД. АРМІИ
1919 р.

Лист Наказного отамана Дісві армії УНР О. Осецького до начальника канцелярії Головного отамана. 26 червня 1919 р.

Пам'ятний знак, встановлений у 2005 році поблизу станції Балин на місці, де загинув полковник Петро Болбочан.

ЗМІСТ

Частина I

1. Передмова	3
2. Факти біографії	6
3. У добу Центральної ради	12
4. Кримська операція	22
5. За часів гетьманування Павла Скоропадського	30
6. Командувач Лівобережного фронту	41
7. Полковник П. Болбочан і лідери Директорії УНР	47
8. Перший арешт	60
9. На вигнанні	71
10. Суспільно-політична ситуація в країні	79
11. На перехресті	93
12. П. Болбочан і державний інспектор М. Гавришко	98
13. Другий арешт	112
14. Суд на полковником П. Болбочаном	120
15. Останній акт трагедії полковника П. Болбочана	130
16. Виконання вироку	138
17. Продовження слідства	143
18. Відлуння справи П. Болбочана	152

Частина II

Документи і матеріали

1. Документ № 1. Послужний список і нагородний лист капітана Петра Болбочана. <i>Листопад 1917 р.</i>	181
2. Документ № 2. Розмова Головного отамана С. Петлюри з отаманом П. Болбочаном по телеграфу. <i>10 грудня 1918 р.</i>	188
3. Документ № 3. Доповідь отамана П. Болбочана Головному отаману С. Петлюрі через генерала О. Осецького. <i>10 січня 1919 р.</i>	195
4. Документ № 4. Доповідь полковника П. Болбочана через отамана В. Бронського для Директорії. <i>20 січня 1919 р.</i>	197
5. Документ № 5. Розмова отамана П. Болбочана з отаманом Є. Коновальцем. <i>21 січня 1919 р.</i>	199

6. Документ № 6. Відкритий лист П. Болбочана Головному отаману С. Петлюрі, членам Директорії, прем'єр-міністру, начальнику Генерального штабу, голові Українського національного союзу, голові Української партії соціалістів-самостійників. 26 січня 1919 р.	200
7. Документ № 7. Відкритий лист П. Болбочана Головному отаману С. Петлюрі, членам Директорії, прем'єр-міністру, начальнику Генерального штабу, голові Українського національного союзу, голові Української партії соціалістів-самостійників, командиру Осадного корпусу. 10 лютого 1919 р.	204
8. Документ № 8. Рапорт отамана П. Болбочана Міністру військових справ УНР О. Шаповалу. Не пізніше 10 лютого 1919 р.	210
9. Документ № 9. Рапорт отамана П. Болбочана Директорії УНР. 10 лютого 1919 р.	211
10. Документ № 10. Рапорт отамана П. Болбочана Міністру військових справ УНР О. Шаповалу. 5 березня 1919 р.	212
11. Документ № 11. Уривок з протоколу допиту П. Болбочана військовим слідчим. Не пізніше 30 березня 1919 р.	217
12. Документ № 12. Закон про утворення Державної Слідчої Комісії для розслідування подій повстання 29 квітня 1919 року. 30 квітня 1919 р.	221
13. Документ № 13. Рапорт співробітника Політичного департаменту МВС УНР. 7 травня 1919 р.	224
14. Документ № 14. Повноважність отамана П. Болбочана. 24 травня 1919 р. ..	226
15. Документ № 15. Наказ Ч.4 державного інспектора Запорізької групи військ Дієвої армії УНР М. Гавришка. 6 червня 1919 р.	227
16. Документ № 16. Лист полковників Запорізької групи військ Дієвої армії УНР до державного інспектора М. Гавришка. 7 червня 1919 р. ...	228
17. Документ № 17. Лист державного інспектора М. Гавришка до командувача Запорізької групи військ Дієвої армії УНР отамана В. Сальського. 7 червня 1919 р.	229
18. Документ № 18. Лист державного інспектора Запорізької групи військ Дієвої армії УНР М. Гавришка до П. Болбочана. 7 червня 1919 р.	230
19. Документ № 19. Лист державного інспектора Запорізької групи військ Дієвої армії УНР М. Гавришка до Головного отамана С. Петлюри. 7 червня 1919 р.	231
20. Документ № 20. Телеграма Головного отамана С. Петлюри командувачу Запорізької групи військ Дієвої армії УНР отаману В. Сальському. 9 червня 1919 р.	232
21. Документ № 21. Службова записка Головного державного інспектора Дієвої армії УНР В. Кедровського. 9 червня 1919 р.	233
22. Документ № 22. Наказ Ч.70256 Головного отамана С. Петлюри начальника контррозвідувального відділу штабу Дієвої армії УНР М. Чеботаріву. 9 червня 1919 р.	235
23. Документ № 23. Рапорт М. Чеботаріва начальнику Розвідувального відділу штабу Дієвої армії УНР В. Коваленку. 10 червня 1919 р.	235
24. Документ № 24. Рапорт В. Коваленка начальнику штабу Дієвої армії УНР А. Мельнику. 10 червня 1919 р.	236
25. Документ № 25. Наказ Ч.207 по штабу Дієвої армії УНР. 10 червня 1919 р.	237
26. Документ № 26. Постанова надзвичайного військового суду. 10 червня 1919 р.	238
27. Документ № 27. Обітниця свідків надзвичайного військового суду. 10 червня 1919 р.	239

28. Документ № 28. Протокол засідання надзвичайного суду. 10 червня 1919 р.	239
29. Документ № 29. Судовий вирок П. Болбочану. 10 червня 1919 р.	244
30. Документ № 30. Лист П. Болбочана до Наказного отамана Дієвої армії УНР О. Осецького. 10 червня 1919 р.	245
31. Документ № 31. Рапорт голови надзвичайного військового суду осавула А. Кліма Наказному отаману Дієвої армії УНР О. Осецькому. <i>Не пізніше 11 червня 1919 р.</i>	246
32. Документ № 32. Лист Наказного отамана Дієвої армії УНР О. Осецького до Міністра юстиції УНР А. Лівницького. 11 червня 1919 р.	247
33. Документ № 33. Наказ Ч.210 по Дієвій армії УНР. 12 червня 1919 р. ..	248
34. Документ № 34. Рапорт командувача Запорізької групи військ Дієвої армії УНР В. Сальського Наказному отаману О. Осецькому. 12 червня 1919 р.	249
35. Документ № 35. Рапорт кошового отамана Харківського Слобідського коша І. Кобзи командувачу Запорізької групи Дієвої армії УНР В. Сальському. 12 червня 1919 р.	250
36. Документ № 36. Протокол допиту П. Болбочана. 12 червня 1919 р.	252
37. Документ № 37. Лист полковників Запорізької групи військ Дієвої армії УНР до Уряду УНР. 15 червня 1919 р.	256
38. Документ № 38. Лист П. Болбочана до Наказного отамана Дієвої армії УНР О. Осецького. 17 червня 1919 р.	257
39. Документ № 39. Лист члена Директорії А. Макаренка до Наказного отамана Дієвої армії УНР О. Осецького. 22 червня 1919 р.	258
40. Документ № 40. Рапорт отамана П. Болбочана Наказному отаману Дієвої армії УНР О. Осецькому. <i>Не пізніше 26 червня 1919 р.</i>	259
41. Документ № 41. Лист Наказного отамана Дієвої армії УНР О. Осецького до начальника канцелярії Головного отамана С. Петлюри. 26 червня 1919 р.	259
42. Документ № 42. Лист начальника канцелярії Головного отамана до Наказного отамана Дієвої армії УНР О. Осецького. 26 червня 1919 р. ..	260
43. Документ № 43. Супроводжувальний лист до акта слідчої справи П. Болбочана. 30 червня 1919 р.	261
44. Документ № 44. Закон Директорії УНР «Про покладення на Державну Слідчу Комісію для розслідування подій повстання 29 Квітня 1919 року розсліду повстання Отамана Балбочана з участю деяких осіб та організацій». 5 липня 1919 р.	262
45. Документ № 45. Постанова Державної слідчої комісії. 12 липня 1919 р. 263	
46. Документ № 46. Наказ Ч.262 по штабу Дієвої армії УНР. 12 липня 1919 р. ..	264
47. Документ № 47. Лист завідуючого Військово-судовими справами голові Державної слідчої комісії. 28 липня 1919 р.	264
48. Документ № 48. Протокол допиту О. Жуковського. 14 серпня 1919 р. ..	265
49. Документ № 49. Лист Головного державного інспектора Дієвої армії УНР В. Кедровського до Державної слідчої комісії. 20 серпня 1919 р. ..	266
50. Документ № 50. Протокол допиту В. Кедровського. 20 серпня 1919 р. ..	266
51. Документ № 51. Відповідь Проскурівського повітового карно-розшукового відділу на запит Державної слідчої комісії. 21 серпня 1919 р.	267
52. Документ № 52. Протокол допиту Т. Верхоли. 21 серпня 1919 р.	268
53. Документ № 53. Протокол допиту М. Новицького. 22 серпня 1919 р.	269
54. Документ № 54. Протокол допиту В. Сальського. 27 серпня 1919 р.	270
55. Документ № 55. Протокол огляду документа, наданого В. Сальським. 2 вересня 1919 р.	274

56. Документ № 56. Лист в. о. військового слідчого Бразоля до канцелярії Міністерства морських справ УНР. 14 вересня 1919 р.	275
57. Документ № 57. Лист Головного державного інспектора Дієвої армії УНР до Державної слідчої комісії. 20 вересня 1919 р.	276
58. Документ № 58. Протокол допиту М. Чудінова. 7 жовтня 1919 р.	277
59. Документ № 59. Постанова Державної слідчої комісії у справі П. Болбочана. Не пізніше 30 листопада 1919 р.	278
60. Документ № 60. Лист В. Липинського до Міністра закордонних справ УНР В. Темницького. 26 липня 1919 р.	282
61. Документ № 61. Лист В. Липинського до Міністра закордонних справ УНР А. Лівницького. 16 жовтня 1919 р.	283
62. Документ № 62. Рапорт полковника М. Гавришка Раді Міністрів УНР. 28 травня 1920 р.	292
63. Документ № 63. Спогади Г. Макаренка про останні дні життя П. Болбочана	298
64. Документ № 64. Уривок з рукопису монографії С. Цапа «Тернистими шляхами во ім'я державності». Частина 2	303
65. Документ № 65. Уривок з листа сотника І. Барила до генерала М. Омеляновича-Павленка. 12 серпня 1934 р.	320
Примітки	341
Іменний покажчик	382
Додатки	387

Для нотаток

Для нотаток

**ТОВ «ТЕМПОРА»
Київ**

**01030, Київ, вул. Богдана Хмельницького, 32, оф. 4
Тел./факс: (044) 234-46-40, e-mail: tempora@ukr.net
www.tempora.com.ua**

**Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК, № 2406 від 13.01.2006**

В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська

**«Полковник Петро Болбочан:
трагедія українського державника»**

Наукове видання

Редактор – Ю. Олійник
Коректор – І. Давидко
Комп'ютерна верстка та макет – Ю. Жарков

Підписано до друку 27.07.09. Формат 70x100^{1/16}
Умовн.-друк. арк. 33,95. Обл.-вид. арк. 19,98.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна.
Друк офсетний. Наклад 2000.
Зам. №627

Надруковано:
Видавництво ПП «Медобори 2006»
32343, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н.,
с. Довжок, пров. Радянський, 6-а.
Тел./факс: (03849) 2-20-79
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3025 від
09.11.2007 р.

П О Л К О В Н И К
ПЕТРО БОЛБОЧАН
трагедія українського державника

«Наша нація – велика нація, і титком титком, невеличким коштом і інляючи наш державний та національний біз до турних, хоч би і великих валок, чи то до „всесвітньої революції“, чи то до „Інтернаціоналу“, чи то до „Антанти“, здобути для неї воли не удасться. Так само для боротьби за цю волю раба, поки він раб, не можна курити ні гримми, ні „землею“. І тільки величезним моральним зусиллям, тільки безмежною любов'ю до української національної ідеї і до ідеї державної як політичного одицетворення повної національної воли, тільки об'єднанням абсолютно всіх респітних національних сил коло внутрішньої праці для цієї ідеї – можна буде з 40 мільйонів темних самоїдствуючих невільничків виховати героїв, котрі збудують Україну, а в ній країще для всіх – людське життя. Се станеться. Але чи перед тим народ наш перейде ще через одну страшну внутрішню руйіну – се в великій мірі залежить від тих людей, котрих доля на голо народу нашого тепер поставила...»

«Розстріл Отамана Болбочана се не “дрібний епізод”, як доводиться від декого чути. Не дрібний тому, що при нашій страшній убожестві на людей, кожна свідома, честна одиниця на вагу золота важиться в нашій національній бюджеті. Не дрібний тому, що Болбочан був одним з найвидатніших представників тих Українців, котрі хоч пристали до національної роботи допіру в часах революції, але пристали щиро і всею душею. Він був одним з тих честних, свого імені достойних офіцерів, котрі, вступивши до української армії і прилучившись до свідомого українства, творили оружну міць і підставу нашої Держави. І цього лицаря, що б'ючись з ворогом пройшов всю Україну і що з неї не втік до самої послідньої хвилини (хоч міг се зробити, як се зробило, ще й гроші позабравши, сотні інших “народолюбних” отаманів), благаючи цілими місяцями від Уряду тільки одного – суду над собою, який би дав йому змогу доказати свою невинність і вернутись на фронт до своїх улюблених полків – цього, одного з так рідких дійсних українських патріотів, розстріляли...»

«...факт розстрілу Отамана Болбочана розкриває найстрашнішу язву нашого національного організму, яка починає ятритись все більше і більше на тлі знов таки класової політики і партійної нетерпимости Уряду – язву національного розкладу і рецидиву споконвічної нашої національної дезерції...»

«...оце розпорощення, розатомізованя нашого суспільства, сполучене з безконтрольним хозяйюванням в державі монопольних “партій”, грозить нам врешті не тільки державно-політичною, але й національно-культурною катастрофою. Бо всі ті честні українські працівники, котрими держалася досі і може тільки держатися в будуччині наша національна ідея та культура, будуть в короткім часі з голоду по всяких еміграціях пропадати, – тоді коли численні на жаль грабіжники нашої державної казни, враз з пограбованим нашим народнім добром кинуться товпою до ніг всякого, хто стане твердою ногою в Україні. І коли се буде знов чужий завойовник, то хай не потішають себе деякі наші “оптимісти”, що з цих, мовляв, злодіїв на місце “чужої” зруйнованої, своя питома “буржуазія” народиться. Приклад бо нашої руйницької боротьби клас в XVII стол. показав, що всякі того рода “оборонці черні” від “старшинського гнету”, всякі заступники “козаків нетяг”, що то “коня не мали де попасти” (в XVII столітті, на степах!), любісенько найпокірливішими рабами та “вірними холопами” чужого кулака поставали і на руїнах України розсіялися та запаніли, все що в ній було дійсно цінного на довший час викорінивши і приголомшивши...»

В'ячеслав Липинський (1920 р.).

ISBN 978-966-8201-75-2

9 789668 201752